

TIRUPATI.

न्यायाचार्यविरुदभूषित श्रीमदुदयनाचार्य विरचितः

न्या य कु सु मा ञ्ज लिः

तर्कार्णवेन पण्डितरःनेन शिरोमाणेना (उत्तमूर्) ति. वी र रा घवाचार्येण विर चिता भ्यां

कुसुमाञ्जलिवस्तर-

समाख्यविशद्व्याख्यान विशेषविषयटिप्पणाभ्यां स मुल्ला सितः

NYAYAKUSUMANJALI

WITH COMMENTARY OF

KUSUMANJALIVISTARA

 $\mathbf{B}\mathbf{Y}$

TARKARNAVA, PANDITARATNA

T. VIRARAGHAVACHARYA, Siromani

तत्र उत्तरभागः

श्री तिरपति वाणी मुद्रणालये

मुद्धित:

All Rights Reserved.

उत्तरभागमूल्यम्]

१९४१

[2-22-0.

कृत्स्नकुसुमाञ्जलिस्थू लविषयसूची ।

	3-1		g-	g.
परमात्मनिरूपणप्रातिज्ञा		शब्दध्वंसानुमेयत्वमंगः		शब्दस्याननुमानता २०
" तदनारम्भणीयत्वभङ्गः	ч	सद्भामिति शास्त्रनिर्वाहः	९८	आकांक्षास्वरूपम् २०
पञ्चविप्रातिपात्ते प्रदर्शन म्	"	शब्दानिस्यत्वानुमानानिर्दुः	-	प्रामाकरार्धजरतीयमंगः २१
विस्तरे सर्वस्तबङार्थसारः	ξ	ष्टत्व म्	800	अन्विताभिधाननिरासः २१
अ दष्टसाधक संकलन म्	ሪ	संगत्युपपत्तिः जातिशत्ति	5 -	अर्थकरणत्वभंगः २ =
सारिक्षत्वम्	9	निरास३च	११३	शब्दस्याबाधकत्वम् २२
प्रवाहानादित्वम्	१३	सर्गप्रलययो बीधकानु-		अर्थापत्तेरबाधकत्वम् २२
सामान्यशक्तिमंगः	१५	मानमंगः	११७	तस्या अनुमानत्वम् २२
बौद्धापोहभङ्गः	७ १	सर्गप्रलययोः साधकम्	१२३	अनुपलब्धेरमानल म् २ ३
अवान्तरकार्यवैजात्य म्	१८		१२६	IV `
कार्यभेदेकारणवैचिल्य म्	२०	नित्यानुमेयवेद निरासः	१२८	मीमांसकप्रामाण्यभंगः
विश्ववृतिसाफल्य म्	२२	तत्र भाद्रमतभंगः	१३१	रमृतेरप्रमात्वम्
अदष्टं, मीमांसकशाक्ति-		महाजनपरिग्रहपदार्थः	१ ३४	ज्ञातताभंगः
शङ्काच	६२	बाह्यमते तद्भावः	१३५	ज्ञानातीन्द्रियत्वभंगः १
अभावस्य कारणत्वम्	२७	वेदस्यजीवमूळकःवायोगः	१३९	ईश्वरज्ञानस्थाफलखे भ्रम- 🧸
मन्त्रादेः प्रतिबन्धमात्रेख म्	३ १	III		म्राहित्वेपि प्रामाण्य म् ३
शक्तिपक्षे दूषण म् े	३३			V
भूतगताधेयशक्ति भगः	३४	प्रत्यक्षस्येश्वराबाधकावम्	१४५	ईश्वरसाधकहेतुसंकलन म् ३
कृषिचिकित्सादावुपपत्तिः	३९	_	१४८	कार्यवहेतोरनाभासवम् 🗦
अपाकजस्थलेषु 🔒	४२	परात्मादरयोग्यत्वोपपात्तः	१५५	आगमसंवादः े
भूतानांसंस्कार्यत्वेनुपपत्तिः	80	सर्वबाधकानुमान्दूषणम्	१६०	आयोजनादिहेतुः ५
सांख्यमतभंगः	५०	शशशृङ्गनिषेधायोगः	१६२	तात्पर्यशब्दार्थ: ६
देहचैतन्यभंगः	५६	सामान्यतापीश्वरवाधानु	-	छिडधीवचारः ५
बोद्धक्षणिकत्वभंगः	५९	मानायोगः	१६३	आष्ट्यातस्ययत्नार्थकत्वम् ए
कार्यकारणभावानौपाधि-		चार्वाकादिनिरास:	१६५	· _
कत्वम्	६७	अप्रयोजकत्वविकल्पः	०७१	ळिडोयत्नार्थकत्वभंगः ८
विभूना कारणत्वम्	६९	स्वपक्षेनियमे।पपत्तिः	१७४	फल अपूर्व क्रियाधर्मपक्ष-
II	•	तर्ककार्यनिरूपण म्	१७६	निरासः १०
प्रामाण्यस्य परत उत्पात्तः	હ	अप्रयोजकाविमागादि	१८२	विधिर्वकुराभिप्राय इति १०
,, परतो ज्ञेयत्व म्	७८	सादश्यस्यातिरिक्तत्वभंगः	१९३	श्रुत्यादिहेतवः १
वर्णानित्यत्वभंगः	८६	सादश्यस्यातिरिक्तत्वभंगः भाद्रमतोपमान भंगः	१९५	श्रुत्यादिहेतवः १ १ इश्वरस्य प्रसक्षत्वम् १ स्वप्तस्यस्मृतित्वभंगः १
शब्दध्वंसप्रत्यक्षानुमान म्	66	काणादमतनिरासः	१९८	स्वप्तस्यस्मृतित्वभंग: १:
अभावस्याधारानिरूप्यत्वं	९०	अतिदेशवाक्यार्थाविवेकः	२०१	ईश्वरप्रत्यक्षोपायः ११

॥ श्रीः ॥

न्या य कु सु मा ञ्ज लौ

तृतीयस्तवके ईव्वरस्योपमानावाध्यत्वनिरूपणम्।

[47] उपमानं तु वायकमनाशङ्कनीयमेव, विषयानतिरेकादिति केचित्। नथाहि – न नावदस्य विषयः सादृश्यव्यपदेश्यं पदार्थोन्तरमेव संभावनीयम्;

> परस्परविरोधे हि न प्रकारान्तरस्थितिः । नैकताऽपि विरुद्धानाम्रुक्तिमात्रविरोधतः ॥ ८ ॥

न हि भावाभावाभ्यामन्यः प्रकारस्संभावनीयः, परस्परविधिनिषेधरूप-न्वात् । न भाव इति हि निषेधमात्रेणैवाभावविधिः । ततस्तं विहाय कथं स्ववच-नेनैव पुनस्सहद्यो निषेधेत् , नाभाव इति । एवं नाभाव इति हि निषेध एव भावविधिः । ततस्तं विहाय स्ववाचैवानुन्मत्तः कथं पुनर्निषेधेत् , न भाव इति ।

॥ श्रीः ॥ कुसुमाञ्जलिविस्तरे — तृतीयस्तवके ईश्वरस्योपमानाबाष्यत्विनरूपणम् ।

[47] उपमानस्य वीश्वरवाधकत्वप्रसक्तिरेव नास्तिः, यदा यत् तद्प्राद्धं, तदैव तस्य प्रमाणान्तरप्राद्यत्वसंभवेन तस्य प्रमाणान्तरत्वाभावादिति एकदेशिनः । तथाहि — उपमानं प्रमाणान्तरं वदन् मीमामकः कि तद्विपयं सादश्यमपि कल्हमप्रमेयविलक्षणं मन्यते, किवा तस्य महापदाध्यन्तरीतियि प्रमाणान्तरं विनापि परिच्छेद्यत्वादुपमानप्रमाणान्तरत्वमात्रम् इति विकल्प्यते । तत्र न तावत् प्रथमः कल्पः, द्वयोर्गृह्यमाणयोर्मिथोविरोधे सति तृतीयः प्रकारो हि न स्थातुमहीते । वस्तृनां तत्त्व तद्धिकत्वास्यस्पद्धयेन विभागे विधीयमाने तृतीयो विभानकते धर्मा न संभवतीति यावत् । भावाभावयोर्मध्ये एकस्वीकारस्थापरनिषधात्मकतया एकनिष्धस्यापरविधिक्तपत्या च तदुभयातिरिक्तप्रकारो हि दुर्वचः । नच दैवमपि मास्त्विति शंक्यम्—तत्त्व तद्धिकत्वास्यां विरुद्धयोः असंभवदेकत्वयोरेकता हि दुर्वचः । विरुद्धमेकश्चेत्यक्तान्वेव व्याहितदर्शनान् । भावत्वतद्धिकावस्यपेः असंभवदेकत्वयोरेकता हि दुर्वचः विरुद्धमेकश्चेत्यक्तान्वेव व्याहितदर्शनान् । भावत्वतद्धिकावस्यपेः असंसवदेकत्वयोरेकता हि दुर्वचः । वर्षक्रमेकश्चेत्यक्तान्वेव व्याहितदर्शनान् । भावत्वतद्धिकावस्यपेः असंसवदेकत्वयोरेकता हि दुर्वचः वर्षस्यादेकत्वासंभवात्। तस्तान् भावो भावभिन्नश्चिति द्विष्य एव पदार्थः । तत् कथं सादश्वरं तदुभयविलक्षः

अत एवंभूतानामेकताऽप्यश्वयपतिपत्तिः, प्रतिवेधविध्योगेकत्रा (त्वा) सम्भ वात्। तस्माद्भावाभावावेव तत्त्वम् ॥

[48] भावत्वेऽपि गुणविन्नर्गुणं वेति द्वयमेव (वेत्येतद्दिप) पूर्ववत्। पूर्व द्रव्यमेव । उत्तरश्चाश्रितमनाश्चितं वेति द्वयमेव पूर्ववत्। तत्रोत्तरं समवाय एवः अनवस्था - भयात् । आश्चितं तु सामान्यविन्नः सामान्यश्चेति पूर्ववद्द्वयमेव । तत्र प्रथममि स्पन्दोऽस्पन्द इति द्वयमेव । एतच्च यथासङ्ख्यं कमे गुण इति व्यपिट्वयने । निस्सामान्यं निर्मुणमाश्चितं तु एकाश्चितमनेकाश्चितं वेति प्राणिव द्वयमेव । एतद्पि यथासंख्यं विशेषस्सामान्यश्चेत्यभियीयते । तत् एतत्साद्वयमेतास्वेकां विधामान्साद्यत् नातिरिच्यते । अनासाद्यन्न पदार्थीभूय स्थातुमुत्सहते । एतेन शाक्ति सङ्ख्यादयो व्याख्याताः । ततोऽभावेन सह सप्तेव पदार्थी इति नियमः । अतो नोपमानविषयोऽर्थान्तर्गिति ॥

[49] स्यादेतत् — भवतु सामान्यमेव साद्द्रयं तदेव तस्य विषयस्स्यात् । णता । न च — साद्द्रयं भाव एव, अस्तीति प्रतीयमानन्वात् ; अथापि पट्पदार्थितिनिक्तिमि ति वान्यम् — पद्युरयमिस्यज्ञत्वसाद्द्रयेनापि प्रयोगात्तस्याभावस्त्रपत्वस्याप्यावङ्यकत्वात् ॥

[48] अस्तु वा भावत्वम् , अथापि भाववस्त्विष पूर्ववत्प्रकारान्तरासंभवात् गुणविद्वर्गुणबेति द्विविधम्। निर्गुणमिप द्विविधमाश्रितमनाश्रितबेति । तत्रानाश्रितस्तमवायः; तस्य कि जिदाश्रितत्वस्वीकारे आधाराधेयभावस्य सवन्धान्तराधीनतया समवायान्तरस्वीकारापितः, तस्याप्य
श्रितत्वस्वीकारे तथेत्यनवस्थाप्रसगात् । तस्मादेवंरीत्यः तत्त्वतद्भिन्नत्वामयां विभागे प्रकारा
न्तरासंभवात् कृषि सादश्यमन्तर्भवेत् । नचास्त्वन्तर्भावः एकाश्रितविभागे, एकाश्रितं द्विविधं
विशेषस्सादश्यबेति वाच्यम् — इमो द्वौ तत्सदशाविति अनेकाश्रितसादश्यस्यापि दर्शनात् ः
कल्हतपदार्थतयेव निर्वाहेऽतिरिक्तत्वे प्रमाणाभावाच । तर्हि सादश्यं कः पदार्थ इति चेत् —
सामान्यम् । तच न जातिः; किन्तु समानयोभीवस्सामान्यम् , एकसंबन्धिधर्मवत्त्वमपरस्य
स च धर्मो द्वव्यं गुणोऽन्यद्वा यथायथं भवितुमर्ह्तीति ॥ एवं शक्तिसंख्यादीनां सर्वपदार्थः
वृत्तितया द्वव्यगुण।दिसर्वविलक्षणत्वमिति पक्षा अपि निरस्ता भवन्ति, तृतीयप्रकारायोगात्
अतः कणादेन प्रथमं निर्दिष्टाष्वर् नवमाध्याये दर्शिनोऽभावश्चेति सप्तैव पदार्थाः । तस्मा
स्मादश्यं सर्वोतिरिक्तमिति प्राभाकराभिनतः प्रथमः कल्पो न घटते ॥

[49] स्यादेतत् । प्रमेयस्यानितिक्तत्वेषि मानान्तरिनरपेक्षं परिच्छेदात्वादुपमानमितिरिक्त मिति द्वितीयः कल्पोऽस्तु । तच सादृश्यज्ञानिमिन्द्रियसिनकृष्टविशेष्यकमसिनकृष्टविशेष्यकश्चेति द्विविधम्, यथा गोसदृशोऽयं गवय इति, एतःसदृशस्स गौरिति च । तत्र प्रथममि ज्ञान

१. तत् तस्मात् । २. प्र०. 'षट्पदार्थानितरेकेणेत्यर्थः ' इति ।

ात्स (गोस) दशोऽयमिति हि मत्ययो नेन्द्रियजन्यः, तदापातमात्रेणानुत्वत्तेरिति वेत् — न - पूर्वपिण्डानुसन्धानरूपसहकारिवैधुर्येणानुत्वतेः (ण प्रागजननात्), नेऽयमिति मत्यभिज्ञानवदिति ॥

[50] नन्वेतत्सदशस्स इति नेन्द्रियजन्यम् , तेन तस्यासंवन्धात् । नचेदं स्मएणम् , तित्पण्डानुभवेऽपि विशिष्टस्याननुभवात् । नचेतदिपि, अयं स इति विषतितप्रत्यभिज्ञानवदुपपादनीयम् ; तत्तेदन्तोपस्थापनक्रमविपर्ययेऽपि विशेष्यस्येन्द्रियेण सन्निकषीविरोधात् ; तस्य सन्निहिनवर्तमानगोचरत्वात् । प्रकृते तु तदभा
शात् । तस्मात् तन्पिण्डस्मरणसद्दायमेनित्पण्डवर्तिसाद्य्यज्ञानमेव तथाविधं ज्ञानमुपादयदुपमानं प्रमाणमिति ॥

[51] एतटपि नास्ति - साधमर्यामिव वैधमर्य मानमेवं प्रसज्यते। अर्थापत्तिरसौ व्यक्तमिति चेत् प्रकृतं न किम् ॥९॥ यदा हि एतद्विसदशोऽसौ इति पत्येति, तत्नापि तुल्यमेतत्। न हि तत् प्रत्य-

क्छनप्रमितिबिङक्षणमेत्र । निहं तत् इन्द्रियमन्त्रिकपंजन्यप्रत्यक्षरूपम् — चाक्षुपरिमनिपातमा-त्रणानुत्पद्यमानत्वात् — इति चेन —तस्य प्रत्यक्षत्वसंभवात् । सन्निकपंमात्रेणानुत्पत्तिस्तु सोऽयं इवदत्त इति प्रत्यभिज्ञाप्रत्यक्षस्येव गोपिण्डरूपपूर्वगृहीतांशस्मरणात्मकमहकारिविरहादुपपद्यते ।

[50] तर्हि द्वितीयं ज्ञानमुपिमितिरस्तु । इदमेव च मीमांसकामिमतम् । प्रामीणस्य गवयं गर्यतः, गोसदशोऽयमिति प्रथमं ज्ञानमुपिमितिकरणम् ; ततो जात एतत्सदशो गौरिति ज्ञान-मुपिमितिरिति । इयञ्चोपिमितिनिदियजन्याः, इन्द्रियेण गोरसंबन्धात् । प्रत्यक्षस्य सिन्छ्यमु-ल्यिवशेष्यकत्वात् । नचेदं पूर्वानुभूतस्मरणमात्रम्, गोपिण्डमात्रस्य प्रागनुभूतत्वेषि गवयसा-दृष्ट्यविशिष्टस्याननुभूतःवात् । नच यथा गोसदशोयमिति ज्ञान सोऽयमितीदमर्थविशेष्यकप्रत्य-भिज्ञातुत्वम् , तथा एतत्सदशस्स इत्यतदीप अयं स इति तदर्थविशेष्यकप्रत्यभिज्ञातुल्यमिति प्रत्यक्षस्त्रपमेवित वान्यम् — वैपम्पात् । प्रत्यमिज्ञाया तदेशकालवर्तित्वस्त्पायास्तत्तायाः एतदेशकालवर्गित्वस्त्रपाया इदन्ताय रचेकिनष्टत्वादिदमर्थतदर्थयोरिभिन्नत्वात्सानिक्ष्यविशेष्यकत्वियमामङ्गेन प्रत्यक्षत्वसंभवात् ; प्रत्यक्षस्य सिन्छक्ष्यवर्तमानिशेष्यकत्वात् , प्रकृते च गोरसिन्धन्ति गवन्यतिसादस्यप्रत्यक्षं गोपिण्डस्मरणसहक्रतं एतत्सदशस्स इति विलक्षणामुपिमिति जनयतीत्यपमानमितिरितं प्रमाणमेविति ॥

[51] एतद्यि नास्तिः एवं साधर्म्यस्य प्रमाणान्तरःवे वैधर्म्याख्यस्य सप्तमप्रमाणस्य तुरुय-न्यायेनापत्तेः । तिद्वसदृशोऽयमिति ज्ञानानन्तर्भाविनः एतद्विसदृशस्स इति ज्ञानस्य पूर्ववस्य-स्यक्षःवस्मरणःवयोरसंभवात् । नापि तत् प्रकृतमुपमानम् । तस्य सादृश्यप्राहकःवेन वैधर्म्याप्राहि- क्षम् . असिन्नकृष्टिविषयत्वात् । न स्मरणम् , विशिष्टस्याननुभवात् । नोपमानः असाद्दश्यविषयत्वात् । ननु-एतद्धर्मभावविशिष्टत्वमेव तस्य वैधम्य, तच्चाभावगम्य मेवेष्यते । न च प्रकृतेऽपि तथाऽस्तु, साद्दश्यस्य भावरूपत्वादिति चेत् — न — इतो व्यावृत्त्वभविशिष्टताया अपि वैधम्येरूपत्वात् ; तस्य च भावरूपत्वात् । स्यादेतत् — तद्धर्मा इह न सन्तीत्यवगते, अर्थादापद्यते — इहाविद्यमानास्तः सन्तीति । न हि तद्विधर्मत्वमेतस्योपपद्यते, यद्येतद्विधर्माऽसौ न भवति इति — एवं तर्हि प्रकृतमप्यर्थापत्तिरेव । न हि तत्साद्दश्यविशिष्टत्वमेतस्य प्रत्यक्ष सिद्धमिप तस्यैतत्साद्दश्यविशिष्टत्वं विनोपपद्यते ॥

[52] एतेन दृष्टांसिन्निकृष्ट्यत्यभिज्ञानं न्याख्यातम् । तत्रापि तद्धभैशालित्व तस्य स्मरणाभिन्यक्तमनुषपद्यमानं तदिदन्तास्पदस्यैकतां न्यवस्थापयित।। तस्मा न्नोपमानमधिकमिति ॥

णोऽस्य तदन्तभीवायोगात् । ननु तद्दैधम्यमेतदृतिधर्माभावः; सचाभावत्वादनुपलिधक्षा भावाद्ध्यप्रमाणगम्यः । प्रकृतं तु साद्द्यं भावरूपत्वान्न तथेति चेन्न — एतद्दैधम्यस्य एतदृष्ट् तिधर्मवत्त्वरूपत्या निर्वचनसंभवात्तस्य च साद्द्यवत् भावरूपत्याऽनुपलब्ध्याऽनिर्वाहात् । यदीह तद्दिधर्माऽयमिति प्रत्यक्षे सति एतद्दैधर्म्यस्य तत्राभावे तद्देधर्म्यस्यात्रानुपपन्नतय एतद्दिधर्मा स इति प्रमितिरसौ अर्थापत्तिरवेति मन्यते — तार्हे प्रकृतमेतःसद्दशस्म इति ज्ञानमिप कुतोर्थापत्तिनं भवेत्; तस्यैतःसाद्दश्याभावे तस्साद्दश्यस्यात्र प्रत्यक्षितस्यानुपपन्नत्वात् ।

[52] एतेन वैधर्म्यप्रमाणान्तरापादनेन प्रत्यभिज्ञानिविशेषोपि न्याख्यातः । इत्थमर्था पत्तिगम्यस्थलेपि प्रमाणान्तरस्वीकारे हि प्रत्यभिज्ञा विशेषेपि प्रमाणान्तरस्वीकारस्स्यात् । यद्यामित्रां, अयं स इति च प्रत्यभिज्ञा प्रत्यक्षरूपैव निरूढाः अथापि यत्र पूर्वदृष्टस्य पुनर्द श्रीनकाले पूर्वानुभूतस्मरणादर्वागेव स इन्द्रियासनिकृष्ट आसीत् , तत्र तदनन्तरमेवानुभूतचर समरणवलात् सएवायं संप्रति दृष्ट इति प्रत्यभिज्ञा जायते ; तस्य प्रत्यक्षत्वायोगात् अगृहीतैक्य विषयकत्या समरणत्वस्याप्यसंभवात् साधर्मयवैधर्म्याविषयकत्या प्रकृतप्रमाणतोऽप्यनिर्वाहात् प्रमाणान्तरापत्तिः । अतस्तत्र पूर्वदेशकालसंवन्वरूपधर्मशालित्वं तस्मिन् दृष्टे समर्यमाणं तदि दमर्थयोरिक्याभावे नोपपचत इत्यर्थापत्तिरूपमेव सोऽयमिति ज्ञानमिति वक्तव्यम् । तस्मात्त्रथे वार्थापस्या प्रकृतिपि निर्वाहान्नोपमानमितिरिक्तमिति । एवं तावत् गुरुभष्टमहमतिरसनेन विषया निर्वेकादुपमानं तु वाधकमनाशङ्कनीयमेवेति केचिदाहः —

१. प्र. 'ननु प्रत्यभिज्ञायमानस्य मध्यकालावस्थानं नाध्यक्षिल्ङ्गादिगम्यामिति तदुपमान परिच्छेद्यं स्यादित्यत आह एतेनेति 'इति । परन्त्वत सादृश्याभानात्कथमुपमानत्वशंका बोधन्या नावतारितमिदं वाक्यम् । बो. 'एतेनेति । यः पूर्वं मथुरायां दृष्टस्स एव पश्चादुज्ज यिन्यां दृष्ट इति प्रत्यमिज्ञानं, अयं स इति विपरीतप्रत्यमिज्ञानं वे 'ति ।

[⁵³] एवं प्राप्तेऽभिधीयते —संबन्धस्य परिच्छेर्दः (दं?) संज्ञायास्संज्ञिना सह । प्रत्यक्षादेरसाध्यत्वादुपमानफलं विदुः ॥ १८॥

यथा गौस्तथा गवय इति श्रुतातिदेशवाक्यस्य, गोसद्दशं पिण्डमनुभवतः, समरतश्च वाक्यार्थं अयमसौ गवयशब्दवाच्य इति भवति मितः । संयं न तावत् वाक्यमात्रफलम्, अनुपलब्धिपण्डस्यापि प्रसङ्गात्। नापि प्रत्यक्षफलम्, अश्रुतवाक्यस्यापि प्रसङ्गात् । नापि समाहारफलम्, वाक्यप्रत्यक्षयोभिन्नकालत्वात्। वाक्यतद्र्थयोः स्मृतिद्वारोपनीताविष गवयिपण्डसंबद्धेनापीन्द्रियेण तद्गतसाद्दश्यानुपलम्भे समयपरिच्छेदासिद्धेः। फलसमाहारे तु तदन्तभीवे अनुमानादेरि पत्यक्षस्वमसङ्गः॥ तत् किं तत्फलस्य तत्प्रमाणविद्दभीव एव श्वन्तभीवे वा कियती
सीमा ? – तत्तदसाधारणेन्द्रियादिसाहित्यम्।। अस्ति तर्हि साद्दश्यादिझानकाले

[53] एवं प्राप्तेऽभिधीयते – न ब्रूमस्सादश्यज्ञानमुपमितिरिति । किंतु वाचकस्य वाच्ये-नार्थेन सह यस्संबन्धस्समयनामा तस्य निर्णयः प्रत्यक्षादिमानान्तराजन्यत्वादुपमानरूपातिरि-क्तप्रमाणफलिनि विद: प्रमाणविद: । गोसहशो गवय इत्यतिदेशवाक्यं श्रुतवतस्ताहशं तम-रण्ये पश्यतोऽतिदेशवाक्यार्थमनुभूतं स्मरतः पुंमः भयमसौ गवयदवाच्य इति मतिर्भवतीतीदं दुरपलपम् । अयमिति गवयसामान्यमुन्यते । असाविति अतिदेशवाक्यश्रुतःवप्रदर्शनम् । यद्वा अयमिति प्रत्यक्षव्यक्तिः: असाविति गवयःवात्रान्तसर्वक्रोडीकारः । तत्र वाच्यवाचक-भावज्ञानरूपोपमितिकरणस्य साद्ध्यज्ञानरूपःवादुपमानःवम् । तज्जन्यःवाच शक्तिज्ञानस्योपमि-तित्वेन व्यवहारः । नन्वत्रातिदेशवाक्यस्येन्द्रियसिन्नकर्पस्य चापेक्षितत्वात्कथं प्रमाणान्तरेणा-निर्वोह इति चेत् - उच्यते - न ताबदियं शक्तिप्रमितिर्वोक्यमात्रजन्या, तथासति गवयमनु-पळब्यवतोपि तत्प्रसंगात् । नापि वाक्येन्द्रियसन्निकर्षसमुचयजन्या, पूर्वोत्पन्नविनष्टस्य वाक्य-स्यारण्यभाविसानिकर्षेण मेळनायोगात् । यद्यपि वाक्यस्य स्वरूपतः कार्यकरत्वाभावेन ज्ञान-द्वारैव कारणत्वं वाच्यमिति सन्निकर्पेण सह वाक्यस्मृतेस्तदर्थस्मृतेश्च समाहारस्मुवचः, अथापि न तावन्मात्रजन्योऽयं समयपरिच्छेदः, गवयदर्शनेषि तद्गतगोसाँदश्यानुपलम्भेऽनुत्पद्यमानत्वात् । अथ चेत् वाक्यसन्निकर्षक्रयोर्वाक्यार्थस्मृतिसादश्योपलम्भयोस्समाहारजन्यस्स इत्युच्यते, ता-वता कर्थं तस्य शान्दबोधे प्रत्यक्षे वाऽन्तर्भावः ? प्रसक्षज्ञानजन्यस्यापि प्रत्यक्षेऽन्तर्भावे हानु-मानादेरपि हेतुप्रसक्षशब्दप्रसक्षाद्यधीनत्वात्प्रसक्षत्वप्रसंगः॥ तर्हि किं तज्जन्यस्य तत्प्रमिति-विभागाद्वहिभीव एव १ तथासति निर्विकस्पप्रत्यक्षजन्यत्वात्सविकस्परय प्रत्यक्षत्वं न भवेत् । एतद्दोषपरिहाराय तत्फलस्यापि तत्रान्तर्भावेऽनुमित्यादेरपि प्रत्यक्षत्वापत्तिरस्त्येव । तत् कीटश-सीमकल्पनं शक्यम् , येन कुचित्तत्रान्तर्भावः, अन्यत्र वर्हिर्भावश्च सुवचस्स्यादिति चेत् — १. 'अस्य प्रथमान्तत्वात् प्र. ' फलं विदुरित्यनयोर्मध्ये इतिरध्याहार्य इति संप्रदायविदः' इति । विष्फारितस्य चक्षुषो व्यापारः – न - उपलब्धगोसादृश्यविशिष्टगवयपिण्डस्य वा क्यतदर्थस्मृतिमतः कालान्तरेऽप्यनुसन्धानवलात् समयपरिच्छेदोपपत्तेः ॥

[54] नतु च वाक्यादेवानेन समयः परिच्छिन्नः, गोसदशस्य गवयशब्दस्सं श्रेति । केवलिमदानीं प्रत्यभिजानाति अयमसाविति । प्रयोगाद्वाऽनुमितः, यो यत्र। सति द्वस्यन्तरे दृद्धैः प्रयुज्यते, स तस्य वाचकः, यथा गोशब्द एव गोः; प्रयु ज्यते चायं गोसदशे इति किम्रुपमानेनेति — न —

सार्द्रयस्यानिमित्तत्वान्निमित्तस्याप्रतीतितः । समयो दुर्ग्रहः पूर्व शब्देनानुमयाऽपि वा ॥ ११ ॥

न हि गवयशब्दस्य साद्दश्ये प्रवृत्तिनिमित्तम्, अपतीतगूनामन्यवहारप्रस ङ्गात् । नचोभयमपि निमित्तम्, स्वयंप्रतीतसमयसंक्रान्तयेऽतिदेशवाक्यप्रयोगा तुपपत्तेः । गवयत्वे द्ययं न्युत्पन्नो दृद्धन्यवहारात्, न साद्दश्ये ॥ कथमेतन्त्रिर्धार णीयमिति चेत् — वस्तुगतिस्तावदियं, तदापाततस्सन्देहेऽपि न फलसिद्धिः; ग

इन्द्रियसिन्नकर्षादितत्तःप्रमित्यसाधारणकारणसाहित्यमेव सीमा, यावत्सिन्निकर्षोऽस्ति, तावत्तत्रा न्तर्भविति । अस्ति हि सविकरपान्नागि तत्र सिन्नकर्षः । ननु तर्ह्ययं गवयपदवाच्य इत्यिष प्रत्यक्षमेव, सादृश्योपल्यमायोन्मीलितचक्षुसिन्निकर्षसत्त्रादिति चेन्न गवयपदवाच्यत्वज्ञानकाले सर्वदा सिन्नकर्षोपपादनासंभवात् । अयं गवयपदवाच्य इतिवत् पश्चादुःपन्नातिदेशवाक्यार्थ-स्मृतिसाहाय्येन असौ गवयपदवाच्य इत्यिप समयपिरच्छेदसंभवात् । अतस्सिन्निकर्पं विनापि भवतो न सिन्नकर्षनियतप्रत्यक्षरूपत्वम् ॥

[54] अत्र काणादाः — नोपमानमितिरिक्तम् , अयं गवयपदवाच्य इति ज्ञानस्यानुभूत-प्रत्यभिज्ञारूपत्वात् । कथं गवयपदवाच्यत्वानुभव इति चेत् — प्रागेव , वाक्यादनुमानाद्वा । गोसदशो गवय इत्यतिदेशवाक्यस्य हि गोसदशो गवयपदवाच्य इत्यर्थः । अनुमानञ्च — अयं गवयशब्दो गोसदशवाची असति लक्षणादिवृत्यन्तरे प्राज्ञैगीसदशे प्रयुज्यमानत्वादिति ; गिव गोशब्दविदिति सामान्यमुखी व्याप्तिरिति ॥ तन्न युक्तम् –गोसादश्यस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वाभावात गवयत्वरूपप्रवृत्तिनिमित्तत्व प्रागद्यत्वाच्छब्देनानुमानेन वा समयस्य दुर्ग्रहत्वात् । गोसादश्यस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वे तु गामप्रतीतवतां गवयमात्रं जानतां गवयव्यवहारो न स्यात् । तदर्थं गवयत्वस्यापि प्रवृत्तिनिमित्तत्वेऽनेकशक्तिकस्पनादोषस्पष्टः । अन्यदिपि श्रूयताम् । वृद्धव्यव्यवस्यापि प्रवृत्तिनिमित्तत्वेऽनेकशक्तिकस्पनादोषस्पष्टः । अन्यदिपि श्रूयताम् । वृद्धव्यवहाराद्वयत्वे व्युत्पन्नेन पुंसा स्वप्रतीतशक्तिप्राहणायातिदेशवाक्यं प्रयुज्यते । तन्नोपपचेत ॥ अतिदेशवाक्यप्रयोक्ता गवयत्वे व्युत्पन्न इति कुतोऽवधारितिमिति चेत् — वस्तुस्थितिस्ताविद्यम् अप्रतीतगुनाऽपि तेन प्राग्वयव्यवहारस्य वर्तितत्वात् । तत्र ते विस्वम्भाभावात्तंदेहिपि गोसादश्यप्रवृत्तिनिमित्तकत्विनश्चयरूपप्रलासिदिरेव । अन्ततो यथा का पृथिवीत्यत्र गन्धवती गोसादश्यप्रवृत्तिनिमित्तकत्विनश्चयरूपप्रलासिदिरेव । अन्ततो यथा का पृथिवीत्यत्र गन्धवती

न्धवस्विमव पृथिवीत्वस्य, गोसाद्द्यं गवयशब्दप्रवृत्तिनिमत्तस्योपलक्षणम्, इद-मेव वा निमित्तिमित्यनिर्धारणात् ॥

[55] स्यादेतत् — पूर्वं निमित्तानुपलब्धेर्न फलिसिद्धिः; इदानीन्तु तस्मिन्नुपलब्धं तदेव वाक्यं स्मृतिसमारूढं फलिष्यति, अध्ययनसमयगृहीत इव वेदराशि-रङ्गोपाङ्गपर्यवदातस्य कालान्तरे । न च वाच्यं, वाक्येर्नं स्वार्थस्य प्रागेव बोधि-तत्वात् प्रागेव पर्यवसितिमिति — गोसादृश्यस्योपलक्षणिनिमत्तत्वयोरन्यतरत्र ता-त्पर्ये सन्देहात् । इदानीन्तु गवयत्वेऽवगते तर्कपुरस्कारात्सादृश्यस्योपलक्षणतायां व्यवस्थितायां, गङ्गायां घोष इतिवदन्वयमितिपत्तिरिति चेत् — न —

श्रुतान्वयादनाकाङ्क्षं न वाक्यं ह्यन्यदिच्छिति । पदार्थान्वयवैधुर्यात्तदाक्षिप्तेन सङ्गतिः ॥ १२ ॥

गोसहशो गवयशब्दवाच्य इति सामानाधिकरण्यमात्रेणान्वयोपपत्तौ विशेष्यन्देहेऽपि वाक्यस्य पर्यवसितत्वेन मानान्तरोपनीतानपेक्षणात्, रक्तारक्तसन्देहेऽपि घटो भवतीति वाक्यवत्। अन्यथा वाक्यभेददोषात्। न च गङ्गायां घोष इतिवत् पदार्था एवान्वयायोग्याः, येन प्रमाणान्तरोपनीतेनाऽन्वयस्स्यात्। अर्थ पृथिवीति प्रयोगे सत्यपि प्रवृत्तिनिमित्तस्य पृथिवीत्वस्य गन्धवत्त्वं श्लापकम्, न तु स्वयं प्रवृत्तिनिमित्तम्, तथात्र गोसदृशो गवय इति प्रयोगेपीति वा, किंवा सादृश्यमेव निमित्त-मित्यन्यतरपक्षानिर्धारणस्यावर्जनीयत्वात्। अतो गोसादृश्यप्रवृत्तिनिमित्तकत्वानिश्चयात् गव-यत्वप्रवृत्तिनिमित्तस्य च दुर्प्रहृत्वान्नान्यथोपपत्तिरिति॥

[55] नन्वधीतो वेदोऽङ्गोपाङ्गसंपन्नज्ञानस्य पश्चास्मर्यमाणो यथा अर्थनिर्णयजनकः, यथा च गङ्गायां वोष इति वाक्य पूर्वं तीरतालप्र्यानव्यारणादजनित्वोधं पश्चादन्वयबोधकम् , तथाऽतिदेशवाक्यं पूर्वं गवयत्वस्यानुपल्रब्धत्वाहो सादश्यस्य नेत्रतिविधा निमित्तत्वसंदेहेन वक्तृ-तालप्रानिर्णयाचाजनित्वोधं पश्चाद्रवयत्वोपल्रंमे सति लाघवादित्रकवलासादश्यस्योपल्रक्षकत्वव्यवस्थायां जातायां गवयशब्दवाच्यत्ववेधजनकं भवतीति समयपरिच्लेदश्शब्दप्रमाणक एवा-स्विति चन्न — वैषम्यात् । वाक्यं हि श्रुतानामर्थानामित्रित्रपेक्षमेवान्वितत्वे तदनन्तरसं-भवदनेकसंदेहनिवारणोपायं स्वयं वेधजननाय नापेक्षते, यथा घटो भवतीति वाक्यं रक्तस्यार्थनिरपेक्षमेव पदार्थान्वयनिष्यया रक्तारक्तसंदेहनिवारकलाभपर्यन्तं न विल्यवते । अन्यथा काल्यमेदपुरुषभेदभवद्विधिवशयवारकरूपपरिमाणाद्यर्थान्वयमेदादनेकार्थवोधकतया घटो भवतीति वाक्यस्य स्वाविध्यवश्यवारकरूपपरिमाणाद्यर्थान्वयमेदादनेकार्थवोधकतया घटो भवतीति वाक्यस्य स्वाविध्यवश्यवारकरूपपरिमाणाद्यर्थान्वयमेदादनेकार्थवोधकतया घटो भवतीति वाक्यस्य स्वाविध्यवश्यवारकरूपपरिमाणाद्यर्थान्वयस्य वोषानिन्वतत्वात् तीरतात्पर्या-लक्ष्यार्थेन सहान्वयो वाक्यार्थीन एव । तथाच गङ्गापदार्थप्रवाहस्य घोषानिन्वतत्वात् तीरतात्पर्या-

१. वाक्येन पर्ववसितमिति भावेष्रयोगः । २. बोधन्यनुसारे अर्थत्यस्ति ।

मतीतवाक्यार्थवलायातोष्यर्थो यदि वाक्यस्यैव, दिवाभोजनिवेधवाक्यस्यापि रात्रिभोजनपर्थस्यात् । तस्माद्यथा गवयशब्दः कस्यिचद्वाचकः श्रिष्टप्रयोगादिति सामान्यतो निश्चितेऽपि, विशेषे मानान्तरापेक्षा, तथा गोसदशस्य गवयशब्दो वाचक इति वाक्यान्निश्चितेपि सामान्ये, विशेषवाचकत्वेऽस्य मानान्तरमनुसरणीयमिति॥

[56] अस्त्वनुमानम् । तथाहि – गवयशब्दो गवयस्य वाचकः असति द्वन्यन्तरेऽभियुक्तैस्तत्र प्रयुज्यमानत्वत् , गवि गोशब्दवदिति चेत् - न - असिद्धेः । न
ह्यसित द्वन्यन्तरे तद्विषयतया प्रयोगस्सङ्गतिमिविज्ञाय ज्ञातुं शक्यते ॥ सामानाधिकरण्यादिति चेन्न-पिण्डमात्रे सिद्धसाधनात् , निमित्ते चासिद्धेः; साद्यस्यानिमित्तत्वादित्युक्तम् ॥

[57] नतु व्याप्तिपरमिदं वाक्यं स्थात्, यो गोसदृशः स गवयपदार्थ इति ।

वधारणानन्तरमेव बोधः । अत्र तु गोसाद्दयस्योपळक्षणस्वप्रदृत्तिनिभित्तत्वसंदेहेप्यन्ततो गोसाद्दयाश्रये गवयपदवाच्यत्वस्यैवातिदेशवाक्यबोधनीयत्वात्तस्य वेदाध्ययनकाळ इव पुंसोऽव्युत्पन्नत्वाभावात् प्रागेव संभव इति । यदि वाक्यार्धप्रत्ययानन्तराभ्यूहितार्थेष्वपि वाक्यस्य
बोधजनकता, तर्हि दिवा न भुङ्क इति वाक्यात् रात्रौ भुङ्क इति बोधापन्तिः। तस्माच्छिष्टप्रयो गादेव साधुत्वावधारणाद्रवयशब्दस्य किञ्चिद्वाचकत्वसिद्धाविप यथा विशेषिनश्चयायातिदेशवाक्यापक्षा, तथाऽतिदेशवाक्याद्वोसदृशवाचकत्विनश्चयेषि गवयत्वप्रवृत्तिनिभित्तकत्वरूपविशेषनिश्चयायोपमानप्रमाणापेक्षेति ॥

[56] एव गवयस्य गवयपदवाच्यत्वज्ञानं शाब्दबोधरूपं न भवतीत्युक्तम् । तथा गवयशब्दे गोसदृशवाचकत्वानुमानमपि न भवति सादृश्यस्यानिमिक्तत्वादित्युक्तमेव । अथापि गवयशब्दो गवयवाचक इत्येव पूर्वोक्तहेतुनाऽनुमीयत इति चेत् — तत्रासित वृत्यन्तरे वृद्धैस्त्र
प्रयुज्यमानत्वादिति हेतुरेवासिद्धः, शक्तिप्रहाभावे शवयसंबन्धरूपवृत्यन्तरस्याप्यगृहीतत्वा 'असित वृत्त्यन्तर ' इति प्रहणायोगात् , गवयस्यागृहीतत्वाद्भवये प्रयुज्यमानत्वाशस्य दुर्प्रहत्वाच ॥
गोसदृशो गवय इति समानाधिकरणनिर्देशात्संगतिर्ज्ञातिति चेन्न—तत्र गवयपदस्य गवयपदवाच्यत्वार्थकत्वाद्गोसदृशपद्बलात्पण्डमात्रे शक्तिप्रहो भवतीति तावत एव 'गवये प्रयुज्यमानत्वा '
दित्यनेन विवक्षितत्वे गवयवाचकत्वरूपसाध्यपदेनापि तावदेव विवक्षणीयमिति सिद्धसाधनम् ,
तस्यार्थस्यानुमानं विनाऽतिदेशवान्यादेवावगतत्वात् । गवयत्वाविक्षन्ने संगतिस्तु न सामानाधिकरण्येन सिध्यति । गवयत्वाविक्षन्ने प्रयुज्यमानत्वस्य हेतुत्वे च हेतुरप्यसिद्धः । सामाधिकरण्यबलात्सादृश्यावािक्षन्नवाचित्वं तु न संभवति । तथा तत्र प्रयुज्यमानत्वं हेतुरपि न
भवति सादृश्यस्यानिमिक्तत्वादित्युक्तम् ॥

[57] नन्वन्यदनुमानमुच्यते । अयमसौ गत्रयपदनाच्य इत्युपमितित्वेनोच्यमानाऽनुमिति-

तथाच वाक्यादवगतपितवन्धोऽनुमिनुयात् — अयमसौ गवयो गोसद्दश्स्वादिति-देशवाक्यावगतिपिण्डवदिति — न विपर्ययात् । न हि गोसद्दशं बुद्धावारोप्यानेन पृष्टः, स किंशब्दवाच्य इति । किन्तु सामान्यतो गवयपदार्थमवगम्य स कीद्दगिति । तथाच यद्योगपाथम्याभ्यां तस्यैव व्याप्यत्वम् । ततः किं तेन, प्रकृतानुपयोगात् ॥

[58] अर्थ किंछक्षणकोऽसाविति पश्नार्थः। तदा व्यतिरेकिपैरं स्यात् छ-क्षणस्य तथाभावात् । तथाच गोसदृशो गवय इत्यस्यार्थः - यो गवय इति न व्यवहियते नाऽसौ गोसदश इति । एवश्च प्रयोक्तव्यम् – अयमसौ गवय इति व्यवहर्तव्यः गोसद्यत्वात् , यस्तु न तथा, नासौ गोसद्यः यथा हस्ती। नच रेव । तत्र ततः प्राक्सिक्षकष्टष्ट गोसादृश्यं हेतुः । गोसादृश्ये गवयपद्वाच्यस्वनिरूपितव्याप्ति-प्रहार्थमेव च प्रागतिदेशवाक्यं प्रयुक्तम् । गोसदृशो गवयपदार्थ इति वाक्यं हि गोसदृशोदेशेन गवयपदवाच्यत्व विद्धत् उद्देश्यतावच्छेदकव्यापकत्वं विधेयेऽवगमयति, धूमवानग्निमानिति वाक्यविदिति चेत् — न - विपर्ययात् । ज्ञातं ह्युदेश्यम् ; अज्ञातं विधेयम् । को गवयपदार्थ इति प्रश्नसमाधानं हि गोसदशो गवयपदार्थ इति । तथाच यो गवयपदार्थस्स गोसदश इति यच्छब्दयोगबलात् प्रथमावगतःवाद्रवयपदार्थःवं व्याप्यम् , गोसादश्यञ्च व्यापकमेवेति न तेन प्रकृतानुमानापेक्षितलाभः । यदाहुः — 'यदृत्तयोगः प्राथम्यमित्यासुद्देश्यलक्षणम् । तदृत्तमेव-कारस्य स्यादुपादेयलक्षणम् '(मी० स्लो० वा०) इति । (ननु का पृथिवीति प्रस्ने या गन्धवतीत्युत्तरं दीयते । वदन्ति च या गन्धवती तां पृथिवी विद्वीति । तस्मायद्योगाद्गन्ध-वतीमुद्दिर्येव पृथिवीत्वं विधीयते, तथा प्रकृतेपीति चेन्न – तत्र सत्यिप यद्योगे गन्ध-वस्वस्य विधेयत्वात्। का पृथिवीति किशब्दस्य जिज्ञासितपरत्वात् गन्धवतीपदस्य च जिज्ञा-सितार्थसमर्पकत्वाजिज्ञासितस्यैव विधातुमुाचितत्वात् । तथाच तां पृथिवीं विद्वीत्यस्य पृथिवीं तत्त्वेन विद्वीसर्थः । एवञ्च यच्छब्दः पृथिब्यन्वितत्वेन गन्धवत्त्वज्ञानामावेषि तथावि-धज्ञानात्प्राक् तस्यापि ज्ञेयत्वादुपपनः ॥)

[58] अथातिदेशवाक्यस्यायं गवयपदवाच्यो गोसदशस्वादिसनुमानोपयोगिस्वमस्ति; को गवयपदार्थ इति प्रश्नस्य किलक्षणकोऽसाविसर्थकतया गोसादश्यलक्षण इस्तिदेशवाक्येन बोधनात् गन्धवती पृथिवीत्यादौ च लक्षणप्रश्नोत्तरस्वस्य, लक्षणस्य हेतुतायाश्च दृष्टस्वादिति चेत् — तदा वाक्यमिदं लक्षणवचनमुखेन व्यतिरेकिहेतुपरमेव स्यात्, नान्विपरम्, लक्षणानामितरव्यावृत्तिसाधकस्ये व्यवहर्तव्यतासाधकस्ये वा व्यतिरेकिताया एव भावात् । एवञ्च हस्त्यादिव्यतिरेकदृष्टान्तो वाच्यः । तच्च न भवति, तत्र गवयपदवाच्यत्वसामान्याभावस्यासि-

१. शंकते अथेति । परिहारमारभते तदेति । परिहरति नचेति । २. अयं क. २ पाठः । प्र. व्यतिरोकिरूपळक्षणपरत्वं स्यात् 'इति । पा० व्यतिरेकपरं ।

हस्त्यादीनां विपक्षत्वे प्रमाणमस्ति, सर्वापयोगस्य दुरवधार (ण) त्वात् ; कति-पयाच्यवहारस्य चानैकान्तिकत्वात् ॥

[59] ननु लिङ्गमात्रे पदनो भविष्यति, कीहक् किं लिङ्गमिति - न - न हानेन लिङ्गमिविज्ञाय गवयशब्दस्य वाचकत्वं कस्यचिद्वाच्यत्वं वाऽवगतम्, येन तदर्थं पदनस्यात्।। प्रवृत्तिनिमित्तिविशेषलिङ्गे पदनः, येन निमित्तेन गवयशब्दः पवर्तते तस्य किं लिङ्गमिति चेन्न - न हि तदवदयमनुमेयमेवेत्यनेन निश्चितम्, यत इदं स्यात् ॥ ज्ञानोपायमात्रपदने तद्विशेषणोत्तरमिति चेन्न - अविशेषादिन्द्रियसन्निक-षेमण्युत्तरयेत् ; पर्यायान्तरं वा । यथा - गवयमहं कथं जानीयामिति पदने, वनं द्वात् । नहि कोषि हस्त्यादौ गवयपदं न प्रयुद्ध इति सुनिक्चयम् ; पदस्यानेकार्थकत्वसंमन् वाह्य । कहिक्षणस्यान्तरस्यान्तरस्यान्तरस्य । कहिक्षणस्यानस्यानस्यानस्य । वहिक्षणस्यानस्यानस्य । वहिक्षणस्य स्वयानस्य । वहिक्षणस्य स्वयानस्य विशेषास्य स्वयानस्य । वहिक्षणस्य स्वयानस्य विशेषास्य स्वयानस्य । वहिक्षणस्य स्वयानस्य विशेषास्य स्वयानस्य स्ययानस्य स्वयानस्य स्वयानस्य स्वयानस्य स्वयानस्य स्वयानस्य स्वयानस

द्वत्वात् । नाह कापि हस्यादा गवयपद न प्रयुक्क इति सुनिश्चयम् ; पदस्यानकाथकत्वसम-वाच्च । कतिपयरप्रयुज्यमानत्वमात्रेण गवयपदवाच्यत्विक्षेषाभावश्च गवय एव वर्तमानत्वात् गोसादश्याभावव्यभिचारी । नच तर्हि सर्वत्र लक्षणेन व्यवहारसाधनमशक्यमिति शंक्यम् — इयं पृथिबीत्विनिमित्तकतया पृथिवीपदवाच्या गन्यवस्वादिति हि सर्वतानुमानप्रकारः । नच प्रकृते तथा गवयत्विनिमत्तकतया गवयपदवाच्यत्वं सुसाधम् ; अतिदेशवाक्येन सामान्यतो गवयपदार्थस्येव गोसादश्यलक्षणकथनात् ; गवयत्वस्य प्रागगृहीतत्वेन तिनिम्तकवाच्यतावन्तं मनिकृत्य लक्षणप्रश्नासंभवाच ॥

[59] ननु लक्षणवश्नो मा भूत्; किंतु गवयपदार्थः कः, कीटक्, किंलिङ्गक इति गवयपदवान्यतायां किं लिङ्गमिति लिङ्गसामान्यं पृच्छयते । तत्र च गोसादश्यं लिङ्गमितदोरशवाक्षेन्तेस्म् । अतोऽन्वयन्याप्तिरिप सुवचेति चेन्न — लिङ्गविशेषप्रश्नो हि लिङ्गमिविज्ञातवतो भवति । एवं लिङ्गमिविज्ञाय स्थितेनानेन लिङ्गन्नेयं गवयपदवाच्यत्वान्नाताम् । तस्यावगतत्वे हि तत्र किं लिङ्गमिति प्रश्नो घटते । तथाच गवयपदवाच्यत्वान्नात्तत्र लिङ्गप्रश्नो न भवतीति । एवं लिङ्गप्रश्नार्थमवश्यं गवयपदवाच्यत्वान्नान्त्र प्रश्नप्रश्नो न भवतीति । एवं लिङ्गप्रश्नार्थमवश्यं गवयपदवाच्यत्वानेन पूर्वजातेन भाव्यम् । नच लिङ्गनेव तस्य ज्ञातत्वात् ; किञ्चिद्वाचकत्वज्ञाने सित तुल्विचिवेद्यतया कस्यचिद्ववयशब्दवाच्यत्वस्यापि ज्ञातत्वात् । तथाच लिङ्गे ज्ञाते लिङ्गप्रश्नो न भवतीति । ननु गवयशब्दस्सप्रवृत्तिनिमित्तन्तस्याधुशब्दत्वादिति सामान्यतः प्रवृत्तिनिमित्तमनुमाय, निर्विशेषं न सामान्यमिति न्यायेन विशेषस्त्रपतामित्त चिशेषस्यानुमायकं लिङ्गं किमिति प्रवृत्तिनिमित्तविशेषस्यानुमायकं लिङ्गं किमिति प्रवृत्तिनिमित्तविशेषस्यानुमायकं लिङ्गं किमिति प्रवृत्तिनिमित्तविशेषस्यानुमायकं लिङ्गं किमिति प्रवृत्तिनिमित्तविशेषस्यान् । अथ सामान्यतः प्रमाणप्रश्न एव । वाक्यप्रयोक्ता तु लिङ्गस्वप्रमाणविशेषप्रहणेनोत्तर्यतीति चेन्न—सामान्यतः प्रमाणप्रश्न एव । वाक्यप्रयोक्ता तु लिङ्गस्यप्रमाणविशेषप्रहणेनोत्तर्यतीति चेन्न—सामान्यप्रश्ने प्रत्यक्षशब्दवोधसामग्रीमादायाप्युत्तरसंभवात् । वनं गतो दक्ष्यसीति प्रत्यक्षहेतु-

गतो द्रक्ष्यसीतिः यथा वा - कः पिक इत्यत्र, कोकिल इति । तस्मान्निमित्तभेद-ग्रुवन एवायं, गवयो गवयपद्वाच्यः कीद्दक् केन निमित्तेनेति युक्तमुत्पश्यामः ॥ तस्य च निमित्तविशेषस्य साक्षादुपद्शियतुमशक्यत्वात् पृष्टस्तदुपलक्षणं किञ्चि-दाच्छे । तच्चोपमानसामग्रीसमुत्थापनमेव । तस्य च प्रमाणस्य सतस्तर्कस्सहायता-गापद्यते - 'सादृश्यस्यव निमित्ततायां कल्पनागौरवम् , निमित्तान्तरकल्पने च कल्द्रमकल्प्यविरोध ' इति तदेव निमित्तमवगच्छतीति ॥

[60] स्रक्षणन्त्वस्य अनवगतसङ्गतिसंज्ञासमिभव्याहृतवाक्यार्थस्य संज्ञिन्यतु-मन्धानग्रुपमानम् । वाक्यार्थश्च कचित् साधर्म्यं कचिद्वैधर्म्यम् । अतो नाव्यापकम् ॥

कथनम् । इदं गवयपदप्रवृत्तिनिमित्तमिति कथं ज्ञायते इति प्रक्ते, कः पिक इति प्रक्ते की-किल: पिक इतिवत्, बोधहेतुपर्यायशब्दप्रयोगो वेति । किश्व लिङ्गप्रश्नो न भवति, अन्य-यव्यासी दृष्टान्ताभावात् । एवं प्रवृत्तिनिमित्तस्यैवाज्ञातत्वे तत् किमिति प्रस्तः प्रथमः । तं विहाय तद्प्राहकं प्रमाणं छिगं वा किमिति प्रश्नस्तु पाश्चात्यः । अतो गवयशब्दप्रवृत्ति-निमित्तं किमित्येव प्रदनार्थ इति युक्तमुत्पङ्यामः । एवश्च वक्ता गवयत्वं प्रवृत्तिनिमित्तं साक्षा-इर्शयितुमपारयन् तदुपळक्षणं गोसादस्यं निर्दिशति। श्रोता च, गोसादस्यस्य निमित्तले गौरवं, निमित्तान्तरकल्पने चाप्रतीतगुपुरुषविषये क्छतेन निमित्तेन कल्प्यस्य विरोध इति तर्कबलेन निमित्तान्वेपणपरो गवये गोसादश्यदर्शने सति उपलक्षणबलातत्रदष्टगवयत्वप्रवृत्तिनिमित्तकःवं गवयगब्दस्योपमानान्निश्चिनोतीति ॥ (ननु शब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं किञ्चिदस्तीति तावस्प्रागेद बुद्धम् । ततः प्रत्यक्षेण गवयत्वे दष्ठे सति इदं सामान्यं गवयशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं गोसादश्य-ममनियतःवात्, गवयशब्द एतःप्रवृत्तिनिमित्तकः गोसादृश्याप्रवृत्तिनिमित्तकःवे सति तःसम-नियतप्रवृत्तिनिमित्तकत्वात् , गत्रयत्वेतराप्रवृत्तिनिमित्तकत्वे सति सप्रवृत्तिनिमित्तकत्वाद्वा इत्य-नुमानत एव प्रवृत्तिनिधित्तज्ञानमस्तु ; कृतमन्येनेति चेत् - न - दष्टान्तासिद्धेः । प्रथमानुमा-नञ्च ग्वयत्वप्रकारकज्ञानविषयत्वादौ व्यभिचरितम्, अप्रयोजकञ्च । द्वितीयमपि समनियत-धर्मान्तरप्रवृत्तिनिमित्तत्ववारणाक्षमम् । तृतीयमपि नानार्धकशब्दस्यातिदेशवाक्याधीनशाक्ति-प्रहस्थले दुर्वचम , तदितराप्रवृत्तिनिमित्तकःवाभावात् । न च तदितरधर्मानविक्वनशक्तिकःव - मति सप्रवृत्तिनिमित्तकःवादिति हेतुः, नानार्शस्थलेचैकशक्तिरितरधर्मानवच्छिनैवेति न दोप इति वाच्यम् – ईर्ट्याहेतुनद्वयाध्यादिपरिशीलनमन्तरेणापि निभित्तनिर्णयादिखलम् ॥)

[60] नन्वेवं साधर्म्यस्थल इव वैधर्म्यस्थलेपि शक्तिप्रहसंभवात्तदर्थं मानान्तरस्भीकाराप-तिरिति चेन्न — उभयानुगतोपमानलक्षणिनविचनःत् । तचः ज्ञातशक्तिक (गवयादि) पदस-मिन्याहृत तदर्थिजिज्ञासाशमनार्थवावयान्तर्गतपदार्थस्य (साधर्म्यस्य वैधर्म्यस्य वा) वाच्येऽर्दे पुनरनुसन्धानमुपमितिकरणमुपमानमिति । गोवत् द्विशफो न भवत्यस्य इत्यादो च वैधर्म्यानु तस्मान्नियतविषयत्वादेव न तेन बाधः, न त्वनतिरेकादिति स्थितिः ॥

[61] शब्दोऽपि न बाधकमनुमानानितरंकादिति वैशेषिकाद्यः । तथा हि — यद्यपि एते पदार्था मिथः संसर्गवन्तः वाक्यत्वादिति व्यधिकरणम् ; पदार्थत्वादिकि चानैकान्तिकम् ; पदैस्स्मारितत्वादित्यपि तथा । यद्यपि चैतानि पदानि स्मारितार्थसंसर्गवन्ति तत्स्मारकत्वादित्यादौ साध्याभावः । न हात्र मत्वर्थः संयोगः समवायस्तादात्म्यं विशेषणविशेष्यभावो वा सम्भवति । ज्ञाप्यज्ञापकभावस्तु स्वात्तन्त्रयेण अनुमानान्तर्भाववादिभिर्नेष्यते । न च लिङ्गतया ज्ञापकत्वं यत् लिङ्गस्य संधानमुपमानपदगृहीतम् ; उपलक्षणद्वारा मितिजनकत्वात् , उक्तसामान्यलक्षणाकान्तत्वाच । एवं साधम्यवैधम्ये विना, दीर्घप्रीवः प्रलम्बौष्ठः पद्यः करम इति धर्ममात्रकथनेपि शक्ति-प्रहादुपमानलक्षणामिष्टमिति केवलधमोपि तृतीयत्वेन गणनीय इति तार्किकरक्षादौ । तत्रापि दीर्यत्वप्रलम्बत्वादिरूपेतरवैधम्यपरिशीलनात् द्वैविध्यमेव पर्याप्तं प्रतीयते । ो तथाचोपमान-प्रमाणमस्येव । एवमपि तस्येश्वरामावासाधकत्वं साधम्यवैधम्यमात्रविषयकत्वात् ; न त प्रत्य-क्षाद्वाति स्थितिः ॥

[61] एवं प्रमाणत्रयं नेश्वरवाधकामिति सिद्धम्। शब्दोपि न बाधकः, तस्यानुमानानिति-रिक्तत्वात् , तदबाधकत्वस्य चोक्तत्वादिति वैशेषिकादयः॥ ननु कथमनुमानान्तर्भावः ? पदाना प्रत्येकं शक्तिप्रहादर्थस्मारकत्वमस्तीति वैशेषिकादिसंमतम् । एवं स्मारितानां पदार्थानां यो मिथस्संसर्गः स वाक्यार्थः । तद्विषयकज्ञानजनकत्वं वाक्यस्य किं अनुमानविषया उत प्रकारान्तरेणेति विचारः । तत्र संसर्गस्यैव ज्ञाप्यत्वात्संसर्गवत्त्वं साध्यामिति निर्विवादम् । पक्षो हेनुश्च क इति विचार्यम् । तत्र पदार्थपक्षकं वाऽनुमानं पदपक्षकं वा । आद्ये संसर्गस्य साध्यस्य पक्षगतत्वात्प्रतिज्ञा समझसैव । हेतुस्तु कः १ वाक्यत्वञ्चेन् –तत् साध्यव्याधिकरणम् । पदार्थत्वं पदस्मारितत्वं वा न हेतु:, गौरइव इति स्मारिते व्यभिचारात् । एवं पदपक्षकानु-मानमपि न । तत्र वाक्यत्वादिति हेतुर्यद्यपि न व्यधिकरणः, अथापि किमिदं वाक्यत्वम् ? सं-सर्गबोधकावामिति चेत्-तदसिद्धम् , संसर्गस्य संप्रत्यनुमेयत्वात् । पदसमुदायत्वमिति चेत्-पदत्व नाम अर्थशक्तत्वमर्थस्मारकत्वमेवेति, एतानि पदानि स्मारितार्थसंसर्गवन्ति तत्स्मारकत्वादिति प्रयोगो निष्पद्यते । तत्र संसर्गवत्त्वरूपसाध्यं पदेषु बाधितम् । स हि संयोगस्समवायस्तादात्म्यं विशेष्यविशेषणभावो वा यथायथं पदार्थ एवास्ति मिथः, न तु पदे । अथ संसर्गवत्वं नाम संसर्गज्ञापकत्वम् ; तच पदानामिति चेत् - किं तदनुमानाविधया प्रकारान्तरेण वा । पदसमु-दायस्य वाक्यस्यानुमानान्तर्भाववादिभिः , प्रकारान्तरेणेति दुर्वचम् । अतस्संसर्गज्ञापकःवं नाम संसर्गानुमापकहेतुत्वमेव । इदञ्च प्रथमतो हेतुना संसर्गेऽनुमिते तादशानुमित्युत्पत्यन-

१. प्र. 'छिङ्गतया ज्ञापकावं यत् शब्दस्य तदेव तस्यछिङ्गस्यतस्मारकावादित्यस्याविषयः कर्मेतिन'

विषयस्तदेव तस्य, परस्पराश्रयमसङ्गात् । तदुपलम्भे हि व्याप्तिसिद्धिस्तित्सिद्धौ च तदनुमानमिति । तथापि-अकाङ्गादिमद्धिः पदैः स्मारितत्वात् गामभ्याजेति पदार्थविति स्यात्। न च विशेषासिद्धिदाँषः, संसर्गस्य संस्रुच्यमानिवेशेषादेव विशिष्टित्वात् । यद्वा एनानि पदानि स्मारितार्थसंसर्गज्ञानपूर्वकाणि आकाङ्कादिमक्त्वे स्ति नत्स्मारकत्वात् गामभ्याजेति पदवत् । न चैवमर्थासिद्धिः, ज्ञानावच्छेदकतयैव तर्तिसद्धेः। तस्य च संस्रुच्यमानोपहितस्यैवावच्छेदकत्वात्र विशेषापतिल्यम्भ इति ।।

[62] अत्रोच्यते- अनेकान्तः परिच्छेदे सम्भवे च न निश्चयः। आकाङ्का सत्तया हेतुर्येग्यासत्तिरवन्धना ॥ १३ ॥

न्तरं हेतोरिदमनुमापकत्वमस्तीत्येव ज्ञायते, न तु ससर्गानुमानावसर एव । तथाच ' लिङ्गाव-धया ज्ञापकत्वं **छिङ्गस्य** छिङ्गनिष्ठं यत् , तदेव तस्य मतुपो विषयः वाच्यम् , तदेव तस्य लिङ्गस्य निषयः साध्यम् , लिङ्गतया ज्ञापकत्वं यदिदं प्रकृतलिङ्गस्य विषयः (साध्यम्) त्तदेव तस्य मतुरोधेः, न तु संयोगादिकं किमपि इतीदं न भवति, अन्योन्याश्रयात् । संसर्गातु-मिखुपलम्मे किल हेतोस्संसर्गानुमापकत्वेन सह व्याप्तिप्रहः, एतद्वयाप्तिप्रहे सिद्धे किल सस-र्गानुमितिः । तथाच पदपक्षकत्वे हेतुर्यथाकथिबदरतुः ससर्गवस्वं सिसाधियिपितं न निध्चति। अतः कथमनुमानान्तर्भाव इति चेत् — यद्यपि पदार्थपक्षकत्वे स दोषः, यद्यपि च पटपक्षः करवेपि, तथापि तद्भयपञ्चकत्वमेव संभवति, हेतुमाध्ययोरन्यथापरिष्कारात् । एते पदार्था भिथस्संसर्गवन्तः आकांक्षायेग्यतासानिधिमत्पदस्माग्तित्वात् गामानयेतिपदार्थवदिति पदार्थ पक्षकमनुमानम् । नचैवं संसर्गसामान्यसिद्धाविप विवक्षितिविशेषो न ।सिध्वतीति वाच्यम् — मंबन्धिविशेषायत्तो हि संबन्धे विशेषः। संबन्धिनश्च विशिष्पैय पदैरुक्ता इति तदीयस्सवन्ध इति साधने संबन्धिविभेषादेव संबन्धस्यापि संबन्ध्यन्तरच्यावृत्तस्वान देश्य इति । एवभेतानि पदानि स्मारितार्थसंसर्ग ज्ञानपूर्वकाणि आकांक्षाादिमत्पदत्वात् गामानयेतिपदवदिति पदपक्षकोऽपि ब्रयोगः । साध्यघटकञ्च, अर्थं बुध्वा शब्दरचने।ते न्यायासिद्धं रचनाहेतुभूतं वक्तृगतं ज्ञानम्। तथाच ज्ञानजन्यत्वं साध्यम् , न तु प्रागुक्तं ज्ञानजनकत्वम् । नचैवं ज्ञानसाधने संसर्गरूप-बाक्याथीसाधनादिष्टा।सिद्धिः, संसर्गविपयकत्वावीशिष्टकानसाधने संसर्गस्यापि विधेयक्रोटिप्रविष्ट-तया साध्यत्वात् । तत्रापि संसर्गस्य त्रिशेषरूपत्वलाभः स्मारितार्थसंसर्गेत्यर्थघटनेनैव साधना-मंबन्धिविशेपबळादुक्तरीत्य। भवत्येव । अतस्शब्दोऽनुमानमिति ॥

[62] अत्रोच्यते-पदार्थपक्षकः प्रयोगस्तावन युक्तः, अनेकान्तः परिच्छेदे संभवे च न निरुचयइति । परिच्छेदोऽवधारणम्, संभवश्च योग्यता । तथाच संसर्गवत्त्वसाधने व्यभिचारः; तदर्हत्वसाधने च विवक्षितवाक्यार्थनिश्वयो नास्तीति । किञ्चाकांक्षा स्वरूपसती कारणम्, छिंग तु ज्ञायमानतयेति सत्तया कारणस्य ज्ञायमानतया कारणान्छिगकोटी प्रवेशो न युक्तः । नदर्थ एते पदार्थामिथसंसर्गवन्तइतिसंस्रष्टाएवेतिनियमोवासाध्यःसंभावितसंसर्गाइतिवार

[63] न प्रथमः, अनाप्तोक्तपदकदम्बस्मारितैरनेकान्तात्।। आप्तोक्त्या विशेषणीयमिति चन्न — वाक्यार्थप्रतीतेः प्राक् तद्सिद्धेः। न ह्यविप्रलम्भकत्वमात्रमिहाप्तशब्देन विविक्षतम्, तदुक्तेरिष पदार्थसंसर्गव्यभिचारात्। अपितु तदनुभवपामाण्यमिष् । न चैतच्छक्यमस्विक्षे सर्वदा सर्वविषये सत्यज्ञानवानयमिति निश्चेतुम्,
भ्रान्तेः पुरुषधर्मत्वात् ॥ यत्रं कचिदाप्तत्वमनाप्तस्याप्यस्तीति न तेनोपयोगः ॥
ततोऽस्मिन्नर्थेऽयमभ्रान्त इति केनचिदुपायन प्राह्यम् । नचैतत् संसर्गविशेषमप्तीत्य शक्यम् ; नुद्धेर्थभेदमन्तरेण निरूपियतुमशक्यत्वात् ॥ पदार्थमात्रे चाभ्रान्तत्वसिद्धौ न किश्चित् ; अनाप्तसाधारण्यात् ॥ एतेषां संसर्गेऽयमभ्रान्त इति शक्यमिति चन्न-एतेषां संसर्गे इत्यस्या एव नुद्धेरसिद्धेः । अननुभूतचरे स्मरणायोगात् , तदनुभवस्य लिङ्गाधीनतया तस्य च विशेषणासिद्धत्वेनानुपपंत्तेरिति ॥

 $igl[^{64} igr]$ नापि द्वितीयः, योग्यतामात्रसिद्धावपि संसर्गानिश्रयात् , वाक्यस्य च

तदनिवेशेन केवला योग्यनिष्ठाऽऽसत्तिहेतौ प्रवेश्यमाना न्याप्तिनिर्वहणरहितैव, न्यभिचारादिति 🛭 [63] तथाहि – परिच्छेदपक्षे नद्यास्तीरे फलानि संतीत्यनाप्तोक्तपदार्थेषु न्याभेचारः ॥ आप्तोक्ताकांक्षादिमस्पदस्मारितःबादिति हेतुकोटौ पदे आप्तोक्तस्वं विशेषणमिष्यत इति चेत् -किभिदमाप्तत्वम् १ अविप्रलम्भकत्वं वा प्रमात्मकानुभववत्त्वं वा । आद्येऽविप्रलंभकेनापि भ्रान्ते-नोक्ते व्यभिचार: । अन्त्यमपि । कें सार्वकाल्किसर्वविषयकप्रमावत्त्वं उत कि। श्रिद्धिपयकप्रमावत्त्वं यद्या पदार्थसंसर्गात्मकप्रकृतवाक्यार्थविषयकप्रमावत्त्वं पदार्थमात्राविषयकप्रमावत्त्वं वा । तत्रादिसं भ्रान्तेः पुरुषस्वभावत्वादसर्वज्ञस्यासंभवि । द्वितीयमन।तस्याप्यस्तीति व्यर्थं विशेषणम् । तृतीयमेव त्वव्याभिचरितम् । तथापि तदुर्वचम्, वाक्यार्थप्रतीतेः प्राक् अयमेतद्विषयकप्रमावानिति ' अर्थेनैव विशेषो हि निराकारतया घिया 'मिति नयेन निश्चयासिद्धेईनुज्ञानासंभगत् । प्रकृतज्ञानं प्रकृतवाक्यार्थमादाय निरूप्यम् । वाक्यार्थश्च साध्यत्वाभिमतस्संसर्गविशेष एव । तद्ज्ञानञ्चानुमितिरूपत्वात् इतः पश्चाद्भवोदिति । चतुर्धमि न युक्तं अनातोक्ते व्यभिचारादेव । नन्वेतिसमन् संसर्गेऽयं प्रमावानिति विशिष्याग्रहेपि पदार्थानां राक्तयुपस्थापितानां विशिष्य ज्ञातः खात् एतेपां संसर्गेऽयं प्रमावानिति सुप्रहामिति चेत्-दुर्प्रहमेव; संसर्गस्य सवन्विविशेषाधीन एव विशेष इति एतेषां मिथस्ससर्गस्यैव साध्यःवात् तस्य चाननुभूतःवात्तःस्मरणपूर्वकं तत्र प्रमाःव-निश्चयायोगात् । तथाचेदृशासत्वविशेषणासिध्या विशिष्टालगासिध्याऽनुमित्यनुपपात्तिरिति ॥

[64] अतस्संसर्गवस्वसाध्यःवपक्षं विहाय संसर्गयोग्यत्वरूपद्वितीयपक्षो गृहाते चेत् -

१. असर्वज्ञेनेति सर्वत्र पाठः । २. क. ख. पा. तत्र । बो. 'इत्यत्राह यत्रकचिदिति' । वक्ष्यति च यत्रकचिदाप्तत्वस्यानैकान्तिकत्वा दिति ।

तदेकफलत्वात् । योग्यतामात्रस्य प्रागेव सिद्धेः । अन्यथा तदसिद्धावासत्रसा-काङ्कपदस्मारितत्वादित्येव हेतुस्स्यात् । तथाचाग्निना सिश्चेदित्यादिना स्मारितै-रनेकान्तः ; तथाविधानां सर्वथा संसर्गायोग्यत्वादिति ॥

[65] एवं द्वितीयंऽपि प्रयोगे हेतुराकाङ्कादिमन्त्रे सतीति । तथ केयमाकाङ्का नाम? न ताबद्विशेषणिवशेष्यभावः, तस्य संसर्ग (गिविशेष) स्वभावतया साध्यत्वात् । नापि तद्योग्यता, योग्यतयेव गतार्थत्वात् । नाप्यविनाभावः, नील्लं सरोजितित्यादौ तद्भावेपि वाक्यार्थप्रत्ययात् ॥ तत्रापि विशेषाक्षिष्तसामान्ययोरिवनाभावोऽस्तीति (वोप्याकांक्षेति) चेन्न — अही विमल्लं जल्लं नद्याः, कच्ले महिष्य्यर्तीत्यादौ वाक्यभेदानुपपत्तिपसङ्गात् ॥ नापि प्रतिपत्तुर्जिज्ञासा, पटो भवतीत्यादौ शुक्लादिजिज्ञासायां (सया) रक्तः पटो भवतीत्यस्यैकदेशवत् सर्वदा वाक्यापर्यवसानप्रकृत् ॥ 'गुणिक्रयाद्यशेषविश्वेषिज्ञासायामिष पदस्मारितविन

तावता योग्यत्वानुमिताविष वाक्यफल्लंबनाभिमंतसंसर्गनिश्चयासिद्धिः; सिद्धसाधनञ्च, हेतुको-टावाकांक्षादिवद्योग्यताया निवेशितत्वाद्योग्यताज्ञानं हि पूर्वमेव सिद्धम् । अन्यथा तत्र तदिनवेशे आकांक्षासित्तमत्पदस्मारितत्वमात्रं हेतुरिति अग्निना सिञ्चतीति पदस्मारिते व्यभि-चार इति । तस्मात्पदार्थपक्षकानुमानं न युक्तम् ॥

[65] अथोत्तरार्धविवरणम् । प्रथमे इव द्वितीये पदपक्षकेषि प्रयोगे हेतुराकांक्षादिमस्वेन विशेष्यते । तत्र केयमाकांक्षा नाम ? विशेषणविशेष्यभाव इति चेत् — स हि केनचिःसंबन्धेन विशेषणविशिष्टत्वम् ; यथा गामित्यत्राध्यतासंबन्धेन कर्मत्वस्य गोविशिष्टत्वम् । स च संसर्ग एवेति वाक्यार्थरूपत्वात्साध्यमिति न हेतुघटको मवेत् ॥ विशेषणविशेष्यमावयोग्यतेति चेत् — योग्यतारूपविशेषणान्तरानितरेकात्पौनरुक्तयम् ॥ पदार्थयोरविनाभाव आकांक्षेति चेत् — स न कारणम् , नीलं सरोजमित्यत्र व्यभिचारात् ; नील्रूपं विनापि हि पुण्डरीकं सरोजम् , असरोजमप्यतसी नीलेति । ननु तत्र विशिष्य नील्रसरोजयोर्विनाभृतत्वे पि तत्तद्वृत्तिसामान्यधर्मरूपगुणत्वद्रव्यत्वाश्रययोर्गुणद्रव्ययोरिवनाभावोऽस्त्ये । अतो यथाक-थित्रदिनाभाव एव कारणिति न व्यभिचार इति चेन्न — तथासित 'अहो विमलं जलं नचाः' इत्येतद्वाक्यानन्तरं 'कच्छे महिष्यचरती 'ति वाक्यप्रयोगे तत्र वाक्यभेदो न स्यात् । साकाक्षञ्चेदेकं वाक्यमिति हि वाक्यविदः । नदीकच्छयोश्चाविनाभावरूपाकांक्षाऽस्तीति ॥ अथ श्रोतृसमवेता जिज्ञासेवाकांक्षेति चेत् — सत्यमिदं कथित्रत्वचम् । तलापि तु निष्कर्वाय क्रिव्यत्त्व जिज्ञासेवाकांक्षेति चेत् — सत्यमिदं कथित्रत्वाद्वस्यान्तर्तं विना तद्वाक्ये-कदेश इव केवलं पटो भवतीत्यत्रापि वाक्यमनवसितमेव स्यात् , जिज्ञासाया अविशिष्टत्वात् । तथाच सर्वमिपि वाक्यमवाक्यमेव, उपर्युपरि जिज्ञासांसमवादपर्यवसानात्॥ ननु न सर्वा जिञ्चाच सर्वमिपि वाक्यमवाक्यमेव, उपर्युपरि जिज्ञासांसमवादपर्यवसानात्॥ ननु न सर्वा जिञ्चाच सर्वमिपि वाक्यमवाक्यमेव, उपर्युपरि जिज्ञासांसमवादपर्यवसानात्॥ ननु न सर्वा जिञ्चाच सर्वमिपि वाक्यमवाक्यमेव, उपर्युपरि जिज्ञासांसमवादपर्यवसानात्॥

शेषिजज्ञासा आकाङ्का। पट इत्युक्ते किंरूपः, कुत्र, किं करोतीत्यादिरूपिजज्ञासा। तत्र, भवतीत्युक्ते, किं करोतीत्येषैव पद्स्मारितविषया, न तु किंरूप इत्यादिरिप। यदा तु रक्त इत्युच्यते, तदा किंरूप इत्येषाऽपि स्मारितविषया स्यात् इति न किश्चिद्युपपन्ने मिति चेत् – एवं तिईं चक्षुषी निमील्य परिभावयतु भवान्, किमस्यां जातायामन्वयमत्ययः अथ ज्ञातायामिति ॥ तत्र प्रथमे नानया व्यभिचार्च्यावर्तनाय (वारणाय) हेतुर्विशेषणीयः, मनस्संयोगादिवत् सत्तामात्रेणोपयोगात् । आसत्तियोग्यतामात्रेण विशिष्टम्तु निश्चितोऽपि न गमकः; अयमेति पुत्रो राज्ञः पुरुषोऽपसार्यतामित्यादौ व्यभिचारात् ॥

[66] दितीयस्तु स्यादिष, यद्यनुमानान्तरवत्तत्सद्भावेऽषि तज्ज्ञानवैधुर्यादन्वय-प्रत्ययो न जायते । नत्वेतदिस्त, आसित्तयोग्यतामात्रप्रतिसन्धानादेव साकाङ्क-स्य सर्वत्र वाक्यार्थपत्ययात् । निवृत्ताकाङ्कस्य च तद्भावात् ॥ कथमेष निश्रयः, साकाङ्क एव प्रत्येति, न तु ज्ञाताकाङ्क इति चेत् — तावन्मात्रेणोपपत्तावनुपल्लभ्यमान-ज्ञानकल्पनाऽनुपपत्तेः। अन्यत्र तथा दर्शनाच । यथा (दा) हि दूराब्दृष्टसामान्यो जि ज्ञासते कोऽयमिति, प्रत्यासीदंश्र, स्थाणुरयमिति प्रत्येति, तदाऽस्य ज्ञातुमहमिच्छा-

ज्ञामा आकांक्षा; किन्तु यत्र यावन्ति पदानि प्रयुक्तानि, तत्र तावस्मारितार्थीजिज्ञासैवाकांक्षेति केवलं पटो भवतीत्यपि वाक्यमेविति चेत् — अस्वेवम् । परित्वहेदं विचार्यम् — किमस्यामाकांक्षायां जातायामेव वाक्यार्थप्रत्ययः, अश ज्ञातायामिति । तत्र जननमात्रेणेति प्रथमपक्षे आत्ममनस्यंगेगादिवत्सत्त्ययेवोपयोगाद्धेतुकोटावाकांक्षाविशेषणमनुचितम्। अत आसित्योग्यतामात्रनिवेशेन हेत्क्तो, अयमेति पुत्रो राज्ञ इति वाक्यानन्तरमेव, पुरुषोऽपसार्थता मिति
वाक्यप्रयोगे राजपदार्थपुरुषपदार्थयोरासात्त्रियोग्यतासद्भावात्त्व संसर्गज्ञानधूर्वकत्वरूपसाध्यस्य,
वस्तुतः पुरुषस्य राजासंबन्धित्वे संसर्गवत्वरूपसाध्यस्य चामावाद्वयमिचारः ॥

[66] तर्हि ज्ञायमानतयोपयोग इति द्वितीयपक्षोऽस्तु। अता हेती तिन्नवेशाद्वयभिचारोपि परिहृत इति चेत् — आस'त्तयोग्यताव्याप्तिपक्षधमतादिवस्वरूपसत्तया प्रस्ययाजनकरवे हि ज्ञायमानस्वपक्षस्स्यात् । नत्वेवम् । आसत्त्यादिज्ञानवतः पुंसः स्वयं साकांक्षस्वमस्ति चेत् , तावतैव बोधसद्भावात् ; निवृत्ताकांक्षस्यासंभवाचः , आकांक्षाञ्चानस्य कारणत्वे हि तस्यामस-स्यामपि तज्ज्ञाने सति बोधापित्तिरिति ॥ नन्वाकाक्षा ज्ञायमाना कारणमित्युक्ताविप न निवृत्ताकांक्षस्वे वोधापितः , आकांक्षासद्भावस्याप्यपेक्षितस्वात् । ततो जननमात्रेण वाक्यार्थप्रस्ययं लभत इति कथं निश्चय इति चेत् — आकांक्षास्वेन कारणत्वादेश्वया ज्ञायमानाकांक्षास्वेन कारणत्वादेश्वया ज्ञायमानाकांक्षास्वेन कारणत्वकल्पने गौरवाच्च तथा निश्चयः । एवं प्रस्यक्षस्थले जिज्ञासायास्सत्तया कारणत्वादपीहाप्येवम् । दूरादूर्ध्वस्यसामान्यदृष्टी

भीत्यनुच्यवसायाभावेऽपि स्थाणुरयमित्यर्थ(न्वय)प्रत्ययो भवति-तथेहाष्यविशेषात् विशेषोपस्थानकाळे संसर्गावगितरेव जायते, नतु जिज्ञासावगितरिति॥ नच विशेषो-पस्थानात्प्रागेव जिज्ञासावगितः प्रकृतोपयोगिनी, तावन्मात्रस्यानाकाङ्का(ङ्का)त्वात्॥

[67] न चैवम्भूतोऽप्ययमैकान्तिको हेतुः । यदा ह्ययमेति पुत्रो राज्ञः पुरु षोऽपसार्यतामिति वक्तोचारयति, श्रोता च व्यासङ्गादिना निमित्तेन अयमेति पुत्र इत्यश्चत्वेत, राज्ञः पुरुषोऽपसार्यतामिति श्रुणोति, तदाऽस्न्याकाङ्कादिमक्त्वे सति पदकदम्बकत्वम् ? न च स्मारितार्थसंसर्गज्ञानपूर्वकत्विमिति ॥

[68] स्यादेतत्—यावत्समिन्याहृतत्वेन विशेषिते हेतौ नायं दोषः, तथावि-थस्य न्यभिचारोदाहरणासंस्पर्शात् । कुतस्त्यस्ति कितिपयपदश्राविणः संसर्गम-त्ययः? अलिङ्ग एव लिङ्गस्वाध्यारोपात्। एनावानेवायं समिभन्यहार इति तत्र श्रोतुरभिमानः — न — तत्संदेहेऽपि श्रुतानुरूपसंसर्गावगमात् । भवति हि तत्र मत्ययः, न जाने किमपरमनेनोक्तम्, एतावदेव श्रुतं, यद्राज्ञः पुरुषोऽपसार्यता मितिः। स्रान्तिरसावितिचेत्-न तावदसौ दुष्टेन्द्रियजा, परोक्षाकारत्वात्। न लिङ्गाभा-

हि ततो विशेषिजिङ्गासा, ततः प्रत्याससी विशेषसिक्षिक्षः, ततः स्थाणुरयिमिति विशेषप्रत्य-क्षामिन्येव क्रमः । तत्र जिङ्गासाविषयकङ्गाना-तरं न जायते । तद्वादिहापि जिङ्गासायां पदार्थ-विशेषस्मरणं स्पति जिङ्गासावगत्यभावेषि आसित्तयोग्यताप्रातिसंधानमात्रेण संसगीवगतिर्भव-त्येव, त तु जिङ्गासावगत्यर्थं विल्म्बोऽस्तीति । न च जिङ्गासायामुत्पन्नायां जिङ्गासा-वगतिः, ततः पदार्थविशेषस्मरणं, ततः प्रत्यय इति क्रम इति वाच्यम् —केवलजिङ्गासाया आ-कांक्षात्वाभावात् पदार्थविशेषस्मरणविशिष्टजिङ्गासाया एव तत्त्वस्य प्रागुक्तत्वात्तादशविशिष्टजि-ङ्गासाङ्गानमेवाकांक्षाङ्गानं वाच्यम् । तच विशेषस्मृति — संसर्गप्रहयोर्मध्ये नानुभविकामिति ॥

[67] ननु जिज्ञासायास्मत्त्रेया कारणत्वसंभवेषि ज्ञायमानत्वन कारणत्विष्यते व्यभिचार-परिहारार्थम् । अतिरिक्तशब्दप्रमाणकल्पनापेक्षया चात्र लाघवमस्त्येवेति चेत् —अस्तु कामम् । एवमाकांक्षाविशेषिनोषि हेतुर्नाव्यभिचारी, अयमेति पुत्रो राज्ञः पुरुषोपसार्यतामिति क्रत्सनप्र-योगेष्यन्यत्रावधानादिना अयमेति पुत्र इत्येतावदश्चुत्वा राज्ञ इत्यादि यदा श्रृयते, तदा श्रुतेषु हेतुसत्त्वास्मंसर्गज्ञानपूर्वकत्वरूपसाध्याभावाच व्यभिचारात् ॥

[68] स्यादेतत् — सहोचारितयावत्पदरूपवे सत्याकाङ्कादिमस्वादिति हेतुः । अतो हेत्य-भावान व्यभिचारः । तत्र श्रोतुरानुभविकस्संसर्गप्रत्ययस्तु कितपयपदेषेव यावस्वश्रमेण हेतु-श्रमात्सूपपाद इति चेन्न — यावस्वश्रमाभावेषि एताबदेव व्याहृतमधिकं वेति संदेहेऽपि श्रुतस्य भागस्यायमर्थ इति संसर्गज्ञानोदयस्यानुभविसद्धत्वात् यावस्वनिश्चयस्य कारणत्वासंभवेन हेतु-कोटौ तिन्वेशायोगात् । हेतुज्ञानं हि निश्चयरूपमेषानुमितिक'रणमिति ॥ ननु. श्रान्तिरसौ सजा, लिङ्गाभिमानाभावेऽपि जायमानत्वात्।। एतावत्प (दृक्प) दकदम्बपातिसन्धाः नमेव तां जनयतीति चेत् । यद्यवम्, तदेवादुष्टं सदभ्रान्ति जनयत् केन वारणीयम् व्याप्तिपतिसन्धानं विनाऽपि तस्य संसर्गपत्यायने सामध्यीवधारणात् चक्षुरादिवतृ ॥

[69] नास्त्येव तत्र संसर्गप्रत्ययः; असंगोग्रहमात्रेण तु तथा व्यवहार इति चेत्-तिहैं यावत्समिभव्याहारेणापि विशेषणेनाप्रतीकारः, तथाभूतस्यानाप्तवाक्यस्य संसर्गज्ञानपूर्वकत्वाभावात् ॥ असंसर्गाग्रहपूर्वकत्वमात्रे साध्ये न व्यभिचार इति चेत् – एवन्तिहैं संसर्गों न सिद्धचेत्॥ आप्तवाक्येषु सेत्स्यतीति चेत्र—सर्वविषया-ऽऽप्तत्वस्यासिद्धः, यत्र कचिद्यप्तत्वस्यानैकान्तिकत्वात् , प्रकृतिविषये चाष्तत्वासि द्यौ संसर्गविशेषस्य प्रागेव सिद्धचभ्युपगमादित्युक्तम् ॥

राज्ञ इत्यादिमात्रात्संसर्गप्रतीतिः । अतः प्रमां प्रत्येव यावत्त्वचिटितहेतुनिश्चयस्य कारणत्व स्वीकारान्न यावत्त्वनिवेशासंभव इति चेत् — उच्यते । न खल्वसी आन्तिरिप विना कारणं भवितुमहिति । तत्र प्रत्यक्षानुमानरूपप्रमितिकरणद्वयमात्रवादिना आन्तिरियमिन्द्रियदोषाधीनेति दुर्वचम्, अस्या अप्रत्यक्षरूपत्वात् । नापि हेत्वाभासे हेतुभ्रमाधीनेति । कतिपयपदेषु यावत्त्व-भ्रम एव हि हेतुभ्रमो वा यः । स न संभवित यावत्त्वसंदेहादित्युक्तत्वात् । अथ कतिपयत्व-रूपदोषदुष्टपदकदम्बप्रतिसंधानमेव भ्रान्तिजनकिमिति चेत् – यद्येवमुच्यते, तर्हि यत् दुष्टं सत् व्यातिज्ञानपरामशीदिनिरपेक्षं भ्रान्तिं जनयित, तदेवादुष्टं सत् तथैव प्रमितिं जनयिति स्वी-कृतप्रायम् । पदकदम्बं दोषासमवधानसहकारेण व्याप्त्यादिनिरपेक्षं प्रमितिजनकं दोषसहका-रेण तथाभ्रमजनकत्वाचक्षुरादिवदिति ॥

[69] ननु वैशेषिकमते एवं दोषसंभवेषि पौरुषेयशब्दस्यानुमानान्तर्भाववादिनः प्रामाकरस्य नायं दोषः, तेनान्यथाख्यातेरनङ्गीकारात् असंसर्गाप्रहस्येव भ्रान्तिपदार्थस्वात् । अतो यावस्वविशेषित एव हेतुः । स ज्ञातश्चेत्, संसर्गप्रमा जायत एव । कतिपयपदश्राविणस्तु न संसर्गप्रमा, कारणाभावात्; न भ्रमः, अन्यथाख्यास्यभावात्; किन्तु पदार्थानां पृथ गुपियतानां मिथोऽसंसर्गाप्रहमात्रमिति चेत् — तथापि तन्मतसाधारण्येनापि हेतुव्यीभिचारित एवः अनाप्तवाक्ये संसर्गज्ञानपूर्वकस्वामावात् । अथासंसर्गाप्रहपूर्वकस्वमेव तन्मते साध्यम् , न संसर्गज्ञानपूर्वकस्वम् । (यदि तु प्रतारकस्यासंसर्गप्रह एवास्तीति असंसर्गाप्रहपूर्वकस्वस्यभावाद्वयभिचारस्तदवस्थ इति मन्यते — तर्हि असंसर्गाप्रहविशिष्टपदार्थस्मृति जनकस्वं साध्यं विवक्षितमस्तु) इति चेत् — तर्ह्यनुमानस्य संसर्गानुमितिहेतुस्वामावासंसर्गन्जाने स्वद्याद्वाह्यवास्येषु संसर्गप्रहोऽनुमानास्यिध्यतीति चेन्न — आतस्वं प्रमास्मकानुभवशाखित्वम् । तत् सर्वविषयकं यक्षिज्ञिद्वपनं प्रकृतविषयकं विति विकब्स्य दो-षस्य प्रथमप्रयोगावसरं एवोकस्वात् ॥

[70] न च सर्वत्र जिज्ञासा निबन्धनम्, आजिज्ञासोरिप वाक्यार्थपत्ययात् । आकाङ्गापदार्थस्तिहैं कः? जिज्ञासां प्रति योग्यता। सा च स्पारिततदाक्षिप्तयोर (प्रा) विनाभावे सित श्रोतिर तदुत्पाद्यसंसर्गावगमपामभावः । न चैषोपि ज्ञानमपेक्षते,

[70] एतावत् जिज्ञासेवाकाङ्क्षेत्युपगम्य, तस्याः ज्ञायमानत्वेन कारणत्वाभावात् तथा कारणत्वस्वीकारेपि प्रकारान्तरेण दोषाचानुमानं दूषितम् । अथ वस्तुत आकांक्षाया अन्यादश-त्वात् सत्तया हेतुत्वात् हेतौ तत्प्रवेशस्याशक्यत्वादोषो दुरुद्धर इति ब्रूमः । नहि जिज्ञासा का-रणं भवितुमर्हति, अजिज्ञासोरपि वाक्यार्थप्रत्ययोत्पत्त्या व्यभिचारात् । अतो जिज्ञासायोग्यता आकांक्षेति वक्तव्यम् । योग्यता च न तावत् स्मारिततदाक्षिप्तयोरविनाभावः - नद्याः, कच्छे-इत्यत्र वाक्यमेदो न स्यादित्युक्तत्वात् ; अपितु स्मारिततदाक्षित्तयोरिवनाभावे साति तदुत्पाद्य-संसर्गावगमप्रागमानः । तदर्थरच स्मारितस्य तदाक्षिप्तस्य वाऽविनाभावस्थळे तेनाविनावेन, तदभावे प्रकारान्तरेण य उत्पाद्यः, यदा अविनाभावे जिञ्जामीपयोगिनया वस्तुतो वर्तमाने यः तेन पूर्वं तदाक्षिप्तेति तच्छव्दगृहीतेन स्मारितार्थेनीत्पाद्यसंसगीवगमस्तत्पागभाव आकांक्षेति। तथाहि — पदस्मारितमादायैव गन्धवती पृथिवीत्यादा साक्षादवाविनाभावोऽक्षतः । नीछं सरो-जमित्यादौ तदभावेपि नीलरूपस्य गुणावेन द्रव्यमन्तराऽसंभवात् , सरोजस्य च नानावर्णस्य सर्वात्मना वर्णं विनाऽसंभवात् , एवं गामानयेखादौ गोकर्मकत्वस्य क्रियामन्तरा, आनयनाकि-यायाः मूर्तद्रव्यादिकारकमन्तरा चासंभवाद्यथायथमाक्षिप्तमादायाविनाभाव ऊद्यः। एवमविना-भाववशादेव तत्र तत्र जिज्ञासापि भवति । सा च स्मारकपदसद्भावे तदर्थान्वयेन शाम्यति । तदभावे चाकिश्चिष्करत्वादनुत्पनेवावतिष्ठते ॥ एतदुक्तं भवति – नाविनाभाव आकांक्षाशरीरे प्रविष्टः । किन्त्वविनाभावो न योग्यतेति सूचनार्थं अविनाभावे सतीत्युक्तम् । तथाच गा-मानयेखादौ गोपदस्य धाःवन्वयाः प्राक्साकां क्षःवस्य, जाते अन्वये निराकां क्षःवस्य च छोकानुभव-सिद्धःवादुत्पाद्यसंसर्गावगमप्रागभाव एवाकांक्षा । तत्पदस्य साकांक्षत्वं नाम तत्पदस्मारितोत्पा-द्यः पदान्तरस्मारितेन सह यस्संसर्गावगमस्तत्प्रागभावः। जल नद्याः, पुत्रो राज्ञ इत्यादौ षष्ट्य-न्तपदस्य यत्पदार्थेन सह संसर्गावगम उत्पाद्यः, तत्पदार्थेन जलेन पुत्रेण च सह तस्योत्पादि-तत्वात् प्रागभावाभावानिराकांक्षत्वमेव । नच कच्छेन पुरुषेण च सहोत्पाद्यस्थावगमस्य प्रागभावो-Sस्तीति शंक्यम् - तस्यानुःपाद्यस्वात् । अयमेवावगम उत्पाद्य इति च सति संभवेऽविना-भावेन, अन्यत्र वक्तुताल्पर्येण, प्रथमश्रुतत्वेन वा केनापि प्रकारेणावसेयम्। तथाच तदुःलाद्य-संसर्गावगमप्रागभाव एव तस्याकांक्षेति सिद्धम् ॥ इयश्च सत्तया कारणम् । ज्ञाततया कार-णत्वञ्च दुर्वचम , संसर्गावगमप्रागभाव इत्यस्याभावस्यावगमरूपप्रतियोगिज्ञानेन ज्ञेयत्वात् प्रति-

१. दल्कुत्यद्शिन्यपि व्याद्याद्वये विशेष्यदलसत्त्वे सत्यन्ताभावे दोषो नोक्तः । मकरन्दे सत्यन्तं स्वरूपनिवेचनमित्युक्तम् ।

भैतियाोगीनिरूपणाधीननिरूपणत्वात्तदभावस्य, तस्य च विषयनिरूप्यत्वांदिति ॥

[71] प्राभाकरास्तु लोकवेदसाधारणव्युत्पत्तिबलेनान्विताभिधानं प्रसाध्य वेदस्यापौरुषेयतया वक्तृज्ञानानुमानानवकाशात् संसर्गे अब्दस्यैव स्वातन्त्रयेण प्रामाण्यमास्थिषतः लोके त्वनुमानत एव वक्तृज्ञानोपसर्जनतया संसर्गस्य सिद्धरानिवताभिधानबलायातेषि प्रतिपादकत्वेऽनुवादकतामात्रं वाक्यस्येति निर्णातवन्तः ॥ नद्तिस्थवीयः – निर्णोतशक्तेवाक्यादि प्रागेवार्थस्य निर्णये ।

्याप्तिस्मृतिविलम्बेन लिङ्गस्यैवानुवादिता ॥ १४॥

यावती हि वेदे सामग्री, तावत्येव छोकेपि भवन्ती कथमिव नार्थं गमयेत्।

योगिनश्चावगमस्य ससर्गरूपविषयप्रहणेनेव प्राह्यत्वात् शब्दस्यानुमानान्तर्भावपक्षेऽनुमितः प्राक् संसर्गस्यागृहीतत्वेन तदवगमप्रागभावस्य दुर्भहतया हेतोरेव दुर्भहत्वापत्तेः। हेतुप्रहणे च तद्धटक-स्य संसर्गस्यापि प्रागेव सिद्धिस्वीकारप्रसंगादनुमानवैयथ्यति । तत् सिद्धं आकांक्षा सत्तया हेतुर्योग्यासित्तरवन्धनेति। अतो द्विविधानुमानप्रयोगस्यापि दूषितत्वाच्छब्दो नानुमानमिति॥

[71] एवं सर्वस्य शब्दस्यानुमानान्तर्भाववादिनां वैशेषिकाणां मतं निरस्तम् । अथ वेद-स्य पृथवप्रमाणत्वं छोकिकशब्दस्यानुमानताञ्चाऽऽतिष्ठमानानां प्राभावराणामर्थजरतीयपक्ष उ-प्यस्य निरस्यते । त एवं निर्णातवन्तः — छोके व्यवहाराच्छक्तिग्रह इति पदानां कार्यान्विते शक्तिः । य एव छोकिकाश्शब्दास्त एव वैदिका इति न्यायेन वेदस्याप्यान्विताभिधायकत्वमतिस्मद्भम् । तत्र छोके एतानि पदानि स्मारितार्थसंसर्गज्ञानपूर्वकाणि आकांक्षादिमयदकदम्बन्वादिखनुमानत एव वक्तृज्ञानरूपसाध्याविशेषणत्या संसर्गस्याप्यनुमितत्वात् सख्यपन्विताभिधानशक्तिख्यादेषे सोऽनुमितिगृहीतार्थश्रहरूप एवेति छोकिकश्चवदोऽनुवादभूतः ; नत्वेवं वेदे, तस्यापीरुषयत्वेन वक्तुरभावेन तज्ज्ञ'नानुमानप्रसक्तयभावात्संसर्गानुमित्यसंभवादिवताभिधानशक्त्यधीनबोधस्यव प्राथम्यादिति । (इदमपि तेछोकिकवाक्यस्यानुमानत्वस्वीकारे निमित्तम् । पदानामपूर्वाख्यकार्यतदन्वितान्यतराभिधायकत्वात् छोकिकवाक्यस्य चं सर्वछाक्षणिकत्वाख्यक्षणिकं पदं नानुभावकमिति सिद्धान्ताश्च शब्दाविधया प्रामाण्यम्। वेदश्च कार्यपर एवेति ।) तन्यतं वैशेषकादिप स्थूछतरम् ; व्यवहारादान्विताभिधानशक्तिक्यस्य निर्णातिति आकांक्षायोग्यतासात्तिमत्यदक्तरम्बज्ञानरूपसामग्री यथा वेदे तथा छोकेपि बोधं जनयदेव,क्छससामग्रीसत्त्वेप्रप्रेक्षणीयानतराभावेन विख्ववायोगात् । अतो वाक्यजन्यवोध एव प्रथमः । अनुमितिरूपसंसर्गन्नानं तु
पाश्चात्यम् । अनुमितिहेतुर्विशिष्टिङक्त्रज्ञानं हि नाम बोधसामग्रीत्वेनोक्तमाकांक्षादिविशिष्टपद

१. प्रतियोगिनिरूपणाधीननिरूपणत्वात् तदभावनिरूपणस्य च विषयानिरूप्य-त्वादिति सर्वत्र पाठः । तदा तदभावनिरूपणस्येत्यस्य तदभावनिरूपकस्य प्रतियोगिन इत्यर्थ-कत्या गतिः । निरूपणत्वादिति पूर्वान्वाये ।

नह्यपेक्षणीयान्तरमस्ति । लिङ्गे तु परिपूर्णेऽप्यवगते व्यप्तिस्मृतिरपेक्षणीयाऽस्तीति, विलम्बन किं निर्णेयम्; अन्वय (अर्थ) स्य पागेव प्रतीतेः ॥

[72] छोके वक्तुराप्तत्विश्वयोऽपेक्षणीय इति चेन्न — तद्रीहतस्यापि स्वार्थन-त्यायन शब्दस्य शक्तरवधारणात्। अन्यथा वेदेऽप्यर्थमत्ययो न स्यान्, तदभा-वात्। न च छोके अन्यान्येव पदानिः येन शिक्तिवैचित्र्यं स्यात्॥ अनाप्तोक्तौ व्यभि-चारदर्शनात् तुल्याऽपि सामग्री संदेहेन शिथिछायते इति चेन्न—चक्षुरादौ व्यभि-चारदर्शनेन (रसन्त्वेन) शङ्कायामपि सत्यां ज्ञानसामग्रीतस्तदुत्पित्तिदर्शनात्॥ ज्ञायमान्तस्यायं विधिः, यत् संदेहे सति न निश्चायकं, यथा छिङ्गः चक्षुरादि तु सत्त्येति-चेन्न—वाक्यस्य निश्चितत्वात् ; आप्तोक्तत्वस्य चार्थमत्ययं मत्यनङ्गत्वात्॥ छोन्तदम्बज्ञानमेव। तथाचेहशिङ्गज्ञानान्तरं साध्यहेत्वोव्यीतिज्ञानादिकमनुमितौ अधिकमपेक्ष्यत इति। अतो वेदवल्छोकपि पदार्थान्वयस्य प्रागेव प्रतीतत्वादिङम्बेनानुमानेन निर्णेयं किमस्ति. सिद्धेऽनुमित्ययोगात्। तत्सत्त्विपि छिंगमनुवादरूपं ज्ञातप्राहित्वात्, न शब्द इति।

[72] अथ लोक शब्दजन्यबं वे अयमाप्त इति निश्चयोपि कारणमिति चेन — व्युत्प-त्तिकाले पदानामीदशनिश्चयाभावेषि बोधजनकत्वावधारणात्तदयोगात् । अशक्यश्चेतत्कारणत्व-कल्पनं वेदे, लोकेपि । तथाहि - आसल्वानिश्चयस्य बोधसामान्येऽपेक्षितत्वे वेदादपि बोधो न स्यात् । तत्र वक्तुरभावेन तस्य दुर्घटत्यात् । नच छोकिकपदघटितसामग्रीमात्रमाप्तत्वनिश्चय-सापेक्षमिति वाच्यम् – वेदलोकपदभेदे हीदं शक्तिवैलक्षण्यं स्यात् । स एव न, लोकवेदाधिः करण(१-३-१०)विरोधात् । ननु नद्यास्तीरे फलानि सन्तीत्यनाप्तवाक्यजन्यबोधे विसंवादा-त्पौरुषेयवाक्ये प्रमाण्यन्यभिचारदर्शनात् वेदबदिह सामग्री वर्तमानापि संदेहान्कार्योक्षमा भव-तीति चेन्न -सामप्रयां सत्यामन्यादृशसंदेहस्य कार्यविशोवित्वायोगात् । चाक्षुषज्ञानस्य क्षाचिद्रमत्व-दर्शनेन चक्षुषः प्रामाण्यसंदेहे सत्यपि हि विष्फारितं चक्षुः वस्तु दर्शयत्येव ॥ ननु सति संदेहे निश्चायकं न भवतीति यत् ,अयं निर्वन्धो ज्ञायमानकरणस्य; छिंगं हि सति संदेहे न निश्चायकम। चक्षुस्तु न ज्ञायमानतया करणामिति चेन्न । यो हि संदेहस्सामप्रयनुप्रविष्टं कारणं किमपि वि-घटयति, तस्मिन्सति कार्याभाव इति युक्तम् , इह च संदेहः कुत्र ? किमाकांक्षादिविशेषण-विशिष्टत्राक्यविषये, किंवा वाक्यजन्यबोधप्रमाण्यविषये, आहो वाक्यप्रयोक्त्राप्तव्वविषये, नाद्यः, तत्र सर्वस्याप्यंशस्य वेद इवासंदिग्धस्वात् । न द्वितीयः, तत्संदेहस्य वाक्यार्थज्ञानरूपधर्मि-प्रहणाधीनत्वात्तदर्थे तदुत्पत्तेरावश्यकत्वेनानुत्पत्तिवर्णनायोगात् । न तृतीयः, आप्तत्वनिश्च-यस्य वेदे व्यभिचारादकारणत्वस्य कथ्यमानत्वादनुपयुक्तविषयसंदेहस्याकिञ्चित्करत्वात् । न के-वलं वेदलोकयोरैकशब्दाद्वेदे व्यभिचारादाप्तत्विनश्चयस्याकारणत्वम् । किंतु लोके व्यभिचा-

१. संदेहे असित निश्चायकमिति वा स्यात् । दृश्यमान गाटस्तु संदेहे सित निश्चायकमिति ।

केऽपि चामत्वानिश्वयेऽपि वाक्यार्थपतीतेः। भवति हि वेदानुकारेण पठचमानेषु अपौरुषेयत्वाभिमानिनो गौर्डपीमांसकस्यार्थनिश्रयः।न चासौ (चायं) भ्रान्तिः, पौरुषेयत्वनिश्रयदशायापपि तथानिश्रया (थात्वा) दिति।।

[73] स्यादेतत् — नाप्तोक्तत्वमर्थमतीतरङ्गमिति ब्रूमः; किन्त्वनाप्तोक्तत्वशङ्गा निरासः (मम्)। स च कविद्यौरुषेयत्विश्वयात्, कविद्यानेक्तत्वावधारणादिनि चेत् — तत् किमपौरुषेयत्वस्यामनिती, संदेहे वा वेदवावयाद्विदितपदार्थसंगतेर्थं भत्यय एव न भवेत्, भवन्नपि वा न श्रद्धेयः १ प्रथमे सत्याद्य एव प्रमाणम् । नचानं मर्गाग्रहे तदानीं संसर्गव्यवहारः, बाधकस्यात्यन्तमभावात् । तथापि तत्कल्पनायामन्वयोच्छेद्रप्रसङ्गात् । द्विनीये त्वश्रद्धा प्रत्यक्षवत् निमित्तान्तरान्निगदिष । भवति हि वेदानुकारेणोदात्तादिस्वरसमावेशेन पठ्यमाने मन्वादिवाक्येऽपौरुषेयत्वानिमानिनो गौडस्यानधीतवेदस्य मीमानकम्याधीनिश्चयः । नन्वाप्तत्विनश्चयो वाक्यार्थप्रमां प्रति कारणम्; अय तु निश्चयो श्रान्तिरिति चेन्न — मन्वादिवाक्येत्युक्तत्वात् । मनुप्रणीतत्वनिश्चयाज्ञायमानस्यार्थनिश्चयस्यचास्य च समानविषयकतया श्रान्तित्वायोगात् ।

[73] तह्यांतित्वानिश्चयः कारणं मा भून्। अनात्तोक्तन्वज्ञानितरहः कारणमस्तु । मन्वा-दिवाक्येऽपौरुषेव्यवाभिमानिनोपि तत्सत्त्वान्न व्यभिचार इति चेत् — किमर्थमिटं कर्पनम् श्र अशक्यश्च, तथाहि — किमस्य लोकवेदसाधारण्येन कारणत्वमङ्गीक्रत्य, परकोलाहलेन मीमान्ध्ययनेन च येन वेदापौरुषेयत्वमबुद्धं संदिग्धं वा, तस्यापौरुषेयत्वनिश्चयशून्यस्य व्युत्पित्ततो वेदश्रवणेऽर्थप्रत्यय एव न जायत इत्युच्यते; किंवा लोकवाक्यमात्रे तस्य कारणत्वं स्वीक्रत्य, वेदे जायत एव प्रत्ययः, किंतु जातोपि निश्चित्तप्रमाण्यो निति श्र आद्ये सत्यभेव कार्यम् , शपथान्तरं वा प्रयोक्तव्यम् , साधकयुक्तयभावादनुभवविरुद्धत्वाच । न च संसर्ग-प्रहाभावेद्यसंसर्गाप्रहमत्रे सति पीतश्चांख इत्यादिसंसर्ग व्यवहारस्यासमिदिष्टत्वादिहाध्येवम् , नत्वर्थप्रत्यय इति वाच्यम् — तत्र वस्तुत्तश्चित्रक्षत्य पीतरूपसंसर्गवाधकसद्भावाच्या त्वदिष्टत्वे-प्यत्र वेदवाक्यार्थस्य वस्तुतसंसृष्टत्वेन तद्योगात् । स्थितस्यासंसर्गस्याग्रहोह्यसंसर्गाग्रहः । बाधकाभावेष्यससर्गाग्रहाङ्गीकारे शब्दस्थले स्वत्र संसर्गप्रहोच्छेदप्रसंगात् । जात इति द्विती-यपक्ष त्वपौरुषेवस्वनिश्चयस्याकारणत्वमेव वेदजन्यवोधे सिद्धमिति तत्ताप्रामाण्यज्ञानात्मकाश्रद्धान्वित्तेः कथमिति चिन्त्यताम् । ज्ञायमानतयाऽकारणे चक्षुरादौ सित शङ्कायामिपि सत्यां प्रत्यक्षं भवत्येव किल । तत्र यथा पश्चादेव सफल्प्रवृत्तिजनकत्वादिज्ञान।त्तिवृत्तिः, तथा वेदजन्य-बोधेपीति चेत् — लोकेप्यातोक्तत्वावधारणाद्यधीनतन्त्वःद्वानिरासासंभवेपि बोधः पश्चादश्च बोधेपीति चेत् — लोकेप्यातोक्तत्वावधारणाद्यधीनतन्त्वःद्वानिरासासंभवेपि बोधः पश्चादश्च बोधेपीति चेत् — लोकेप्यातोक्तत्वावधारणाद्यधीनतन्त्वः

१. बो. 'गौडो मीमांसकः पश्चिकाकारः। गौडो हि वेदाध्ययनाभावादवेदःवं न जाना-तीति गौडमीमांसकस्येत्युक्तम् ' इति । शन्दमणिमूलगदाधरीयेप्येवम् ।

बन्स्येतीति वेदे यदि, लोकेऽपि तथा स्याद्विशेषात् ॥ [⁷⁴] अन्यथा वेदस्याप्यनुवादकतापसङ्गः (ङ्गात्) । तदुच्यते (थाहि) । व्यस्तपुंदूषणाशङ्कौः स्मारितत्वात् पदैरमी । अन्विता इति निणीते वेदस्यापि न तत् क्रुतः ॥ १५ ॥

यदा ह्यपौरुषेयत्वनिश्चयात् प्राक् वेदो न किश्चिद्गिभधत्ते इति पक्षः,तद् आमोक्तत्वनिश्चयोत्तरकालं लोकवत् ,वेदेऽप्यपौरुषेयत्वनिश्चयात् पश्चादनुमानावतारः ।
इयांस्तु विशेषः - यदत्र पदार्थानेव पक्षीकृत्य निरस्तपुंदोषाशक्कराकाङ्कादिमाद्धः पदैः
स्माग्तित्वादान्नोक्तपदकदम्बकस्मारितपदार्थवत् संसर्ग एवाहत्य साध्यः बुद्धिव्यवहितस्त्वतरत्रेति । फलतो न कश्चिद्विशेष इति । तथा चान्विताभिशानेऽपि जघन्यत्वाद्वेदस्यानुवादकत्वपसङ्गः । न चैवंसति तत्र प्रमाणमस्ति । विशिष्टपतिपत्त्यन्यथानुप-

:निवृ:तिश्च स्याताम् , प्रमाणान्तरशब्दावेशेषयोः क्छमन्यायस्यात्राप्यविशिष्ठःवादिति ॥

[74] अन्यथा एतदापत्तिपरिहाराय वेदेप्यपौरुषेयावानिश्चयापेक्षापक्षमेव परिगृह्यानाप्तो-क्तत्वशङ्कानिरामरूपक रणसपिक्षत्वाल्लीकिकशब्दस्यानुत्रादकत्वस्वीकारे वेदेपि तत्कारणसापे-क्षत्वस्याविशिष्टत्वात्तस्याप्यनुवादकताप्रसगः, तत्राप्यनुमानेन संसर्गनिश्चपसंभवात् । नन्वेतानि पदानि स्मारितार्थमं मर्गज्ञानपूर्वकााणि आप्ताकांक्षादिमत्पदकदम्बलादिति छोके शक्यमनु-मातुमः न तु वेदे, अपौरुषेये ज्ञानपूर्वकत्वात्रोक्तत्वयेरयोगादिति चेन् — उच्यते - अनात्रो-क्तत्वशङ्कानिरामस्यैव छोकेपि कारणत्वात् हेतुकोटौ आप्तोक्तत्वं न निवेश्यम् , निरस्तानाप्तो-क्तत्वशङ्कत्वमेव पद विशेषणमिति तत्र साम्यमेव । इयांस्तु विशेषः – लोके पदपक्षीकारेण पद-खहेतुना ज्ञानपूर्वकत्वं साध्यते; वेदे तु तदसंभवात्पदार्थपक्षीकारेण तादशपदस्मारितत्वहेतुना संमर्ग एव साध्वते । तत्र च ज्ञानद्वारा संसर्गसाधनापेक्षया साक्षान्संसर्गसाधनं उपाय एव । ज्ञानपूर्वकत्वमाध्यत्वपक्षेपि संसर्गसाधन एव तात्पर्यम् । पदपक्षकत्वे साक्षात्साधनासंभवादौ-रवमाश्रितम् । अतः फलतस्साम्यमेव । भवताचार्तोक्तत्वानिश्चयादनन्तरमनुमानप्रवृत्तिस्वीकारः, पूर्वं वा ! पूर्वञ्चेत् , हेतुकोटावाकांक्षादिमत्त्वमात्रानिवेशादनाप्तवाक्ये हेतुसत्त्वाद्वयमिचारः (अत: प्रथमपक्षस्त्रीकारे आसोक्तवाक्येपूर्थमंसर्गस्यावश्यकत्वेन व्यमिचाराभावाहळोकेपि साक्षा-संसर्गसाधनसौकर्याय पदार्थपक्षकानुमानस्त्रीकारो युक्ततरः । तथाचेमे पदार्था मिथोन्विताः विशेषेणास्तपुरुषदोषःऽऽशङ्कपदस्मारितत्वादित्यनुमानेन छोके संसर्गनिश्चये वेदेप्येवं संभवात् , छोके प्रकारान्तराश्रयणेपि वेद एवमनुमानसंभवाचार्थऽनुमाननिर्णाते सति वेदस्याप्यनुवादकत्व कुतो नेति । इदञ्चानुवादकत्वापादनमन्विताभिधानशक्तिरस्तीसम्युप्पम्य । एवमनुमानेन निर्वाहे सति च तत्र प्रमाणमेव नास्तिः विशिष्ठार्थप्रतीत्यन्यथानुपपत्यैव शब्दस्यान्विने शक्तिकरूपनात्

१. नेदं वेदेन्वेति । छोके आतोक्तत्व निश्चयोत्तरकालमिवेसर्थः।

पत्त्या हि शब्दस्य तत्र शाक्तः परिकल्पनीया । सा चानुमानेनैवे।पपन्नेति दृथा प्रयासः । तस्माल्लोके शब्दस्यानुवादकतेति ।विपरीतकल्पनेयमायुष्मताम् ॥

[75] किं चेदमन्विताभिधानं नाम? न तावदन्वितप्रतिपादनमात्रम्, अविवाद्मात्। नापि स्वार्थाभिधायास्तत्र तात्पर्यम्, अविवादादेव। नापि सङ्गतिबल्छेन तत्प्र-तिपादनम्, वाक्यार्थस्यापूर्वत्वात्। नापि स्वार्थसङ्गतिबल्छेन, तस्य स्वार्थ एवोपक्ष-यात्। नापि सैव सङ्गतिकभयप्रतिपादिका, प्रतीतिक्षमानुपपत्तेः। यौगपद्याभ्युप-गमे तु योग्यत्वादिपतिसन्धानग्र्न्यस्यापि पदार्थपत्ययवत् वाक्यार्थपत्ययप्रस-ङ्गात्। नापि सेव सङ्गतिः स्वार्थे निरपेक्षा, वाक्यार्थे तु पदार्थपतिपादनावान्त-रव्यापारेति युक्तम् तस्याः स्वयमकरणव्वात्। सङ्गतानि पदानि हि करणं, न तु सङ्गतिः।। तथापि तत्प्रतिपादनानुगुणसङ्गतिशालीनि पदानीति चेत् – न ता-वद्मक्यार्थप्रतिपादनानुगुणता सङ्गतेस्तदाश्रयत्वेन; सामान्यमात्रगोचरत्वान्, तद्व-

तस्यारचानुमानत एव ।सिद्धत्वात् । तस्मात्सर्वरशब्दोऽनुमानं स्यात् । अथाकाङ्क्षादिमत्पदकदम्बज्ञानमात्रेण व्याप्तिप्रतिसन्धानादेः प्रागेवान्वयप्रतीतिरिति वेदेऽन्विताभिधानामिष्यते, तदा लोकेप्येवमेव । तस्मान्छब्दस्यानुवादकतेति कल्पना विपरीतकल्पनैव, लिङ्गस्यैवानुवादित्वात् । अथार्थानिर्णयस्य जातत्वात्सिद्धेऽनुमितनीवकाश इति मन्यते, तर्हि शब्दस्थलेऽनुमानकथाया एव नावसरः । एव व्यवहारान्छब्दस्यान्विते शक्तयवधारणाव्लोक एवान्वित ग्रक्तोनिरिचतत्वात्तत्रैव लोके शब्दस्यानुवादकत्वमिति वो विपरीतकल्पनैव । तस्मान्छब्दसामान्यं पृथवप्रमाणमिति ॥

[75] इदमप्यत्र चिन्त्यते — परपक्षविलक्षणं भवद्भिमतं पदानामन्विताभिधायकत्वं नाम किंरूपमिति । न तावत्संसृष्टार्थाविषयकशान्द्रबोधजनकत्वम् , अन्वितार्थतात्पर्येण पदार्थोपस्था- पकत्वं वा, परपक्षाविशेषात् । नाप्यन्वितार्थविषयकसंगतिमत्वं तत् — संगति हिं शक्तिः । तथाच तत्रतत्र वाक्यस्य श्रूयमाणस्य विभिन्नप्रकृतिप्रत्ययात्मकत्वेन पूर्वमज्ञातत्वात्तच्छक्तेः पूर्वमगृहीतत्वेन संप्रति प्रतिसन्धानायोगाद्वोध एव न स्यादिति । नापि पदार्थसंगतिबल्लेन वाव्यार्थप्रतिपादनं तत् , विकल्पासहत्वात् । सङ्गतिरियं पदार्थमात्रविषयिणी वा वावयार्थविपयिषयि वा । नाद्यः, तथासति तस्यास्स्वविषयमात्रव्यापृतत्वेनान्वयप्रतिपादनायोगात् । नान्त्यः, पदार्थप्रतीतिकाल एव कारणसत्त्वाद्वाक्यार्थप्रतीत्यापत्तेः । नाद्येकेव संगतिरन्यनिरपेक्षं पदार्थप्रतीतिं जनयतिः, वाक्यार्थप्रतीतौ च पदार्थप्रतिपादनरूपव्यापारद्वारिका भवतीति यक्तम् — करणस्यव लोके व्यापारापेक्षत्वात् । पदानामेत्र त्वन्मतेषि करणत्वात् ; संगतेश्चाकारणत्वात् । अथ वाक्यार्थप्रतिपादनानुगुणसगतिशाल्तिवात्वत्वायदानां करणत्विमि चेत् — किमिदं संगतिनिष्ठमनु-गुणत्वम् ? किं वाक्यार्थप्रतिपत्तिकर्व्वाश्रयत्वम् ? किंवा वाक्यार्थप्रतिपत्तिजनकव्यापारवत्त्वम् ?

न्मात्रगोचरत्वाद्वाः नापि तद्नुगुणव्यापारवन्त्वेन, अकरणः नादित्युक्तम्। तद्नुगुण-करणव्यापारोत्थापकत्वात्तदनुगुणत्वे न नो विवादः ॥ अन्वित एव शक्तिरिति-चेत् – उक्तमत्र वाक्यार्थस्यापूर्वत्वात् प्रतीतिक्रमानुपपत्तेश्चेति ॥

[76] समृतिक्रियान्विते कारके समृतकारकान्वितायाश्च क्रियायां सङ्गतिः। अतो नोक्तदोषावकाशः। नापि पर्यायतापात्तेः, प्राधान्येन नियमात्। नापि पौनरुत्तयं, विश्रेषान्वयं तात्पर्यात्। नापीतरेतराश्रयत्वम्, स्वार्थसमृतावनपेक्षणात्। नापि

नादः, संगतेस्वन्मते जातिमात्रविषयकत्वात्, मन्मते जातिविशिष्ठव्यक्तिमात्रविषयकत्वाद्वा-क्यार्थाविषयकत्वामावात्तत्प्रातिपादकत्वानुपपत्तेः। नान्त्य, संगतेरकरणत्वाद्वयापारवत्त्वायोगात्। अथ वाक्यार्थप्रतिपत्तिजनकपदार्थोपस्थितिरूपपदव्यापारोपयोगित्वमेव संगतेस्तदनुगुणत्वमिति चेत्—अस्मदिष्टमेवेदमन्विताभिधानम्। ननु नास्मन्मते जातिमात्रविषयकत्वं शक्तेः, किन्त्वन्व-यविशिष्टविषयकत्वमिति चेत्-दृषितमेवेद वाक्यार्थापूर्वत्व-प्रतीतिक्रमानुपपत्तिरूपहेतुभ्यामिति॥

[76] नन्वन्वित एव संगतिः । तत्र न तावत् वाक्यार्थापूर्वत्वरूपदाषः, गामानयेस्यत्र गोपदस्यानयनान्विते शक्तिरित्युक्तौ हि गा बधानेत्यल शक्तिप्रहो न स्यात् । नत्वेवम् । पदा-न्तरस्मारितिकियान्विते शक्तिरित्येवोच्यते । पदान्तरस्मारितिकियात्वेन सर्विकियासंप्रहोऽस्येव I एव धातोरिष पदान्तरस्मृतकारकान्वितिक्रयायां शक्तिः । एतेन — सर्वस्य पदस्य कार्यान्विते शक्तत्वे कार्यवाचिपदस्य कथं कार्यान्विते शक्तिः, तस्य केवले कार्ये शक्तिश्चेत्, अन्विते शक्तिरिति नियमभङ्गः — इति निरस्तम् , सामान्यतः पदान्तरस्मारितार्थान्विते पदस्य शक्ति-रिति सिद्धान्तात् , मर्वस्थापीतरान्विते शक्तेरक्षते: । नापि प्रतीतिक्रमानुपपत्तिरूपदोषः, स्मृतान्विते शक्तेरुक्ततः स्मृतेः प्रागपेक्षितत्वात् । तथाच शक्तिर्द्विधा स्मारिका,अनुभाविका चेति । प्रथमया विशक्तिलिदार्थस्मृति:; द्वितीया अन्वितविषयिणी । नच गामानयेत्यत्र गी-पदेन क्रियान्वितकारकत्तिन क्रिया कारकश्चोच्यते, धातुनापि तदुभयमिति द्वयोः पर्यायता स्यादिति वाच्यम् 🗕 विशेषणाविशेष्यभावात्मकगुणप्रधानभावव्यत्यासादर्थविशेषे व्यवस्थितत्वात् । समानविशेष्यकरवे हि पर्यायत्वम् । न च पर्वतोऽग्निमान् , पर्वतेऽग्निरिति वाक्यद्वेयेनेवेकेनो-क्तस्यैवार्थस्यान्येन कथनात्पदयोः पुनरुक्ततेति वाच्यम् – गापदस्य सामान्यतः स्मृतिक्रियामा-त्रान्वितगोपिण्डार्थकत्वादानयनरूपिक्रियाविशेषस्य धात्वभावेऽलानेनापेनरुक्तयात्। न च का-रक्षपदं क्रियापदेन क्रियाया बोधिताया तदिशिष्टं कारकं बोधयति, क्रियापदञ्च कारकपदेन कारके बोधित इला ोन्याश्रितत्विति वाच्यम्-कारकपदगतानुभावकशके: क्रियापदगतस्मा-रकशक्तयपेक्षविप तद्वीनिक्रयास्मृतौ सत्यां स्वकार्यक्षमतया क्रियापदगतानुभावकशक्तयपेक्ष-त्वाभावात् । एवं क्रियाददेपि भाव्यम् । तथाच स्मारकशक्तया निरपेक्षया पृथकपृथगर्थोपस्थि-तिः । अनुमावकशक्तया पदान्तरस्मारकशक्तयपेक्षयाऽन्वितवोध इति नान्योन्याश्रयः । नचै- वाक्यभेदापत्तिः .परस्परपदार्थस्मृतिसान्निधौ तिदतरानपेक्षणात् - इति चेत् - न- अन्वि ते संगतिग्रह इति कोऽर्थः ? यदि यत्न सङ्गतिस्तद्वस्तुगत्या पदार्थान्वितं, न किञ्चित् शक्ततोपयोगि । न हि यत्र चक्षुषः सामर्थ्यमवगतं तद्वस्तुगत्या स्पर्शवदिति,तद्वत्ताऽपि तस्य विषयः । अथाऽन्विततयैव नत्र व्युत्पत्तिरित्यर्थः - तदसत् , प्रमाणाभावात् ॥

[77] अन्वितार्थेपतिपत्त्यन्यथानुपपत्तिरिति चेन्न । अनन्विताभिधानेनाप्युप-पत्तेः ॥ आकाङ्कानुपपत्तिरस्तु । न हि सामान्यतोऽन्वितानवगमेऽन्वयिवेशेषे जिज्ञा-सा स्यात् — न – दृष्टे फल्लविशेषे रसविशेषजिज्ञासावदक्षेपतोऽप्युपपत्तेः ॥

किस्यापि पदस्यैकवाक्यरूपतया वाक्यभेदापितिरिति वाच्यम् — किं एकेकमिप पटं यक्तिश्चिकिकस्यापि पदस्यैकवाक्यरूपतया वाक्यभेदापितिरिति वाच्यम् — किं एकेकमिप पटं यक्तिश्चिकिक्ष्यान्तरकारकान्तरान्वितमिपि बोधयतुः, तथाच गामानयेत्यत्र गां बधान, अक्ष्यमानयेति स्यादिति वाक्यभेद आपाद्यते किषा एकेनापि पदेन वाक्यक्रस्य विशिष्ठक्षेषस्य क्रतत्वात्प्रतिपदं वाक्यभेदस्यादिति । नाद्यः, आनयनपदार्थस्मृतिसिक्षिणो सिन्निहित्यागेन बन्धनपदार्थानपेक्षणान् । नान्त्यः, गोपदस्यानयपदार्थस्मृतिसत्त्व एव क्रियान्तरापेक्षाऽभावात् , अन्यदाचावक्य कियापदान्तरापेक्षणात्साकांक्षस्थले वाक्यभेदायोगात् । तदुक्तम—अर्थेकत्वादेकं वाक्यं साकांक्षक्रेष्ठिमागे
स्यात् ' (2—1—46) इति । (नच गोपदार्थे गोर्विशेष्यवद्याद्यावेश्च कियायास्तथात्वाक्ष्यमर्थेक्यमिति शङ्क्यम् । एकपदेनान्वितामिधानशक्तवा बोधितिविशेष्यविशेषणात्वन्यक्षपार्थानामन्यपदबोधितानाञ्च तेषामेकत्वेनार्थेकत्वस्यामिमतत्वात्) तस्मादन्विते संगती न काचिदनुपपत्तिरिति चेत्— न - विकल्पासहत्वात् । अन्विते संगतिप्रह इत्यस्य किं अन्वयांशे न
शाक्तिप्रहः, किन्तु वस्तुगत्या यदन्वयवत् तत्रार्थे शक्तिप्रह इत्यर्थः, यथा चक्षुषा स्पर्शवदप्रह
इत्युक्ती चाक्षुप्रवहस्य न स्पर्शविषयकत्वं, तद्वत् — उतान्वयेपि पदार्थ इव शक्तिप्रह इत्यर्थः?
नाद्यः, अविवादात् । नान्त्यः प्रमाणामावात् ॥

[77] नन्त्रस्ति प्रमाणम् ; यथा पद्दार्थप्रतीत्यन्यथानुपपतिः पदार्थे शक्तौ प्रमाणम् , तथाऽन्त्रयप्रतीत्यन्यथानुपपित्तरन्त्रयांशेपि शक्ताविति चेन — पदार्थमात्रानिधानेपि हि आकां-क्षावशादेवार्थानां मिथरसंबन्ध इति । ननु जिज्ञासानुपपित्तिः प्रमाणम् । आन्येत्यस्य सामान्यतः कर्मकारकान्विते शक्त्रयभावे हि सामान्यते।पि कर्मणोऽज्ञातस्यात्किमिति कर्मविशेषिज्ञासा न स्यात् । अज्ञाते सामान्ये विशेषिज्ञासाऽयोगादिति चेन — सामान्यज्ञानस्यान्वश्यक्त्रयक्तेषेपे पदादेव तद्ज्ञानमित्यत्र मानाभावात् । यथा चक्षुषा रसप्रहणाशक्तेन फलविशेष-मात्रप्रहेपि,ततः, फल्ञ्चेत् , रसवदित्यनुमानतस्सामान्यावगतिविशेषिज्ञासा च –तथेहापि पदश-क्त्रया क्रियामात्रोपस्थितौ तस्याः कारकाविनाभूतत्या कारकसामान्यानुमितिविशेषिज्ञासाचेति॥ [78] नन्वेवं वस्तुनो वस्त्वन्तरसंत्रनिधत्वस्त्रामाव्यादेव मिथोऽन्वयप्रतीतिरिति तत्र पदेन

स्यात्। न चेवम्। ततः शब्दशक्तिरवश्यं कल्पनीयेति चेत्-कुतस्तर्हि कविकाव्यानि विल्लान्ति। न हि संसर्गविशेषमप्रतीत्य वाक्यरचना नाम । न च स्वोत्येक्षायां प्रत्यक्षमनुमानं शब्दस्तदाभामा वा संभवन्ति, अन्यत्र चिन्तावशेन पदार्थस्मरणे-भ्यः। असंसर्गाग्रहोऽसाविति चेत्; मम तावत् संसर्गग्रह एव।सौ। तवापि सैव पदावली कचिदन्वये पर्यवस्यति, कचिदनन्वयाग्रहे इति क्रतो विशेषात्?

[79] आप्तानाप्तवकुकतयेति चेत्; किं तथाविधेन वक्त्रा तत्र कश्चिद्विशेष कर्तव्यं किमि नास्तीत्युक्तं भवति । एवञ्च पद विना स्मारकान्तरवशेन पदार्थोपस्थिताविप मिथोन्वयप्रतीतिम्स्यात् । नहि यूनो देवदत्तस्य, बालस्य यज्ञदत्तस्य च परं स्मरणे सति देव-दत्तपुत्रोऽयं यज्ञदत्त इति कश्चिदनुभवो जायते । अनः पदपदान्तरप्रक्वतिप्रत्ययाचुपस्थादि-तानामेवार्थानामन्वयप्रतीतिरिति तस्याःपदार्थस्वामाव्यायत्तत्वं विसृष्य पद्शक्तयधीनत्वमूरीका-र्थमिति चेत् - नायं नियमः, पाशक्तयेत्र संसर्गप्रह इति । तथानिते कत्रयः क्रान्तदर्शिनस्ते-षां काव्यानि च कुतो विल्लेयुः । तल हि काव्यवाक्येर्थे संसर्गविशेषा प्रत्याध्यन्ते, ते क-विभि॰ प्राक् ज्ञाता एनेति स्वीकार्यम् , संसर्गज्ञानपूर्वकत्वाद्वाक्यप्रयोगस्य मर्वत्र । तत्र च तेषां प्रत्यक्षाद्यगोचरवर्णनप्रकाराणां, चिन्तावशेन पदार्थस्मरणेभ्यो विना न प्रमाणान्तरं प्राहकं भ-वितुमहीति । अतो विशकाछिततया पदार्थेषूपस्थितेषु प्रतिभावछात्तत्र चमत्कारानुगुणस्संसर्गः ब्रहस्तेपामिनि प्रकारान्तरेण एदाधीपरिधतेरपि संसर्गबहे हेतुत्वाच पदशक्तिमात्राधीनत्यं त-स्येति ॥ ननु काव्यरचनं दिविधं वस्तुतस्संसृष्टपदार्थाविपयक आरोपितसंसर्गकपदार्थाविषकः क बोति । तत्राऽऽद्यं परोक्तानुवादरूपं वा प्रत्यक्षानुमानगोचरार्थविषयकं वा प्रागनुभूतविशिष्ट-पदार्थस्मरणम् रिति न तत्र काचिदनुपपितः । यत्खलु यस्तुतस्संसृष्टमिन् जन्मन्यननुभूतञ्च, नदि प्राक्तनसंस्कारबल त्समर्थत इति नान्त्रितप्रहासंभवः । अतएव विलक्षणप्राक्तनसंस्कारो-द्वोधभाग्यगालिनामेव कवित्वम् । यत्पुनरमंसृष्टानामेव संघटनं कविलोकप्रसिद्धम्, तत्सर्व-मसंसर्गाग्रहम् लमेव कार्यान्तरलक्षेण क्रियत इति बूनः, अस्मन्मते Sन्यथा एयात्यमा वादिति चेत् - त्वन्मते तथात्वेष्यस्मन्मतेऽन्यथास्यातिस्वीकारात्संसर्गप्रह एवासाविति पद्शक्ति विनापि संसर्गग्रहभावानान्विते शाक्तरवर्यं सिध्येत् । तवापि मते काव्ये किञ्चिदनवयबोधकं, किञ्चि-न्नेति विवेके गमक: को विशेषोऽस्ति ? पदाना हि सामान्यतोऽन्वित एव शक्तिरवधूना व-न्मते । न चैकत्र स्थितगोपदमन्यत्र स्थिताद्गोपदादन्यत् । वैदिकस्यापि पदस्य छौकिका-दभेदे सुतरा लौकिके परस्परमभेद इति।

[79] नन्वातवकृकं पदमेवान्वितप्रहसमर्थम् , नःवनातवकृकामिति विशेष इति चेत् — प्रस्थक्षतस्तावदात्रोक्तस्यान्यस्य च गोपदस्य न किमपि वैद्यक्षण्यं द्यस्यते । न या तत्र पदमे-दोपि । एवमपि तत्र विशेष उच्यमानः कीदशः ! किमातेन तदा तत्र काचन शक्तिराधीयते,

आहितः ? आहो वक्तैववाच्छेदकतया विशेषः ?। प्रथमे अभिन्तिन्वयवादिनामिव तवापि शाक्तिकल्पनागौरवम् । द्वितीये तु वक्तिरिव पदानामप्यवच्छेदकतयैव विशेष-कत्वमस्तु ॥ एवं तर्हि पदानामप्यन्वयमतीतावस्त्युपयोगः । कस्सन्देहः । परं पदा-र्थाभिधानेन ; न त्वन्यथा। यथा तवैव, आप्तस्य संसर्गपरतया पदसमाभिव्याहार् मात्रेणः न त्वन्यथा। अन्यथा गुरुमताविदामेव श्लोक आध्रपदमक्षेपेण पठनीयः —

> प्राथम्यादभिषातृत्वात् तात्पर्योपगमादपि । आधानभिव सा शक्तिवरमभ्युपगम्यताम् ॥ इति ॥

र्किंवा आप्तोक्तत्विविशिष्टपदमन्वितप्राह्कामित्युक्तया पदावशेषणतया आप्तसत्त्वमेव विशेष इति पृच्छामः । प्रथमे अभिहितान्वयवादिभाद्रमते त्वदुक्तं शक्तिकस्पनागौरवं त्वनमतेऽप्यस्ति । तथाहि - पदैः पदार्था एवाभिधीयन्ते, नान्वयः ; अभिहितानामेव पदार्थानामन्वयबे। धकत्व मिति बदतां मते, पदार्थस्य पदबोध्यतादशायामेव संसर्गबोधकत्वं नत्वन्यदेति त्रिवेचयता खया, शक्तित्रयकरपनापात्तिरुद्धाव्यते - पदाना पदार्थबोधनशक्तिः, पदार्थानां संसर्गबोधनशक्तिः पदबोध्यतादशायामेव तद्भावात्पदार्थगतायास्संसर्गबोधनशक्तेरनुकूळापि पदे काचिच्छक्तिरित्ति शक्तित्रयमिति । तत्र शक्तिद्वयं तावत्तवापीष्टम् , पदानां स्मारकशक्तिरान्विताभिधानशक्तिश्चेति । एवञ्च संप्रति पदानामात्रोक्तत्वदशायामेवान्वितबोधनशाक्तिरिति वदता त्वया, तैःपदे स्वक्तित-तृतीयशाक्तिस्थाने, आप्ते पदगतान्वितशक्याधानशाक्तिस्स्वीक्वतेति दोषस्तुल्य इति । तदर्थमाप्ते शक्तिमस्वीकृत्य द्वितीयपक्षत्रहे तु त्वन्मते यथा पदस्येकस्येवासीक्तत्वरूपविशेषणविशिष्टतयाऽन्वि-ताभिधायकत्वं, तथा तन्मतेय्येकस्यैव पदार्थस्य पदोपस्थापितत्वरूपाविशेषणाविशिष्ठतया संसर्गः ोधकःवमिति स्वीकारसभंवा उन्मतेपि न तृतीया शाक्तिरिति । नन्वेवं तर्हि पदिविशिष्टार्थेषु स संसर्गप्रहशक्तयंगीकारे पदानामप्यन्विताभिधाने उपयोगि सिद्ध इति चेत् - अस्येव; तत क-स्संदेहः । परन्तूपस्थाप्योपस्थापकभावसंबन्धेनैव पदवैशिष्ट्यस्यार्थे कथनात्पदस्यार्थोपस्थापकत्वं, अर्थस्यान्वयाभिषायकःविमत्येतावदेवाभिमतम्, न पुनः पदेऽन्यत्किमपि साक्षादाभिषायकःवशक्तिः रूपं वा तदाधायकत्वशाक्तिरूपं वा । एवमेव खलूचार्योचारकभावसंबन्धेनातिविशिष्टपदानामन्त्रितर भिधानशक्तिं बुवता त्वया आप्तरूपविशेषणे उचारकःवातिरिक्तं नेष्यते । अन्यथा आप्तेपि शक्ते-स्स्वीकारे भाटमते, पदार्थे काञ्चन शाक्ति स्वीकृत्य तदनुकूलशक्तेः पदे स्वीकारापेक्षया पदानामेर साक्षादन्विताभिधानशक्तिस्त्वीकियताम्, तत्र पदार्थापेक्षया पदानां ज्ञायमानतायां प्राथम्यं, पदार्थान् प्रति अभिवानुन्वस्य क्रुप्तत्व, अन्वितप्रतीतिन्छयोचारितत्वरूपं तात्पर्यश्च साधक १ मिति निरूपणार्थं पदानामितिपद्विटितो यः श्लोकस्त्वन्मते स्थितः, स एव पदानामिति स्थाने साप्तानामितिपदप्रक्षेपेण खन्मतदूषणाय पठनीयः । पदेन्वितामिधानं स्वीकृत्याऽऽते तदनुकूळ शक्तिकल्पनापेक्षया आप्तएवाानिताभिधानशक्तिस्वितारावित्यात्। पदं प्रत्यापि कारणत्वेनाप्तस्य

[80] तस्मात् प्रकारान्तरेण संसर्गपत्ययो भवतु मा वा, पदार्थानामाकाङ्कादि-मत्त्वे स्रात अभिहितानामवश्यमन्वय इति क्कृतोऽतिप्रसङ्गः ?

[81] न चैवं सित पदार्था एव करणम् , तेवामनागतादिरूपतया कारकत्वा- जुपपत्तौ तद्विशेषस्य करणत्वस्यायोगात् । तत्संसर्गे प्रमाणान्तरासंकीर्णोदाहरणा-

ततोपि प्राथम्यं, अभिधानानुकूलकृतिमस्वादन्वयप्रतिपादनेन्छाशालिखाचाञ्जसेवाभिधातृत्वं नातपर्थेञ्चाति गमकत्रयमप्यस्तीति । अनःपदानि द्वारीकृत्यासानां शाक्तिरुक्ता स्यादिति ॥

[80] ननु किमनेन बहुना । नास्मानिराप्ते शाक्तिरिष्यते । अपित्वाप्ताविच्छन्नत्वमेव पदे विशेषः । तथाचात्रोक्तस्थळ एव संसर्गप्रहः, अन्यत्नासंसर्गाप्रह इति प्रकृतोऽसंसर्गाप्रहस्सम-र्धित एवेति चेत् - श्रूयताम् -पदातिरिक्तपकारेण संसर्गप्रत्ययो भवति, नवेत्यन्यदेतत् । तत्र इवेतवर्णस्यानभिज्यक्ताकारस्य वस्तुन: प्रत्यक्षे, हेषाशब्देनाहवानुमितौ, खुरविक्षेपशब्देन च भावनिक्रयानुमितौ पृथक्युयग्पृहीतानामेषा निथस्तंसर्गावगाहिनी धीरुदेतीति वदन्ति । य-दाहुः — ' पर्यतस्रवेतमारूपं हेपाशब्दञ्च शूण्वतः । खुरविक्षेपशब्दञ्च स्वेतोऽस्वो धावतीति बी: ॥' (मी. श्ली. वा.) इति । तस्मारसंसर्गप्रत्ययः प्रकारान्तरेण भवेत् । यदि तत्र बा-धकाभावादिरूपानुमानेनैव लाघवात् इवेतस्य धावतरचारवैक्यानुमितिरिति तस्याः धियोऽनु-मानावीनत्वाच पदार्थभानमात्राधीनतेति पदप्रयोगस्थल एत पदार्थस्मृतिमात्रेण संसर्गधीरित्युः च्यते ... तर्हि प्रकारान्तरेण संसर्गप्रत्ययो मा भूत् । नेदं मुख्यप्रकृतम् । कितु पदानामन्वि-त्तामिधायकःवेऽन्यथानुपपत्तित्रमाणमस्ति नवेत्येतदेव । तत्त यथा आप्तानां पदोचारणमात्रो-षक्षीणानामन्त्रितामिधानशक्तिमस्त्रं नास्ति, तथा पदानामपि पदार्थीपस्थापनोपक्षीणानां ना-न्विताभिधानशाक्तिः; किन्तु तृतीयशक्तिकल्पनादोषस्याप्यभावात्पदोपस्थापितत्वविशिष्टार्थाना-माकांक्षायोग्यतादिबछादन्वयबोध इति ब्रूमः । ततश्च शब्दमहिमानमन्तरेण यतः कुतिश्च-स्मृतेपुन्वयप्रतीतिस्स्यादित्यतिप्रसंगाभावान शब्दस्यान्विताभिधायकत्वेऽर्थापत्तिरस्ति । (त-थाच कुतः कार्यान्विते शाक्तिः; कुतस्तरां छौकिकशब्दस्य छाञ्चणिकत्वम् ; कुतस्तमामननु-भावकत्वमनुमानरूपता च तस्येति ।)

[81] नचैवमभिहितान्वयपक्षवर्णनाद्भाष्टमतमेव किं भवदादतमिति शङ्क्यम् — तन्मताइप्यस्मन्मते विशेषात् । तद्यभिहिताः पदार्था एव बोधे करणिमस्याद्धः । तत्तु नः पूर्वकालसंबन्धिनमिवोत्तरकालभाविनमुत्पद्यमानश्च पदार्थमधिक्चत्यापि व्यवहारात्, तत्र बोधाच । न
हि तस्य पूर्वकालासंबन्धिनः कारकत्वं ज्ञानिक्रयानिर्वर्तकत्व भवितुमहितिः कुत एव कारकत्वविशेषः करणाविमिति । यदि तावत् पदमन्तरा पदार्थमात्रेण कचिदन्वयबोधो जायेत, स्याद्यपि पदार्थकरणकत्वपक्षः । नत्वेवम् । काव्यस्थले वस्तुतस्मंसृष्टपदार्थसबन्धग्रहस्यान्यथासावितत्वात् । असंसृष्टपदार्थस्थले च क्रचिद्दोषवशास्मंसर्गभ्रमेण, क्रचिद्वाधिनिश्चये सित सस-

भावाच । पदानां तु पूर्वभावानियमेन पदार्थस्मरणावान्तरव्यापारवत्तया तदुपपत्ते व्यापारस्याव्यवधायकत्वादिति कृतं प्रसक्तानुपस्तव्या ॥

[82] अस्तु तर्हि सन्द एव वाधकं सर्वज्ञे कर्तरि । तथाहि – प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः ।

अहङ्कारविम्हात्मा कर्तोऽहमिति मन्यते ॥ (गी.) इत्यादि पठन्ति

अस्यायमर्थः - न पारमार्थिकं चेतनस्य कर्तृत्वमस्ति । आभिमानिकं तु तत् । न सर्वज्ञस्याभिमानः । न चासर्वज्ञस्य जगत्कर्तृत्वमस्ति — उच्यते –

न प्रमाणमनामोक्तिनीदृष्टे कचिदामता ॥

अद्दयदृष्टी सर्वज्ञो न च नित्यागमः क्षमः ॥ १६॥

यदि हि सर्वज्ञकर्त्रभावाऽऽवेदकः शब्दो नाप्तोकः, न तर्हि प्रमाणम् । अथाप्तोऽस् वक्ता, क्यं न तद्थद्शीं ।। अतीन्द्रियार्थद्शीति चेत्—कथमसर्वज्ञः, कथं वा कर्ता, आगमस्यैव प्रणयनात् । न च नित्यागमसम्भवः, विच्छेदादित्यावेदितम्

[83] अपिच — न चासौ कचिदेकान्तः सत्त्वस्यापि प्रवेदनात् । निरञ्जनावबोधार्थो न च सन्नपि तत्परः ॥१७॥

नह्यसत्त्वपक्ष एवागमो नियतः, ईश्वरसद्धावस्यैव भूयस्सु प्रदेशेषु प्रतिष दनात् । तथाचाग्रे दर्शयिष्यामः । तथाच सति कचिदसत्त्वप्रतिपादनमनेकान्तं

र्गारोपेण च निर्वाहात्। स्वेतास्वधावनिधयस्चान्यथोपपादितत्वात्। अतः पदार्था न क णम् । पदानां तु करणत्वं सुवचम् , अव्यवहितपूर्ववितित्वाभावेपि पदार्थस्मरणद्वारा पूर्ववित् त्वात् ; व्यापारेण व्यवधानस्य चादोषत्वात् । मौनिस्लोकादौ च सूक्ष्मरशरीरान्तरुत्पन्तरुः व्दोऽस्येवेललं प्रसक्तराब्दानुमानान्तर्भावदूषणानुप्रसक्तान्विताभिधानादिविचारेण ॥

[82] नन्वेवं शब्दस्यानुमानातिरिक्तत्वेऽनुमानस्याबाधकत्वेपि शब्दो बाधकरस्यात् । रिक्तं च गीतादिश्शब्द:, यत्न, 'आत्मनः कर्तृत्वं नास्ति; केवलं कर्तृत्वाभिमानः । स च मं हाधीन' इत्युच्यते । ईश्वरच्च भवन्मते कर्ता सर्वज्ञस्य । न च कर्तृत्वस्यात्मिन साक्षात्संभव न वा कर्तृत्वाभिमानस्य सर्वज्ञे, अम्द्रत्वात् । सर्वज्ञत्वांसंमतौ च न जगत्कर्तृत्वसंभव इति उन्यते —इदं हि भगवद्वचनमप्रमाणं, तस्य त्वन्मतेऽनाप्तत्वात् । आप्तश्चेत्तदर्थदर्शी न वा अद्देश्त्वर्थे कथमाप्तता । दृष्टे तु अर्थस्येन्द्रियादश्यस्य दृष्टिस्तस्येष्टेति तस्यां सत्यामयमतीन्द्रिया दर्शी कथमसर्वज्ञः । एवं सर्वज्ञेन तस्य वाक्यस्योच्चारणात्म कथमकर्ता । न च नित्येनागमे स्वरवाध इति शंक्यम् – न च नित्यागमः क्षमो वक्तमिति द्वितीयस्तवक एव वेदितत्वात

[83] अपिच स्वीक्रियतामनेनेश्वरासस्वमावेद्यत इति । नचासी बाधन एव नियतोऽस्ति द्यावाभूमी जनयन्नित्येवं सस्वस्यापि भूयस्सु प्रदेशेषु प्रकर्षेण बोधनात् । तदिदं पः

वाधकम् । सन्वनितिपादनमपि तर्हि न साधनमिति चेत् — आपाततस्तावदेवमे-तत् । यदा तु निःशेषविशेषगुणग्रून्यात्मस्वरूपनितपादनार्थत्वमकर्तृकत्वागमाना-मवधारियष्यते, तदा न तिक्षषेये तात्पर्यममीषामिति सन्वनितपादकानामेवागमा-नां नामाण्यं भविष्यतीति । न च तेषामप्यन्यत्र तात्पर्यमिति वक्ष्यामः ॥

[84] अस्त्वर्थोपत्तिस्तर्हि बाधिका । तथाहि – यद्यभविष्यत् , नापादे-ध्यत् । न ह्यसावनुपदिश्य प्रवर्तियतुं न जानाति । अत उपदेश एवान्यथानुपप-द्यमानस्तथाविधस्य(भावमौदासीन्यं वाऽऽवेदयति – न – अन्यथैवोपपत्तेः ।

हेत्वभावे फलाभावात् प्रमाणेऽसति न प्रमा ॥ तदभावात् पृष्टत्तिनों कर्मवादेऽप्ययं विधिः ॥ १८॥

बुद्धिपूर्वो हि प्रष्टित्तने बुद्धिमनुत्पाद्य शक्यसम्पादना। न च प्रकृते बुद्धि-रप्युपदेशमन्तरेण शक्यसिद्धिः, तस्यैव तत्कारणत्वात् ॥ भूतावेशन्यायेन प्रवते-येदिति चेत् — प्रवत्येदेव, यदि तथा फल्लिसिद्धिः स्यात् । न त्वेवम् ॥ कुत एत-द्वसितम् श्रुपदेशान्यथानुपप्रयेव। यस्यापि मते अदृष्ट्वशादेव भूतानां प्रवृत्तिः, तस्यापि तुल्यमेतत् । यद्यस्ति प्रवृत्तिनिमित्तमदृष्टं, किग्रुपदेशेन, तत एव प्रवृत्ति-दर्शयिष्यते । कतरत्तिः प्रमाणमिति चेत्—उभयमपि प्रमाणम् । असत्त्वप्रतिपादकत्वेन प्रती-यमानस्सन्नपि पूर्व आगमस्तत्परो न भवतिः, जीवात्मनां कर्माधीनविशेषगुणवतां स्वभावतस्ता-दश्गुणल्लेपाभाववोधनार्थत्वात् । अत्रोऽन्यतात्पर्योदवाधकस्स शब्दः । सत्त्वप्रतिपादकशब्दस्यै वाऽऽन्यपर्यं दुर्वचिमिति ॥

[84] अथ पञ्चममर्थापत्तिप्रमाणं बाधकम्, वेदसंप्रदायान्यथानुपपत्येव त्वद्भिमत-सर्वक्रित्रीश्वराभावकल्पनात्। यदीश्वरस्त्यात्, तस्य सर्वोपायवेदित्वादुपदेशं विनेव पुंसः कार्येषु प्रेरियतुं स प्रमवतीति किमुपदेशेनः अत ईश्वरो नास्तीति, स्थितीपि पुंसा प्रवृत्तिविषये उदा-सीन इति वा वक्तव्यम्। तल चोदासीनत्वे सर्वकर्तृत्वभङ्गात्तथाविधेश्वरस्वीकाराद्वरं तदमाव इति चेत् — न - उपदेशस्यान्यथोपपन्नत्वात् । कारणाभावे कार्याभावस्य निर्विवादत्वाद्वेदरूपप्रमाणाभावे यागादिपदार्थप्रमाऽभावात्पवृत्तिनं स्यादिति करणसमवधानमंपत्तये उपदेश उपपचते । ननु बुद्धिमनुत्पाचैव भूतिपशाचादिवत् अन्तः आविश्य पुंसश्चेष्ठयिविति चेत् — तथासित भूतावेशस्थल इव पुंसः फलभोकृत्वं न स्यात् , ज्ञानचिकीषीपूर्वकप्रयत्नाभावात् । भूतावेशस्थले हि भूतान्येव फलमुपमुञ्जते । ननु ज्ञानचिकीषीप्रयत्नाभावे फलं नेत्येतदेव कुतोऽवगत्वामिति चेत्—किं युक्तवन्तरान्वेषणेन । यस्मादुपदिश्यैव प्रवर्तयिति, तस्मादेवावगम्यत इति । उपदेशिपि हीदश एव लक्ष्यते, स्वर्गकामो ज्योतिष्ठोमेन यजेतिति । आस्तामस्मत्यक्षः । कर्मवादेथेवमाक्षेपस्समाधानञ्च तुल्यम् । ईश्वरो माभूत् ; पुरुषकर्माधीना सर्वजगत्वरिति किल

मिद्धः। न चेत्, तथापि किम्रुपदेशेन, तदभावे तस्मिन् सत्यप्यप्रष्टनेः॥ नित्यः स्वतन्त्र उपदेशो न पर्यनुयोज्य इति चेत् – यूयं पर्यनुयोज्याः, ये तम (मन) वधानतो धारयन्ति विचारयन्ति चेति ॥

[85] न चार्थापत्तिरनुमानतो भिद्यते, लोके तदसंकीर्णोदाहरणाभावात् प्रका-रान्तराभावाच । तथाहि-अनियम्यस्य नायुक्तिर्नानियन्तोपपादकः ॥

न मानयोविरोधोऽस्ति प्रसिद्ध वाऽप्यसौ समः ॥ १९॥

जीवंद्दचेत्रो गृहे नास्तीति अनुपपद्यमानमसति वहिःसद्भावे, तमाप (मावे) द्यतीत्युदाहरित । तत्र चिन्त्यते—िकमनुपपंत्र जीवतो गृह।भावस्येति। न हानि-वो मीमासकाना दर्शनम् । तत्राष्युपदेशो व्यर्थः । अस्तिचेददृष्टम्, तत एव पुरुषद्चेष्टिष्यतः , न चेत् – उपदेशे कृतेऽपि नेति॥ उपदेशो हि वेदः प्रसक्षसिद्धस्स्वतन्त्रो नित्यः । स कथं पर्यनुयोज्य इति चेत्-कोह्यचेतन पर्यनुयुक्षीत । यूयं किल पर्यनुयोज्याः, किमर्थमवधानतो धारयथ विचारयथ चेति । नूनमनवधानत एव धारयथ विचारयथ च, यतस्तत्र समुद्धोपित एवेद्वरं वो विप्रतिपत्तिः ॥ (नचःदृष्टस्य पूर्वकर्मजन्यत्वात् पूर्वं कर्ममु प्रवृत्तिवर्धित पूर्वपूर्वप्रवृत्ती बीजाङ्कुरन्यायः य वाच्यत्वात् इद धारणिवचारणात्मकमिप कर्म अदृष्टार्थमनुष्ठियत इति वाच्यम् — अनधीयाना त्रात्या भवन्तीति कथिद्धद्ध्ययनस्य प्रहणात्मकस्य नित्यत्वेपि अवध्यानतो धारणस्य तत्रापि विचारणस्यादृष्टार्थत्वायोगात् ; सेतिकर्तव्यताकाध्ययनस्यार्थज्ञानार्थन्ताया भवदुक्तत्वात् । अत्रचार्थज्ञानाचिकीर्षे विनाऽदृष्टवशादेव प्रवृत्तौ धारणविचारणादि व्यर्थन्तेव । तस्मात्कर्मवादेप्ययं विधिरिति ॥

[85] किञ्चार्थापत्तिरनुमानतो न भिद्यत इति तत एव गतार्थत्वातृथगस्या अवाधकत्वनिरूपणमप्यनपेक्षितम् । कुतो न भिद्यत इति चेत्-अनुमानासंकीर्णोदाहरणाभावात् । नन्वसंकीर्णोदाहरणाभावेऽनिधगतार्थगन्तुत्वरूपं प्रामाण्यं मा भूत् । पर्वतोऽग्निमानित्यत्राप्येकप्रमाणाप्रवृत्तिदशायामन्यप्रमाणप्रवृत्तिदर्शनादर्थापत्तावप्येवं यथार्थत्वलक्षणं प्रामाण्यमित्विति
चेत्र — प्रकारान्तरासंभवात् अनुमानप्रकारप्रवृत्तेरर्थापत्तिदशायामावश्यकत्वात् । तथाहि —
अर्थापत्तिस्थले अनुपपत्रमुपपादकञ्चेति वस्तुद्वयमपोक्षितम् । तत्र यत् आनियम्यं अव्याप्यं
तस्यायुक्तिः अनुपपत्तिमुपपादकञ्चेति वस्तुद्वयमपोक्षितम् । तत्र यत् आनियम्यं अव्याप्यं
तस्यायुक्तिः अनुपपत्तिमित्ति, यश्चानियन्ता अव्यापकः, स उपपादकोपि न भवति ।
अथ चेत् प्रकारान्तरेणार्थापत्तिर्वर्णयेते, द्वयोविरोधपरिहारोऽर्थापत्तिरिति — तदपि न — निह
दयोर्मानत्वे स्रति विरोधसंभवः । यद्येवं बाधकाभाविपि काचिद्वदाहरणेऽर्थापत्तिः प्रमाणिमतीव्यते, प्रसिद्धविद्वयूम्रूपानुमान्तरस्थलेष्यर्थापत्तिसंभवस्तुल्य इति ।।

तदुवपाद्यते — जीवंरचैत्रो गृहे नास्तीत्येतत् चैत्रस्य बहिरसङ्कावेऽनुपपनं सत् तस्य बहिस्सङ्कावं कलपयतीत्यर्थापत्त्युदाहरणमाहुः । तत्रानियम्यस्य नायुक्तिः । जीवनिष्ठगृहाभाव- यम्यस्यानियामकं विना किश्चिद्नुपपन्नम्, अतिशसङ्गात् । ननु स्वरूपमेव । तत् न तावद्वहिःसन्त्वेन कर्तव्यं,तदकार्यत्वात् तस्य।। स्थितिरेवास्य तेन विना न स्यादि-स्यस्य स्वभाव इति चेत् – एवं तर्हिं तिन्नयतस्वभाव एवासौः; व्याप्तेरेव व्यन्तिरेकप्रस्वनिरूप्यायास्तथाव्यपदेशात् ।।

[86] कथं वा (च) बहिःसत्त्वमस्योपपादकम्? न हि अनियामको भवन्नप्यानिय-म्यम्रपपादयति, अतिप्रसङ्गादेव॥ स्वभावोऽस्य,यद्नेन बहिःसत्त्वेन गेहासत्त्वं क्रोडी-कृत्य स्थातव्यमिति चेत्—सेयं व्याप्तिरेवान्वयम्रखनिरूप्या तथा व्यपदिश्यते इति ॥

[87] न वयमविनाभावपर्थापत्तावपजानीमहे, किन्तु तज्ज्ञानम्। न चासौ सत्ता-मात्रेण तद्गुमानत्वमापाद्यतीति चेत्—नः—अनुपपत्तिपत्तिसन्धानस्यावश्याभ्युप-मन्तव्यत्वात्। अन्यथात्वतिपसङ्गान् । अर्थापत्त्याभासानवकाशाच । यदा ह्यन्यथेवो (थाप्यु) पपन्नमन्यथाऽनुपपन्नमिति मन्यते, तदाऽस्य विपर्ययः, न त्वन्यथेति ॥

[88] तथापि कथमत्र व्याप्तिर्मृह्यतेति चेत् यदाऽहिमह तदा नान्यत्र, यदासवन्धि किं तावदनुष्पत्र बहिस्मस्वामावे ? नह्यव्याप्यमव्यापकं विनाइनुष्पत्रमिति किस्चिद्
बृयात् । व्याप्यमेव हि व्यापकं विनानुष्पत्र भवति । अन्यथा गर्दमं विना धूमोऽनुष्पत्र
इत्यपि स्यात् । ननु गूहाभावमंबन्धि अन्यत् किञ्चिदनुष्पत्रमिति नोच्यते, किंतु गृहाभावस्यस्पमेवानुष्पत्रमिति चेत् — तत्स्वरूष कुतोऽनुष्पत्रम् ? न तावत् बहिस्सस्वकार्य तत्,
अभावस्याकार्यत्वात् ; बहिस्सस्वामावेषि सस्वाच । नन्वभावस्य नित्यत्वेषि तस्य स्थितिः
भंबन्धो बहिस्तर्मं विना न स्यादिति दर्शनबङिसद्धस्वभाव इति चेत् — तदा बहिस्सर्वव्यात्य वस्त्पन्वभावकोऽसौ गृहाभाव इत्युक्तं भवति; विना न भवतीत्यनेन व्यतिरेकव्यातेस्तद्माववद्ववित्वरूष्व्याप्तेश्च निर्देशात् ॥

[86] एतं नानियन्तोपपादकः बहिस्सन्वस्य व्यापकत्वे गृहाभावस्य तदव्याप्यत्वात्तद्भुपपा-दकत्वं नास्ति । ननु बहिस्सत्त्वं तादशगृहाभावमन्तर्भाव्यास्तीति अस्य स्त्रभाव इति चेत्-तर्हि गृै-हाभावव्यापकत्वमेव,यत्र गृहाभावो जीवतः, तत्र बहिस्सत्त्वमित्वेवंस्त्रपमुक्तमिखन्वयव्यातिरेवेहेति॥

[87] नन्वर्धापत्तिस्थळे नाविनाभावास्थिति निषेधामः, किंतु तज्ज्ञानमात्रम्। अनुमानेन्व-विनाभावज्ञानमावश्यकामिति चेत् — अर्थापत्तावनुपपत्तिप्रतिसंधानमावश्यकं न वा। नान्सः, यत वस्तुगत्यः ऽनुपपत्तिरस्ति, प्रतिसंधानं तु नासीत्, तत्राप्यर्थप्रमितिप्रसंगात्; अर्था-प्रत्याभासासिद्धिप्रसंगाच्च। अनुपपत्त्यभावस्थळेष्यनुपपत्तिस्रमेण किञ्चित्करूपने हि तदाभावः। अनुपपत्तेस्वरूपसत्याः कारणत्वे चामासस्थळे तत्त्वरूपसत्त्वाभावात्वर्थं विपर्ययापरपर्याय-स्रमात्मककरूपनस्य कार्यस्य प्रसंग इति ॥

[88] नन्यस्वनुपपत्तिप्रतिसंवानं, व्याप्तिज्ञानावश्यकःवञ्च । तथापि कथं व्याप्तिर्गृह्यते

न्यत्र तदा नेहेति सर्वपत्यक्षासिद्धमेतत् ; का तत्रापि कथन्ता?। सर्वदेशापत्यक्षत्वे तत्राभावो दुरवधारण इत्यपि नास्ति, तेषामेव संसर्गस्यात्मिन प्रतिषेधात्।। अयो-ग्यानां प्रतिषेधे का वार्तेति चेत्-तदवयवानां तत्संसर्गप्रतिषेधाद्वानुमानातः; अन्ये-षां न काचित्। न द्यकारणीभूतेन परमाणुना नेदं संस्रष्टमिति निश्चेतुं शक्यमिति॥

[89] न चा (नाष्य) विनाभावनिश्चयेनापि गमयन्नपक्षधर्मोऽर्थापत्तिरिति युक्तम्-पक्षधर्मताया अनिमित्तत्वपसङ्गात् ; अविशेषात् । व्यधिकरणेनाविनाभाव-निश्चयायोगाच्च; यैत् यत्र यदेति पकारानुपपत्तेः ॥

[90] प्रमाणयोविरोधे अर्थापत्तिरविरोधोपपादिका. न त्वेवमनुमानामित्यपि दृशान्तालाभादिति चेत् — एकैकस्यापि पुंसस्वात्मविषये एकत्र देशे सत्त्वेऽन्यत्रासत्त्वस्य , अन्यन्त्रासत्त्वऽत्र सत्त्वस्य च प्रत्यक्षसिद्धत्वात्त्रदृष्टान्तेन व्याप्तिस्सुप्रहैव । किं तत्रापि सर्वप्रत्यक्षसिद्धेन्ऽर्थे कथमितिशङ्काऽस्ति ? नन्वस्येवः तत्र केषाञ्चिदेशानामप्रत्यक्षत्वात्त् सर्वे तदेशा मद्माववन्त इति हि दुप्रहमिति चत्—न— देशेन्द्रियसिक्षधीभावोदेशिवशेष्यकप्रत्यक्षासंभवेऽपि अहं सर्वदेशसंबन्धाभाववानिति स्वात्मविशेष्यकप्रत्यक्षसंभवात् । नन्वभावप्रत्यक्षे प्रतियोगिन्योग्यतायास्तन्त्रत्वात्कथमयोग्यानां सर्वान्तर्गतानां देशानां संबन्धाभावो गृह्यत इति चेत् — अयोग्यास्ते किं योग्यावयव्यवयवस्ताः उतानारव्धावयविककेवलाणुभूताः ? तत्रावयवस्तानामयोग्यानां संबन्धाभावः प्रत्यक्षासिद्धादवयविसंसर्गप्रतिषेधकृत्वादेतोरनुमितो भविष्यति । अन्येषां तु संसर्गप्रतिषेधो न कियते, नचापेक्ष्यत इति ॥

[89] नच — सत्यं न्यातिसमुप्रहा; अनुपपत्तिप्रतिसंधानञ्च न्यातिप्रतिसंधानमेव । अथाप्यर्थापत्तिस्थले साधकस्य पक्षधमित्वाभावादननुमानत्वम् । चैत्रो बहिरस्ति गृहस्य चैत्रा-भावत्रचादिति किलोच्यते — इति युक्तम् — न्यातिप्रहस्य पक्षधमितानिरपक्षं कचिदर्थसाध-कत्वे विशेषाभावादनुमानेषि पक्षधमिताया अनपेक्षितत्वापातात् । वस्तुत उभयोस्सामानाधि-करण्यप्रहं विनाऽविनाभावनिश्चय एव न संभवति । न्यातिप्रहणप्रकारो हि त्रेधा भवति । यत् हेतुमत् तत् साध्यवत् , यत्र हेतुस्तत्व साध्यम् , यदा हेतुस्तदा साध्यमिति । इदं यत् , यत्र हेतुमत् तत् साध्यवत् न स्यात्सामानाधिकरण्याप्रहणे । तथाच पक्षद्यत्तित्वप्रहोषि सुल्मः, चैत्रो बहिरस्ति गृहावृत्तित्वादिति ॥

[90] ननु जीवरविविशिष्टगृहाभावेन बहिस्सत्त्वकत्पना अर्थापत्तिरियुक्ती तेन तदनुमान स्येव भावान मानान्तरप्रसिक्तः । नत्वेवसुन्यते, असंभवात् । जीवत्वं सप्राणतया सत्त्वम् ॥ तच्च देशाभावेऽसंभवादात्रक्षाचित्सत्त्वरूपम् । तत्र कचिदित्यनेन गृहग्रहणे गृहाभावेन सह कचि-त्सत्त्वस्यास्य विरोध इति कचित्सत्त्वं बहिस्सत्त्वरूपमेवेष्टव्यम् । तथाच गृहाभावेन सह किञ्चि-

१. बो 'यत् साधनं यत्र देशे यदा यस्मिन् काले तत्र तदा वा तःसाध्य 'मिति ।

नास्ति। विरोधे हि रज्जुसर्पादिवदेकस्य वाध एवस्यात्, न तूभयोः प्रामाण्यम्। प्रामाण्ये वा न विरोधः, स्थूलिपदेभेकिमितिवत् सहसंभवात् ; चैत्रोऽयमयं तु मैत्र इतिवद्वा विषयभेदात् ।। प्रकृते काप्यस्तीति सामान्यतो गेहस्यापि प्रवेशादेकिवष-यताऽप्यस्तीति चेत् — यद्येवं, किचिदस्ति किचिन्नास्तीतिवन्न विरोधः ॥ अत्रा-पि विरोध प्रवेति चेत् — एकं तिईं भज्येत ॥

[91] न भज्येत, अर्थापत्त्या उभयोरप्युपपादनादिति चेत् – किमनुपपद्यमा-नम् ? विरोध एवान्यथानुपपद्यमानो विभिन्नविषयतया व्यवस्थापयतीति चेत् – अथाभिन्नविषयतयैव किं न व्यवस्थापयेत्॥व्यवस्थापनमविरोधापादनम् । एक-

देशसत्त्ररूपजीवत्त्रज्ञानमेव बहिस्सत्त्रज्ञानमिति तस्य तज्जन्यत्त्राभावासानुमानस्यार्थापत्तेर्वा प्रसक्तिरत्रेति । तर्ह्यत्र का अर्थापत्तिरिति चेत् — श्रूयताम् । क्वचिदित्यस्य सामान्यानिर्देशरू-पतया गृहपरत्वे संभवद्विरोधज्ञानमेवार्थापत्तिप्रमाणम् । तस्य बहिरर्थकत्वस्वीकारेण, कविदस्ति, गृहे नास्तीति मानद्वयस्याविरोधग्रहणमर्थापात्तिप्रामिति: । नह्येवं मानयोविरोधेऽविरोधोपपादन-मनुमाने Sस्तीतीदमातिरिक्तं प्रमाणमिति चेत् – एतदपि नास्ति; तथाहि — मानयोर्विरोध इत्युक्तरेव व्याहतत्वात् । यद्युभयोविरोधः, तर्हि रज्जुज्ञानसर्पज्ञानयोर्भध्य इव एकस्यान्येन बाधस्स्यादिति नोभयोर्मानत्वम् । यदि वा द्वयोर्मानत्वम् , तर्हि इदं स्थूलं, इदमेकमिति मा-नयोरेकस्मिनेव वस्तुनि स्थूलखेंकत्वरूपाविरुद्धधर्मग्राहित्वेन, अयं चैत्रः, एष तु मैत्र इति मान-योरिव विभिन्नधर्मित्राहित्वेन वा मानत्वमुपपाद्यमिति विरोध एव नास्ति । तथाच कचित्पदेन गृहम्रहणपक्षे एकस्यामानत्वमेव । तस्य बहिरर्थकत्वे चाविरोध एवेति मानयोविरोध इत्युक्तिर-संगतेति । ननु प्रकृते काप्यस्तीति निर्देशे किञ्चित्पदस्य देशसामान्यवाचितया बहिरर्थकःवा-प्रतिषेधात् मानत्वं, गृहार्थकत्वाप्रतिषेधादेकाविषयकत्वनिवन्धनो विरोधश्चास्तीति चेत्--यद्यवं किञ्चित्पदस्य सामान्यनिर्देशरूपत्वमिष्यते, तर्हि कचिदस्ति, कचित्रास्तीति वाक्ययोरिव वि-भिन्नदेशविषयकतया, कुचिदस्ति, गृहे नास्तीत्यनयोरपि विरोधो नास्येवेति कथं विरोधप्रद-र्शनम् । नन्वत्रापि देष्टान्ते सामान्यनिर्देशाद्विरोध उक्तरीत्याऽस्येवेति कथं तत्राविरोध-सिद्धवत्कार इति चेत् एवमवश्वं विरोधसत्त्वे, अत्र फलानि सन्ति, अत्र फलानि न सन्ती-त्यनयोः, इयं रज्जुः अयं सर्प इत्यनयोश्च मध्ये एकमिवात्राप्येकं भज्येतैवेति कथं द्वयोमीनत्वम्॥

[91] ननु न भड़पेतैकमि । अप्रतिसमाधेयिवरेशिधस्थळे ह्येकस्य भड़पमानत्वममानत्वश्च । अत्र तु विरोधः प्रतिसमाधेयः । अतोऽर्थापत्त्या मानयेश्वभयोरप्युपपादनादभङ्ग इति चेत् — अनुपपत्तौ सत्यामुपपादनापेक्षा । अत्र किमनुपपन्नम् । मानद्वयस्वरूपे तावन्नानुपपत्तिः । न-न्भयगतो विरोध एव ज्ञायमानोऽनुपपन्नोऽर्थापत्तिरूपोऽविरोधं कल्पयति । अविरोधकल्पनं नाम विभिन्नविषयकतया द्वयोर्थवस्थापनमिति चेत् — अत्र को नाम विरोधः, तस्य का

विषयतयैव चानयोर्विरोधः । स कथं तयैव शमयितव्यः । न हि यो यद्विषम् चित्रनः, स तेनैवोत्थाप्यते इति चेत् – एकविषयतया अनयोर्विगेध इत्येतदेव कुतः॥ विभिन्नदेशस्वभावतयैव सर्वत्रोपलम्भादिति चेत् – नन्वियं व्याप्तिरेव । तथाच घट्टकुटैचां प्रभातिमिति ॥

नामानुपपत्तिः, कथञ्च तेनाविरोधकल्पनिरयेतद्विवेचनायात्र किञ्चित्पृन्छ्यते-विरोधो मानद्वय विभिन्नविषयकतया व्यवस्थापयतीति कुतः, छोके स्थूछिमदं, इदमेकिमिति मानद्वयस्यैकाविषय-कत्वस्यापि दर्शनेनाभिन्नविषयकतयेव व्यवस्थापना विरोधप्रमाणं न कुतः कुर्यादिति । ननु विरोधस्य गृहरूपैकविषश्कत्वनिबन्धनत्वाद्विरेधापादनरूपं व्यवस्थापनं विभिन्नाविषयकत्व-कल्पनयेत्र कार्यमिति चेत्-विरोधस्याम्यैकविषयकत्वाधीनत्वमेव कुत इत्युच्यताम् ॥ उच्यते । भावाभावयोस्सर्वत्र विभिन्नदेशनिरूपितत्वस्वभावोपलम्भात् काचिदस्तीत्युक्तस्य सस्वस्य, गृहे नास्तीत्युक्तासःविनरूपकदेशनिरूपितत्वे विरोधी भवेदेवेति चेत् – तर्ह्येतावतेदमुक्तं भवति— अत्र कुन्चिरस्तीसस्य वस्तुतो बहिर्विपयकतया वस्तुतो विरोध एव नास्ति: किन्तु तदनवधा-रणदशायां विरोधस्फ्रितिमात्रम् ! मानयोर्विरोध इत्यत्र च एकमानस्यापरमानवाध्यार्थविषयक-वरूपविरे।धज्ञानं विवक्षितम् । इदञ्चोभयोरप्येकस्थानविषयकत्वे भवति । यद्यत् मूर्तस्य सत्त्वं तत्तत् अमत्वदेशभिन्नदेशनिक्रिपितभिति, सत्त्विषयकप्रमात्मकज्ञानमसत्त्वविषयकप्रमात्मकज्ञान-विषयदेशभिन्नदेशविषयकभिति च व्याप्तेर्निङ्चितस्वात् सत्त्वविषयकप्रमास्वस्य च सत्त्वविषयकाबा-ध्यार्थविषयकत्वरूपतया अबाध्यार्थविषयकत्वव्यापकत्वस्य च भिन्नदेशविषयकत्वे गृहीतत्वात् भिन्नदेशविषयकत्वाभावे अभिन्नदेशविषयकत्वे वाध्यार्थाविषयकत्वमावस्यकमिति । एवख प्रकृते काचिदस्तीत्यस्य गृहविषयकत्वमपि स्वीकृत्य मानत्वमपीष्यते चेत् — बाध्यार्थविषयकत्वज्ञान जातमनुपपन्नेमव भवति । अतस्तत् अन्यथानुपपद्यमानं विभिन्नदेशविषयकस्वं स्थापयिस्वा मानस्व-मनाध्यार्थविषयकत्वं संपादयति । इत्थञ्च यदि वह्निनं स्यात् , तार्हे घूमोपि न स्यादितिवत यदि अभिन्नदेशविषयकत्वं स्यात् , अविरोधो न स्यात् , विरोध एव स्यादिति तर्कात्मकं विरोध-ज्ञानं विरोधस्यानिष्टतया अविरोध स्थापितुं भिन्नदेशाविषयकत्वं गमयति । अतङ्चाविरोधो रक्षितो भवति । तथाच यथा प्रभातसमय एव प्रस्थाय क्षिप्र सुप्रापं देशं वद्दकुटीशुरुकदानपारीजिहीर्षया दवीयसापि मार्गान्तरेण प्रपित्सोर्फ्श-न्तस्य शाकिटिकस्य बद्दकुटयामेव प्रभातम् , परिगृहीतस्यापि मार्गस्य क्रमेण तद्ददृकुटीसमाः गामिलात्, मार्गान्तरोपे घट्टकुटचन्तरसद्भावाद्या निधव तेऽनुमानप्रवृत्तिपरिजिहीषेया प्रथमरी-तिपरित्यागेन विरोधाविरोधरूपविलक्षणवर्त्मगामिन इति । तसिद्धं न मानयोविरोधोऽस्तीति।

१. बो. ' रातावेव शुल्कशालातिकामितव्येति गच्छतम्तस्यामेव प्रभाता शर्वरी 'ति ।

[92] धूमोपि वा अनुपपद्यमानतयैव विह्नं गमयेत् । न हि तेन विना असाचुपपद्यते । विरोधोपि - धूमाद्वह्निना भिवतन्यम् , अनुपलन्धेश्च न भिवतन्यमिति ।
तथाचानुपलन्धेरवीग्भागन्यवस्थापनं, धूमस्य च न्यवधानेनानुपलभ्यविह्निषयत्वास्थितिरथीपिनिरिति कुतोऽनुमानम् ॥ विह्नमानयिमत्यनुमानं न्याप्तेः; अन्यथा
अनुमानाभावे विरोधासिद्धेः । अवीग्भागानुपलिधिविरोधेन परभागेऽस्य विह्निस्यथीपित्तरेवेति चेत् - न - न्याप्तिग्राहकेण प्रमाणन विरोधस्योक्तत्वात् । नाप्युसरा अर्थापत्तिः । अन्यथा पाण्डरत्वस्थापालालत्विरोधेन पालालत्विरथितिप्यथीपत्तिरेव स्यात्॥ तद्विशिष्टस्य तेनैव न्यात्तेर्नैविमिति चेत् - यद्यवं, अवीग्भागानुपलभ्यमानविह्नत्वेन (मन्वेन) विशिष्टस्य धूमस्य तेनैव न्यात्तेः कथमेवं भविप्यतीति तुल्यम् ॥

[93] केवलव्यतिरेक्यनुमानं पराभिमतमर्थापत्तिः; अन्वयाभावादिति चेत् -

[92] प्रसिद्धे वाऽप्यसौ समः, वाह्वियूमस्थलेपि सामान्यतोऽनुपपत्तेविरोधरूपार्थापत्तेश्च सुवचत्वात् । वर्ह्वि विना धूमस्यानुवपन्नत्वादनुपपित्तसत्त्वं स्पष्टम् । विरोधोष्यस्ति, धृमसद्भा-बाद्वह्निना भाव्यमित्यस्य, बहुरनुपलभ्यमानत्वात्तेन न भाव्यमित्यस्य चैवं विरोधे साति अनुप-लब्बेर्न भाव्यमित्यस्येन्द्रियासिक्चऋष्टपर्वतीयार्वाग्देशविषयक्तवेन, धृमाद्भाव्यमित्यस्य चासिन्छ-ष्टदेशे वहित्विपयकत्वेनाविरोधसंपादनादिति । अतोऽनुमानप्रमाणं न स्वीकार्यमिति । नन्व-ब्रानुमानमर्थापात्तिरित्युभयमप्यंशभेदेनास्तीति ब्रूमः । तथाहि — यूपाद्वह्निना भाव्यमित्यनेन हि घू गडुर्यनुपितिरेत्रोक्ते यनुपानमप्रमृष्य**म् । एत्रमनुमानस्य प्रवृत्तत्वादेव अनु**पळब्धेर्न भवितव्यमित्यस्य तेन विरोधस्मिध्यति । एवमनुमानसिद्धौ पश्चाद्विरोधेन यत् , न भवितव्य-मित्यस्यार्वाग्मागविषयकत्वव्यवस्थापनं, तत्रार्थापत्तिरेवेति चेत् — न – नहानुमितेरनुपलब्धे-इचात्र विरोधो त्रिवक्षितः, किन्तु यत्र धूमस्तत्रा<mark>ग्निर</mark>िति व्याप्तिविषयकज्ञानस्यानुपलब्धेरच विरोधः । अते। विरोधिसद्भयेऽनुमितेरनपेक्षितत्वात्रानुमानं सिन्धति । यावनुपलन्धिविरोधेन ध्मवति वहः परभागे व्यवस्था, सापि नार्थापत्तिः, अनुमानेनेव निर्वोहात् । अप पलाळजन्यः पाण्डरघूमःबादित्यनुमानस्थलेपि पाण्डरघूमेऽपालालःबविरोघः पालालःबं व्यवस्थः -षयतीत्यर्थापित्तरुयताम् । ननु पाण्डरत्वविशिष्टधूमत्वस्य पालालत्वेन व्याप्तिसस्वानात्रार्थः-पत्तिरिति चेत् — अर्वाग्मागे ऽनुपळम्यमानवह्विकत्वविशिष्टधूमस्यापि परभागवृत्तिवह्निन। व्याप्ति -मस्वास्त्रथं तल पर अर्थापनिः। अतोऽर्शापित्तस्त्रीकारे प्रसिद्धस्थळेपि तदापित्तिरिति । नच युक्तय-न्तरेण,र्थापत्तेरनुमानस्य च पार्थक्ये ।सिद्धे कुचित्प्रसिद्धस्थलेष्युभयोस्ममावेशो न दोषायेति वान्य-म्-अर्थापत्तिस्थले सर्वत्र व्याप्तिज्ञानावश्यकतायाः प्रागुक्तत्वेनार्थापत्तिपार्थक्यस्यैवासिद्धेः ॥ [93] नतु नैयायिकैः केवच्च्यतिरेकीति कथ्यमानमन्वयव्यातिरहितमस्मानिरथीपित्तिरि -

एवमेतावता विशेषेणानुमानेऽथीपित्तव्यवहारं न वार्यामः ।। तत्रानुमानव्यवहारः कृत इति चेत्—अविनाभूतिलङ्गसमुत्पन्न (मृत्थ) त्वात् । साध्यधर्मेण विना हा-भवनमन्वयिन इव व्यतिरेकिणोऽप्यविशिष्टम्, तिन्नश्रयश्राऽन्वयव्यरेतिकाभ्यामन्य तरेण वेति । तस्माद्धीपित्तरित्यनुमानस्य पर्यायोऽयं, तिद्वशेपवचनं वा पूर्ववदा-दिवदिति युक्तम् ॥

[94] अनुप्लिब्धिस्तु न बाधिकेति चिन्तितम् । न च प्रत्यक्षादेरतिरिच्यते । तदुच्यते — प्रतिपत्तेरपारोक्ष्यादिन्द्रियस्यानुपक्षयात् । अज्ञातकरणत्वाच भावावेशाच चेतसः ॥ २० ॥

[95] या हि साक्षात्कारिणी पतीतिः, सा इन्द्रियकरणिका, यथा रूपादि-पतीतिः; तथेह भूतले घटो नास्तीत्यिप॥ साक्षात्कारित्वमस्या असिद्धमिति चेन्न-

रयुच्यते इति चत् — तर्हि केवलव्यतिरेक्यनुमानस्यार्थापत्तिरिति नामकल्पनमात्रम् । तावता न प्रमाणान्तर्मिति । ननु केवलव्यतिरेकिण्यनुमानव्यवहारो न युज्यते; यत्र व्यातस्य पक्ष- धर्मस्वज्ञानं तत्रानुमानं भवति; केवलव्यतिरेकिणि च हेत्वभावव्यातिस्साध्यामावस्था, हेतोइच पक्षधर्मत्विमिति वैलक्षण्यादिति चेत् — उच्यतं — अविनामावो हि व्यातिः। साध्यं विना हे- तुने भवतीति तद्धः । इयञ्च व्यातिरन्वियिनि व्यतिरेकिणि चिविशिष्टा । इयान् विशेषः — केवलान्वियन्यव्यमात्रादिव केवलव्यतिरोकिणि व्यतिरेकिमात्राद्वयातिन्द्वयः; अन्यत्रात्वयेन व्यतिरेकेण चेति । अन्यथाऽन्वयव्यतिरोकिण्यपि व्यतिरेकाशमादायार्थापत्तिस्त्यात् । तत्र व्यतिरेकेण चेति । अन्यथाऽन्वयव्यतिरोकिण्यपि व्यतिरेकाशमादायार्थापत्तिस्त्यात् । तत्र व्यतिरेकास्यान्वयव्यातिप्राहकत्वेनोपयोगे प्रकृतेष्येवमस्तु । तस्मात्यूर्वोक्तरीत्याऽनुमानं सर्वमिष् वाऽर्थापत्तिर्भवति, अन्तिमोक्तविधयाऽनुमानविशेषस्यैव वार्धापत्तिरिति नामान्तरम् , पूर्ववच्छे- षवत्सामान्यतोद्दष्टिमिति सूत्रोक्तविभागवदिति । अतोऽर्धापत्तिरनुमानमेविति सिद्धम् ॥

[94] एवं पञ्चानामबाधकत्वमुपपादितम् । अनुपङ्बेस्त्वबाधकत्वं प्रसक्षाबाधकत्वचि-न्तावसर एवोक्तम् , ईइवरविषये योग्यानुपङ्ब्ध्यसंभवस्योक्तत्वात् ; अनुपङ्ब्धिमानान्तरवादिभि-योग्यानुपङ्ब्धरेव तथात्रस्वीकारात्। परन्तु तत् पृथवप्रमाण न विति प्रासङ्किकविचार एव ।शिष्यने । तत्रोच्यते —नानुपङ्ब्धिः प्रसक्षानुमानोभयातिरिक्तेति । तत्रानुपङ्ब्धिविशेपस्य प्रस्यक्षान्त-भीवः श्रूयताम्—इयमभावप्रतिपत्तिरिन्द्रियकराणिका अपरोक्षरूत्वात् , कार्योन्तरानुपक्षीणेन्द्रिन्यसापेक्षत्वात् , अज्ञायमानकरणकत्वात् , मनसो भावरूपं करणान्तरमाविश्येव बाह्यानुभवजनकत्वदर्शनबङ्गसिद्धात् मनस्सहकारिभावभूतकरणसापेक्षत्वरूपहेतोश्च रूपादिप्रतीतिवदिति ॥

[95] नन्वत्र प्रथमहेतुरसिद्धः, विषये लौकिकविषयत्वरूपसाक्षात्त्वापादकत्वं हि साक्षात्का-रित्वमपरोक्षत्वञ्च । तत् रूपादिप्रतिपत्तेरेव, नानुपल्लिधजन्याया इति चेन — भज्ञातकरण-कत्वेनापरोक्षत्वसाधनसंभवात् । अनुपल्लिधिर्हं ज्ञायमाना कदाचित्कारणम् , कदाचिचाज्ञाय- एकजातीयत्वे ज्ञाताज्ञातकरणत्वानुपपत्तेः । न हि तिस्मिन्नेव कार्ये तदेव करणमेकदा ज्ञातं अज्ञातश्चेकदोपयुज्यते, लिङ्गेन्द्रिययोरिप व्यत्ययमसङ्गात्, ज्ञानस्याकारणत्वत्रसङ्गाच । न हि तद्तिपत्यापि भवतस्तत्कारणत्वं, व्याघातात् । तस्मात् ज्ञातानुपल्लिधजन्यस्य साक्षात्कारित्वात् तिद्वपरीतकारणकामिदं तिद्वपरीतजातीयमिति
न्याय्यम् ॥ ननु क नाम ज्ञातानुपल्लिधरसाक्षात्कारिणीमभावप्रतीतिं जनयति?
तद्यथा — निपुणतरमनुस्रतो मया मन्दिरे चैत्रः; न चोपल्लब्ध इति श्रुत्वा
श्रोताऽनुमिनोति, नूनं नासीदेवेति । एतेन प्राङ्नास्तिताऽपि व्याख्याता ॥ ननु
तथाप्यवान्तरजातिभेदोऽस्तु; अज्ञातानुपल्लिधजन्ये साक्षात्कारस्तु कुत इति चेत् —

माना । तत्र ज्ञातानुपल्रब्धे. परोक्षज्ञानजनकत्वादज्ञातानुपल्रब्धे: परोक्षविसजातीयज्ञानजनक-त्वम् , एकजातीयकार्य प्रति ज्ञातत्वाज्ञासत्वोभयरूपेण कारणत्वानुपपत्तः । अन्यथा लिङ्ग-स्यापि कदाचिदज्ञायमानतया, इन्द्रियस्यापि जातु ज्ञायमानतया च करणस्वप्रसंगात् ! ज्ञात-त्विनरपेक्षमपि कदाचित्तज्जार्तायकार्यसंभवे ज्ञानस्य कारणत्वासंभवाच । नहि ज्ञानमतिपत्य भवते। ज्ञानकारणकत्वम् । तदतिपाततद्वयाप्यत्वयोविरुद्धत्वात् । नन्वनुपलन्धिज्ञीयमाना सर्ता क् परोक्षज्ञानं जनपतीति चेत् - तदुदाह्रियते - मन्दिराचैत्रमानेतुमाज्ञतः प्रेष्यः स्वामिने कथयति – निपुणतरमनुसृतो मया मन्दिरे चैत्रः; एवमपि नोपळब्ध इति । एवं शब्दान्म-न्दिरे चैत्रस्य योग्पानुपछाडींव श्रुत्वा स्वामी अनुमिनोति, प्रेष्यप्रवेशसमये चेत्रो मान्दिरे नासी-दिति । अत परकीयानुपलन्धिरशब्दतो ज्ञायमाना अनुमितिजनिका । एतेन प्राक्कालिकाभा-वम्रहणमपि व्याख्यातम् । तथाहि – चैत्रो मन्दिरे प्रातरासीत्किमिति मध्याह्व जिज्ञासायां क-श्चिदेवं मन्यते— निपुणतरं प्रातर्भेत्रान्वेपणाय निराक्षितनिखिछदेशेनापि मया यस्माचैत्रा नीप-छन्धः, तस्मात्तदः तत नासीदिति । अत्र स्वयमेव स्वकीयानुपछान्धि कालान्तरे ज्ञात्वाऽनुमि-नोति । यद्वा निपुणतरमनुसृत इति चैत्रसयोगध्वंसरूपं नास्तित्वमुक्तम् । एतेन चैत्रसंयोग-प्रागमात्ररूपं नास्तित्वमप्येवमनुपलब्ध्यनुमेयतया ब्याख्यातमिति । तथाच ज्ञातानुपलब्धेः परेक्षिज्ञानजनकावं सिद्धम् । इयञ्चानुपलब्धिरनुमानेऽन्तर्भवति । अतो भूतले घटामावप्रती-तिजनिकाया अज्ञातानुपळव्येर्न परेक्षिजनकत्व युक्तम् ॥ नन्यस्तु कार्यद्वये वैजात्यम् । तन परोक्षत्वापरोक्षत्वरूपम्; किन्तु परोक्ष एवानुमितित्वशाब्दत्वादिवत् अवान्तरवै-जाःयरूपम् । तथाच ज्ञातानुपलब्धिजन्या अनुमितिरूपा, अन्या तु पष्ठप्रमाणजन्यः पर्षः प्रतीतिः । अतस्तस्याः विषयसाक्षात्वापादनात्मकसाक्षात्कारवत्त्वं न भवतीति चेत् – कारगवैलक्षण्यास्कार्यवैलक्षण्यमावस्यकामित्युक्तम् । प्रत्यक्षे इन्द्रियस्य स्वरूपतः करणस्वात् अन्मितिशाब्दबोधादौ ज्ञायमानस्येव करणखात्परोक्षानुभवत्वावच्छिनं प्रति ज्ञायमानत्वावच्छिनं करणं, साक्षात्कारिज्ञानत्वाविच्छनं प्रति चाज्ञायमानं करणमिति सामान्यकार्यकारणभावस्य

कारणविरोधात् कार्यविरोधेन भवितव्यमित्युक्तमेव !!

[96] अनन्यत्रोपक्षीणेन्द्रियव्यापारानन्तरभावित्वा ॥ अधिकरणग्रहणे तदुपक्षीणमिति चेन्न—अन्धस्यापि त्विगिन्द्रयोपनीते घटादौ रूपविशेषाभावनतीतिमसङ्गात्। अस्ति हि तस्याधिकरणग्रहणम्। अस्ति च प्रतियोगिस्मरणम्। अस्ति च क्यामे
रक्तत्वस्य योग्यस्याभावोऽनुपल्लिष्यश्च ॥ अधिकरणग्राहकेन्द्रियग्राह्याभाववादिनोऽपि समानमेतिदिति चेन्न — प्रतियोगिग्राहकेन्द्रियग्राह्योऽभाव इत्यभ्युपगमात् ॥
ममापि प्रतियोगिग्राहकेन्द्रियगृहीतेऽधिकरणे अनुपल्लिष्यः प्रमाणमित्यभ्युपगम इति
चेन्न—वायौ त्विगिन्द्रियोपनीते रूपाभावपतीत्यनुद्यपसङ्गात् ॥ तथापि तत्तत्र सन्निकृष्टामिति चेत्— हन्तैवमनन्यत्रचरितार्थमिन्द्रियमवश्यमपेक्षणीयं रूपाभावानुभवेन॥
[97] स्यादेतत् — तथापि वस्त्वन्तरग्रह एव तस्योपयोग इति चेन्न — तस्य

सिद्धःवात् । अतस्ताक्षाःकारित्वसिद्धौ तेनेन्द्रियकरणकःवानुमानमिति ॥

[96] एवमन्यत्रानुपक्षीणेन्द्रयसन्निकर्षानन्तरभावित्वरूपद्वितीयहेतुनापीन्द्रियकरणकत्वमनु-मीयते । एतेनाभावप्रमितौ इन्द्रियजन्यत्वस्यैवास्वीकारादधिकरणग्रहणार्थमेवोन्द्रियस्योपयुक्तत्वा-रकथमिन्द्रियकरणकलानुमानम् । इन्द्रियानुपलन्धिरूपकारणद्वयस्वीकारे कि.ल कलप्तलादिन्द्रि-यस्य करणत्वप्रसक्तिरिति शङ्कापि परिद्वता भविष्यतीति । नन्वन्यत्रानुपक्षीणत्वमसिद्धम् , भू-तलादिरूपाधिकरणग्रहणमात्रे तस्योपयोगादिति चेन — अन्धस्यापि घटे स्यामे रक्तरूपाभाव-प्रतीतिप्रसंगात्, अधिकरणग्रहण प्रतियोगिस्मरण योग्यप्रतियोगिकाभाव प्रतियोग्यनुपलब्धी-नां सत्त्वात्। तस्याधिकरणग्रहणं कथमिति चेत्-घटस्य द्वीन्द्रियग्राह्यतया त्वगिन्दियेण भवि-ष्यति । रक्तरूपञ्च महद्वितित्वादूद्भूतत्वाच योग्यमेवेति । नन्वधिकरणप्राहकेणेन्द्रियेणाभावोपि गृह्यते, नाधिकरणमात्रमिति वदतस्तवापि मते इयमापत्तिरस्ति, अन्धस्य त्विगिन्द्रयेण रूपाभावप्रतीतिरस्यादिति । अतस्तुरयो दोष इति चेन्न – अभावस्य प्रतियोगिप्राहकेन्द्रिय-माह्यस्वमेव, नःवाधिकरणग्राहकोन्द्रियग्राह्यस्वमिति द्वितीयस्तबक एवोक्तस्वात् । ननु मयाप्यनुप-लाब्ध प्रति प्रतियोगिप्राहकेन्द्रियजन्याधिकरणप्रहणमेव सहकारीत्युपगम्यते । प्रकृते च घटो न चक्षुषा गृहीत इति चेन - तर्हि वायौ रूपाभावप्रत्यक्षासिद्धिप्रसंगातः ; तस्य त्वाचप्रत्य-क्षेत्रेद्यत्वमतेपि चक्षुरविषयत्वात्, रूपस्य च त्वगवेद्यत्वात् । नन्वधिकरणग्रहणं न सहकारिः; ाकेन्तु प्रतियो।गेप्राहकेन्द्रियसिककर्ष एव । स च वायावस्तीति चेत् – तर्हि वायोरचाक्षुवतया तत्सानिकर्त्रस्य तत्रोपक्षीणत्वाभावेन रूपाभाव एव तादशचक्षुस्सन्निकर्षमपेक्षत इत्युक्तं भवती-ति नान्यत्रानुपक्षीणत्वरूपदलस्यासिद्धिरिति ॥

[97] स्यादेतत् — सन्निकर्षस्य रूपाभावप्रहकाले नियमेनापेक्षितस्याधिकरणग्रहोपक्षीण-त्वायोगेपि संभावितयिकश्चिद्वस्तुप्रहण एगोपयोगोऽस्विति चेन्न—वस्वरन्तरप्रहस्य रूपाभाव- तं प्रत्यकारणत्वात् । कारणत्वे वा महान्धकारे करपरामर्शेन स्पर्शवद्वयाभावं न प्रतीयात् । प्रतीयाच पुरोविस्फारिताक्षः पृष्ठलग्रस्याव्यामत्वम् ॥ आर्जवावस्था-नमप्यधिकरणस्योपयुज्यते इति चेत् —तिई नयनसिक्षकर्षोऽप्युपयोक्ष्यते । तदेक-सहकारिप्रभामिक्षकर्षापेक्षणात् ; वातायनविवरविसारिकरपरामृष्टेऽप्यधिकरणे तदुपलम्भपसङ्गाच ॥

[98] तथापि योग्यतापादनोपश्लीणश्चक्षुः । तदितरसामग्रीसाकरये ह्यनुपल-

प्रहं प्रत्यकारणत्वात् । स्वं प्रति वा स्वकारणं प्रति वाऽनुपयुज्यमानस्य सन्निकर्षस्य स्वेन नियमेनापेक्ष्यमाणावासंभवात् । अभावप्रत्यक्षे ऽनियतयात्किश्चिद्वस्तुप्रहस्यापि कारणावस्वीकारे महान्धकारे करपरामर्शेन स्तम्भादेः स्पर्शवद्व्यस्याभावं न गृह्वीयात् । तत्र त्वक्सिन्नर्केण कस्याप्यग्रहणेन कारणानावात् । नचेयं चाक्षुषप्रतीतिः : अन्धकारे भावात् करपरामर्शापेक्ष-व्याच । ननु यत्रायं पुरुषितष्ठति, तस्यैव देशस्य त्वचा प्रहणान यत्किश्चिद्वस्तुप्रहरूपकारणा-भाव इति चेत् – एवं तर्हि पुरतो विस्फारितनेत्रः पश्चादेशे स्थितस्य वस्तुनो रूपाविशेषाभावं मृह्णातु, चक्षुषा पुरतो यिकाञ्चिद्दश्तुदर्शनात् । ननु रूपाभावाधिकरणस्याजवावस्थानमध्य-भावप्रत्यक्षे कारणामिति चेत् - आर्जवं ह्याभिमुख्यमेव । तथाच चक्षुस्सनिकर्षोऽधिवरणे-ऽपेक्षित इत्युक्तं भवति । सचाधिकरणप्रहे नोपयुज्यते, वायावचाक्षुपेपि रूपामावप्रहादित्यन्त-तो इमावग्रह एवोपयोक्ष्यत इति । नन्वधिकरणाभिमुखत्वमेव कारणमभावग्रहे, न तु नयन-सनिकर्षः । परन्त्वार्जवमात्रस्य कारणत्वे अन्धकारे आर्जवे रूपाभावप्रतीतिरापद्यत इत्यालोक-मानिकर्षीप्यायिकरणप्रहे Sपेक्षितः । नयनसान्निकर्षातु केवलं यत्कित्रिद्धतुप्रहोपक्षीणो नाभावप्रहे उपयुज्यत इति चेत् – अवश्यं नयनसिन्नकर्षीप्यभावष्रहे साक्षादुपयोक्ष्यने, आलोकसिन्नक-र्षस्य तं नयनसिक्तक्रिके प्रत्येव सहकारिवात्तत्कारणकरवे एतत्कारणकत्वधौज्यात् । अते। ऽभावप्रत्ययश्चक्षुस्सन्त्रिकपंजन्यः तदेकसहकारिजन्यःवादिति । ननु तदेकसहकारिवमासिद्धम् , क्लप्तकारणताकानुपल्लिधसहकारित्वस्याप्यनुभवबलेनालोकसन्निकर्षेऽङ्गीकारादिति चेत् — रतावता हि रूपामावप्रत्यक्षे चक्षुषा किञ्चिद्वस्तुग्रहणं, अधिकरणस्य कथमपि ग्रहणं, आर्ज-बावस्थानं, आलोकमन्निकर्षस्च कारणानीत्युक्तं भवति । एतं चक्षुससन्निकर्षस्य तत्रानुपयोगे, बातायनविवरेण करं प्रसार्य यदा कुडबान्तरितं वातायनपरभागस्यं किमपि वचा गृहीतं, तदा तत्र पूर्वोक्तसर्वकारणसमवधानबङात्तद्भत्यविशेषाभावप्र-ययप्रसंगः । अतस्तत्र चक्षः-प्रसरप्रतिबन्धादेव तदमावो वक्तव्य इति सन्निकर्षस्य कारणत्वमवर्जनीयम् ॥

[98] नन्वेवमधिकरणग्रहे वस्त्वन्तरग्रहे चोपयुक्तत्वासंभवेषि योग्यताविशिष्ठानुपटाव्धिकः

१. अयं क. २. पाठः व्याख्याद्यानुरोधी ॥ क. स्व. पा० अन्यथा वातायनेत्येवम् ।

२. यदितरेति सर्वत्न पाठ: । तदा पूर्ववाक्ये योग्यतेत्यत्र तनिष्ठयोग्यतेति तच्छब्दके-स्पनया वा विधान्तरेण वा क्रिष्ठो निर्वाहः !

भ्यमानस्याभावो निश्चीयते। तच चक्षुष्यधिकरणसिकृष्टे सित स्यादिति चेत्— नतु परिपूर्णानि कारणान्येव साकल्यम्। तथाच किं कुत्रोपक्षीणम् ॥ अथान्योन्यमेलं भियः प्रत्यासन्यादिशब्दवाच्यं तदुपक्षयविषयः, न तिर्हे किचिचक्षः कार् रणं स्यादिति। न हि रूपाद्युपल्रब्धिमण्यसिकृष्ट्यमेतदुपजनयति॥

[99] अथाधिकरणसमवैताकिश्चिदुपलम्भोऽपि तद्विषयाभावग्रहेऽनुपलब्धेरपे क्षणीयः । ततस्तत्रेदं चरितार्थम् । वाय्वादिषु तु रूपाद्यभावप्रतीतिरानुमानिकी । तथानुपलब्ध्या ह्यनुमीयते, अयं नीरूपो वायुरिति - न - असिद्धेः । न ह्यपल-म्भाभावो भवतामभावोपलम्भः । उपलम्भस्यातीन्द्रियत्वाभ्युपगमात् ।। प्राकटचा-पकारणघटकयोग्यतानिर्वर्तनोपक्षीणत्वाचक्षुषः अनन्यत्रोपक्षीणत्वांशासिद्धिः । अनुपरुभ्यमान-घटादिप्रतियोगिकामावो हि प्रतियोगीतर प्रतियोगिप्राहकसामग्रीसाकल्ये सत्येव गृह्यते । तच साकर्यं योज्यतारूयं चक्षुरिधकरणसन्निकर्षाभावे एककारणलोपान्न स्यादिति चेत् — कारणसाकल्य हि तत्समुदायः कारणापेक्षया न पदार्थान्तरम् । तथाच तेषा कारणानामनुपः लब्धेरच सत्त्वे कार्यं भवतीत्युक्तं भवतीति योग्यताशब्दवाच्येषु तेषु कारणेषु मध्ये चक्षुषो न स्वस्मिन् , नापि कारणान्तरे उपक्षीणता । अथ सामग्रीसाकल्यं नाम नापेक्षितसर्वकारण-मात्रम् ; किन्तु कारणमध्ये यस्य येन यादशमेलने सति कार्यं जायते तादशो मिथःप्रत्यास-त्यादिशब्दवाच्यस्समुचितः पारस्परिकस्संबन्ध एव साकल्यम् । तच चक्षुरुपक्षयस्थानमिति चेत् – तर्हि चक्षुः स्वजन्ये सान्निकर्षे उपक्षीणमित्युक्तं भवति । एवं स्वव्यापारेणापि चक्षुषो-Sन्यथासिध्दाङ्गीकारे भावविषयेपि चक्षुः कारणं न स्यात् । न हि भावप्रत्यक्षमपि चक्षुस्स्वयं विषयासिककृष्टं सदुःपादयति । (एवं घटादौ दण्डादेरिप कारणत्वं न स्यात् । एवं साकल्यं समुदायः, स चातिरिक्त इति पक्षेपि सर्वत्र क्लक्षानां कारणानामकारणत्वं स्यादिति ध्येयम्।)

[99] ननु तद्धिकरणवृत्तिकिञ्चिद्धस्तुप्रहस्तद्देशकामावप्रत्यक्षे जननीयेऽनुपल्ड्येस्सहकारिति पूर्वोक्तपक्ष एवास्तु । न च तर्हि वाया रूपामावप्रतीत्यनुपपत्तिः प्रागुक्तित वाच्यम् — तस्याः प्रतीतेः प्रत्यक्षरूपत्वास्वीकारात्, अनुमितिरूपत्वसंभवात्, वायुनीरूपः रूपवत्त्वे- नानुपल्ल्य्यमानत्वादित्यनुमानादिति चेत् — न — उपल्ड्य्यमावरूपहेतोरञ्चातत्वादिसद्धेः । तथाहि — न तावदनुपल्ल्येष्ठ्यप् उपल्ड्य्यमावः भवन्मते अभावाख्यानुपल्ल्यप्रमाणार्थानोपल्ल्यमकः, ज्ञानस्यतीन्द्रियत्वाम्युपगमात् अयोग्यप्रतियोगिकाभावस्यानुपल्ल्यप्रमाणाविषयत्वात् । नापि ज्ञानस्य ज्ञाततानुमेयत्वादुपल्ल्यमाभावो ज्ञातताख्यप्राकट्याभावानुमेयः, वाया रूपा- १ मेलनं नाम तत्त्वान्तरं क्षयविषय इत्याह'इति बोधन्यनुसारेणैवं शोधितम्। तदुपक्षयक्षय इति वास्यात्। क्षयस्थानम्। परंत्वदं क्लिष्टम्। दश्यमानपाठः अन्योन्यमेलकं....तदुपक्षय इति । २,अयं क—२.पाठः। तथेति रूपवत्त्वेत्यर्थः । क.स्व.पा० तथाहि—अनुपल्रब्ध्याहीत्येवम्।

भावेनानुमेय इति चेन्न — वायौ रूपवत्तावाकट्याभावस्याप्यसिद्धेः । रूपाभावेन समानत्वात् ॥ व्यवहाराभावेनानुमेय इति चेन्न – कायवाग्व्यापाराभावेत्र्यु-पेक्षाज्ञानभावाभ्युपगमात् ; मूकस्वमोपपत्तेश्च । न च व्यवहाराभावमात्रेणानुमातु-मिष शक्यते, अनैकान्तिकत्वादसिद्धेश्च । तिद्वषयस्तु व्यवहारस्तिद्विषयज्ञानजन्यो वा, तिद्वषयज्ञानजनको वा, तदाश्रयधर्मजनको वा। तदभावश्च तज्ज्ञानतदाश्रयध-मीभावान्तर्भूत एवेत्यशक्यनिश्चय एव। आत्माश्चयेतरेतराश्चयचक्रकप्रद्वात्तिमसङ्गात्॥

[100] न चाज्ञातस्योपलम्भाद्यभावस्य लिङ्गता। न च प्राकटवाभावः सत्ता-मात्रेणोपलम्भाभावमावेदयतीति युक्तम् - लिङ्गाभावस्य तथात्वेऽतिप्रसङ्गात्। अविनाभाववळेन तु नियमे तत्र्यातसन्धानापत्तेः । न ह्यविनाभावः सत्तामात्रेण भावस्येव रूपवत्ताप्राकटग्राभावस्यापि प्राहकप्रमाणाभावेनासिद्धत्वात् । नाष्युपलम्भाभावो व्य-वहाराभावादनुमेय:; व्यवहारा हि द्विविध: कायिको वाचिकरच । उपेक्षात्मकज्ञानातिरिक्त-स्थल एव च तादशब्यवहार इति तदभावेष्युपेक्षात्मकज्ञानसङ्गावाद्धेतोर्ब्यभिचरितत्वात् । अ-नेन हेतुना उपेक्षातिरिक्तज्ञानाभावोपि दुरनुमानः ; मूकस्य स्वप्नो हि उपेक्षातिरिक्तोपि व्यवहारं न जनयति, मूकतया वाचिकस्य, स्वप्नावस्थायां कायिकस्य च व्यवहारस्यायोगात् । अतो व्यभिचार इति। नाप्यमूकजागरानुपेक्षात्मकज्ञानाभावानुमानं संभवति, व्यवहाराभावरूपहेतोः किञ्चिद्रयवहाराभावरूपत्वे अन्यज्ञानेप्यन्यव्यवहाराभावादनैकान्तिकत्वात्, सर्वब्यवहाराभाव रूपत्वे चासिद्धे: । एवं तद्विषयकतत्पुरुषीयव्यवहाराभावात्तद्विषयकतत्पुरुषीयानुपेक्षात्मकज्ञा-नामावानुमानमपि न संभवति, आत्माश्रयादिदोषात् । व्यवहारो हि नाम कायिको ज्ञानज-न्यव्यापाररूपः, वाचिको ज्ञानजनकव्यापारात्मकः । एवं वाचिको व्यवहार एव वक्तृज्ञानज-न्यव्यापारात्मा श्रोतृज्ञानजनकव्या गरात्मा च । प्राकटयवादिपक्षे ज्ञानद्वारा तादशविषयाश्रय-कज्ञाततास्यधर्भजनकव्यापाररूपापि । तत्र हेतुभूतव्यवहाराभावः व्यवहारस्वरूपघटकयो-र्ज्ञानज्ञाततयोरभावेनैव निरूप्य इति दुर्निश्चय एव । ज्ञानाभावज्ञातत।भावव्यवहाराभावानां मध्ये कस्याचित्स्वेनैव साध्यत्वस्वीकारे भात्माश्रयः, द्वयोर्मिथस्साध्यत्वस्वीकारेऽन्योन्याश्रयः, त्रयाणां मिथरचेत् , चक्रकामिति ॥

[100] नचोपलम्भाभावप्राकटयाभावन्यवहाराभावानामज्ञायमानतयैव करणत्वाचायं दोष-इति वाच्यम् — सत्तामात्रेण लिङ्गत्वानुपपत्तेः । अत एव भवन्मात्रसंमतप्राकटयाभावविषयेपि भवतदं न वक्तं युक्तम् । नचोपलम्भस्य विषयं प्रति, प्राकटयन्यवहारयोश्च ज्ञानं प्रति लिङ्गत्वात् लिङ्गप्रतियोगिकाभावस्य लिङ्गत्वे सत्त्यापि कारणत्विभिति वाच्यम् — तिर्हे सत्त्या रासमा-दिसाधकत्वस्यापि प्रसंगात् । ननु लिङ्गाभावो लिंग्यभावस्यैव साधक इति चेत् — तदेव कुतः? तेनैवाविनाभावात्सा व्यवस्थिति चेत् — तिर्हे तज्ज्ञानम्प्यावश्यकमिति न सत्तामात्रेण कारण- ज्ञानहेतुं नियमयति, धूमादाविष तथाभावमसङ्गादिति ॥

[101]ज्ञानप्रत्यक्षत्वेन त्विद्दशा भविष्यतीति चेन्न-शब्द्ध्वंसादिनोक्तोत्तरत्वात्।।
[102] अपिच प्रतियोगित्राहकेन्द्रियेणाधिकरणधर्मप्रतीतिरनुपल्रब्धेरङ्गमिति,
नद्रहिनायास्तस्याः कार्यव्यभिचागद्धवस्थाप्येत, व्याप्तिवलाद्धा । न तावदुक्तरू-पानुपल्रब्धिस्तां विना अभावपत्ययमजनयन्ती दृश्यते । नापि व्याप्तेः, तथा सित वायौ रूपाभावपत्ययस्तामाक्षिपेत् , एवम्भूतत्वात् । अनाक्षेपे वा. न तत्का-रणको भवेत् , न वा भवेत् ॥ ततो न भवत्येव, लिङ्गात्तदुत्पत्तिरिति चेत् – ननु व्यम् ! अविनाभावस्य ज्ञायमानतयेवानुमितिजनकत्वात् । अन्यथा धूमस्य वह्नयविनाभावः, धूमाभावस्यार्द्वेन्धनवह्नयविनाभावश्चाप्रतिसंधीयमानावेव कारणीभवेतामिति ॥

[101] नतु किमनेनानुपल्रब्धेरनुमेयत्वन्यसनेन। त्वन्मत इव ज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वाङ्गीकारा-दनुपल्रब्धेर्योग्यानुपल्रब्धिगम्यत्वसंभवात्त्वया वायौ नीरूपत्वानुमानं सुस्थमिति चेन — अस्म-न्मतप्रवेशे अतीन्द्रियाकाशादिगतस्य शब्दध्वंसप्रागभावादेर्द्वितीये स्तबके प्रत्यक्षत्वस्थापनात्तन्न-येन वायौ रूपाभावप्रत्यक्षत्वस्थेव सुवचत्वेनानुमानपरिश्रमस्याभावापातात् । नच भवन्मत-रीत्याज्ञानप्रत्यक्षत्वाङ्गीकारेपि वाय्वाकाशादौ रूपाभावशब्दध्वंसादेनं प्रत्यक्षम् , अधिकरणसम-वेतिकिञ्चिद्ग्रहरूपकारणाभावादिति वाव्यम् — शब्द्वंसानुमानिकत्वासंभवस्य तत्रैवोक्तत्वात् ; अधिकरणसमवेतिकिञ्चिद्ग्रहरूपकारणाभावादिति वाव्यम् — शब्द्वंसानुमानिकत्वासंभवस्य तत्रैवोक्तत्वात् ; अधिकरणसमवेतिकिञ्चेद्ग्रहस्य कारणावे प्रमाणाभावाच्च ॥

[102] अपिचाभावप्रतीतावनुपळच्धेरधिकरणधर्मप्रतीतिस्सहभूतेति यदिदं व्यवस्थापनं, तत् किं अनुपळिच्धजन्यभावप्रत्यये तस्याः कारणत्वात्, उत यत्राभावप्रत्ययस्तत्र सेति व्यातिमात्रादिति विकल्पते। यद्वैवं विकल्पते, अधिकरणधर्मप्रतीतिस्सहकारिकारणमिति किं तदभावे तदभाव इति व्यतिरेकमुखेन निश्चीयते, उत धर्मप्रतीतावभावप्रत्ययव्यापकत्वबळादिति। नाद्यः, प्रमेप्रतीत्यभावेऽभावप्रत्ययाजननामिति व्यतिरेकस्य काप्यदर्शनात्। नान्त्यः, तर्हि वायौ रूपाभावप्रत्ययस्त्वेन धर्मप्रतीतेरिप धूमात्पर्वतेऽग्नेरिवाक्षेपप्रसंगात्, अभावप्रत्ययस्य

१- प्र. "कार्यकारणभावस्य व्याप्तिविशेषत्वेन गोवृषन्यायात्तां विना या व्याप्तिस्तद्वला-दित्यर्थः। अनाक्षेपे वेति। अधिकरणवृत्तिधमप्रतीत्यनाक्षेपे वा नाभावधीस्तद्वेतुका तद्वयाय्या वा। तथात्वे वा हेतुं विना व्यापकं विना वा न भवेदित्यर्थः। ततः अधिकरण-धमप्रतीतितः। सेव अनुपल्ल्धरेव "इति। बो०. 'तत्प्रतीतिरप्यङ्गमिति व्यवस्थायते व्यतिरेकाभावेप्यन्वयव्याप्तिवलाद्वेति। यदि नाक्षिपेन्, तर्द्धभावप्रत्ययो वस्त्वन्तरप्रतीति-हेतुको न स्यात्, स्वयं वा न भवेत् ततः प्रमाणान्तरभूताया अनुपल्ल्धः श्रिति। विस्तरे एतद्दैलक्षण्येन काञ्चिद्रीतिं प्रदर्श्य पश्चात् एविमित्यादिना इयमपि योजना दर्शिता। क.र. पुस्तके न वा भवेत् इत्यंशो नास्ति। बोधन्यां नापि व्याप्तेरित्यत्र नापि तद्वचाप्तेरित्यस्ति। लेङ्गमिष सैवः न तत्त्वान्तरम् ॥ यथा योनिसंबन्धोऽलिङ्गदशायामिन्द्रियसिन्नक-ोमपेक्षते, लिङ्गदशायां तु तदनपेक्ष एव ब्राह्मण्यज्ञाने, तथैतत् स्यादिति चेन्न-का-ोजातिभेदात्तदुपपत्तेःः प्रकृते च तदनभ्युपगमात् ॥ पारोक्ष्यापारोक्ष्ये विहाया-यथाऽप्यसौ भविष्यतीति चेन्न – अनुपल्लम्भात् ।संभाव्यते तावदिति चेत् – सं-गव्यताम् , न त्वेतावताऽपि तमाश्रित्य करणनियमनिश्रयः ॥

।द्वयाप्यत्वात् । यदि नाक्षिपः, तर्हि अनुपलन्धिकारणकाभावप्रत्ययरूपं न्याप्यमेव नास्तीति क्तन्यम् । स च न्याप्याभावो यदि विशेषणाभावात्, तदा अभावप्रत्ययेऽनुपलन्धिकारणकत्वं ा स्यात् ; यदि विशेष्याभावात् , तर्ह्यभावप्रस्यय एव न स्यात् । नन्वभावप्रस्ययस्तत्र सन-रनुपलब्धिरूपकारणान्न भवत्येव, किंतु लिङ्गादिति चेत् — लिङ्गमप्यनुपलब्धिरेव हि; न तु दार्थान्तरम् , वायुनीरूपः तथानुपल्ब्येरिसनुमानात् । अतः कथमनुपल्ब्यिकारणकत्वा-ावः । एवं - यदि नाक्षेपः, तर्हि धर्मप्रतीतिन्याप्यत्वाभावाद्धर्मप्रतीतिकारणकत्वं न स्यात्। द्वयाप्यत्वतःकार्यत्वस्वीकारे तु तद्भावात्स्वयमभावप्रत्ययो न भवेत् । नन्वत्र वायौ रूपा-ावप्रत्ययः ततो धर्भप्रतीतितो न भवत्येवः किंतु लिङ्गादिति चेत् – लिङ्गमपि हि सा धर्म-तीत्यङ्गिका अनुपल्बिधरेव । अतो न धर्मप्रतीत्यभावे लिङ्गादिप तते। ऽभावप्रत्यय इति । नु ब्राह्मणमातापितृजन्यत्वरूपो योनिसंबन्धः ब्राह्मण्यज्ञानं देधा जनयति, लिङ्गविधयाऽन्य-ाच । तत्र लिङ्गदशायामिन्द्रियसन्त्रिकर्षनिरपेक्ष एव तज्जनकः, स ब्राह्मणः ब्राह्मणमाता-ातृकत्वादिति, अलिङ्गदशायाञ्च तत्सापेक्ष इति यथा, तथाऽनुपलन्धिरपि लिङ्गदशायामभाव-त्यवेऽधिकरणधर्मप्रतीतिनिरपेक्षा, अन्यदा पष्ठप्रमाणतादशायां तत्मापेक्षा । अतोऽनुपल-धजन्ये विजातीयप्रत्यय एव धर्मप्रतीत्यपेक्षेति न दोष इति चेत्-ब्राह्मण्यज्ञानं सन्निकर्पजन्यं .यक्षं, अन्यत्तु परोक्षामिति कार्यजातिमेदात्तद्वुपपन्नम् । प्रकृतेऽभावप्रत्ययस्य प्रत्यक्षत्वभयेने-द्रयसिक्वकपस्यान्यत्रोपक्षीणस्ववर्णने प्रयस्यतस्ते तादश जातिभेदाभावास्कथमेकजातीये सापेक्षस्वं रपेक्षत्वचीते । ननु परोक्षत्व।परोक्षत्वजातिभेदाभावेप्यन्यो जातिभेदोऽस्विति चेन्न — परा-वेन तुल्ये इयप्यभावप्रत्यये वैजात्यान्तरानुपलम्भात् । अदश्यमानमपि संभाव्यत इति चेत् — ामं संभाव्यताम् । एवमपि न सांदिग्धजातिमेदमादाय, विलक्षणाभावप्रत्यये धर्भप्रतीतिसाप त्वं नेति नियमनिश्चयः, नापि तेन सान्निकर्पस्य तत्रोपक्षीणत्वं निश्चित्यानुपलब्धिरेवा-वप्रत्येये करणिमिति निइचय इति । वस्तुतो न संभावनापि संभवति; भूतछे घटाभावप्रत्यय । वायो रूपाभावप्रन्ययेऽप्यनुपल्डवेस्स्वरूपसत्तयैव कारणत्वानुभवात् । अनुपल्रम्भेन रूपा-वस्येव अनुपलम्भेन जातिनेदाभावस्य स्थापनसंभवाच । अतः, अनुपलब्धिरूपप्रमाणसमर्थ-य अन्तरा धर्मप्रतीतिकल्पने गौरवाचानन्यत्रोपक्षीणेन्द्रियसन्त्रिकपीनन्तरभावित्वरूपिहतीय-र निर्दुष्ट इति॥

[103] अज्ञातकरणत्वाच । यद्ज्ञायमानकरणजं ज्ञानं तत्साक्षादिन्द्रियजं, य रूपप्रत्यक्षम् । तथाचेह भूतले घटो नास्तीति ज्ञानमिति । यथा वा स्मरणमज्ञा मानकरणजं साक्षान्मनोजन्म ।। क्रुतस्ताई न साक्षात्कार्यनुभवरूपम् ? संस्का तिरिक्तसन्निकर्षभावादिति वक्ष्यामः ।।

[104] तथापि भावविषये इयं व्यवस्था, अभावज्ञानं त्वज्ञातकरणत्वेऽपि साक्षादिन्द्रियजं भविष्यतीति चेन्न — उत्सर्गस्य बाधकाभावेन सङ्कोचानुपपत्ते अन्यथा सर्वव्याप्तीनां भावमात्रविषयत्वपसङ्गः, अविशेषात् ॥ तथापि विपक्षे बाधकिमिति चेत् - निवदमेव तावत् । अन्यद्प्युच्यमानमाकर्णय । तद्यथा — कारणककार्यपसङ्गः, रूपाद्यपलब्धीनामपि वाऽनिन्द्रियकरणत्वपसङ्गः । न हानुं त्यादिभिरुपल्रभ्यमानकरणिकाभिश्रक्षुरादिव्यवस्थापनम्, अपित्वनुपल्रभ्यमा

[103] एवं तृतीयहेतोरिष, अयमभावप्रत्ययस्साक्षादिन्द्रियजः ज्ञायमानावृत्तिकरणता। रूपकत्वे सित ज्ञानत्वादिति । लिङ्गज्ञानं करणामिति पक्षे तु ज्ञायमानावृत्तित्वस्थाने ज्ञान त्तित्वं निवेश्यम् । साक्षादिन्द्रियज्ञत्वं अन्यत्रानुपक्षीणेन्द्रियजन्यत्वं विषयेन्द्रियसन्निकर्षजन्य मिति यावत् । अत्र स्मरणमपि दृष्टान्तः, तस्यापि संस्काररूपविषयेन्द्रियसन्निकर्षद्वारा मन करणकत्वात् । तावद्विषयकसंस्कारबलेन हि तावद्विषयकस्मृतिं मनो जनयति । ननु कु स्तिहिं स्मृतिरज्ञातकरणकत्वेपि न प्रत्यक्षरूपा, अज्ञातकरणकत्वेन साक्षात्कारित्वस्य प्राक्ष धनादिति चेत् – संस्कारातिरिक्तसन्तिकर्षे सत्येव प्रत्यक्षरूपता । तद्भावाच तस्यास्तथा मिति चतुर्थे वक्ष्यामः । प्रागपि अनुपलन्धिजन्यज्ञानस्यानुभवरूपतायाससंप्रतिपन्नत्वादञ्च। मानकरणजल्वमनुभवत्वविशिष्टमेव साक्षात्कारितासाधकं विविक्षितमिति न कश्चिद्रोपः ॥

[104] निविद्धियज्ञय्यवे न शुद्धमज्ञातकरणकज्ञान्त्वं प्रयोजकम् ; किंतु भावित्रपयकत्व शिष्टाज्ञातकरणकज्ञान्त्वमेव । अतः प्रकृतानुमाने तदेवोपधिरिति चेन्न — सामान्यस्यिद्धि जन्यत्वे वाप्रकामावेन भावविषयकत्वेन संकोचस्यानुपपन्नत्या अनुकूलतक्षीभावेन साध्योपा व्याप्तिमङ्गेन तस्यानुपाधित्वात् । प्रमाणाभावेषि संकोचस्वीकारेऽनुमानसामान्यस्य भाववि एव हेतुत्वमिति ज्ञातानुपल्डब्यादिनाऽभावानुमानमि न स्यात् । ननु विपक्षवाधकानुकू तक्षीभावादुपाधिरवेषि त्वद्भिमतहेतौ किं विपक्षे वावकामिति चेत् — अज्ञातकरण सर्वत्रेन्द्रियकरणत्वदर्शनात् असत्यपि वाधके उत्सर्गभङ्गेऽन्यत्रापि तद्भङ्गस्यादितीदमेव विष वाधकम् । एवमन्यदपि — अज्ञातकरणकज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रति इन्द्रियं कारणमिति कार्यक णभावस्य क्लितवात्तत्राप्रयोजकशङ्कायामकारणककार्योत्पत्तिप्रसंगः, रूणखुपल्डवेरिन्द्रियाव णकत्वप्रसंगर्च वाधक इति ॥ स कार्यकारणभाव एव कथं सिद्ध इति चेत् — अनुमि शाब्दवोधादौ लिङ्गशब्दादिरूपकरणोपलम्भादूपरसाद्युपलाव्येषु च तदनुपलम्भात् क्रियात

कराणिकाभी रूपायुपलाब्धिभिरेव । यद्यपि साक्षात्कारिताऽपि तत्रैव पर्यवस्यति, तथापि प्रथमतोऽनुपलभ्यमानकरणत्वमेव प्रयोजकं चक्षुरादिकल्पने । न ह्युपल्ल-भ्यमाने करणान्तरे साक्षात्कारिणीष्वपि तासु चक्षुरादि अनुपलभ्यमानं कश्चिद-कल्पिष्यत् । अत एवासाक्षात्कारित्वेऽपि स्मृतेर्मन एव करणमुपागमन् धीराः । संस्कारस्त्वर्थविशेषप्रच्यासत्तायुपयुज्यते, इन्द्रियाणां प्राप्यकारित्वन्यवस्थापनान्॥

[105] भाव विशास चेतसः । सर्वत्र हि वाह्यार्थानुभवे जनियतव्ये भावभूत प्रमाणाविष्टमेव चेत उपयुज्यते, नातोऽन्यथेति व्याप्तिः, तथैव शक्तरवधारणात् । न ह्यनुपल्रिन्ध्यात्रसहायं तत् अभावेऽप्यनुभवमाधातुम्रत्सहते, शब्दलिङ्गादेरपे- सादश्नात् । न च यत्र यदपेशं यस्य जनकत्वमुपल्रब्धं, तदेव तस्यैव तदनपेशं सकरणकत्वस्यावश्यकत्वास रूपाद्युपल्रब्धयोऽनुपल्रम्यमानकरणकत्वादिन्द्रियसामान्यमनुमापयन्ति । अतोऽन्यूनानितप्रसक्तानुपल्रम्यमानकरणकत्वरूपसामान्यधर्माविष्ठिल्ल्वज्ञानस्येन्द्रियसामान्यस्य च कार्यकारणभावः । यद्यपि साक्षात्कारित्वस्येन्द्रियजमात्रगतत्वात् तदविष्ठनं प्रति कारणमिन्द्रियमिति कार्यकारणभाववर्णनसंभवात्तदेविद्रयसामान्यसाधकं शंक्येत, अतश्चानभावप्रत्यये साक्षात्कारित्वानिश्चयादिन्द्रियजन्यत्वासिद्धिरिति — अथापि नैवम् , साक्षात्कारित्विपि रूपाद्युपल्लिक्षय साक्षात्कारित्वानिश्चयादिन्द्रियजन्यत्वासिद्धिरिति — अथापि नैवम् , साक्षात्कारित्विपि रूपाद्युपल्लिक्षय प्रयोजकत्वादेवासाक्षात्कारित्वर्यप्रमाणान्तरासिद्धेन्द्रियकरणकत्वस्यावश्यकत्या इन्द्रियापेक्षायां मनइन्द्रियं करणं निरूपका उपजग्मः, न च संस्कार एव तत्र करणमिति शंक्यम् — तस्य व्यापारवत्कारणत्वस्वस्यक्षायां नात् । इन्द्रियाणा प्राप्यकारितया मनसस्मृतिजनने सिन्धक्षीयामर्थप्रत्यासात्तिमात्ररूपत्वात्तस्य । (पूर्वानुभवोऽपि तादशप्रत्यासत्त्यपक्षीणो नेन्द्रियकरणकत्वं वारयिष्यतीति ।) तिसिद्धं तृतीयोपि हेतुरिन्द्रियकरणकत्वसाधक इति ॥

[105] (ननु यथा संस्काररूपप्रत्यासत्तिद्वारा मनः स्मृतिकरणम्, तथा प्रतियोग्यनुपलाब्धं अनुपल्लम्यमानप्रतियोगिकत्वरूपां प्रत्यासत्तीकृत्य मन एवाभावधीकरणं भवत्विति
चेन्न — अनुपल्लम्यमानप्रतियोगिकत्ववटक उपल्लम्भो हि यदिन्द्रियकरणकः, तस्यैवेन्द्रियस्य
सा प्रत्यासत्तिभीवितुमर्हति, न मनस इति । किञ्च) भावावेशाच चेतसो बाह्येन्द्रियकरणकःवं
युक्तम् । मनो हीन्द्रियशब्दलिङ्गादिभावप्रमाणसापेक्षमेव बाह्यार्थानुभवं जनयति । नचाभावादुभवविषयेऽनुपल्लिश्मात्रसहायं तदिति वाच्यम् — भभावानुमितिशाब्दबाधादौ व्याप्तिज्ञानशब्दज्ञानाटेरपेक्षितत्वात् । तथाचार्द्रन्धनसंबन्धसापेक्षं धूमजनकस्य वहेस्तर्भावे तदजनकः
त्ववत् भावभूतप्रमाणसंबन्धसापेक्षं बाह्यार्थानुभवजनकस्य मनसस्तदभावे तदजनकःवमेव ।
अन्यथा कार्यकारणभाव एवापरिगृहीतसस्यात् । भावभूतेत्यनुपल्लिधव्यतिरिक्तपरम् । तथा-

जनकमिति न्यायसहम् । आर्द्रेन्धनसंवन्धमन्तरेणापि दहनाद् धूमसम्भावनापत्तेः। तथाच गतं कार्यकारणभावपरिग्रहन्यसनेन ॥

[106] अपिच - प्रतियोगिनि सामध्यीत् व्यापाराव्यवधानतः । अक्षाश्रयत्वादोषाणामिन्द्रियाणि विकल्पनात् ॥ २१॥

यदि प्रमाणं यद्भावावगाहि, तत् तदभावावगाहि, यथा लिङ्गं शब्दो वाः घटाद्यवगाहि चेन्द्रियमिति । अन्यथा हि शब्दादिकमिप नाभावमावेदयेत् , भाव एव सामध्योवधारणात् । न चैवमेव न्याय्यम् । दवदत्तो गेहे नास्तीति शब्दात् , मया तत्र जिज्ञासमानेनापि न दृष्टो मैत्र इत्यवगतानुपलब्ध्याऽनुमानाद्प्यवगतेः ॥

[107] ग्राहयतु वाऽऽश्रयमिन्द्रियं, तथापि न तेनेदं व्यवधीयते, व्यापारत्वात्। अन्यथा सर्वसविकरपकानां प्रत्यक्षत्वाय दत्तो जलाञ्जलिः स्यात् ॥ नन्वेवंस्रति धूमोपलम्भोऽप्यस्य व्यापारस्स्यात् । तथाच गतमनुमानेनापीति चेन्न – यथा क्रियया विना यस्य यत्कारणत्वं न निर्वहति, तं शित तस्या एव व्यापारत्वात्।

चायमभावप्रत्यः अनुपल्लिक्षव्यतिरिक्तवल्लप्तप्रमाणसापेक्षमनोजन्यः बाह्यार्थानुभवत्वात् , अ-भावविषयकानुभवत्वात् , घटाद्यनुभववत् , अभावानुमित्यादिवचेति प्रयोगः । (नचाभावानु-मित्यादिस्थले योग्यानुपल्लिक्षरूपकारणाभावाद्व्याप्तिज्ञानाद्यपेक्षाः प्रकृते तु तत्सस्वात्सैवाल-मिति वाच्यम् — योग्यानुपल्लिक्षघटकयोग्यतायामिन्द्रियसिक्षकर्षो घटको नवा । न चेत् , अनुमित्यादिस्थलेपि योग्यानुपल्लिक्षरित । आचे तु सिद्धमस्याभावप्रत्ययस्योन्द्रियसिक्षकर्षजन्य-त्वमिति तदेव करणं वल्रप्तत्वादिति ।)

[106] अपरेऽपि चत्वारो हेतव इन्द्रियाणामभावप्रमितिकरणत्वे । प्रतियोगिग्राहकत्वात् , अधिकरणग्रहस्य मध्येऽपेक्षितत्वेपि तस्य व्यापारतया व्यवधायकत्वाभावात् , अभावभ्रमहेतु-दोषस्येन्द्रियाश्रितन्वेन, दुष्टस्य यस्य भ्रमकरणत्वम् तस्य निर्दुष्टस्य प्रमाकरणत्वात् , अस्याभा-वप्रत्ययस्याभावविशिष्टबुद्धित्वाचेन्द्रियाण्यभावप्रामितिकरणमिति । इन्द्रियाण्यभावग्राहकाणि प्रति-योगिग्राहकत्वात् शब्दालिङ्गादिवादित्याद्यप्रयोगः। चैत्रो गेहे नास्तीति शब्दादभावः प्रतीयते,अस्तीति शब्दादिव भावः । जिज्ञासमानेनापि न दृष्टो मेत्र इत्यनुपल्यविध्रवणे ज्ञातानुपलब्ध्याऽनुमीयते च । नचाप्रयोजकत्वम् । भावग्राहिणोऽभावग्राहित्वाभावे शब्दादिकमप्यभावं नावेदयेदिति ॥

[107] वाय्वादौ रूपाभावादिप्रतीतिबलादिन्द्रियाणामधिकरणग्रहोपयोगो नास्तीति प्रागुक्तम् । किचदिधिकरणग्रहजनकत्वेपि तस्य ग्रहस्य व्यापारतयेन्द्रियस्याभावप्रमाणत्वमक्षतम् ।
ग्रहस्य वैयोपारत्वानङ्गीकारे च निर्विकल्पकग्रहव्यवहितत्तयाऽभावसविकल्पक इव सर्वसविकल्पविषयेपीन्द्रियं करणं न स्यात् ॥ तर्हि चूमग्रहं द्वारीकृत्य विह्नज्ञानेपि करणमिन्द्रियं स्यादित्यनुमानप्रमाणोच्छेद इति चेन्न—येन कार्येण विना हि यस्य करणत्वं न निर्वर्तते, स व्यापारस्तस्य ।

न च धूमाद्युपलिब्धमन्तरेण चक्षुषो विहिज्ञानकारणत्वं न निर्वहित संयोगविदिति ॥ [108] अस्ति च भावाभाविपर्ययः । सोऽयं यस्य दोषमनुविधत्ते, तदेवात्र करणिमिति न्याय्यम् । न चानुपलिब्धः स्वभावतो दुष्टाः नाप्यधिकरणग्रहणं प्रतियोगिस्मरणं वा स्वभावतो दुष्टमः अनुत्पत्तिदशायामनुत्पत्तेः, उत्पत्तिदशायाश्च स्वार्थप्रकाशनस्वभावताया अपराहत्तेः ॥ असंस्रष्ट्रयोरिधकरणप्रतियोगिनोः संस्रकृतया प्रतिभानं दुष्टमः संस्रष्ट्रयोश्चासंस्रष्टतयेति चेत् — नन्वयमेव विपर्ययः । तथाचाऽऽत्माश्रयो दोषः।तस्मादुष्टेन्द्रियस्य तिद्वपर्ययसामर्थ्ये अदुष्टस्य तत्समीचीन- ज्ञानसामर्थ्यमपि । तथाच प्रयोगः — इन्द्रियमभावपमाकरणं तिद्वपर्ययकरणत्वात्, यत् यिद्वपर्ययकरणं तत् तत्प्रमाकरणं, यथा रूपप्रमाकरणं चक्षुरिति ॥

[109] विकल्पनात्त्वल्वपि। अघटं भूतल्लिमिति हि विशिष्टधीरवश्यमिन्द्रियक-रिणका स्वीकर्तव्याः प्रमाणान्तरं वा सप्तममास्थेयम्। यथा हि विशेष्यमात्रोपक्षी-णिमिन्द्रियमकरणमत्र, तथा विशेषणमात्रोपक्षीणाऽनुपल्लिधरपि न करणं स्यात्।। स्वस्वविषयमात्रप्रत्योः प्रमाणयोः समाहारः कारणिमिति चेन्न — विषयभेदे फल्वेजात्ये च तद्नुपपत्तेः। न हि मृत्सु तन्तुषु च व्यापियमाणयोः कुलालकु-विन्दयोः समाहारस्स्यात। नापि घटपटादिकारिणां चक्रवेमादीनां समाहारः क-

इन्द्रियं तु, धूमज्ञानं विनापि सन्निकर्षे सति वहिज्ञानं जनयतीति इन्द्रियसंयोगवत् न ध्मापलम्भा ब्यापारः। धूमज्ञानमपि, विनेवेन्द्रियं,संस्कारादिजमि वह्नयनुमितिं जनयतीति न तत् करणमिति॥

[108] अस्ति च नावेऽभावभ्रमः, शङ्के श्वेत्यं नास्तीति । स चेन्द्रियगतादेव दोषात् । अन्येषां त्वनुपल्लिं अधिकरणप्रहण प्रतियोगिस्मरणानामभावभहेऽपिक्षितानामत्र न दुष्टत्वम् ; त्रिष्मसस्त्रे, असस्त्रादेव तदुष्टत्याया दुर्वचत्वात् , सस्त्रे चाधिकरणप्रकाशादिकार्यकरतया दुष्ट्रन्थायोगात् । ननु प्रतियोग्यधिकरणयोरसबद्धयास्संबद्धतया, संबद्धयोश्चासंबद्धतया भानं दुष्टमिति तत्र दोपस्मुवच इति चेत् — न ह्यतावता केवलाधिकरणवहादौ दोष उक्तो भवति; किन्तु दोषाधीनभ्रमे । संबद्धतया भानं हि प्रतियोगिमन्त्वभ्रमः; असंबद्धतया भानञ्चाभावभ्रम इति । तथाचास्माद्भमाद्द्रष्टाद्भम इत्युक्तावात्माश्रयः । तस्मादिन्द्रिय एव दोपः । तथाच तत् अभावप्र-माकरणं तद्भमकरणं तद्भमकरणं तद्भमकरणं यथेन्द्रियलिङ्गशब्दादीति ॥

[109] इन्द्रियस्याधिकरणप्रहणांश इवानुपळ्छेरभावप्रहणांश एवोपक्षीणावात् अवटं भूतळिमिति विशिष्टधीः किमधीना ? न हि सतम किञ्चिदिह प्रमाणम् । ननु तयोरेव हयो-मिनयोस्समुचयादिदं भवतीति चेन — मानद्वयस्यापि विभिन्नविषयकतया समाहारासंभवात् । यथा कुळाळस्याधिष्ठानविषयो मृत्, कुविन्दस्य तन्तुरिति न तत्र तयोस्समाहारः । एवं विभिन्नक्षिक्षकादिषि न समाहारः; यथा घटपटरूपकार्यभेदे चक्रवेमादीनां स नेति । ननु तत्र वि-

चिदुपर्युच्यते ॥ तत्र कर्चुरकार्याभावान्न तथाः प्रकृते तु विशिष्टपत्ययस्य परोक्षा-परोक्षरूपस्य दर्शनाचथेति चेन्न - विरुद्धजातिसमावेशाभावात् । भावे वा करम्बि-त (कर्चुर) एव कार्ये द्वयोरिष शक्तिरभ्युपगन्तव्याः दर्शनबलात्। न हि नियतवि-षयेण सामर्थ्येन कर्चुरकार्यसिद्धिः अन्यत्रापि तथा प्रसङ्गात् ॥ ननूभयोरप्युभ-यत्र सामर्थ्ये कोऽर्थो मिथःसिन्नियानेनेति चेन्न — तत्सिहितस्यैव तस्य तत्र सा-मर्थ्योदिति । एतेन सुर्भि चन्दनित्यादयो व्याख्याताः । तथाचाभावविषयेऽ-पीन्द्रियसामर्थ्यस्य दुरपह्नवत्वादलमसद्ग्रहेणिति ॥

[110] स्यादेतत् — नागृहीते विशेषणे विशिष्टबुद्धिरुदेति, तत्कार्यत्वात् । न च विशिष्टसामध्ये केवलविशेषणेऽपि सामध्यम्, केवलसौरभेऽपि चक्षुषो द्वनिपस-ङ्गात् । अतोऽभावविशेषणग्रहणाय मानान्तरसम्भवः ॥ अपि च कथमनालोचि-

भिन्नसमाहारप्रयुक्तविचित्रकार्यादर्शनान्न समाहारः। इह त्वधिकरणाशेऽपरोक्षस्याभावाशे परोक्षस्य च अघट भूतलिमित विशिष्ठप्रव्ययस्य दर्शनात्समाहारोऽस्विति चेन्न — परोक्षत्वापरोक्षत्वयो- विश्वयमेदेन समावेशस्वीक्षियत इति चेत् — एवं हि स्वीकारेऽस्य विचित्रस्य कार्यस्येकत्वादी- हशिमदं प्रति अनुपल्लिशिरियञ्च मिलितं कारणिमिति कथिमिन्द्रियमकरणम्? न हि तत्त- दंशे तत्तविति नियतविषयकत्वस्वीकारे विशिष्ठप्रत्ययक्षपविचित्रकार्यक्षिद्धः; तथासित कुलाल- कुविन्दयोरिप नियतविषययोस्समावेशेन चिन्नकार्यप्रसंगात् । नियतविषयसमाहारे हि संस्कार- द्यसमुच्चयात्मृतिरिव समूहालम्बनं झानं स्यात् , न विशिष्ठम् । अन्यथा तत्रापि विशिष्ट- स्मृतिप्रसंगात् । नन्वेकैकस्यापि क्रत्स्नसाम्थ्ये मिथो मेलनं व्यर्थमिति चेन्न— दण्डचक्रादिवत् साहित्ये सत्येव सामर्थात् । सुर्गम चन्दनिस्यादाविप मिलितस्यव हेतुत्विमिति सिद्धमभाव-प्रमिताविन्द्रयस्य करणत्वम् ॥

[110] स्यादेतत्— विशेषणिधयः प्राक्त्वाद्विकल्पत्वादसद्वियः । अप्राप्यावश्यकत्वाम्यान्मभावो मानिम्ध्यताम् ॥ अघटं भूतल्यमिति विशिष्टबुद्धिरिन्द्रियकरणिकेति सत्यम् । सा तु विशिष्टबुद्धित्वाद्विशेषणज्ञानपूर्विकेति पूर्वभावि अभावज्ञानमनुपल्यन्विजन्यम् । न च विशिष्टप्रहणसम्धित्वादिन्द्रियं विशेषणग्रहमपि जनयतीति वाच्यम्—सुरिम चन्दनिमिति विशिष्टबुद्धिजनकस्य च- क्षुषस्तौरभमात्रग्राहकत्वप्रसङ्गात् । अत एव तत्रश्राणचक्षुषोस्समाहारेण सामर्थ्ये स्वीकृते सौरभादे-रिप चाक्षुष्वत्वप्रसंगात् , विशेषणिधयः प्राणावश्यकत्वाच प्राणेन सौरभज्ञाने जनिते ज्ञानलक्षण- प्रत्यासित्तिसहकृतेन चक्षुषा चन्दनांशमात्रे साक्षात्कारात्मकं सौरभांशेऽलौकिकञ्च ज्ञानं जायत इति स्थितिरिति प्रकृतेप्यनुपल्यन्धिजन्याभावग्रहसहकारेण विशिष्टधीजनकिमिन्द्रियमिति सिद्ध- मनुपल्यन्धः प्रमाणम् ॥ अपिच निर्विकल्पागृहीतिविषये सविकल्पस्येन्द्रियेणाजननात् अनुमान

तोऽर्थ इन्द्रियेण विकल्प्येत ? न च मानान्तरस्याप्येषा रातिः, अनुमानादिभिर-नालोचितस्याप्यर्थस्य विकल्पनात्॥ अपातेश्व । न ह्यभावेनेन्द्रियस्य संयोगादिः संभवति । न च विशेषणत्वम्, संबन्धान्तरपूर्वकत्वात्तस्य ॥ अवश्याभ्युपगन्त-व्यत्वाचानुपलब्धेः । न हि तदुपलब्धो तस्याभावोपलम्भ इति चेत् —

[111] उच्यते-अवच्छेदग्रहघौव्यादघौव्ये सिद्धसाधनात् । प्राप्त्यन्तरेऽनवस्थानात्र चेदन्योऽपि दुर्घटः ॥ २२ ॥

नादितो निर्विकल्पाभावेषि सविकल्पदर्शनाच निर्विकल्पं विना भवतो घटप्रतियोगिकत्वविशि-ष्टाभावसाविकल्पस्योन्द्रियजन्यत्वायोगादन्यदेव प्रमाणम् ॥ एविमिन्द्रियस्य प्राप्यकारितया, क्लृष्टानां संयोगादीनां पञ्चानामपि सन्निकर्षाणामभावेऽभावान्नेन्द्रियं मानम् । नच विशेषणत्वं सन्निकर्षः, सन्निकर्षान्तरवशादभावज्ञाने जाते हि तस्य विशेषणत्वसंभवः ॥ एवं शङ्के पीताभावे सत्यपि पीतोपळब्यावभावाग्रहेणानुपळव्यिकारणताया आवश्यकत्वाच सा प्रमाणमिति चेत्—

[I11] उच्यते – न तावत् भवटं भूतलमिति प्रत्यक्षास्त्राग्वराभावप्रत्यक्षापेक्षा, अवच्छेदग्रह-भ्रोट्यात् ; प्रतियोग्यनुयोग्युपरागेणैवाभावस्रहादनुयोगिभूतलावच्छिन्नत्वस्य न्वावर्तकभूतलसंब-न्धस्याभावबुद्धिमाद्यत्वनियमात्। अधिकरणं विनाप्यभावम्रहसंमतौ चाभावविशिष्टवस्तुधीर्विशे-षण्ज्ञानपूर्विकेत्यनुमाने इन्द्रियकरणकमेवाभावज्ञानमादाय सिद्धसाधनात्। न हि तत् विशेषण-ज्ञानं नेन्द्रियजन्यमित्यत्र प्रमाणमस्ति । यदि तु भूतले न घट इत्यभावविशेष्यकज्ञानं पूर्वे**म्** , पश्चा-द्विरोषणज्ञानबळात् अघटं भूतळमित्यभावाविशिष्टज्ञानमित्युच्यते. तदापि पूर्वज्ञानमध्यैन्द्रियक-मेवेति ॥ यत्तु अभावनिर्विकल्पायोगादिन्द्रियाजन्यत्वं तस्येत्युक्तम्—तदपि न – अवच्छे-दग्रहभ्रीव्यात् अभावे प्रतियोग्यवाच्छित्रत्वश्रहनियमात् प्रतियोगिनं विना पृथगमानायोग्या-भावविषये निर्विकल्पानपेक्षणात् । अधौठ्ये अभावग्रहस्य प्रतियोगिविषयकत्वानियमे इन्द्रि-यादभावनिर्विकल्पस्यापि स्वीकारात् , यदि सविकल्पविषयस्तर्हि निर्विकल्पवेद्यस्यादित्यापाद-नस्येष्टापादनरूपत्वात् h स्वरू ।तिरिक्तसंबन्धस्वीकारेSनवस्थाप्रसंगात्स्वरूपमेव संबन्ध इति नाप्राप्तिदोषोऽपि॥ नचेदन्योयि दुर्घटः -अनुपळब्ध्यावस्यकत्वमात्रेणेन्द्रियकरणकत्वं न चेत् , इन्द्रियावश्यकतयाऽनुपल्धिकरणभावोपि दुर्घटः । एवं भावविषयेपीन्द्रियकरणभावो दुर्घटः, करणत्वसंभवादिति । एवं 'नियमेन विशिष्ठतया भासमानाभा-अभावानुपरुब्धेः वविषयेपि निर्विकल्पकमावस्यकम् , स्वरूपातिरिक्तसंबन्धं विना चामावप्रहो न भवती 'ति स्वीकृत्यासमदुक्तांगीकारो न चेत् , भवत्पक्षोपि दुर्घट इति ॥

१. प्र. 'विशिष्टज्ञानमात्रस्य न विशेषणज्ञानजन्यत्वानियमः, अवच्छेदप्रहानियतज्ञानविष-यत्वस्योपाधित्वादित्याह अवच्छेदेति' इति । बो. ' अवन्छिद्यतेऽनेनेत्यवच्छेदः प्रतियोगी ' ति॥

[112] सं ह्यथिविशेषणीभविष्यन् केवलोऽपि विष्फुरेत्, यस्यावच्छेद्कज्ञानं न व्यञ्जकम् । स च (वा) विकल्पयितव्य आलोच्यते, यो विशेषणज्ञाननिरपेक्षेणेन्द्रि-येण विज्ञाप्यते । यस्तु तत्युरःसर एव प्रकाशते, तत्र तस्य विकल्पसामग्रीसमव-धानवत एव सामध्यीत्रायं विधिः ॥

[112] तदिदं विवियते — घटादिहिं भूतलादि विना केवल एव प्राग्गृह्येत, पश्चाच-भूतले विशेषणतया भासेत, अवच्छेदकस्य अधिकरणविधया व्यावर्तकस्य भूतलादेर्ज्ञानं हि न घटादेर्व्यक्षकम्, पृथग्महणाहित्वात् । अभावस्त्वनुयोगिरूपावच्छेदकं विना न भानाहं इति । नापि द्वितीयहेतुः, योद्यर्थो विशिष्टरूपतां विना प्राह्यः, सएवालोच्यते निर्विक-स्पेन गृह्यते; ततस्तविकस्पविषयीभवति । अभावस्तु प्रतियोगिनं विना भानानहं इति नाल निर्विकस्पापेक्षा । अतोऽनुयोगिप्रतियोगिपुरस्तरं प्रकाशतेऽभाव इति प्रथममेव अघटं भूतल्मिति विशिष्टज्ञानमिति । एवं यस्यावच्छेदकज्ञानं न व्यञ्चकं — विशेषणज्ञानं यद्विषय-कज्ञानजनकं न भवति; यत् स्वरूपतो भासमानिति यावत् ; स धर्मः शुद्धः प्रावस्पुरेत् । धर्मिप यो विशेषणज्ञानं विना ग्राह्यः, स एव निर्विकस्पविषयीभवेत् । निरूपकसापेक्षो धर्मी धर्मी वा पृथग्मानानर्हत्वात्प्रथममेव सविकस्पविषय इत्युक्तं भवति । सन्ति हि पुत्रत्वाऽऽधेयत्वा दयो धर्मीः पित्राधारादिसापेक्षास्तिन्तरपेक्षं प्रत्यक्षाविषयाः । एवं ज्ञानसंयोगसमवायादयो धर्मि-णोऽपि विषयसंवन्ध्यादिनिरूप्यास्तिद्विशिष्टतयेव गृह्यमाणाः । तथाच प्रकृतेऽभावत्वमनुयोगिन्त्वरूपं प्रतियोगिनिरूपितमेव भासत इति वा, अभावो धर्म्येव प्रतियोग्यविष्ठिलो भासत इति वा स्वीकार्यमिति प्रथममेव सविकस्पिति ॥

१. प्र. 'अवछेदस्य प्रतियोग्यादे विशेषणस्य जन्यज्ञानं विना यत्र विशिष्टज्ञानसामग्री प्रथमतो न भवति, स एवार्थः पूर्वं निर्विकल्पकविषय इति विषयमुखीव्यक्षिरित्यर्थः । सचेति । जन्यविशेषणज्ञानासहक्कतेन्द्रियजन्यज्ञानगोचरत्वं निर्विकल्पप्रयोजकिमिति प्रमाणमुखी
व्याप्तिरित्यर्थ' इति । बो. 'येषां दण्डकुण्डलादीनामर्थानामर्थान्तरज्ञाननिरपेक्षेस्स्वविषयरे व ज्ञान्तिरित्रतर्व्यवच्छेदिस्स्व्यति, त एव विशेषणीभवन्तः केवला अपि स्फुरेयुः । येषां तु ज्ञान्समवायाभावादीनां स्वस्वगोचरं ज्ञानं व्यञ्जकमात्रं, न तु व्यवच्छेदकम्, न हि ते प्रतियोगिज्ञाननिरपेक्षेरेव स्वविषयज्ञानः स्वेतरव्यविच्छनाः प्रतीयन्ते । द्वितीयस्यापि चोद्यस्य
तमेवोत्तरतया व्याच्छे स वा विकल्पियत्वय इति । ते रव विकल्पवेद्यर्भवद्धिः पूर्वमालोचनविषयेभिवितव्यम् , ये प्रतियोगिज्ञानिरपेक्षेरेवेन्द्रियेज्ञीत्यन्ते, यथा घटादयः ' इति ।
अनेन अवच्छेदकं ज्ञानं इति, स वा विकल्पियत्वय इति च पाठो ज्ञायते । मूले प्रथन्मवाक्ये निर्विकल्पप्रहणे स्वरसं पदं नास्ति । अत्र विस्तरक्रतार्थवर्णनरीतिर्युक्ता स्यात् ।

[113] स्वभावनाप्तौ सत्यामप्यधिका प्राप्तिः प्रतिपात्तवल्लेन रूपादावभ्युपगता। इह त्वनवस्थादुस्थतया न तद्भ्युपगमः;नतु स्वभावपत्यासत्तिरेतावतेव विफलायते॥

[114] न चेदेवं, प्रमाणान्तरेऽपि सर्वमेतदुर्घटं स्यात्। तथाहि-सर्वमेव मानं साक्षात्परम्परया वा निर्विकल्पकविश्रान्तम् । न ह्यनुमानादिकमण्यनालोचनपूर्वकम्।
ततोऽनालोचितोऽभावः कथमनुपल्रब्ध्यापि विकल्प्येत । न च तया तदालोचन
मेव जन्यते, प्रतियोग्यनवच्छित्रस्य तस्य निरूपयितुमशक्यत्वात् । शक्यत्वे वा
किमपराद्धमिन्द्रियेण ॥ तथा सम्बन्धान्तरगर्भत्वनियमेन विशेषणत्वस्य, मानान्त
रेऽपि कः प्रतीकारः; तदभावस्य तदानीमिष समानत्वान् ॥ परस्य तादात्म्यमस्तीति चेत् - ननु यद्यसावस्ति, अस्त्येव; न चेत्, नैवा न ह्यभ्युपगमेनार्थाः कियन्ते, अनभ्युपगमेन वा निवर्तन्ते इति ॥

[115] अवश्याभ्युपगन्तव्यत्वे कारणत्वं सिद्धयेत् न तु मानान्तरत्वम् । अन्यथा भावोपलम्भेऽप्यभावानुपलब्धिरेव ममाणं स्यात्ः नेन्द्रियम्। अभावोपल-

^[113] नाष्यप्राप्तिरूपो दोष:, इन्द्रियस्याधिकरणेन सनिकृष्टस्वात् ,अधिकरेणेनाभावस्य च स्वरूपसंबन्धारूयप्रस्यामत्तिसत्त्वात् । न च स्वरूपं न प्रस्यासित्तः, रूपवटादिष्वदर्शना-दिति वाच्यम् — तत्र स्वरूपप्रस्यासत्त्तौ सन्यामप्यनुभवबलात्समवायसंयोगादस्वीकारात् । संबन्धस्तर्वस्सवन्धिमित्र इति नियमे तु अभावसंबन्धस्य कल्यस्यापि संबन्धान्तर्मित्यनवस्था-प्रसंगात्स्वरूपेमेवेह प्रत्यासित्तः ॥

^[114] अन्यथा त्वन्मतेषि सर्वं दुर्घटम् । प्रमाणसामान्यं हि निर्विकल्पसापेक्षम् , महानसदृष्टविद्वजातीयस्यैव पर्वनेऽनुमानात् । तत्र प्रत्यक्षं साक्षात्तद्पेक्षम् , अनुमानादि तु प्रत्यक्षोपजीवित्वात्परंपरया तथा । अतोऽनुपल्टब्याप्यभावसविकल्पजननं न भवति, निर्विकल्पागृहीतत्वात् । एवं संबन्धविपयेषि ; स्वरूपसंबन्धानुपगमे विशेषणतास्थ्यसंबन्धस्य संबन्धान्तराधिनत्वाद्विशेषणत्वाभावस्य संबन्धान्तराभावस्य च त्वन्मतेषि तुल्यत्वात् । ननु प्राभाकरस्य मतेऽभावाधिकरणयोस्तादात्म्यं संबन्धोऽस्तीति चेत् — यद्यभावस्याधिकरणतादात्म्यं सयुक्तिकं स्थापितम् , तर्हि तस्य सर्वस्वीकर्तव्यत्वादस्माकमिष सोऽस्त्येव । किञ्च वयमङ्गीकुर्मो न वा । वस्तुगत्या संबन्धोऽस्ति चेत् , अस्त्येविति । नचास्मन्मते ऐन्द्रियकत्वं न भवतीति त्वन्मते-ऽनुपल्विधप्रमाणासिद्धिः ।:

^[115] नाप्यवर्गाम्युपगनतन्यस्वरूपरचतुर्थो हेतुः, अनुपलन्धिवादिन्द्रियस्याप्यावश्यकन्त्रया तयोर्मध्ये वल्द्रतिस्वेनिन्द्रयस्यैव करणस्वात्। अनुपलन्धेरपेक्षितस्वमात्रेण प्रमाणस्व अभावो-पलम्भे भावानुपलन्धेरित्र भावोपलम्भेष्यभावानुपलन्धेः प्रतिबन्धकाभावविधया अ।वश्यकस्वा-

म्भे भावानुपलम्भवत् भावोपलम्भे अभावानुपलम्भस्यापि वज्रलेपायमानत्वादिति।।

[116] प्रत्यक्षादिभिरेभिरेवं अधरो दूरे विरोधोदयः
पायो यन्मुखवीक्षणैकविधुरैरात्माऽपि नासाद्यते ॥
तं सर्वानुविधेयमेकमसमस्वच्छन्दलीलोत्सवं
देवानामपि देवमुद्भवदतिश्रद्धाः पपद्यामहे ॥ २३ ॥
इति न्यायकुसुमाञ्जलौ तृतीयः स्तबकः ॥ ३ ॥

त्सर्वत्र सेव करणं स्यात्, नेन्द्रियम्। अतोऽनुपल्रव्धिन मानान्तरमिति सिद्धम्। तिसिद्धं न किञ्चित्प्रमाणमीश्वरबाधकमिति॥

[116] बाधकत्वाभिमतेन प्रत्यक्षादिना हि प्रथमत ईश्वरं विषयीक्रत्य तस्य बाधः कर्त-व्यः। सर्वं च तादृशमीश्वरप्रहणासमर्थम्। अतस्तन्मुख्विश्वर्णकविधुरैः तद्विषयीकरण एवा-समर्थैर्बाधकत्वाभिमतेः प्रत्यक्षादिभिनिर्विषयत्वात्स्वरूपमेव न लम्यते । तत्श्चाधरः ईश्वर-विषयीकरणानन्तरभावी विरोधोदयो दूरे । अयञ्चात्मालाभः प्रायिकः, प्रकृतेः कियमाणानी-त्यादेशब्दस्य लब्बात्मत्वात् । तत्यापि त्वन्यार्थकत्या तन्मुख्विश्वणविधुरत्वाद्विरोधोदयो दूर एव। एवं सर्विविधयकमद्वितीयं अनन्यसाधारणजगत्मृष्ट्यादिस्वच्छन्दलीलं सर्विविधयकमद्वितीयं अनन्यसाधारणजगत्मृष्ट्यादिस्वच्छन्दलीलं सर्विविधयकमद्वितीयं अनन्यसाधारणजगत्मृष्ट्यादिस्वच्छन्दलीलं सर्विविधयकमद्वितीयं अनन्यसाधारणजगत्मृष्ट्यादिस्वच्छन्दलीलं सर्विविधयकमद्वितीयं अनन्यसाधारणजगत्मृष्ट्यादिस्वच्छन्दलीलं सर्विविधयक्षया प्रयुपामह इति ॥

इत्थं वृषशैलपतेर्वाक्षातो वरिराघवः ख्यातः । पण्डितरत्नोपाख्यो व्याख्यदिमं मध्यमं स्तबकम् ॥ इति कुसुमाङ्गलिभिस्तरे तृतीयस्तबकः॥ श्रीमते हयवदनपरम्रह्मणे नमः॥

१. बो. 'सर्वेषां प्रमाणानां कार्यत्वेनश्वरायत्तात्मलाभत्वात् तत्परतन्त्रत्वादुक्तं यन्मुखवीक्ष-णिति । प्रत्यक्षस्योत्पत्तौ तदपेक्षायामि प्रामाण्ये तदनपेक्षत्वादुक्तं प्राय इति । ईश्वरस्याधरे-रवीकप्रवर्तमानेस्तमि विषयीकर्तुमशक्नुविद्धिति यावत् ' इति । अनेन अधरे रिति पाठो ग-म्यते । प्र. 'यस्येश्वरस्य मुखवीक्षणेकविधुरेधीर्मप्राहकमानबाधितै: प्रत्यक्षादिभिविरोधोदयः अधरः; अत एव दूरे । देवानामिष देव स्तुत्य ' मिति ॥

चतुर्थस्स्तवकः.

नतु सदपीश्वरज्ञानं न प्रमाणम्, तल्लक्षणायोगातः अनधिगतार्थगनतुस्तथाभा वात् । अन्यथा स्मृतेरपि प्रामाण्यपसङ्गात् । नच नित्यस्य सर्वविषयस्यचानधि गतार्थता, व्याघातात् – अत्रोच्यते –

> अव्याप्तेरधिकव्याप्तेरलक्षणमपूर्वदृक्। यथार्थानुभवो मानमनपेक्षतयेष्यते ॥१॥

> > श्री:

श्रीमते हयवडनपरब्रद्यणे नमः कुमुमाञ्जलिविस्तो चतुर्थस्तवकः

यस्य सर्वं सदा साक्षाद्यथार्थानुभवे स्थितम्। नारायणादिगरश्रीमान् दद्यान्नारायणः प्रमाम् ॥

ननु विश्ववृत्तिवलिसद्धसाफल्यकाल्पितादष्टद्वारकसाधनतावदर्थावबोधिनो वेदराशेर्वकु-ज्ञानजन्यत्वानुमानतः, वाधकस्य कस्याप्यभावेन, वक्तुस्त[्]ज्ञानस्य च सिद्धाविप तद्ज्ञानं प्रमैव न भवति, नतराञ्चेस्वरस्य प्रमाणत्वम् । नहि प्रमाळक्षणभीरवरज्ञाने समन्वेति; अगृही-तार्थप्राहकज्ञानस्येव प्रमाभूतस्वात् । अन्यथा अर्थप्राहकस्वमेव प्रमास्वमित्युक्ती स्मृतेरपि प्रमात्वापत्तेः । तस्मादगृहीतार्थविपयकज्ञानस्यमेव प्रमात्वम् । नचेश्वरज्ञानस्य तत् ; अगृही-तार्थविपयकत्वस्य स्वप्राक्कालिकस्वसमानाधिकरणज्ञान।विषयीभूतार्थविपयकत्वरूपतया ई२वर-ज्ञानस्य स्वपदेन ग्रहणे तस्य नित्यत्वेन स्वप्राक्कालघटिनलक्षणस्य दुर्वेचत्वात् । कथिक्वत्म्वा-त्मकज्ञानस्यैव स्वाधिकरणिकञ्चित्कालपूर्वकालिकतय। स्वप्राक्कालिकत्वसंपादनेपि तस्य सर्ववि-थयकत्वेन ज्ञानाविषयाप्रसिध्या सुतरां लक्षणायोगाच इति चेत् — उच्यते ॥

अपूर्वेदक् अज्ञातपूर्वार्थदर्शनं अज्ञातार्थग्राहित्वं न प्रमालक्षणम्, धारावाहिज्ञाने गृही-त्तविरमृतार्थपुनर्ज्ञानेचाव्याप्तेः, शुक्तिरजतादिश्रमेऽतिव्याप्तेरच । अतोऽनुभवान्तरानिरपेक्षत्वा-विशेषात् यथार्थानुभवस्सर्वः प्रमाणमिति यथार्थानुभवःवं प्रमालक्षणमितीष्यते । स्पृतिस्तु पूर्वा-नुभवसापेक्षा न प्रमेति ॥

[2] नहाधिगतेऽर्थे अधिगतिरेव नोत्पद्यते, कारणानामप्रतिवन्धात् । नचोन्यद्यमानापि प्रमातुरनपेक्षितेति न प्रमा, प्रामाण्यस्यातद्धीनत्वात् । नापि पूर्वाविशिष्टतामात्रेणाप्रामाण्यम् ; उत्तराविशिष्टतया पूर्वस्याप्यप्रामाण्यप्रसङ्गात् । तदन-पेक्षत्वेन तु तस्य प्रामाण्ये तदुत्तरस्यापि तथैव स्यात् , अविशेषात् ॥ छिन्ने कुटा-रादीनामिव, परिच्छिन्ने नयनादीनां साथकतमत्वमेव नास्तीत्यपि नास्ति, फलो-त्यादानुत्पादाभ्यां विशेषात् ॥

[3] तत् फलं प्रमैव न भवति गृहीतमात्रगोचरत्वात् स्मृतिवदिति चेन्न - यथा-

[3] ननु तद्वि चक्षुरादेः फलमेव । अथापि तत्र प्रमात्वाभावः स्मृतिदृष्टान्तेन गृहीत-मात्रविपयकत्वहेतुना साध्यत इति चेन्न — उभयसंमतप्रमात्वस्यैकरूपत्वाभावेन विकल्पासह-त्वात् । साध्यः प्रामात्वाभावोऽत्र किंरूपः १ यथार्थानुभवत्वाभावरूपश्चेत् — बाधः, तस्य

^[2] तथाहि — प्रमात्मकानुभवे अननुभूतार्थविषयकत्वं ब्रुवता त्वया किमनुभूतार्थविषये अनुभूतिरेव न जायत इःयुच्यते, किंवा जातापि न प्रमेति । नादाः; सिद्धिरूपप्रतिबन्धक-सस्वेनानुमितिरूपानुभूत्यसंभवेपि अन्यादशानुभूतेरस्वकारणबळेन संभवात् । नान्त्यः; माना-भावात् । नच पूर्वानुभूत्येव व्यवहारनिर्वाहात् उत्तरानुभूतिर्नप्रमा, प्रमात्रनपेक्षितःवादिति वाच्यम् - प्रमात्वस्य प्रमात्रपेक्षाधीनत्वाभावेनानपेक्षत्वस्य प्रमात्वाभावं प्रति हेतुत्वासंभवात् । अन्यथा यदन्छाजातस्यापूर्वार्थप्राहिण उपेक्षात्मकज्ञानस्याप्रामाण्यापातात् । नच — पूर्वज्ञाना-विशिष्टत्वमेव तत्र हेतुः । तदविशिष्टत्वञ्च न तद्विषयविषयकत्वमात्रम् ; परामर्शविषयसाध्य-विषयकानुमितेः प्रमात्वानापत्तेः । नापि तदन्यूनविषयकत्वम् ; तथासति न्यूनविषयकस्य घटपटो भयदर्शनानन्तरभाविघटमात्रदर्शनस्य प्रमाखवारकाभावेन तत्र तदिष्ठःवसिद्धौ तत्रावर्त-मानत्वेनागृहीतार्थग्राहित्वस्य प्रमालक्षणस्यासंभवप्रसङ्गात् । अतस्तदनधिकविषयकत्वं तदविशि -ष्टतं — इति वाच्यम् — हेतोरप्रयोजकत्वात् । अन्यथा पूर्वज्ञानमप्रमा उत्तर।विशिष्टत्वादित्यपि सुवचत्वात् । एवं सत्युत्तरविशिष्टज्ञानकारणस्य विशेषणज्ञानस्याप्रमान्वापत्तिरिति चेत् – अस्तु तदपि । यदि पूर्वज्ञानस्योत्तराविशिष्टत्वेष्युत्तरानपेक्षतया उत्तरं प्रत्यकार्यतया प्रमात्वम् , तर्ह्यूत्तर-स्यापि पूर्वानपेक्षत्वाविशेपात् प्राप्ताण्यमेव स्यात्॥ ननु सिद्धे स्वोत्पाद्यक्तले नेत्रादिकं न स्वयं फल-साधनं करणत्वात् कुठारवत् । नहि कुठारिस्छन्ने काष्टे पुनिस्छदां जनयेत् । तद्वत् नेत्रादिक-मिप परिच्छिन्ने गृहीतेऽर्थे पुनर्प्रहकरणं न भवति । तथाचेन्द्रियं यत्र ज्ञाने करणं सैव प्रमेति चेन्न – वैषम्यात् । तत्रहि च्छिदारूपं फलं नैव पुनरुत्पद्यते; इहतूत्तरं ज्ञानमुत्पद्यत एवेति फलं प्रति साधकतमत्वाभावस्य बाघ एवेति । अतः करणत्वनिषेधायोगात् फलं जायमानमपि प्रमा-न भवतीत्यत्र हेतुरन्यो वाच्यः । सच न कश्चिदिति ॥

र्थानुभवत्वनिषेधे साध्ये बाधितत्वात् । अनिधगतार्थत्वंनिषेधे सिद्धसाधनात् , साध्यसमत्वाच । व्यवहारनिषेधे तिन्निमित्तविरहोपाधिकत्वात् , बाधितत्वाच । नचानिधगतार्थत्वमेव तिन्निमित्तम् , विपर्ययेपि प्रमाव्यवहार्यसङ्गात् । नापि यथा-र्थत्विविशिष्टमेतदेवः धारावहनबुध्यव्याप्तेः ॥

[4] नच तत्तत्कालकलाविशिष्ठतया तत्नाप्यनिधगतार्थ (र्थगन्तृ) त्वम्रुपपाद-नीयम्; क्षणोपाधीनामनाकलनात्। नचाज्ञातेष्विप विशेषणेषु तज्जनितिविशिष्ठता-प्रकाशत इति कल्पनीयम्; स्वरूपेण तज्जननेऽनागतादिविशिष्ठतानुभवविरोधात्; तज्ज्ञानेन तु तज्जनने सूर्यगत्यादीनामज्ञाने तिद्विशिष्ठतानुत्पादात्॥ नचैतस्यां प्रमा-

यथार्थत्वादनुभवत्वाच । अगृहीतार्थग्राहित्वाभावे तु साध्ये विवक्षिते सिद्धसाधनम् । तत्र गृहीतग्राहित्वस्य संप्रतिपन्नत्वात् । यदि साध्यं संदिग्धम् , तार्हे साध्याविशिष्टत्वात् हेतोस्साध्यसमत्वमिति संदिग्धासिद्धिः ॥ प्रमाशब्दव्यवहार्यत्वाभावे तु साध्ये विवक्षिते हेतोस्सोपाधिकत्वम् ;
प्रमाशब्दप्रवृत्तिनिमित्ताभावस्योपाधित्वात् । एवं बाधोऽपि; परीक्षकेरुत्तरज्ञानेपि प्रमाव्यवहारः
क्रियत इति वक्ष्यमाणत्वात् । नच – नायमुपाधिः, अगृहीतार्थग्राहित्वस्यैव प्रमाशब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वात्तदभावस्य पक्षेप्यक्षतत्वात् ; हेत्पाध्योरेकत्वाचोति – वाच्यम् – तस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वे श्रमज्ञानेपि तत्वत्त्वेन प्रमाव्यवहारप्रसङ्गात् । नापि यथार्थत्वे सत्यगृहीतार्थकत्वं निमित्तम् - इन्द्रियसन्निकर्षाविच्छेदे सति, अयं घटः, अयं घट इत्यनुरयूतं भवत्रवेद्धिर्मिकधारावाहिज्ञानेषु भवन्मतेपि प्रमाव्यवहारस्यष्टतया तत्र निमित्तस्याव्यापनात् ॥

[4] नच धारावहनस्थले अयं घट इति पूर्वज्ञानेऽयमिति यः कालांशो गृहीतः, तदन्य-स्तदनन्तरः कालांश एव द्वितीयज्ञाने विषयीभवतीत्यगृहीतार्धप्राहित्वमक्षतिमिति वाच्यम् — सूर्य-परिस्पन्दादिरूपाणा क्षणोपाधीना प्रत्यक्षप्राह्यत्वाभावात्कालग्रहणायोगात् ; विशेषगुणयोग्यतां पुरस्कृत्यैवेन्द्रियाणा द्रव्यप्राहकतया कालस्य प्राह्यत्वायोगाच । नच — तेषां प्रत्यक्षाविषयत्वेऽपि तैर्घटे वैशिष्टयविशेषा उत्पादितास्मन्ति । तत्रैकैकं वैशिष्टयमेकैकत्र भासते इत्यगृहीतार्थविष-यक्तवोपपत्तिरिति — कर्त्यनीयम् — तेषां वैशिष्टयोग्यादकत्वं हि कि स्वरूपसत्त्या, उत ज्ञानद्वारा । नाद्यः; अतीतानागतकालविशिष्टतया घटग्रहणकाले विशेषणभूतयोः काल्योरभावेन वैशिष्टयोग्यत्ययोगात्त्रापि वैशिष्टयभानस्यानुभवासिद्धस्य दुरुपपादत्वापत्तेः । नान्त्यः; तेषां ज्ञान-भावस्य प्रागुक्ततया वैशिष्टयोग्यत्यसंभवात् । ननु स्वरूपसता अतीतादिकालांशेन तत्तत्वत्तास-मये उत्पाद्यमानं वैशिष्टयमेव संप्रत्यनुभूयत इति चेत् — नेदश्यां विशेषणोत्पाद्यायां विलक्षणायां

१. अनिधिगतार्थत्वे इति सर्वत्रपाठः । प्रमात्वस्य तद्र्पतया तिनेषेधस्यैव साध्यत्वात्तत्रैव पूर्व पश्चाच दोषस्य कथ्यमानत्वादेवं शोधितम् ।

णमस्ति । नन्वनुपकार्यानुपकारकयोविंशेषणविशेष्यभावे कथमतिप्रसङ्गो वारणीयः? व्यवच्छित्तिपत्यायनेन ; व्यवच्छित्तौ स्वभावेन । अन्यथा तत्रा (वा) प्यनव-स्थानादिति ॥

- [5] ज्ञाततैवोपाधिरिति चेन्न निराकरिष्यमाणत्वात्। तत्सद्भावेपि वा स्मृते रिप तथैव प्रामाण्यप्रसङ्गात् । जनकागोचरत्वेष्युत्तरोत्तरस्मृतौ पूर्वपूर्वस्मरणजनित- ज्ञाततावभासनात् ॥
 - [6] अस्तु वा पत्यक्षे यथातथा। गृहीतविस्मृतार्थश्रुतौ का वार्ता ? अपमैवासा-

विशिष्ठतायामेव किञ्चित्वमाणमस्ति । ननु विशेषणत्वं विशेषकरत्वम् , विशेष्यत्वञ्च विशेषमात्तुम् । अतो यदि विशेषणाधीनं वैशिष्टय नेष्यते, तर्द्यनुपकारकत्वेषि विशेषणत्वं, अनुपकार्यत्वेषि च विशेष्यत्वमिति सिध्यति । तथाचावर्तमानघटोषि वर्तमानकालेन विशेष्यतामिति चेत् — व्यवच्छित्ति-प्रत्यायनेनायमातिप्रसंगो वारणीयः; व्यावृत्तिप्रत्ययकरत्वेन विशेषणत्वम् । नन्वेतद्धीनवैशिष्ट्याच्यस्यचावर्तमानघटे व्यावृत्तिप्रत्यायकत्वं नास्तीति न विशेषणत्वम् । नन्वेतद्धीनवैशिष्ट्याच्यस्यचावर्तमानघटे व्यावृत्तिप्रत्यायकत्वं कृतो नास्तीति चेत् — एवं व्यावृत्तो प्राप्तोऽति प्रसंगोपि स्वभावेन वारणीयः । वैशिष्ट्याख्यवस्वन्तराभावेषि कालस्यानुभवानुसारेणात्रेव स्व-च्यपसंवन्येन संबद्धत्वाङ्गीकाराच्यान्यत्र व्यावृत्तिकरत्वमिति । अन्यथा स्वजन्यवैशिष्ट्याख्योप-काराभावे स्वस्य न विशेषणत्वमिति वैविष्ट्यस्विकारे तस्य वैशिष्ट्यस्यापि 'वर्तमानकालवैशि-ष्ट्यवद्वि 'मिति वस्तुविशेषणत्या भानात् तिद्वशेषणत्वनिर्वाद्यय तद्धीनं वैशिष्ट्यानतरं वस्तुनि कल्यम्, एवं तद्धीनं वैशिष्ट्यान्तरमित्यनवस्था स्थादिति । तस्मात् वैशिष्ट्याभावात् कालतदु-पाधीनाञ्चाप्राह्यत्वात्र धारावाहिबुद्धीनामनधिगतार्थकत्वम् ॥

- [5] ननु पूर्वपूर्वज्ञानेन ज्ञातनाख्यो धर्मी घटे उत्पाद्यते । तद्विशिष्टतया घट उत्तरज्ञाने भासत इति ज्ञातताख्पविशेषणसत्त्वाद्धारावाहिधियामनधिगतार्थत्वमिति चेन्न ज्ञातताया अत्रैव स्तबके निराकरिष्यमाणत्वात् । तत्स्वीकारेपि तद्भिन्नं विषयमादायैवानधिगतार्थत्वमुपपादनीयमः अन्यथा स्मृतेरप्यनुभवोत्तरभावितया धारावाहिबुद्धेरिव प्रामाण्यापत्तेः । यद्यपि स्मृतेस्तज्ञ-नकीभूतानुभवविषयकत्वं निरिसष्यते ; एवं तज्जनितज्ञाततापि न विषयः, तस्या अनुभवाव्य-विहितोत्तरक्षण एव जातत्वेन स्मृतिकालेऽत्रीतत्वात्, अथापि स्मृतिसंतितस्थले पूर्वपूर्वस्मृति-जनितज्ञातताविषयकत्वेनोत्तरस्मृतिः प्रमा स्यादिति ।
- [6] ननु स्मृतिप्रमाण्यापादनमशक्यम् ; स्मृतेरनुभूतार्थमात्रविषयकत्वात् ; ज्ञातताविषयक-संस्काराभावेन स्मृतौ तदनुक्छेखात् । प्रत्यक्षेतु अयमित्यनुभवानुसारात् सन्निकर्षस्थाकारेण कि। बि-द्विशेषणभानसिद्धिः । तत्र यदि ज्ञातता नेष्यते, तर्हिकालांश एव विशेषणम् । नच तस्या-

विति चेत् - गतिमदानीं वेदशामाण्यपत्याशया । नहानादौ संसारे, 'स्वर्गकामो यजेते 'ति वाक्यार्थः केनचिन्नावगतः; संदेहेऽपि शामाण्यसंदेहात् । नच तत्रापि कालकलाविशेषाः परिस्फुरन्ति । नचैकजन्मावच्छेदपरिभाषयेदं लक्षणम् , तत्रा-प्यनुभूतविस्मृतवेदार्थं प्रत्यशामाण्यप्रसङ्गात् ॥

प्राह्मत्व**म् ;** प्राह्मत्वानुभवानुमारेणाम् ह्ममूर्यगत्वादि विलक्षणस्य तस्याभ्युपगमात् ; कालस्य च सर्वेन्द्रियमाह्यस्वीकारात् प्रतिनियतद्रव्यप्रहण एव विशेषगुणयोग्यताया अपेक्षितस्वात्। अन्यथा उत्तरज्ञानस्य पूर्वज्ञानाधिकविषयकत्वामावे आसन्निकषोपरमः प्रथमजातज्ञानस्यैव स्थैर्य-स्वीकारसंभवेन तन्नाशकस्य ोग्यविभुविशेषगुणस्यानुत्पन्नतया तस्य द्विक्षणमात्रस्थायित्वे माना-भावेन धारावाहिसंतस्यसिध्दा एकज्ञानस्वमेवेति प्रमाण्यं सूपपादम् ! अतो ज्ञानधारावादिना तत्राधिकविषयकत्वमेष्टन्यमेवेति चेत् ... अस्तु प्रत्यक्षे यथातथा । यत्र पूर्वं केनचित्प्रमाणेन गृहीतस्य परचादिस्मृतस्यार्थस्य शब्दाधीनो बोधो भवति, तत्र बोधे प्रमाण्यं कुशान्ति नवा। न चेत् तर्हि वेदप्रामाण्यमेव न संभवति; 'यजेतस्वर्गकाम 'इत्यादिवेदवाक्यार्थानां संसारानादि-तया यदाकदाचिदेकैकेनाप्यात्मना पूर्रगृहीतत्वावस्यम्भ वेन कदापि तदिपयकबोधस्यागृहीतार्थ-विषयकत्वामिद्धे । ननु संसारस्यानादि वेपि त्रैवर्णिकजन्म प्राविस्थतमिति निश्चयामावाद्थस्य पूर्वगृहीतत्वे संदेह एवेति चेत् ... एवमपि वेदे प्रामाण्यसंदेहो निस्संदेह इति न प्रामाण्याव-धारणम् । नहि प्रत्यक्ष इव शाब्दबोधे शब्दार्थमात्रप्राहिणि पूर्वागृहीतकालविशेषभानसंभवः । नच - प्रकृतजन्मावच्छेदेन।गृहीतार्थग्राहित्वं प्रमात्वम्, स्वसमानाधिकरणस्वप्राक्काालिकस्वाव-च्छेदकजनमावच्छिन्नज्ञानाविषयाविषयकत्वमिति यावत् ; तथाच जन्मान्तरे गृहीत विपि न दोष इति - वाच्यम् –अस्य स्वाभीष्टरक्षणाय केवलं परिभाषामात्रत्वात् । नानाजन्मानङ्गीकारिनास्ति-कादिसाधारण्येनैव लोकानुभवसिद्धप्रामाण्यस्य निर्वचनीयत्वाच । अस्तु कामं; तथाप्यकस्मिन्नेव जन्मनि वेदार्थस्य गृहीतिवस्मृतस्य पुनद्श्रवणिमष्टप्रवृत्तिकरमप्रमा स्यात् ।

[ननु किं विस्मृतवेदार्थज्ञानस्याप्रमात्वमापाद्यते उत वेदस्याप्रामाण्यम् । नाद्यः; तत्राप्रामात्वस्येष्ठत्वात् । नच तावता तस्य प्रवृत्त्यजनकत्वम् ; ज्ञानगत्याथार्थ्यस्यैव सफलप्रवृत्तिप्रयोजकत्वात् अनिधगतार्थकत्वस्य तत्नानुपयोगात् । अत एव स्मृतेरि प्रवर्तकत्वम् । नान्त्यः,
इदानीमधिगतज्ञापकत्वोपे प्रणमतोऽज्ञातज्ञापकत्वेनैव प्रामाण्यसिद्धेः । निह यागस्वर्गादिरर्थोवेदादन्येनावगतोऽस्ति । अतो न दोष इति चन्न — अनादौ संसारे वेदस्य सर्वदैव ज्ञातार्थज्ञापकत्वेनाप्रामाण्यानिवारणात् । 'विस्मृत एवार्थ इदानीं ज्ञात' इति ज्ञानामावदशायां तत्र विस्मृत्
तार्थज्ञाने प्रमाव्यवहारस्य तन्मूलकस्य वेदप्रामाण्यव्यवहारस्य च भवद्भिरेव क्रियमाणस्य म्नान्तिकृतत्वे प्रमाणाभावाच । निश्चयसामान्यस्य भ्रमप्रमान्यतरात्मकत्वानुभवेन तृतीयप्रकारकर्यना-

[7] कथं तर्हि स्मृतेन्यवन्छेदः ? अननुभवत्वेनैव । यथार्थोह्मनुभवः प्रमेति शामाणिकाः पश्य (ठ) नितः तत्त्वज्ञानां 'दिति स्त्रणातः 'अन्यभिचारि ज्ञान' मिति च । ननु स्मृतिः पमेव किं न स्यात् यथार्थज्ञानत्वात् प्रत्यक्षाचनुभूतिवदिति चन्न, मिद्धे न्यवहारे निमित्तानुसरणात् । नच स्वेच्छाकिएतेन निमित्तेन लोक-व्यवहारिनियमनम् ; अन्यवस्थया लोकन्यवहारिनिष्ठवप्रसङ्गात् । नच स्मृतिहेतौ प्रमाणाभियुक्तानां (प्रमाणन्यवहारिभियुक्तानां) महर्षाणां प्रमाणन्यवहारोऽस्तिः पृथगनुपदेशात् ॥ उक्तेष्वनन्तर्भावादनुपदेश इति चेन्न — प्रत्यक्षस्यासाक्षात्कारि-फलत्वानुपपत्तेः । लिङ्गशब्दादेश्च सत्तामात्रेण प्रतीत्यसाधनत्वादिति ॥

ऽयोगेन ज्ञातज्ञानेऽपि प्रमात्वस्योचितत्वाच ।] तस्मान्नानधिगतार्थग्राहित्वं प्रामाण्यघटकम् ॥

[7] ननु तर्हि गृहीनग्राहिणोपि प्रमात्वस्वीकारे किमिति स्मृतेस्तद्वयवच्छेदः कियते इति चेत् — अनुभवस्यैव प्रमात्वादननुभवत्वात्तस्यास्तद्वयवच्छेदः । नहि गृहीतग्राहिणः प्रमात्वमात्रेण सर्वे ज्ञानं प्रमेति युक्तम् । प्रमाणनिरूपणप्रवृत्ता हि महर्षयो गौतमादयो यथार्थस्वेसत्यनुभवत्वं प्रमाखिमित्येव पर्यन्ति । अत एव हि प्रथमसूत्रे 'तत्त्वज्ञाना 'दिति, प्रत्यक्षलक्षणसूत्रे ' अन्यभिचारि ' इति च महर्षिः प्रायुङ्कः । अत्र हि दु खजन्माचापादकामिथ्याज्ञा-नापायविधायितया निःश्रेयसोपायतया प्रमाभूतं ज्ञानं तत्त्वज्ञानपदेन व्यवहरन् याथार्थ्यं प्रमा-लक्षणस्थं मन्यते । तस्य भावम्तस्वम् ; तस्य ज्ञानं विशेष्यवृत्तिप्रकारविषयकज्ञानमिति यावत् । इदंमव च याथार्थ्यमित । एवं चतुर्धा विभक्तप्रमाणान्तर्गतप्रसाक्षसणे च अन्यभिचारिपद-प्रयोगेण अत्तिस्मित्ति प्रत्ययं तिद्विशेष्यकतदवृत्तिधर्मप्रकारकज्ञानं व्यवच्छिन्दन् याथार्थ्यं प्रमा-त्वघटकं मन्यत इति । नन्वेतावता स्मृतिव्यावर्तकानुभवत्वनिवेशो न सिध्चति । तथाच गृही-तार्थशहिणोऽनुभवस्य प्रमात्वे स्मृतिरिप प्रमेत्येव सूत्रकृदाशयोऽस्तु । प्रयोगक्च भवति-स्मृतिः प्रमा यथार्थज्ञानत्वात् अनुभववदिति चेन्न ... व्यवहाराद्धि शक्तिप्रद्यः । पूर्वव्यवहारानुसारे-णैव हि प्रवृत्तिानीमेत्तं निक्चेतब्यम् । न पुनरस्मदिष्टं किञ्चित् निमित्तत्वेन परिकल्प छोक-व्यवहारं शासितुं पारयामः । तथासिति महिषादाविप गवादिपदप्रयोगप्रसङ्गात् । प्रमाणेदम्पर-शास्त्रप्रणेतृतया प्रमाणविज्ञानशाछिनस्च प्रत्यक्षाचनुभवहेतुमिन्द्रियादिकामिव स्मृतिहेतुं प्रमाण-विभागे पृथगनिर्दिशन्तः स्मृतेरप्रमात्वमेव मन्यन्ते । नन्त्त्तेषु प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्देष्वन्त-र्भावात्पृथगनुपदेशस्स्यादिति चेन — स्मृतेरसाक्षात्कारितया सक्षात्कारिज्ञानकरणस्य प्रत्यक्षस्य तत्फलकत्वासंभवात् , अनुमानोपमानशब्दानाञ्च ज्ञायमानतयैव करणत्वात् स्मृतिहेतोरनुभवस्य

१. 'ज्ञानपदमनुभवपर' मिति प्रकाशे । अनुभवत्वनिवेशस्य सूत्रतो छाभायायं हेशः । अत्र विस्तरमार्गोऽन्यः; यथार्थत्वदले प्रमाणसूचनमिह, अनुभवत्वे पुनरुपरिष्टादिति ।

[8] एवंच्यवस्थिते तक्यतेऽपि यत् - इयमजुभवैकविषया सती तन्मुखनिरीक्षणेन तद्यथार्थत्वायथार्थत्वे अमुविधीयमाना तत्प्रामाण्यमव्य (न) वस्थाप्य न
यथार्थतया व्यवहर्तुं शक्चतं इति व्यवहारेपि पूर्वाजुभव एव प्रमितिः, अनपेक्षत्वात्; नतु स्मृतिः, नित्यं तदपेक्षणात्। असमीचीने ह्यजुभवे स्मृतिरिष तथैव ॥
नन्वेवमजुमानमप्यप्रमाणमापद्येत, मूलप्रत्यक्षाजुविधानात्। न — विषयभेदात् ॥
आगमस्तर्हिं न प्रमाणम्, तद्विषयमानान्तराजुविधानात्। न — प्रमातृभेदात्॥

च सत्तामात्रेण तत्करणत्वात् स्मृतिहेतोरिान्द्रयादिष्वन्तर्भावासंभवात् । अतस्स्मृतिहेतोः पश्चम-प्रमाणत्वेनागणनात् स्मृतेः प्रमात्वं महर्षाणाञ्चेष्टमिति प्रमालक्षणेऽनुभवत्वनिवेशसिद्धिः ॥

[8] एवमभियुक्तव्यवहारव्यवस्थया स्मृतिरप्रमेति व्यवस्थितम् । अथतत्रोपष्टम्भकस्तर्क उच्यते । नपुनरयमेव तर्कोऽप्रमात्वसाधकः अप्रयोजकशङ्काकङङ्कात् । प्रमान्यवहारन्यव-स्थायां सत्यां तु प्रत्यक्षागमबाधादप्रयोजकशङ्का नावतरति । तर्कप्रकारश्च – स्मृतिरिय-मनुभवविषयमात्रविषयिका अनुभवजन्यत्वेनानुभवमुखनिरीक्षित्वादनुभवयाथाध्यीयाथाध्ये अनु-सृत्य याथार्थ्यायाथार्थ्यवत्तया संस्कोरेणोत्पाद्यमाना अनुभवप्रामाण्यावधारणामावे स्वयं यथार्थ-तया न व्यवहर्तुं शवयत इति हेतोः, सत्यपि स्मृतौ यथार्थत्वव्यवहारे पूर्वानुभव एव निरपेक्ष-खाल्प्रमा भवति, २तु स्मृतिः प्रमा, नियमेनानुभवसापेक्षत्वात् । नच तज्जन्यत्वेपि याथार्थ्यवि-बये न तदपेक्षेति वाच्यम् – तथासत्यनुभवाप्रामाण्येपि कदाचित् म्मृतिप्रामाण्यप्रसङ्गात् । अय-थार्थे सितह्यसुमवे स्मृतिरप्ययथार्थेव भवतीति । ननु साध्यानुमितिर्छिङ्गपरामशेरूपप्रत्यक्षया-थार्थ्यप्रयोज्ययाथार्थ्यक्तवादप्रमा स्यात् । अतर्चानुमानमप्रमाणमापद्यत इति चेन्न — अनुमितौ परामर्शैकविषयकत्वाभावात् ॥ ननु शब्दजन्यबोधस्य वक्तृयथार्थज्ञानैकविषयकत्व — तद्याथा-थ्यानुविधायित्वयोस्सत्त्रादप्रमात्वापत्तिरिति कब्दो न प्रमाणं भवेदिति चेन्न – वक्तुरश्रोतुरच भिन्नतया वक्तृज्ञानेन श्रोतृजन्यवोधस्याप्रमात्वायोगात् । समानाधिकरणानुभवयाथार्थ्यानुविधायि-त्वस्यवाप्रमात्वप्रयोजकतया विवाक्षित्रवात् । समानाधिकरणधारावाहिबुद्धिषु च नाप्रमात्वापात्तिः ; उत्तरस्याः पूर्वपश्चाद्भावित्वेपि तदनुविधायित्वाभावात् । अप्रतिबद्धस्वकारणसमवधाने सति प्रथम-बदुत्तरासामप्युत्पत्त्या उत्तरासु पूर्वजन्यत्वाभावात् । तत्पश्चाद्गावित्वंतु तदुत्पत्तेः भाक् उत्तरबु-द्धिकारणस्यामावात्, पश्चादेव भावात् । अतो घारावाहिज्ञानेषु पौर्वापर्यं काकागमनताळपत-नयोरिव न कार्यकारणभावात्मकामिति ॥

[एतदुक्तं भवति—यद्यपि विशिष्टज्ञाने विशेषणज्ञानयाथार्थ्यं विना याथार्ध्यं न भवति; अथापि न तस्य विशेषणज्ञानैकविषयकत्वम् , अधिकविषयकत्वात् । यद्यपि च समानविषयप्रत्यक्षानुमि-

१. प्र. 'इतीत्यस्यानन्तरं न स्मृतिः प्रमेति शेषः 'इति । उत्तरंणैकवाक्यतात्र युक्ता ।

धारावाहिकबुद्धयस्तर्हि न प्रमाणम् आद्यप्रमाणानुविधानात् । न, कारणवि-शुद्धिमात्रापेक्षया प्रथमवदुत्तरासामपि पूर्वम्रखनिरीक्षणाभावात् । कारणवलायातं काकतालीयं पौर्वापर्यमिति ॥

[9] यदि हि (यदि तर्हि) स्मृति न प्रमिति:. पूर्वानुभवे किं प्रमाणम्? स्मृत्यन्यथानुपपत्तिरिति चेन्न — तया कारणमात्रसिद्धेः । नतु तेनानुभवेनैव भवित

त्यादिव्याक्तिषु पूर्वेकविषयकत्वमुत्तरस्याम , अथापि पूर्वानुभवयाथार्थ्यानुविधायियाथार्थ्यवस्वं ना-स्ति। कृत इति चेत्-तत्र पूर्वीत्तरयोर्जन्यजनकभावाभावेन तन्मुखनिराक्षित्वाभावात् । ननु किमिदं तद्याथार्थ्यानुविधायियाथार्थ्यवत्वम् ! नतावत् तद्याथार्थ्यव्याप्ययाथार्थ्यवत्त्वम् , तस्य समान-विषयकप्रसक्षादिव्यक्तिष्वपि तुल्यतया तासामप्यप्रमात्वापत्तेः। नापि तद्याथार्ध्यप्रयोज्यया-थार्थ्यवत्त्वमः ; वक्तृगनयथार्थज्ञानाधीनवाक्यवज्ञाद्वक्तुरेव जातु जाते बोधे तदेकविपयक्तव तद्याथार्थ्यप्रयोज्ययार्थार्थ्यवस्वयोग्सस्वेन तस्यानुभवरूपस्यापमात्वापत्तेरिति चेन्न — अनुभवेकः विषयःवादेस्सःक्षादप्रमास्वसाधकःवेनाविवक्षितःवात् ; तत्प्रामाण्यमव्यवस्थाप्य न यथार्थ-तया व्यवहर्तुं शक्चत इत्येतदुपपादनोपक्षीणावात्तस्य । तथाचानुभवयाथाध्यीवधारणं विना अनवधार्ययायार्थ्यकत्वमेवाप्रमात्वसायकम् । यदायदा समृतिं समृतित्वेनोि छिएय तत्र याथार्थ-मवधारियतुं यतते, तदातदा स्मृतिजनकमनुभवमप्यनुसंघत्त एव । अन्यथाऽत्र स्मृति-त्वप्रहणासंभवात् । स्मृतियाथार्थ्यविषये च परेण पृष्टः एवमाह — सम्यगेवाहं तमर्थं तदानी-मज्ञासिषभिति । अतरचानुभवयाथार्थानवधारणेन स्मृतियाथार्थावधारणं नैव भवति । नैवं शाब्दबोघादौ वक्तृक्षानयाथार्थ्यावधारणानियमः । अत एवापौरुषयवेदवादिनां वैदिकवावयार्थबोधे याथार्थ्यावधारणमन्यथैवं भवति । कथञ्चित्प्रक'रान्तरेण स्मृतिप्रामाण्यप्रहणेपि तज्जनकानुभवप्रामा-ण्यमपि तदा गृह्यत एव । आनुमविक बेदं स्मृतियाथार्थ्यस्यानुमवयाथार्थापेक्षावधारणकत्वम् । आहुरच मीमांसकाः, 'पूर्वविज्ञानविषयं विज्ञानं रमृतिरिष्यते । पूर्वज्ञानाद्विना तस्याः प्रामाण्यं नाव-गम्यते ॥ १ इति । तथाच यदि स्मृतिः प्रमा स्यात् , अनुभवयाथार्थ्यावधारणन्याप्यावधारण-विषयस्वयाथार्थ्या न स्यादिति तर्क इति ॥]

[9] ननु स्मृतेरनुभवविषयैकविषयकत्वसिद्धम् अनुभवे स्वस्याविषयत्वात् ; स्मृतौ च विषयस्येवानुभवस्यापि भानात् , घटमहमन्वभविषिति । नच नायं स्मृत्याकारः , किंतु 'स घट दिति । तत्र च नानुभवभानिमिति वाच्यम् – तत्रापि स इत्यस्य अनुभूत इत्येवा-धीत् । अतोऽधिकानुभवविषयकत्वात्रमृतिरापि प्रमैव। तस्यास्तद्विषयकत्वे च पूर्वमनुभविस्थित इत्यत्र न किञ्चित्पमाणम् । तदिसद्धौ च स्मृत्यनुभवयोः कार्यकारणभावस्सर्वसंमतो न सिध्यति । ननु स्मृतिस्सकारणिका कार्यत्वादित्यनुमाननार्थापत्त्यावाऽनुभविसिद्धिरिति चेन्न – एवं

च्यमिति नियामकमिस्त। अननुभूतेषि तिहैं स्मरणं स्यादिति चेत्—िकं न स्यात्। नह्यत्र प्रमाणमस्ति ।। पूर्वानुभवाकारो (भवो) छेखस्समृतेर्देश्यते; सोऽन्यथा न स्यादिति चेत्— तत् किं बौद्धवत् विषयाकारान्यथानुपपत्त्या विषयसिद्धिस्त्वया-षीष्यते ? तथाभूतं ज्ञानमेव वा तिन्सिद्धिः ? आद्ये तद्वदेवानैकान्तिकत्वम् । निह् यदाकारं ज्ञानं, तत्पूर्वकत्वं तस्येति नियमः; अनागतज्ञाने विभ्रमे च व्यभिचा-रात् । द्वितीये च (तु) स्मृतिषामाण्यमवर्जनियम् ॥ मा भूत् पूर्वानुभवसिद्धिः; किं निश्चित्रामिति चेत् — न तिहैं स्मृत्यभवयोः कार्यकारणभावसिद्धिरिति ।

न, तदमामाण्येऽपि पूर्वीपरावस्थावदात्मप्रत्यभिज्ञानप्रामाण्यादेव तदुपपत्तेः।

कारणमात्रसिद्धावपि तस्कारणम्नुभव एवेति व्यवस्थापकाभावात् । नन्वनुभवस्याकारणस्वेऽनन्-भूतमिप स्मर्थतामिति चेत्-स्मृते. पूर्वानुभवविषयकत्वानिर्वन्धे सति अननुभूतस्मरणं न भवतीति कथिबित्सुवचम् – तस्य तदविषयकःवेचाननुभूते स्मरणं नास्तीत्यत्र न किबित्प्रमाणमिति । अथ माभूत् रपृत्यन्यथानुपपत्तिमीनम् ; स्मृतेरनुभवाकारोल्लेखित्वान्यथानुपपत्याऽनुभवसिद्धि-रिति चेत् – अत्रानुभवविषयवस्तु विषयकत्वमात्रस्यानुभवसाधकत्वाभावात् कोऽयमनुभवाकारो-ल्लेख इति विवेक्तव्यम् । तत्र नीलाकार मे ज्ञानं, पीताकारं मे ज्ञानमिख्येवं ज्ञाने नीलपीता-चाकारसद्भावस्य गृह्यमाणस्वात् बाह्यविषयाभावेचाऽऽकारसमर्पकावरहात् ज्ञानस्य साकारता न स्यादिति ज्ञानगताकारान्यथानु प्रत्या तज्जनको बाह्योधी वस्तुतोऽप्रत्यक्ष एवानुमीयते; अतो ज्ञानगतविषयाकारग्रहणेन विषयानुमितिरूपा विषयसिद्धिरिति बौद्धस्सौत्रान्तिक आह । अन्ये तु अवश्यस्त्रीकर्तव्याद् बाह्यादर्भादतिरिक्ताकारकरुपने प्रमाणाभावात् ज्ञानस्य नीलाद्याकारत्वं नाम नीलादिविषयकत्वमेत्रः 'अर्थेनैव विशेषो हि निराकारतया धिया ' मिति । अतो नी-लाद्याकारज्ञानमेव नीलादिसिद्धिः, नतु यिकश्चिदाकारग्रहणजन्यानुमितिरिति प्राहुः । एव-ञ्चानुभवाकारोह्ळेखवादिना व्वया कि बौद्धवदितिरिक्ताकारस्वीकारेण ततोऽनुभवानुमितिरिष्यते, उतानुभवोल्ळेखिस्मृतिरेवानुभवविषयकसिद्धिरिति । आदे बौद्धवदेव तव पक्षेपि स्मृतिरनुभव-यूर्विका अनुभवाकारस्वादित्यनुमाने व्यभिचारः ; यद् इ नं यद्विपयाकारकं तत् तर्पूर्वकामिति व्याप्यभावात् ; भाव्यर्थविषयकज्ञानस्य शुक्तिरजतादिश्चमस्य च विषयपूर्वकत्वाभावात् । अतो द्वितीयपक्षाश्रयणे स्मृतेरेव साक्षादनुभवविषयकः वसंमत्या प्रमात्वमवर्जनीयम् । एवमनुभवविषय-कत्वास्वीकारेचानुभवसाधकप्रमाणाभावादनुभवस्मृत्योः कार्यकारणभावो न सिध्दोदिति चेत् —

नः विषयस्मृतेविषयानुभवविषयकः ये मानाभावेन स्मृतेरप्रमात्वस्यैवेष्टत्वात् । स घट इत्यादौ स इति च नानुभूतत्वभानम् ः किन्तु पूर्वनुभवे यदेशकाळसंबन्बो विषयः तन्मात्र-भानम् । एवमप्यनुभवसिद्धिः स्मृत्यनुभवयोः कार्यकारणभावसिद्धिश्च प्रत्यभिज्ञाबळाद्भवतः । पूर्वजातघटानुभवे पूर्वमेवानुन्यवसायेन गृहीते सति तदनुभवविषययक्तसंस्कारो जायते । अथ

चोऽहमन्वभवमग्रुमर्थं, सोहं स्मरामीति मानसपत्यक्षमस्तीति।।

[10] न च गृहीतग्राहित्वमीक्ष्वरज्ञानस्यः तदीयज्ञानान्तरागोचरत्वाद् विक्ष्व-स्य । न च तदेव ज्ञानं कालभेदेनाप्रमाणम् ः अनपेक्षत्वस्यापरावृत्तेः । तथापि

घटस्मरणे सित तस्मिन्स्मरणेऽनुन्यवसायेन प्राह्ये सित पूर्वजातानुभवविषयकसंस्कारसाचिन्यात् योहं घटमन्वभवं सोहं स्मरामीति पूर्वकालिकानुभवशालित्वसंप्रतितनस्मरणशालित्वरूपा-वस्थाद्वयविशिष्टात्मप्रत्यभिज्ञा भवति । ततरच अनुभवसिद्धौ स्मरणानुन्यवसायस्थले सर्वत्रैवं-भावात्, घटमहमननुभूय स्मरामीति कदात्यभावात्, कार्यकारणभावसिद्धिरिति ॥

तस्मात् स्मृतेरप्रमात्वमेवेति तद्वारणार्थं प्रमालक्षणे अनुभवत्वमपि निवेश्यमिति यथा-र्थानुभवत्वं प्रमापदप्रवृत्तिनिमित्तमिति सर्वथा पूर्वोक्ते उत्तरज्ञानं न प्रमापदव्यवहार्थं गृहीतमात्र-ग्राहित्वादित्यनुमाने प्रमापदप्रवृत्तिनिमित्ताविरहस्योपाधित्वमक्षतिनिति ॥

[10] एवं तावद्वेतुस्सोपाधिक इत्युक्तम् । अथेश्वरज्ञाने तद्वेत्वसिद्धिरुच्यते । नहि गृही-तार्थप्राहित्वमीइवरज्ञानस्य । तद्धि स्वप्राक्काल्ठिकस्वसमानाधिकरणज्ञानविषयविषयकत्वम् । ई्रवरेचैकस्यैव ज्ञानस्य स्वीकारेण तत्प्राक्काल्टिकतत्समानाधिकरणज्ञानान्तराभावात् तद्विषयस्य विर्वस्य तादृशज्ञानान्तराविषयत्वस्य दुर्वचत्वात्। ननु गृहीतग्राहित्वमित्यस्य स्वाधिकरणकालपूर्व-काल्वृत्तिस्वसमानाधिकरणज्ञानविषयविपयकत्विमत्यर्थः । तथाचेश्वरज्ञानस्य नित्यस्य स्वाधि-करणवर्तमानकालपूर्वकालेऽपि सत्त्वेन तादृशं स्वसमानाधिकरणज्ञानं तदेवेति तद्विषयविषयकत्व-मक्षतम् । नहि ज्ञाने स्वप्राक्काालिकत्वं निवेशितमस्ति, येन नित्यत्वात्तस्य प्राक्कालाप्रसिद्धि-इराङ्क्रचेत; किन्तु स्वाधिकरणकालप्राक्कालेत्यादिरूपेण निवेशः। नवा घटकज्ञाने स्वाभिन्नत्वं निवेशितमस्ति, येन तदीयज्ञानान्तराप्रसिद्धिरुद्भाव्येत ॥ एवं गृहीतग्राहित्वन्नाम विषयीकृत-विषयक्षतम् । तच्चेश्वरज्ञानेप्यक्षतम् ; पूर्वकालं स्वविषवीकृतस्यैव उत्तरकालेऽपि विषयी-करणात् । नच ईरवरज्ञानस्यैवमप्रामाण्येपि प्रामाण्यमपि संभवति, आदिमक्षणेऽगृहीतार्थग्रा-हिःवादिति वाच्यम् –अनादौ संसारे आदिमक्षणस्य कस्यचिदभावात् सर्वदैव ईश्वरज्ञानस्य पूर्वका-लगृहीतग्राहितया प्रामाण्यप्रसक्त्यभावात् । नचेवं प्रमात्वेनाभिमतज्ञानस्यापि अनेकक्षणस्थायि-तया पूर्वक्षणगृहीतार्थप्राहितया उत्तरक्षणेऽप्रामाण्यापिरिशिति वाच्यम् — इष्टवात् । प्रथमक्ष-णमाद्यिव प्रमाखव्यवहारात् इति चेत्-उच्यते । नच तदेव ज्ञानं कालभेदेनाप्रमा भवितुमर्हति; पूर्वक्षण इवोत्तरक्षणेषि ज्ञानान्तरानपेक्षताया अक्षतत्वात् । नहि गृहीतग्राहित्वं भवदिभमतरू-पम्; किन्तु स्वसमानाधिकरणस्वावेषयिवयकज्ञानसापेक्षत्वम् । नचेदं पूर्वक्षणइवोत्तरक्षणे प्यस्तीति नाप्रामाण्यप्रसिक्तः । ईश्वरज्ञानेचेदशज्ञानसापेक्षता नास्तीति न गृहीतम्राहित्वम् । एव-मनपेक्षत्वे सत्यपि स्वाभिमतनिर्वचनानुसारेण कालभेदेनाप्रामाण्यस्वीकारे धारावाहिज्ञाने गृहीत- वाऽप्रागाण्ये अतिपसङ्गादिति ॥

[11] स्यादेतत् - अंतुपकारकं विषयस्य तदीयमेतदीयं वा न भवितुमहिति, अविशेषात् । नच तस्येत्यनियतं तत्र प्रमाणम्. अतिप्रसङ्गात् । न च तदभि-

विस्मृतार्थश्रुतौ चाप्रमात्वमेव स्यादिति गतिमदानी वेदप्रामाण्यप्रत्याशया । अतो नेश्वरज्ञानस्य गृहीतग्राहिता ॥ एवं गृहीतग्राहित्वरूपहेत्वभाववर्णनव्याजेन परकथितसगृहीतार्थग्राहित्वरूपल्लपल्लपल्लपल्लपाविष्ठाने परकथितसगृहीतार्थग्राहित्वरूपल्लपल्लपल्लपाविष्ठाने सुर्थमिति ज्ञापितं भवति । नद्यगृहीतो योऽर्थस्तद्ग्राहित्वं तद्थे इत्यत्र गमकमस्ति । गृहीतार्थग्राहित्वाभाववद्ज्ञानत्वस्यैव तद्थेत्वसंभवात् । नच गृहीतग्राहित्वमीश्वर्ज्ञानस्येति तत्प्रामाण्यं सर्वथा संभवतीति । नच गृहीतग्राहित्वाभाववद् ज्ञानं प्रमेतिस्वीकारे विशिष्ठज्ञानस्य विशेषणज्ञानगृहीतार्थग्राहित्वात्प्रमात्वं न स्यादिति वाच्यम् — प्रमात्वाप्रमात्वयोरंश्यमेदेन।ङ्गीकारात् । यदंशे यस्य गृहीतग्राहित्वाभावः तदंशे सा प्रमेति ॥

[11] स्यादेतत् — गृहीतप्राहित्वं नाम ज्ञातताश्रयवस्तुप्राहित्वम् । ईस्वरज्ञानेनचानादिना ज्ञाततायाः वस्तुनि प्रागेवोत्पादितत्वादिदमक्षतम् । धारावाहिज्ञानेषु च कालकलाविशेषस्पुरणात्तदंशे गृहीतप्राहिता नास्तीति प्रामाण्यासिद्धः । गृहीतिवस्मृतार्धश्रुतिस्थले च प्रागुत्पन्नज्ञातताया नष्टत्वात् प्रामाण्यं संभवत्येव । स्मरणं च न प्रमाणम् , अनुभव तज्जन्यसंस्कारकाले सर्वदा प्रागुत्पन्न ज्ञाततास्थितिर्धाकारात् । अत ईस्वरज्ञानमप्रमेवा। ज्ञाततेव न सिद्धेति चेत्—उच्यते। इदं ज्ञानं घटीयं, इदं पटीयमिति घटीयत्वादिकं ज्ञानस्य घटादिविषयगतिकिश्चिद्धपकारज्ञनकत्वाभावे न भवितुमहिति । पटादाविव घटादावण्यनुपकारकत्वाविशेषात् । अतो ज्ञानं विषयोपकारकं विषयीयमिति व्यवहारादित्यनुमानेनोपकाराष्ट्यज्ञाततासिद्धिः । ननु ज्ञानघटयोर्मिथ-संबन्धाविशेषे ज्ञाने किश्चिदाकारजनकत्वं बौद्धोक्तं नेष्यते; घटे ज्ञातताजनकत्वं पुनर्ज्ञानस्थेष्यत इति कुत इति चेन्न - घटस्य ज्ञानमितिवत् ज्ञानस्य घट इति व्यवहाराभावात् । नहि तस्येति षष्ट्या तदीयत्वनिर्देशरूपं तत्र उपकारकत्वे उन्यमान प्रमाणं अनियतं व्यभिचारिः; किन्तु सद्धेतुरेवः; अन्यथोपकाराभावेऽपि तदीयत्वे सर्वस्य सर्वीयत्वप्रसंगात् । एवं ताबद्धिषये उपकार स्सिद्धः । सच ज्ञाततारूपः ज्ञातो घट इसनुभवसिद्धः ॥ तस्य विषयज्ञानजन्यत्वं विधान्तरेणापि सिद्धयति । घटगतोपकारः घटज्ञानजन्यः घटसमवेतकार्यत्वादिति । नच तद-भिज्ञानभावे तद्वतीपकारस्योत्पात्तः; घटोपकारस्य घटोपादानकत्वात् ; उपादानज्ञान विना च

१. निराकिरिष्यमाणत्वात् इति क्षाततानिशकरणस्य पश्चात्करिष्यमाणतां प्रागुक्ता-प्रन्थकृता अत्र तत्करणं समुचितसङ्गतिपूर्वकामित्यालोच्य विस्तरे यथायोगमवतारितम्। प्रका-शादौ न केवलं सङ्गत्यप्रदर्शनम्, किन्तु पूर्वपक्षमध्ये उपमर्दकासिद्धान्तयुक्तयुपक्षेपेण वाक्या-थींऽपि विक्तितः॥ तदभिज्ञमन्तरेणेत्यत्र तदभिज्ञानमन्तरेणेति मकरन्दे पाठो लक्ष्यते.

ज्ञान (भिज्ञ) मन्तरेण तदुपकारस्योत्पत्तिः, तथाऽनभ्युपगमात् । अभ्युपगमे वा, कार्यत्वस्यानैकान्तिकत्वात् । अत्रोच्यते –

[12] स्वभावनियमाभावादुपकारोऽपि दुर्घटः ॥ सुघटत्वेऽपि सत्यर्थेऽसति का गतिरन्यथा ॥ २ ॥

विशेषाभावात्तत्वै फलं नान्यत्रेत्यस्यापि नियमस्यानुपपत्तेः । स्वभावनियमेन चोपपत्तौ तथैव विषयव्यवस्थोपपत्तेः । अवश्यश्चेतदनुम (भ्युपग) न्तव्यम् , अती-तादिविषयत्वा (या) नुरोधात् । न हि तत्र ज्ञानेन किश्चित् क्रियते इति शक्य-मवगन्तुम् ; असन्वात् । न च तद्धभैसाम्मन्याधारं किश्चित् क्रियते इति युक्तम् ; तेन तस्यैव विषयत्वप्राप्तेः ॥ तादात्म्याद्विशेषस्यापि सैव ज्ञाततेतिचेत् , तत् किं चक्षुषा घटे ज्ञायमाने रसोऽपि ज्ञायते, तादात्म्यात् ? घटाकारेण ज्ञायतएवासौ

कार्येत्पत्तरनम्युपगमात् । यदि तु मन्यते—' यत् कार्यं क्वित्माध्यं सत् यत्समवेतम् , तत् तद्ज्ञान-जन्यमित्येव नियमः । अतएव घटस्य क्वित्माध्यस्य कपालमाक्षात्कार्जन्यत्वं, घटगतरूपगन्धादेश्च क्वित्माध्यत्वाभावाद्धटात्मकोपादानमाक्षात्कार्गनिरपेक्षत्वम् । एवश्च ज्ञाततायाः क्रव्यसाध्यत्या उपादानाभिज्ञानापेक्षा नास्ति ' इति—तर्हि तथाम्युपगमे क्षित्यादिकमुपादानज्ञानसापेक्ष कार्यत्वादितीस्वरानुमाने तादशकार्यमादायानेकान्तिकत्वापित्तः । अतस्तर्वमपि कार्यमुपादानज्ञानन्यमेव । तच्च ज्ञातताजनकं ज्ञानं अयं घट इत्याकारकं तत्तत्पुरुषगतम् , घटो मया ज्ञात इत्याद्यनुभवात् ॥ एवं मया ज्ञात इति मज्जन्यज्ञातताश्रय इति प्रतीत्या तदाभिज्ञमन्तरेण तदुपकारानुत्पत्तिपरिशीलनादपि पुरुषगतज्ञानरूपगुणजन्यत्वमवस्थित इति चेत् —

[12] उच्यते — यदि तद्गतोपकारजनकत्वं विना तदीयत्वन्नास्ति, उपकारजननात्प्राक् तदीयत्वरूपविशेषाभावात् झानं तत्रैवोपकारं जनयतीति कथम् १ निह झानवटयोः विषयविष- विभावास्यस्वरूपसंबन्धात्मकस्वभावव्यवस्था भवतापि स्वीक्रियते । अतस्तदभावात् अत्रीपकार इतीदं दुरुपपादम् । तदर्थं स्वभावनियमस्वीकारे च तदेव तदीयत्वमिति व्यर्थमुपकारकत्य- नम् । किछ सति वर्वमानेऽर्थे आधारत्वस्य सुवचतया उपकारस्योपपन्नत्वेषि असति अवर्त- मानेऽतीतेऽनागतेचार्थे झानविषययोः विषयविषयिभावरूपस्वरूपसंबन्धास्यस्वभावं विना काऽ- न्या गतिरस्तिः तत्र विषणस्यासस्वात् झानेनोपकारोत्पादनायोगात् । नच घटस्यातीतानागत- त्वेऽपि घटत्वरूपसामान्यस्य सत्त्वात्तत्र झाततोत्पाद्यत इति वाच्यम् — तथासित झानस्य सामान्यीयत्वमेव स्यात् , न घटीयत्वमिति ॥ ननु मीमांसकमते धर्मधर्मिणोर्भेदाभेदाङ्गीकाराज्ञाति- तादात्म्यं व्यक्तावप्यस्तीति जातेर्ज्ञीतताश्रयत्वे व्यक्तरपि तथात्वोपपत्तिरिति चेत् — तर्हि रस- घटयोरपि भिनाभिन्नत्वाद्धटीयचाक्षुष्झानस्यापि रसीयत्वापत्तिः ; घटरसयोस्तादाम्स्याद्धटीयत्वे

(रसः) इति चेत् – अथ रसाकारेण किं न ज्ञायते? तेन रूपेण ज्ञातताऽना-धारत्वादिति चेत् – न तर्हि वर्तमानसामान्यज्ञानेऽप्यतीतानागतादिज्ञानम्; तेना-कारेण शाकट्यानाधारत्वादिति ॥

[13] नतु क्रियया कर्मणि किञ्चित् कर्त्तव्यिमितिव्याप्तेरस्त्वनुमानम् (२)। नः – (अनैकान्त्या) अनेकान्तादिसिद्धेवी न च लिङ्गमिह क्रिया ।। तद्दैशिष्टचप्रकाशत्वान्नाध्यक्षानुभवोऽधिके (३) ॥ ३ ॥

धात्वर्थमात्राभिनायेण प्रयोगे संयोगादिभिरनेकान्तात्। न हि शरसंयोगेन गगेन किञ्चित् क्रियते; अन्त्यशब्दाभिन्यक्तया वा (शब्दे?।। स्पन्दाभिनायेण, असिद्धेः॥ न्यापाराभिनायेण, शब्दलिङ्गेन्द्रियन्यापारैन्यभिचारात्। न हि तैः प्रमेये किञ्चि-

रसीयत्वमध्यस्येवेति चेत् – रसत्वेन रसीयत्वभिष कुतो न भवति ? रसस्य रसत्वेन रूपेण चा-क्षुषज्ञानजन्यज्ञाततानाधारत्वात्तथेति चेत्तिई अतीतानागतज्ञानस्य सामान्यरूपेणेव ज्ञातताजन-कत्या अतीतादेः व्यक्तिगतविशेषरूपेण ज्ञातनानाधारत्वात् ज्ञानस्य विशेषरूपेण तदीयता न स्यात् । अतो विनैव ज्ञातनां विधान्तरेणेव तदीयत्वमुपपादनीयमिति !!

[13] ननु (२) यत्र क्रियात्वं तत्र कर्मकारकगतिकिञ्चिज्ञनकत्वमू—यथा पाकिकियाया ओट-निष्ठिविक्कित्तिजनकत्विमिति व्याप्तिसत्त्वाद्धट जानामीत्यादिज्ञानिकया कर्मणि किञ्चिज्ञानिका क्रि-यात्वात् इत्यनुमान ज्ञाततासाधकमिति चेन्न — हेतोरसिद्ध्यनेकान्तान्यतरदुष्टत्वात् । तन्धाहि—सामान्यतो धात्वर्धः क्रियेखनुमानप्रयोगे संयोगादेरि संपूर्वकयुज्यर्थत्वात्तत्र व्यभिचारः, शरस्संयुनिक गगनिमिति कर्मभूते गगने संयोगस्य किञ्चिज्ञनकत्वाभावात् । शब्दिनत्यत्ववादिनस्ते शब्दमन्तानस्थानापन्ने शब्दाभिव्यक्तिसन्ताने प्रथमाद्यभिव्यक्तीनां द्वितीयाद्यभिव्यक्तिजनकत्वेऽपि अन्त्याभिव्यक्तिकियायाः किञ्चिज्ञनकत्वाभावाच । नच गगनस्याभिव्यक्तावकर्मन्तात्तत्र किञ्चिज्ञनकत्वाभावेपि न दोष इति वाच्यम् — एवमपि शब्दोऽभिव्यज्यत इति कर्मनक्तिरिप्रयोगे कर्मणि शब्देऽभिव्यक्तिकियायाः प्रथमादे द्वितीयाद्यभिव्यक्तिकरत्वेऽपि अन्त्यायाः किञ्चिकरत्वाभावाद्ययभिचारात् । अभिव्यक्तिस्त्रचेयं न पक्षभूतं ज्ञानम् अस्याश्यव्दिनिष्टत्वात् ; ज्ञानस्यचातदेशत्वात् । अनः कथं पक्षमादाय व्यभिचारप्रदर्शनिमिति न शङ्क्रयम् ॥ स्पन्दः क्रियेखिमिप्रायेणानुमानप्रयोगे च ज्ञाने गुणे सन्दत्वाभावात्वरूक्त्यासिदिः । तज्जन्यत्विविधिष्ट-कियेखमिप्रायेणानुमानप्रयोगे च ज्ञाने गुणे सन्दत्वाभावात्वरूक्तिविदेः । तज्जन्यत्विविधिष्ट-

१. प्र. 'नचान्यशब्दामिन्यक्तया तत्र ज्ञाततैवोःपाद्यत इति वाच्यम् — तस्याव्यवहितो-त्तरक्षण एव नाशात् । समवायिकारणस्य च क र्यसमकालतानियमात् । शब्दनित्यत्वस्य च निषेधादिति मावः ' इति । अत्र शब्दे ज्ञाततोःपत्त्याशङ्कायाः शब्दक्तपत्थ्रयनागेन तदुत्पत्त्य-संभवस्य च कथनात्मूले शब्दे इति पदं स्यादिति मन्यते ॥

त् क्रियते; अपि तु प्रमातर्थेव ।। फलाभिपायेणापि तथा । अन्ततस्तेनैवानेकान्तात् अनवस्थानाच ।। आद्यविनाशिधमीभिपायेण, द्वित्वादिभिरिनयमात् ।। आद्यकार काभिपायेण, कर्मण्यसिद्धेः । कर्मण्याद्यकारकं ज्ञानमित्येव हि साध्यम् । कर्तर्या द्युकारकत्वस्य कर्मीपकारत्वेनाव्याप्तेः; शब्दादिव्यापारेरेवानेकान्तात् ॥

[14] (३) स्यादेतत् - अनुभवसिद्धमेव प्राकटचम्। तथा हि ज्ञातोऽयमः इति सामान्यतः, साक्षात्कृतोऽयमर्थ इति विशेषतो विषयविशेषणमेव किञ्चित्र परिस्फुरतीति चेत्। तदसत्। यथा हि — 'अर्थेनैव विशेषो हि निराकारतय धियाम्'। तथा — क्रिययैव विशेषो हि व्यवहारेषु कर्मणाम् ॥ ४ ॥

किं न पश्यिस, घटिकया पटिक्रियेतिवत् कृतो घटः, करिष्यते घट इत्यादि तथैव गृहाण, घटज्ञानं पटज्ञानमितिवत् ज्ञातो घटो ज्ञास्यते ज्ञायते इति । कथमसं

तज्जन्यजनकरूपव्यापाराभिप्रायेण प्रयोग शब्दादिप्रमाकरणसम्बन्धिव्यापारेषु प्रमातिर प्रमाजन कत्वेऽपि कर्मणि प्रमेये किञ्चिदजनकेषु व्यभिचारः। फल कियेत्यभिप्रायेण प्रयोगे पचतीत्यादे विक्किर दिफले साध्याभावाद्वयभिचारः। फलस्यापि कर्मणि किञ्चिजनकत्वाम्युपगमे तज्जन्य फलस्यापि तदित्येवमनवस्था । आशुविनाशिधमेः क्रियेत्यभिप्रायेण प्रयोगे अपेक्षाबुद्धिजन्येर् तन्नाशनाश्चेषु द्वित्वादिषु व्यभिचारः। 'संयोगविभागयोरनपेक्षं कारणं कर्मे 'ति सूत्रणातिक यायामाशुकिञ्चिजनकत्वसद्भावात् आशूत्पादकं कियेत्यभिप्रायेण प्रयोगे कर्मण्याशुकारकत्व वा हेतुः, कर्त्रादौ क्राप्याशुकारकत्वं वा । आश्चे कर्मण्याशुकारकत्वमसिद्धम् , तस्यैव साध्य त्वात् । अत्यत्रशुकारकत्वस्य च कर्मण्याशुकारकत्वस्य स्थात्वात् । अत्यत्रशुकारकत्वस्य च कर्मण्याशुकारकत्वस्य स्थात्वात् । अत्यत्रशुकारकत्वस्य च कर्मण्याशुकारकत्वस्य स्थात्वात्वस्य स्थात्वात्वस्य स्थात्वर्वनिमाण व्यादारेषु कर्तर्याशुकारकेषु साध्याभावाद्वयभिचारात् । अतोऽसिध्यनेकान्तान्यतरस्यावर्जनीय त्वाव्यन्तमान स्थकम् ॥

[14] स्वादंतत्—(३) ज्ञाते। ऽयमर्थः, साक्षात्कृतो ऽयमर्थः, अनुमितो ऽयमर्थ इति सामान्य विशेषक्ष्पेणार्थिनष्ठतया ज्ञातता प्रत्यक्षक्ष्पानुभगसिद्धैवेति किमत्रानुमानगवेषणेनेनि चेत्—अत्रो त्ररमुत्तराधेनोक्तम । अर्थेनैव विशेषो हि निराकारतया धियामित्यावयोरिभमतत्वात् धियामर्थ जन्याकारशालित्वस्य सौत्रान्तिकोक्तस्य विश्रमादावाकारसमर्पणासंभवेनानङ्गीकारात् घटज्ञान पटज्ञानमित्यादौ धियां घटादिक्षपोऽर्थे एव स्वभावतो विशेषणभूतः; नतु घटादिजन्यो ज्ञान निष्ठो धर्मः किश्चिदिति यथा — तथा क्रियामादाय कर्भकारकव्यवहारेषु क्रियेव स्वभावतः कर्मिवशेषिका; नतु क्रियाजन्यः कर्मिनिष्ठो धर्मोऽपेक्षित इति । अतो ज्ञानवैशिष्टयमात्रविष यक्तस्वात् ज्ञाते। घट इत्याचनुभवो नातिरिक्तज्ञातताख्यधर्मविषयक इति । प्रसिद्धञ्चेदं क्रियाय एव विशेषकत्वमिषः घटिकत्या, पटिक्रियेति क्रियाविशेष्यकव्यवहारे कर्मणामिव, क्रतो घटः

वद्धयोर्धर्मधर्मिभाव इति चेत्-ध्वस्तो घट इति यथा। एतद्पि कथमिति चेत् – नूनं ध्वंसेनापि घटे किञ्चित् क्रियतेइति वक्तमध्यवसितोऽसि॥ तिन्नरूपणाधीनिन्ररूपणो ध्वंसः स्वभावादेव तदीय इति किमत्र संबन्धान्तरेणेति चेत् – प्रकृतेऽप्येवमेव ॥ [15] (४) एतेन फल्लानाधारत्वादर्थः कथं कर्मेति निरस्तम् । विनाद्यवत्

करिष्यमाणो घट इत्यादौ कर्मविशेष्यकव्यवहार कर्माण यानात्मकक्रतेन्साक्षाद्विशेषणत्वात् । एवमेव घटज्ञानं पटज्ञानित्यादौ ज्ञानं प्रथंसयेव, ज्ञातो घटः, ज्ञास्यते घट इत्यादाविष स्वभावतः क्रियाया विशेषणत्विमित गृद्धताम् । अन्यथा ज्ञास्यमामानत्वादेरप्यापातात् । नन्वात्मनिष्ठस्य ज्ञानस्यार्थाद्वित्वात् ज्ञातो घट इत्यर्थधर्मत्वोद्धेखः कथिमिते चेत् — ध्वंसस्य स्वप्रति योगिसमवायिदेशवृत्तित्वा प्रतियोग्यवृत्तित्वेषि ध्वस्तो घट इति प्रतियोगिधर्मत्वोद्धेख इत्रोपप्यते ॥ द्द्यान्तस्थलेषि कथिमिते चेत् — तिर्दं ज्ञानेन घटे ज्ञाततेव ध्वंसेनापि तत्र किञ्चिदुः त्याद्यते; अतएव ध्वस्त इति व्ववहार इति वक्तुमिन्छसीति भाति । नेवं शक्यम् — घटस्य नष्टत्वेन तत्र किञ्चिद्याधानप्रसक्तयभावात्॥ ननु ध्वंसघटयोधर्मधर्मभावोपयोगिसंवन्धो नापेक्षितः, घटक्रपप्रतियोगिज्ञानाधीनज्ञानकत्वाद्धंसस्य, विनेव संवन्धान्तरं, प्रतियोग्यनुयोगिभावात्मकस्वक्रप्रतियोगिज्ञानाधीनज्ञानकत्वाद्धंसस्य, विनेव संवन्धान्तरं, प्रतियोग्यनुयोगिभावात्मकस्वक्रपसंवन्धेनैव घटीयत्विमिति चेत् — प्रकृतेपि विषयनिक्रायत्वाद् ज्ञानस्य विषयविषयिभा वाख्यस्वक्रपसंवन्धेनैव विषयीयत्वमिति मन्यताम् । तथाच निक्रप्यनिक्रपक्रमावबळात् ध्वंसो यथाविवक्षं प्रतियोगिविशेष्यतया विशेषणतया च भासते; ज्ञानमपि तत्वव विषयं प्रति विशेष्यतया विशेषणतया चिरोष्ठानमिति ॥

[15] एवं ध्वंसदृष्टान्तवर्णनेन क्रुतिदृष्टान्तवर्णनेन च — कमेत्वस्य क्रियाजन्यफलाधारत्व- रूपत्या ज्ञानजन्यिकिञ्चित्फलानाधारत्वे कथमथीं ज्ञानकमेति, अथीं ज्ञानजन्यफलाधारः ज्ञानकमेति, अथीं ज्ञानजन्यफलाधारः ज्ञानकमेति, अथीं ज्ञानजन्यफलाधारः ज्ञानकमेति, अथीं ज्ञानजन्यफलाधारः ज्ञानकमेति। अत्राचनात्वादित्यनुमानेन (४) ज्ञाततास्थापनमि — निरस्तम् — घटं विनाशयतीत्यादौ विनाशस्य घटनिष्ठत्वाभावेन घटं णिजन्तार्थविनाशनफलीभूतविनाशाधारत्वाभावेन व्यभिचारात् । अतः क्रियाजन्यफलाधारत्वं न कर्मत्वम् , किन्तु करणव्यापारविषयत्वम् । घटा-देश्च विनाशसाधकमुद्ररादिव्यापारविषयत्वम् । प्रकृतिप ज्ञानकरणमनश्चाद्वादिव्यापारविषयत्वयाऽर्थस्य ज्ञानकर्मत्वामिति । यदिपुनः करणव्यापारविषयत्वस्य सर्वत्र दुरुपपादत्वात् घटं नाशयतीत्यादौ घटस्य नाशरूपफलानाधारत्वेपि नाशास्यफलनिरूपकत्वं स्वाभाविकमस्तीति तावतेव कर्मत्वमित्युच्यते — तिर्दि प्रकृतेपि ज्ञानस्य विषयनिरूप्यतया ज्ञाननिरूपकत्वादिषयस्य कर्मत्वमुपपद्यते । एतदुक्तंभवति — यद्यपि नाशयतीत्यादौ क्रियाजन्यफलसत्त्वाद् घटस्य कर्मत्वमुपपद्यते । एतदुक्तंभवति — यद्यपि नाशयतीत्यादौ क्रियाजन्यफलसत्त्वाद् घटस्य कर्मत्वमुपपद्यते । घटं जानातीत्यादौ च ज्ञानजन्यफलभावात्तद्युक्तम् । यदितु साक्षात् क्रियानिरूपकत्वेपि कर्मत्विभिष्यते — तिर्दि घटं नश्यतीति प्रयोगापत्तिः, घटस्य नाशनिरूपकत्वादि-निरूपकत्वीदि कर्मत्विभिष्यते — तिर्दि घटं नश्यतीति प्रयोगापत्तिः, घटस्य नाशनिरूपकत्वादि-

करणव्यापारविषयत्वेन तदुपपत्तेः । स्वाभाविकफर्लनिरूपकत्वञ्च तुल्यम् ॥

[16] (५) नतु ज्ञानमतीन्द्रियत्वादसाधारणकार्यानुमेयं तद्दभावे कथमनुमी-येत, अपतीतञ्च कथं व्यवहारपथमवतरेदिति ज्ञानव्यवहारान्यथाऽनुपपत्या ज्ञा तताकल्पनम् । तद्प्यसत् — परस्पराश्रयप्रसङ्गात् । ज्ञाततया हि ज्ञानमनुमीयत, ज्ञाते च तद्यवहागन्यथानुपपत्तिस्तां ज्ञापयेत् ॥

[17] कुतश्च ज्ञानमतीन्द्रियम् ? (१) इन्द्रियेणाऽनुपल्लभ्यमानत्वादिति चेत्। न । अनुमानोपन्यासे (नपक्षे) साध्याविशिष्टत्वात् । अनुपल्लब्धिमात्रोपन्यासे तु

त्याशङ्का भवति— तथापि तदाधारत्वं विना तिन्नरूपकत्वमात्रमपि कर्मत्वोपपादकं भवतीत्ये-तावदेवेहोच्यते । तत्र च निरूष्यं फलं वा भवतु, किया वा । सर्वधा कर्मत्वं भवत्येव । अत एव घटं करोतीत्यादी यत्निक्रिया प्रति घटस्य कर्मत्वम् । क्रतेर्यव्यत्वं च पञ्चमे वक्ष्यते । तावता घटं नश्यतीति प्रयोगापादनमयुक्तम् ; तथाऽभियुक्तव्यवहाराभावात् । अतएव करोतियतत्योः पर्यायत्वेपि घटं करोतीतिवत् घटं यतत इति, अर्थं वाञ्छतीतिवत् अर्थं स्पृहयनीति, चैत्रं प्रामं गमयतीतिवत् चैत्रमोदनं पाचयतीत्येवं न प्रयोगः । अतो निरूपकत्व - क्रियाजन्यफ-लाधारत्वादिकमेव तत्रतत्र संभवत् यथायथं तत्तद्धानुयोगानुगुणं कर्मतापदव्यपदेश्यं भवति, न भवति चेति स्वीकार्यमिति न कर्मतावलास्मलसिद्धिरिति ॥

[16] ननु व्यवहारे व्यवहर्तव्यज्ञानस्य कारणत्वादप्रतीते वस्तुनि व्यवहारायोगाद् ज्ञान-व्यवहारान्यथानुपपत्या ज्ञानप्रतीतिरेष्टव्या। सा च न प्रत्यक्षरूपाः ज्ञानस्यातीन्द्रियत्वात्। अतो ज्ञानं कार्यानुमेयं प्रकारान्तरेणाञ्चयत्वे सति व्यवहित्यमाणत्वादित्यनुमानेन (५) ज्ञानकार्यज्ञात-तासिद्धिः। अन्यथा कार्याभावे कथं तदनुमीयेतेति चेत्—न - प्रथमतो ज्ञातताज्ञानं, ततो ज्ञानानन्तुमानं, ततो ज्ञानव्यवहारः, ततस्तद्वयवहारग्रहणमिति भवदीयक्रमः। तत्र व्यवहारोपळम्भात् ज्ञाततानुमानं संप्रत्युच्यते। तथाच ज्ञातत्या ज्ञातया हि ज्ञानज्ञानम्, ज्ञाते च ज्ञाने व्यवहारप्रदायथानुपपित्तिद्वारा ज्ञातताज्ञानमित्यन्योन्याश्रयात्। तस्माद् ज्ञाततायां न किञ्चित्रप्रमाणामिति ॥

[17] कथं तर्हातीन्द्रियज्ञानानुमानमिति चेत् — एवं तावत् ज्ञातता निष्प्रमाणित्युक्तम् । अथ तदिप निरस्यते, कुतो नु ज्ञानमतीन्द्रियमिति । (१) इन्द्रियेणानुपलम्यमानत्वादिति चेत् — किमयमनुपलम्यमानत्वोपन्यासः अतीन्द्रियत्वसाधने हेतुस्तदित्याशयेन, किंवाऽतीन्द्रि - यत्वमिन्द्रियजन्योपलम्भाभावरूपत्वादनुपलन्धिप्रमाणगम्यमिति ज्ञापनार्थम् १ नाद्यः, हेतोस्सा-ध्यानितरेकात् । द्वितीये तु योग्यानुपलन्धेरेवाभावगमकत्वाद्योग्यत्वेनाविशोषिता न गमयेत् ।

१. प्र. ' अर्थो ज्ञानस्य कर्मैव न भवति; अतीतादेरप्यर्थत्वात्; कारकविशेषस्य च कर्मित्वात्। अतीतानागतं जानामीति द्वितीयाप्रयोगस्साधुरिति तु तत्त्वम् ' इति ॥

योग्यताऽविशेषिताऽसौ कथमैन्द्रियिकोपलम्भाभावं गमयेत् । तद्विशेषणे तु कथ-मतीन्द्रियं ज्ञानमिति ॥

[18] (२) तथाविधज्ञातताऽनाश्रयत्वादिति चेन्न — आश्रयासिद्धेः । व्यवहारान्यथानुपप्त्येव सिद्ध आश्रय इति चेन्न — ज्ञानहेतुनैव तदुपप्तेः ॥ तस्यात्ससनस्संयोगादिरूपस्य सन्तेऽपि सुषुप्तिदशायामर्थव्यवहाराभावान्नैवमिति चेन्न —
ज्ञावन्मात्रस्य व्यवहागहेतुत्वात् । अन्यथा ज्ञानस्वीकारेऽपि तुल्यत्वात् ॥ स्मरणान्यथाऽनुपप्त्येति चेन्न — तस्याप्यसिद्धेः ॥ अस्ति तावद्यवहारिनिमित्तं किश्चिदिति चेत् — किमतः १ । न ह्येतावता ज्ञानं तदिति सिद्ध्यति, तस्यैवासिद्धेः ॥
तथापि नियतस्य कर्तुः पद्यतेः कर्तृधमेंणैव केनचित् पद्यत्तिहेतुना भवितव्यमिति
चेत् — अस्त्विच्छा प्रत्यक्षसिद्धाः न तु ज्ञानम् । सेव कथं नियताधिकरणे (णा)

इन्द्रियजन्योपळंभाभावरूपातीन्द्रियत्वे योग्यानुपळिन्यरस्तीति कृत्वाऽनुपळच्चेर्योग्यतया विशे-षणे तु प्रतियोगिनो योग्यतायां सत्यामेवाभावे योग्यानुपळिन्यसंभवादुपळंभस्य ज्ञानस्य प्रत्यक्ष-योग्यत्व स्वीकृतं भवतीति कथं ज्ञानमतीन्द्रियमिति ॥

[18] ननु ज्ञानमतीन्द्रियं (२) साक्षात्ऋततारूपज्ञाततानाश्रयत्वादिति चेन । ज्ञानरूपस्य वक्षरंभैवासिद्धेः ॥ सर्वव्यवहारहेतुत्वाद् ज्ञानस्य ज्ञानाभावे व्यवहार एव न स्यादिति तद्वलात् ज्ञानस्य पक्षस्य सिद्धिरिति चेन — प्रत्यक्षप्रमाणसिद्धत्वे हि ज्ञानस्य तदवश्यं स्वीकर्तव्यम्। अप्रत्यक्षत्वे तु ज्ञानकल्पनैव व्यर्था; कल्पनीयज्ञानहेतुत्वेन सम्मतादात्ममनस्संयोगादित एव साक्षाद्वयवहारसिद्धयुपपत्तेः; 'तद्धेतोरेवास्य तद्वेतुःवे मन्ये किं तेने' ति न्यायात् । ननु आत्ममन-स्संयोगादिसत्त्वेऽपि सुपृष्तौ ब्यवहाराभावात्र तत् व्यवहारकारणिविति चेत्र – केवळात्ममन-स्संयोगादेर्व्यवहारहेतुत्वानङ्गीकारात्। यदि तु त्वतिएव ज्ञानकारणत्वं, तर्हि ज्ञानस्वीकारपक्षेपि तद्वळात् ज्ञानस्य ततो व्यवहारस्य च सुषुप्तावप्यापत्तेः । अतो या सामग्री ज्ञानहेतुः सा सा-क्षादेव व्यवहारहेतुरिति लाघवावलम्बनसम्भवाद् ज्ञानमसिद्धमिति ॥ ननु पूर्वज्ञानाभावे स्मरणं कथमिति चेच- स्मरणस्यापि ज्ञानविशेषरूपत्वादसिद्धत्वात् । ननु स्मरणस्थर्ङायव्यवहारे निमित्तेन केनचिद्राव्यमिति चेत् — सत्यम्, तावता तन्निमित्तं ज्ञानमिति न सिद्धयति । अन्यत्र ज्ञा-नस्य व्यवहारनिमित्तावे सिद्धे किल तन्नयेनात्रापि ज्ञानं तदिति सिद्धयेत् । ज्ञानं तु सर्वात्म-नैवासिद्धम् । अनुभवहेतुत्वेन कळन्तसामश्यधीनात् संस्काररूपातिशयबङात् स्मरणहेतुत्वेन ऋप्तसामग्रीनिविष्टात् साक्षादेव स्मरणकार्यव्यवहारोपपत्त्या अनुभवस्मरणयोरेवाकल्पनीयस्वा-दिति ॥ नन् तप्रकारासंभवेऽपि प्रवृत्तिः कर्तृगतधर्मिविशेषसापेक्षा कर्तृतन्मनस्संयोगमा-त्रेणाजायमानत्वातुः अन्यथाऽधिकानोक्षत्वे सर्वे प्रवर्तेरन्निति कर्तृनैयत्यः न स्पदित्यतुमानेन उत्पद्यतामिति चेम्न — ज्ञानाभ्युपगमेऽपि तुरुयत्वात्।। स्वहेतोः क्रुतिक्चिदिति चेत्—
तत एवेच्छाऽस्तु, किं ज्ञानकरुपनयेति ॥ स्यादेतत् — प्रकाशमाने खरुवर्थे तदुः
पादित्साहिरुपजायतेः न तु सुषुप्त्यवस्थायामप्रकाशमानेऽप्यर्थे इत्यनुभवसिद्धम् ।
तत इच्छ्याः कारणं विस्रक्षणमेव किञ्चित् परिकरुपनीयं, यस्मिन् सति सुस्वापस्रक्षणमौदासीन्यपर्थविषयमात्मनो निवर्त्तते इति चेत् - हन्तैवं सुस्वापानिष्टत्तिमनुभवसिद्धां प्रतिजानानेन ज्ञानमेवापरोक्षमिष्यते । अचेतयन्नेव हि सुषुप्त इत्युचयतेः अचैतन्यनिष्टत्तिरेव हि चैतन्यं ज्ञानमिति। तथाच कास्रात्ययापदिष्टो हेतुः ॥

[19] एतेन (३) क्षणिकत्वादिति निरस्तम् । अपिच किमिदं क्षणिकत्वं ना-म ? यद्याशुतरिवनाशित्वं, तदाऽनैकान्तिकम् । अथैकक्षणावस्थायित्वं, तदिसिद्धं प्रमाणाभावात् ॥ ननु स्थायि विज्ञानं यादृशमर्थक्षणं मृह्णदुत्पद्यते, द्वितीयेऽपि क्षणे

किञ्चित्सिद्धी तदेव ज्ञानिमित चेत् — इन्छानन्तरमेव यस इत्यनुभवादिन्छया सिद्धसाधनान्नज्ञानिसिद्धिरिति । ननु सेन्छापि न सर्वस्य सर्वत्र भवतीति व्यवस्थिते आत्मिन व्यवस्थितविषयिणी उत्पद्यमाना स्वाश्रयात्मगतधर्मविशेषजन्यत्वेनानुभीयत इति ज्ञानिसिद्धिरिति चेन — ज्ञानस्वीकारेऽपि तद् ज्ञानं सर्वस्य सर्वत्र न भवतीति व्यवस्थिते आत्मान व्यवस्थितविषयतयाः
जायत इति ज्ञानहेत्वात्मगततादृशधर्मान्तरकत्वादनवस्थानात् । तत्र चेत् सविषयकधर्मान्तराकत्वनेन केनापि हेतुना व्यवस्थया ज्ञानीत्पत्तिनिर्वाहः, तिहि तत एव हेतोस्साक्षादिन्छः
जायताम्; कि मध्ये ज्ञानकत्यनयाः ॥ स्यादेतत् — अनुभवसिद्धमेवेदं यत् अर्थप्रकाशे सिति
नद्धानीपादानेन्छाप्रयत्नादिः, सुषुष्यवस्थायां प्रकाशाभावाच्च तदभाव इति । अतः अर्थविषयकौदासीन्यात्मकसुस्वापनिषृत्तिदर्शनादुपादित्सादिकारणं किञ्चिदस्तीति चेत् — एवंसाति अचेतन्यात्मकसुरवापाभावस्य चेतन्यात्मकस्यार्थप्रकाशक्त्रस्यानुभवसिद्धत्वकथनाद् ज्ञानमपरोक्षमेवेध्यते । एवं ज्ञानस्य प्रत्यक्षसिद्धस्यापछापासंभवादेवात्ममनरसंयोगादिजन्यत्वस्थेऽछास्मरणव्यवहारादिजनकत्वस्य च तत्र स्वीकार इति । तथाचेवं सिद्धे ज्ञानक्षपश्चेऽतिन्द्रयत्वरूपसाध्यस्य बाधात्, ज्ञानमतीन्द्रयं तथाविधज्ञाततानाश्रयत्वादित्यनुमान बाधितमिति ॥

[19] एवं बाधितत्वादेव ज्ञानमतीन्द्रयं (३) क्षणिकत्वादित्यनुमान निरस्तम् । अपिचरं सिद्धिव्यभिचारान्यतरदुष्टीयं हेतुः, क्षणिकत्वस्याञ्चतरिवनाशित्वरूपत्वे इच्छाप्रयत्मसुख-दुःखद्धित्वादिषु साध्यामावेन व्यभिचारात्; एकक्षणमात्रवृत्तित्वात्मकत्वे तु ज्ञाने तदिसिद्धः, प्रमाणाभावात्; उत्पन्नस्य ज्ञानस्य तदनन्तरोत्पन्नेनान्येनैव विनाशस्य कल्प्यतयाऽन्ततो दिक्ष-णावस्थायित्वस्यावस्यकत्वात् ॥ ननु प्रत्यक्षज्ञानस्य वर्तमानविषयकत्वात् क्षणिकत्वं सिद्धयत्येव । अतएव श्वरस्वामिभिः (१-१-५) 'क्षणिका हि सा न बुद्धचन्तरकाल्यम्वस्था-

किं तादशमेव गृह्णाति, अन्यादशं वा, न वा कमपीति । न प्रथमः, तस्य क्षणस्या-तीतत्वात्; प्रत्यक्षज्ञानस्य च वर्तमानाभत्वात् । न चाऽतीतमेव वर्त्तमानतयोि छि-खिति, भ्रान्तत्वप्रसङ्गात् । विरम्यव्यापारायोगात् । प्रथमतोऽपि तथाऽ-भ्युपगपेऽनागतावेक्षणप्रसङ्गात् । न तृतीयः, ज्ञानत्वहानेरिति महावैतीयाः ॥ तदसत् । ज्ञानं गृह्णातीत्यस्यैवाऽर्थस्याऽनभ्युपगमात् । अपि तु तदेव ग्रह-

स्यत ' इति भाषितम् । अत्र बाह्यार्थापङापिबौद्धमतखण्डनावसरे क्षाणिका हि सेति भाष-माणाः बुद्धिक्षाणिकत्वं बौद्धमीमांसकोभयसंमतामिति दर्शयन्ति । बौद्धमते च क्षाणिकत्वामित्थम्-अर्थानां क्षणिकत्वात् अयं घट इति प्रत्यक्षे घटस्य वर्तमानतया भानात् ज्ञानस्य स्थायित्वे तत् प्रत्यक्षमुत्पत्तिकाले यं वर्तमानमधीत्मकं क्षणं गृह्णदुत्पन्नं द्वितीयक्षणेपि तद्ग्राहकं वा तदन्य-प्राहकं वा अप्राहकमेव वा? नादिमः; द्वितीयक्षणे प्रथमक्षणगृहीतस्य नष्टतयाऽर्तातःवात्। वर्त-मानस्य ह्याभा प्रत्यक्षज्ञाने भवति; नातीतस्य प्रकाशः । अतीतस्यैव वर्तमानतया प्रहणमित्यपि नः प्रथमक्षणे प्रमात्मकस्योत्तरक्षणे अनत्वापत्तेः । नाप्यन्यग्राहकत्वपक्षः, प्रथमक्षणे तदन्यद-गृहीत्वा द्वितीयक्षणे तद् गृह्णातीत्रस्यायुक्तत्वात्। तस्य तद्ग्रहणसामध्ये सति हि पूर्वमपि तद्-ग्रह आवश्यकः । प्रथमक्षणेपि तद्प्राहकत्वे तु भाविक्षणग्राहितया वर्तमानविषयकत्वस्वभाव-भङ्गः । न तृतीयः; अत्यन्तमग्राहकत्वे निर्विषयत्वापत्त्यां ज्ञानत्वमेव न स्यादिति । अस्मिन् बौद्धपक्षे वस्तुक्षणिकत्वमनभ्युपगच्छता मीमांसकेनास्वीकार्याशसत्त्वेपि ज्ञानक्षणिकत्वमनयैव रीसा सूपपादम् । अय घट इति प्रत्यक्षस्य वर्तमानक्षणाविष्ठिन्नतया वस्तुप्राहित्वात् विशेषणतया भारतस्य वर्तमानक्षणस्य ज्ञानद्वितीयक्षणेऽतीततया वर्तमानमाहिणा प्रत्यक्षेण तद्-प्रहणायोगात्, वर्तमानतया तत्क्षणप्रहणस्वीकारे च भ्रमत्वापत्तः, क्षणागाप्रहणस्य च प्रथम-क्षणे तद्महणस्य स्थितत्वेन दुर्वचत्वात् ज्ञानमेकक्षणमात्रस्थायि यत्क्षणेऽस्ति तत्क्षणावन्छन्ने घटादि गृह्णातीति वक्तव्यमिति । अतएव ज्ञानस्य द्वितीयक्षणे स्थित्यमावात् अवर्तमानस्य च प्र-त्यक्षेण ग्रहणायोगात् ' **ज्ञातत्वर्थे ज्ञानमनुमानादवगच्छति** ' इति भाषितिमिति चेत् — तदसत् - प्रथमतस्तावदन्यथाग्रहानिरासाय किञ्चिद्वक्तव्यम् । ज्ञानमर्थं गृह्णातीत्यस्य ज्ञानमर्थ-विषयकज्ञानाश्रय इति वा ज्ञानमर्थनिष्ठज्ञाततानुकूलव्यापारवदिति वा नार्थः, किन्तु गृह्णाति आलम्बते विषयीकरोतीत्येवार्थः । तत्र च ज्ञानं स्थिरं द्वितीयक्षणेपि पूर्वक्षणगृहीतं सर्वे वि षयीकुर्वदेवास्तीति तत्त्वम् । नचैवंसति अवर्तमानस्य वर्तमानतया प्रहणाद्रमस्वापात्तिरिति वा-

१. अय क. २.पाठः । पा. वर्तमानाभतया. २.प. ' यादशं वर्तम'नक्षणावन्छित्रम् , अन्यादशं द्वितीयक्षणावन्छित्रम् ' इति व्याख्यानात् अर्थक्षणिमस्त्र कर्मधारय इति ज्ञायते । तथाचार्थक्षणिकत्ववादिवादेमतोपन्यासी मूळ इति प्रतीयते। अधिकं टिप्पणीपरिणिष्टे दृष्टव्यम्।

णिनत्यभ्युपगमः । तथाच ज्ञानं प्रथमे यमर्थमालम्बय जातं, द्वितीयेऽपि क्षणे तदालम्बनमेव तन्नवेति परमार्थः । तत्र तदालम्बनमेव तदिति परमार्थः । नचैवं भ्रान्तत्वम् , विपरीतानवगाहनात् । तथापि ज्ञेयनिष्टचौ कथं ज्ञानानुष्टचिः ? तदनुष्टचौ वा कथं ज्ञेयनिष्टचिरिति चेत् – किमस्मिन्ननुपपन्नम् ? निह ज्ञानमर्थ-श्रेत्येकं तत्त्वमेकायुष्कं वेति ॥

[20] सत्यिप वा क्षणिकत्वे कथमप्रत्यक्षम् १ इत्यं यथोच्यते – न स्वप्रकाशं, वस्तुत्वादितरवस्तुवत् । न च ज्ञानान्तरग्राह्यं, ज्ञानयौगपद्यनिषेधेन समानकालस्य तस्याभावात् । ग्राहककाले ग्राह्यस्यातीतत्वेन वर्तमानाभत्वानुपपत्तेः । ग्राह्यकाले च ग्राह्यकस्यानागतत्वात् – इति चेत् – नन्वेवं ज्ञातताऽपि न प्रत्यक्षा स्यात् ,

च्यम् । प्रथमतो घटस्य यक्षणाग्यक्तवविद्यन्नतं गृहीतं पश्चादिप तद्ववक्षवविद्यन्नत्वेन तथैव प्रहणाद्धदे च तक्ष्मणाविद्यन्नत्वस्यावाधेन विपरीतानवगाहनाति । अवर्तमानप्राहित्वं प्रस्रक्षस्या- तुपपन्निमिति चेत् निहि प्रस्यक्षं यक्ष्मणे तद् प्रहीतुं प्रवृत्तं तदा तदवर्तमानम् । पश्चात्तन्नाशिपि पूर्वमेव गृहीतत्वेनादोषात् । अतश्च ज्ञेपक्षणिनवृत्ताविपि ज्ञानानुवृत्तौ न काचिदनुपपत्तिः । नच ज्ञानार्थयोरभेदः, येनैकिनिवृत्तावन्यन्न स्यात् । यथाच ज्ञानीत्पत्तेः प्रागिप कञ्चित्कालमर्थः किरिचित्स्थितः, तथाऽर्थनाशात्पश्चादिप क्षणमेकं ज्ञानमस्तीति । तस्मात्क्षणिकत्वहेतुरसिद्धः ॥

[20] किञ्च ज्ञानस्य क्षणिकत्वेनाप्रसक्षत्वे तुल्ययुक्त्या ज्ञातताया अपि क्षाणिकत्वमप्रस्थक्षत्वं च स्यादिति तत्परिहाराय किञ्चित्प्रकारावरुम्बने ज्ञानक्षणिकत्वमपि न सिद्ध्यतीति
हेत्वसिद्धिर्देद्धेत्र । तथाद्दि — ज्ञानस्य क्षणिकत्वेऽप्रसक्षत्वमेवमुपपाद्यम् — 'ज्ञानं न स्वप्रकांशं
वस्तुत्वात् घटादिवस्वन्तरवदिति ज्ञानस्य स्वाधीनप्रकाशासिद्धौ प्रत्यक्षविषयत्वं प्रत्यक्षज्ञानव्यक्षयन्तरकृतप्रहणेनेव वक्तव्यम् । तच क्षणिकत्वाच्च भवति । एकस्यैवं ज्ञानस्य समृहारुम्बनविधया घटपटादिसर्वप्राहकत्वसम्भवेन युगपद्ज्ञानद्वयोत्पत्तेरसिद्धतया ज्ञानस्य स्वोत्पत्तिकारोत्पन्नप्रत्यक्षप्राह्यत्वस्य दुर्वचत्वात् । स्वोत्तरकारोत्पन्नप्रत्यक्षस्य वर्तमानविषयकत्वानुपपत्तेः ' इति ।
एवमेव ज्ञाततायाः क्षणिकत्वादप्रत्यक्षत्वम् । सा हि वस्तुत्वादस्वप्रकाशोति ज्ञानप्राह्या वाच्या ।
तत्र न स्वजनकज्ञानेन स्वयं प्रत्यक्ष्याः ज्ञातताया भावितया तत्कार्छेऽभावात् । नच तदेव
ज्ञानं ज्ञाततोत्पत्तौ सत्यां ज्ञाततां गृह्णतीति युक्तम् ; पूर्वं तद्याहिणः पश्चात्तद्यादित्वायोगात् ।
नापि ज्ञाततोत्पत्तिसमयोत्पन्नज्ञानपाद्याः प्रत्यक्षेत्र तत्पूर्वं स्थितस्य तत्कारोत्वात्वादिति कर्यः
रूपकारवात् । तद्ज्ञानजनकस्य चेन्द्रियसानिकर्षस्य तत्पूर्वं स्थितस्य तत्कारोत्वादिति कर्यः
रूपकारवात् । ज्ञाततोत्तरकारोत्वाद्यान्वज्ञानेन च सा न प्राद्धा । तदा तस्या अतीतत्वादिति कर्यः

क्षणिकत्वात् ॥ कथम् १ । इत्थम् — न स्वपकाशा । वस्तुत्वात् , न जनकप्राह्या, अनागतत्वात् । विरम्यव्यापारायोगाच । न समसमयज्ञानप्राह्या, ज्ञानजनकेन्द्रि-यसम्बन्धाननुभवात् । न च तदुत्तरज्ञानप्राह्या, तदानीमतीतत्वात् — इति ॥ क्षणिकत्वमेव तस्याः कृत इति चेत् — त्वदुत्तरग्रक्तरेव । तथाहि—यं क्षणमाश्रित्य जाता ततः परमपि तमेवाश्रयते अन्यं वा, न वा कमपीति । तत्र न प्रथमः, तस्य तदानीमसत्त्वात् । न द्वितीयः, अप्रतिसंक्रमात् । एकक्षणावगाहिनि च ज्ञाने तद्व्यक्षणाश्रयज्ञातताफलत्वेन भ्रान्तत्वप्रसङ्गात् , रजतावगाहिनि पुरोवर्तिर्वृत्ति- ज्ञातताफल इव । न चान्यमपि क्षणं ज्ञानमवगाहते, तदानीं तस्यासन्त्वात् । न वृतीयः, निःस्वभावताप्रसङ्गात् । न ह्यसौ तदानीं तदीयाऽन्यदीया वेति ॥

[21] अतीतेनापि तेनैव क्षणेनोपलक्षिताऽनुवर्त्तते इति चेत् – एवं नहिं वर्त-

तस्याः क्षणिकत्वमिति चेत् — त्वदुक्तनीत्येव । तथाहि — अयं घट इति वर्तमानक्षणाविच्छन्निय्त्रहणे वर्तमानक्षणिविपयकितं ज्ञानं ज्ञातत्याऽनुमेयिमिति वक्तव्यम् । तत्र ज्ञातताप्रत्यक्षमिपि
क्षणिकत्वाहुर्लभिनित्युच्यते । साहि ज्ञातता, स्थायित्वस्वीकारे, द्वितीयक्षणे पूर्वं यत्क्षणानिष्ठत्वेन
जाता तत्क्षणिनष्ठा वा तदन्यक्षणिनिष्ठा वा अवृत्तिरेव वा । नाद्यः, तस्य क्षणस्यातीतित्वात् ।
न द्वितीयः, तस्या अमूर्तायाः गमनशक्तिविकलत्वात् । यत्क्षणावगाहि यद् ज्ञानं तस्य ज्ञानस्य तत्क्षणान्यक्षणाश्रयकज्ञातताफलकत्वासिद्ध्या इदं रजतिमिति रजतज्ञानस्य पुरोवृत्तिक्रुक्तिनिष्ठज्ञातताफलकस्येव श्रमत्वप्रसङ्गात् । निह तत्र रजतज्ञानं रजते ज्ञाततामुत्पादयितः, जगद्वित्रिजते कुत्रापि इदं ज्ञातिमिति तदाऽननुभवातः ; क्रुक्तावेव इदं ज्ञातिमित्यनुभवात् । यद्यपि
गुरुमताविलक्षणे ज्ञानातीन्द्रियत्ववादिप्रकृतभद्दमतेऽन्यथाख्यातिसत्त्वादिदमर्थोपि रजतज्ञाने
विषयः; अथापि न मामान्यत इदमर्थज्ञानेन इदं ज्ञातिमत्यनुभवः; किन्तु रजतप्रहणेन ।
तथाचेकप्रहणप्रयुक्ता यत्रान्यज्ञातता तत्र श्रमत्वमिति प्रकृतेष्येवं स्थादिति । वस्तुनो ज्ञानाविपये
ज्ञाततोत्पत्तिरयुक्ता, सर्वत्र प्रसङ्गात्। नच पूर्वक्षणविषयकज्ञानमुत्तरक्षणविषयकमित, क्षणस्य तस्य
तदाऽनागतत्वान् ॥ नच तृनीयोऽवृत्तिपक्षः; धर्मस्वभावकत्वभङ्गप्रसङ्गात् ॥

[21] ननु न सर्वात्मना तस्या अवृत्तित्वम्, पूर्वक्षणे स्थितत्वात् । तन्नाशानन्तरं तु तदुपलक्षिताऽनुवर्तते, आश्रयनाशानन्तरं क्षणमेकं रूपरसादिवदिति चेत् – तर्हि प्रकाशापर-पर्यायायाः तस्यास्तदा वर्तमानार्थकत्वं न स्यात्। अन्यथा पूर्वं वर्तमानस्थत्वमात्रेण वर्तमानार्थ-

१.प्र. 'ज्ञातताजननोत्तरकाले तदिन्द्रियसंबन्धस्य प्राप्त्या तत्समकालं तद्भावादित्यर्थः । अनुभवेति भूप्राप्तावित्येतस्य रूपम् '। २. यद्यपीदं रजनमिति ज्ञाने नः पुरोवर्यपि विषयः, अथापि तन्मतेऽन्यथास्यास्यास्यानात् इदंज्ञानिमेने रजतज्ञाने स्वितं विषय इति म०।

मानार्थता प्रकाशंस्य न स्यात् । अन्यथा ज्ञानस्यापि तथानुवृत्तेः को दोषः? निह् वर्तमानार्थपकाशसम्बन्धमन्तरेण ज्ञानस्यान्या वर्तमानावभासता नाम । अर्थनिरपे-क्षपकाशनानुवृत्तिमात्रेण तथात्वे भूतभाविविषयस्यापि ज्ञानस्य तथाभावपसङ्गात्।

[22] अथ मा भूदयं दोष इति स्थूल एव वर्तमानः प्रकाशेनाश्रीयते इत्य-भ्युपगमः, तदा तज्ज्ञानस्यापि स एव विषय इति तस्यापि न क्षणिकत्वमिति ॥

कत्वस्वीकारे ज्ञानस्यापि वर्तमानक्षणप्राहिणः तत्क्षणनाञ्चानन्तर तत्क्षणोपलक्षित्तयाऽनुवृत्यु क्तौ को दोष ; वर्तमानार्थकत्विनविहे सति वर्तमानाभत्वानिर्वाहासंभवात्। निह विषयनिष्ठज्ञात-ताजनकत्वातिरिक्तं विषयसंबन्धं ज्ञानेऽनुपयतस्तव मते ज्ञानस्य वर्तमानार्थकज्ञातताहे-तुत्वातिरिक्तं वर्तमानाभत्वं नाम किञ्चिदितः। एवञ्चार्थक्षपाश्रयाभावेऽपि प्राकटयानुवृत्ति स्वी-कृत्य तावन्मात्रेण वर्तमानार्थकत्वाभ्युपगमे, यस्य ज्ञानस्य वर्तमानाभत्वमनिष्ठं, तस्य भूतभावि-विषयकस्याप्युक्तरीत्या वर्तमानाभत्वप्रसंगः। अतो ज्ञातताया वर्तमानार्थकत्वरक्षणाय यं क्षण-माश्रित्य जाता तत्क्षणनाञ्चवाले सापि नश्यतीत्येव स्वीकार्यमिति सिद्ध तस्या अपि क्षणिकत्वादप्रसक्षः वापितिरिति।

[22] अथ नैष दोपः स्थूल्स्येव वर्तमानस्य प्राक्तत्याश्रयस्वस्धांकारात् । तथाहि — नहि बै द्ववत् सर्वक्षणिकस्व कस्यचिदाभिमतम् । अतो घटादा जाता ज्ञातता आश्रयसहितैवानुवर्तत इति न तत्र वर्तमानार्थस्वक्षातः, नापि क्षणिकस्वम् । यस्तु ' अयं घट' इति प्रस्के घट-विशेषणतया भासमाना वर्तमानकालः, तस्य क्षणस्वतया तिष्ठज्ञातताण एव क्षणिकस्वाद-प्रस्यक्षस्वमबौद्धमते आपाद्यम् । ततस्तत्र क्षणो न विशेषणम् ; किन्तु अनेकक्षणानुवत्त-स्थूलकाल एव वर्तमाना विशेषणमित्यभ्युपगम्यते इति चेत्—तिर्हि ज्ञानविषय एव ज्ञाततोष्पत्या ज्ञातत्या स्वाश्रयगोचरज्ञानस्यैवानुमेयतया च ज्ञानमपि स्थूलकालविषयक्रमेवति वर्तमानाभस्वा-भङ्गन्त्र तस्यापि क्षणिकस्वम् । अत एव क्षणोपाधीनामनाकलनात् धारावाहिज्ञानेषु स्थूल-कालविषयक्रतया पूर्वाविशिष्टस्वमुत्तरस्य प्रागुक्तम् । एवञ्च क्षणज्ञानं न प्रसक्षस्य, किन्त्व-स्यादशिमस्येव स्वीकार्यम् । यन्ध्रपत्रियक प्रस्यक्षं तस्क्षणस्य ज्ञाततोस्पत्तिकाल एव नाशेन साक्षास्कृततास्यज्ञातताया वर्तमानार्थकस्वावश्यक्षवेन तदुत्पत्तरेवासंभवादि प्रसक्षस्य क्षण-विषयकस्य क्षणप्रस्यक्षमपि क्षणो-णाध्याकल्लमस्यस्य स्वीक्रमः । सर्वथा ज्ञानस्यापि ज्ञातताया इव न क्षणिकस्वमिति सिद्धं ज्ञाननिद्यस्वसाधकस्यास्य कालस्ययापदिष्टस्वादिवत् स्वस्त्रपासिद्धस्वमपिति ॥

१. प्रकाशस्योति पद ज्ञानार्धकमिति आपाततः प्रकाशन्याख्यादर्शने प्रतीयते । तत्र अनौचित्यमाळीच्य प्रकाशपदस्य ज्ञाततापरत्वे एव फिक्का संगच्छत इति म०।

[28] नतु (४) ज्ञानभेन्द्रियकं चेत् , विषयसश्चारो न स्यात् , संजातसम्बन्धत्वात् । न च जिज्ञासानियमान्नियमः, तस्याः संशयपूर्वकत्वात् , तस्य च धन्मिंज्ञानपूर्वकत्वात् , धर्मिणश्च सन्निधिमात्रेण ज्ञाने जिज्ञासापेक्षणे वा उभयथाप्यन्वस्थानादिति – तन्न – ज्ञाततापक्षेऽपि तुल्यत्वात् । तस्या अपि हि ज्ञेयत्वे तत्परम्पराज्ञानापातात् ; जिज्ञासानियमस्य च तद्वदनुपपत्तेः । नचेन्द्रियसम्बन्धवि-च्छेदाद्विराम इति युक्तम् – आत्मनाकटचान्यापनात् ॥ स्वभावत एव काचिदसाव-

[23] ननु (४) बाह्यविषयसञ्चारित्वात् ज्ञानमतीन्द्रियमिति साधयामः। यद्यैन्द्रियकं स्यात् , घटादिज्ञानस्य मनस्संयुक्तसमवाय एव सानिकार्षे वाच्य इति तस्य सर्वदैव सत्त्वात् घट-ज्ञानप्रसक्षं समनन्तरं तरप्रसक्षप्रत्यक्षं ततस्तरप्रसमिति मानसप्रत्यक्षपरंपरैव स्यादिति न बाह्यविषयान्तरप्रहणप्रसक्तिः । यदि सत्यपि सन्निकर्षे तदिभभवेन बाह्यप्रत्यक्षमेव जायेत, तर्हि प्राथिमकं ज्ञानप्रत्यक्षमपि तत एव न स्यादिति । नच यदा यिज्जिज्ञासा तदा तत्प्रत्यक्षमिति कदा-चिद्वाह्यस्य कदाचिद् ज्ञानस्य च प्रहोपपत्तिरिति वाच्यम् – जिज्ञासायास्संशयजन्यत्वात् संश-यस्य च धर्भिज्ञ न जन्यत्वात् घटज्ञानकाले पटरूपधर्मिज्ञानस्यैवाभावेन संशयजिज्ञासाद्यप्रसक्तया पटज्ञानायोगात् । यदि घर्मिज्ञानमस्ति, तर्हि तत् जिज्ञासानपेक्षमिन्द्रियसन्निकर्षमात्रबलाजातं वा जिज्ञासापेक्ष वा ? आये तथेत्र मनइन्द्रियसनिकर्षबलेन ज्ञानधाराप्रहणप्रसक्तयाऽनवस्थेति न बाह्यज्ञानान्तरोत्पत्तिः । अन्त्ये तस्य ज्ञानस्य जिज्ञासापेक्षत्वे जिज्ञासाय।स्पंशयम्येन धर्मि. ज्ञानापेक्षा, तस्यापि धर्मिज्ञानस्य तथैव जिज्ञासापेक्षेत्यनवस्था स्यादिति धर्मिज्ञानोत्पत्तिरेव न भवेदिति चेन — ज्ञाततापक्षेऽपि विषयसञ्चारित्वासंभवस्य तुरुयत्वात् । घटज्ञानेन घटे उत्पन्ना या ज्ञातना तत्प्रत्यक्षस्य तदनन्तर स्वीकारे ज्ञातताज्ञानेन ज्ञातताय।मुःपादिता या ज्ञा-तता तत्प्रत्यक्षं, ततः पुनरपि तथेति ज्ञाततापरम्पराज्ञानधारैव स्यादिति । नच ज्ञातताविषये जिज्ञासायां सःयां तद्ग्रहणं; न चेत् , वस्वन्तरग्रहणमिति वाच्यम् – पूर्वं ज्ञाततादिरूपध र्मिज्ञानाभावेन तिज्जिज्ञासाय। अयोगात् । तस्य धर्मिज्ञानस्य जिज्ञासानपेक्षत्वे ज्ञातताज्ञानपरम्पः रैव स्यात् ; तत्सापेक्षत्वे च धर्मिज्ञानासंभव इति पूर्ववद्यापात् । नच मनम्मयुक्तमम्ब यक्तपा-SSन्तरसन्निकपिस्य सदा सत्त्वात्पूर्वं दोषः प्रसक्तः । स इह न भवति । घटेन्द्रियसन्निकर्दे विन्छिन्ने ज्ञानतया सानिकर्पाविरहेण ज्ञातताज्ञानधारानापत्या सिचक्रछटस्वन्तरप्रहणमंभवादिति वान्यम् – बाह्यनिष्ठज्ञाततायामेवं परिहारेऽपि अहं सुखीति ज्ञानजनितारमनिष्ठज्ञाततायां मन-स्सयुक्तसमवायरूपसन्निकर्षसत्वात्तदविच्छेद।त्तत्र ज्ञातताधाराज्ञानप्रसगात् उक्तसमाधानस्या-त्मप्राकटयरूपविषयासस्पर्शित्वात् । ननु ज्ञाततारूपधर्मिज्ञानस्य पूर्वमभावेन जिज्ञासाप्रसक्तय-भावादिजिज्ञामितेव ज्ञातता ज्ञायते । नच तावता सर्वज्ञातताज्ञानप्रसङ्गः; अनुभवानुरोधेन जिज्ञासिताऽपि ज्ञायते, न तु सर्वेति चेत् – तुल्यम् ॥ प्रागुत्पन्नज्ञाततास्मरण-जनितजिज्ञासः सम्रुग्मीलितनयनः सञ्जातज्ञानसमुत्पादितपाकट्यं जिज्ञासुरेव प्रतिपद्यते इन्यतो नानवस्थेति चेत् – तुल्यमेतत् ॥

[34] ननु (५) ज्ञानं न सविकल्पकग्राह्यं, तस्य निर्विकल्पकपूर्वकत्वादः निर्विकल्पकगृहीतस्य तावत्कालानवस्थानातः तस्य तेनैव विनाशात् । नापि केवल्र-निर्विकल्पकवेद्यम्, तस्य सविकल्पकोन्नेयत्वेन तद्भावे प्रमाणाभावात् । न च समवायाभावविन्निर्विकल्पकनिरपेक्षसविकल्पकगोचरत्वं ज्ञानस्येति साम्प्रतम् – तयोविंशेषणांशस्य प्राग्रहणादनुमानादिवत्तदुपपत्तेः प्रकृते तु ज्ञानत्वादेरनुप-

स्वभाव एव शरणामिति समाधानादिति चेत् — एवमेव ज्ञानमप्यजिज्ञासितमेव किञ्चिद्वहाते, किञ्चित्र गृह्यत इति स्वभावत एव निर्वाहस्तुल्यः । तथाच यदा न गृह्यते तदा वाह्यविषय-सञ्चार इति । ननु 'विना कारणं स्वभावते। व्यवस्था न प्रामाणिकी । अतो जिज्ञासाया सत्यामेव ज्ञातताज्ञानं; न चेत्, बाह्यसञ्चार इत्येवोच्यते । धर्मिज्ञानाभावे कथं जिज्ञासेति चेत् — घट-गतप्रकृतज्ञातताव्यक्तेः पूर्वमद्दृश्वेऽपि एतज्ञातीयप्रागुत्पन्नज्ञाततायाः सामान्यतो प्रहणात्तत्सम-रणेन जिज्ञासायां सामान्यतो जनितायां नयनसित्रकष्वछात्संप्रतिज्ञातेन कानेन समुत्पादितां ज्ञाततां जिज्ञासुत्वादगृह्णाति । यदा तु नैवं जिज्ञासा, तदा विषयान्तरानुधावनम् ' इति चेत् — एतदपि तुत्यम् । प्रकृतज्ञानरूपधर्मिणः प्रागददृश्वेऽपि सजातीयज्ञानस्मरणरूपधर्मिज्ञानजनित-जिज्ञामाभावाभवाभ्या ज्ञानप्रसक्ष तदभावविषयसञ्चारित्रक्रपहेतुरप्रयोजको व्याप्यत्वासिद्ध इति ॥

[24] नन्वस्तु अनुमानान्तरम् (५) ज्ञानमतीन्द्रियं सविकल्पाविषयत्वे सित निर्विकल्पाविषयत्वे सित निर्विकल्पाविषयत्वे सित निर्विकल्पाविषयत्वे सित निर्विकल्पाविषयत्वे सित निर्विकल्पाविषयत्वे सित निर्विकल्पान्यस्थायित्वात् । ज्ञानेत्पिक्तिकालः तिन्निर्विकल्पकताल इति कालद्वयानन्तर हि सिविकल्पोन्तिः । सिवकल्पोत्पत्तिकाले च विषय आवश्यकः, प्रत्यक्षस्य वर्तमानग्राहित्वात् । नच ज्ञानं त्रिक्षणावस्थायि, तस्य स्वोत्तरगुणनाश्यतया तिन्निर्विकल्पेनेव नाशात् । सिवकल्पस्य निर्विकल्पपूर्वकतया निर्विकल्पस्यावश्यकत्वात् । नापि निर्विकल्पविषयः, सिवकल्पाविषयत्वात् । अर्तान्द्रियं हि निर्विकल्पस्यावश्यकत्वात् । नापि निर्विकल्पविषयः, सिवकल्पाविषयत्वात् । अर्तान्द्रियं हि निर्विकल्पकं सर्वत्र सिवकल्पक्रवलेनोन्नीयते । नच समवायाभावयो निर्विकल्पनिर्वेक्षसिवकल्पप्राद्यत्वस्य तृतीयस्तवकान्ते निर्वितत्वात् तद्वदेव ज्ञानस्यापि तद्वत्पत्तिद्वितीपक्षण एव निर्विकल्पं विनेव सिवकल्पप्राद्यत्वमस्तीति साम्प्रतम् — समवायाभावयोः प्रतियोगिविशिष्टतयेव प्रहणात् अभावत्वादेश्च वटप्रतियोगिकत्वाद्यपेक्षयाऽतिरिक्तजात्वादिक्वपत्वाभावात् प्रतियोगिकत्वविशेषणस्य च पूर्वं गृहीतत्वात् विशेषणञ्चानसङ्गवात् निर्विकल्पं विनेव

लब्धेरगृहीतिविशेषणायाश्च बुद्धेविशेष्यानुपसंक्रमात्कथमेवं स्यात् १ नः उत्पक्षमात्रस्यैव बाह्यविषयज्ञानस्यालोचनात् । ततस्तत्पुरस्सरं पथमत एव तज्जातीयस्य ज्ञानान्तरस्य विकल्पनात् । इन्द्रियसिक्षकष्टिय तदैव विशेषणग्रहणलक्षणसहकारिसंपतोः । व्यक्तचन्तरसमवेतमपि हि सामान्यं गृहीतं तदेवेत्युपर्युं व्यते । अन्यथाऽनुमानादिविकल्पानामनुत्पादपसङ्गः । तद्रतस्य विशेषणस्याग्रहणा दन्यगतस्य चानुपयोमात्कि लिङ्गग्रहणसहकारि स्यादिति । एतेन शब्दादिमत्यक्षं व्याख्यातमिति ।।

[25] स्यादेतत्(६)विषयनिरूप्यं हि ज्ञानिमध्यते। न चातीन्द्रियस्य परमाण्वादे-

विशिष्टज्ञानरूपतःसविकल्पोत्पत्तिर्युक्ता, यथा वाह्ररूपविभेषणस्य परामर्शकाळ एव गृहीतःखातः पर्वतो बह्रिमानिति विशिष्टानुमित्याञ्चरपत्तिः। प्रकृते तु पूर्व विषयस्तरय ज्ञानविशेषणस्य गृही-तत्वेऽपि ज्ञानत्वप्रसक्षत्वानुमितित्वादेः प्रागनुपछन्धत्वात् विशिष्ट्यद्रेश्च विशेषणमगृहीत्वा विशेष्यप्राहित्वाभावात् तथाविशेषणप्रहणस्य च पूर्वं विशेषणज्ञ सामावेऽनुपपदःवात्कथमत्र निर्विकरपित्रपेक्षसिवकरपोचरत्वं स्यादिति चेन – प्रथमतो घटमानं ततस्तिन्निर्विकरपकं ज्ञानत्वविषयकं ततः पुर्नघटज्ञानं तते। निर्विकरुपं विनैव सविकरपमिति वर्णनेनादोषात् । द्वितीयज्ञानोत्पत्तिकाल एव ज्ञानत्वीनविकल्पकरूपसहकारिसम्पन्नतया इन्द्रियसन्निकपेस्य सवि-करपजनने सामर्थ्यात् । यद्यपि जानत्वं पूर्वघटज्ञानव्यक्तीं गृहीतं, नतु सविकरपविषयद्वितीय-त्र्यक्तै।; अथापि न दोपः, ज्ञानत्वस्यैकत्वात् । प्रकृतव्यक्तिनिष्ठविशेषणज्ञाने सत्येव सवि-नियमस्वीकारे वनुमित्यादिसविकल्पानि नोत्पद्येरन् : पर्वतीयवाह्नगतत्वेन विह्नित्वस्य प्रागगृहीततया महानसीयवह्नयादिगतविह्नित्वप्रहस्यानुपयुक्ततायास्वदाभेमततया च छिङ्गपरामर्शस्य विशेषणज्ञानरूपमहकारिसम्पत्यभावा**त् । न**न्वनुमिनोमीत्यनुव्यवसायनिर्वाहः क-धम , अनुमित्यनन्तरमनुमित्यनुदयात् ; सिद्भेरनुनितिप्रतिबन्यकन्दातः ; निर्विकन्पेन चानुमिति-नाशादिति चेत् – घटाचनुमितिगतानुमितित्वनिर्विकरपेन बह्वयाचनुमितिसविकरपोत्पत्तिः : एव सिपाधियपाधीनानुमिन्यन्तरस्थलेष्यनुब्यवसायो भवितुमईतीति । यदा विपयम्हपाविशेपणस्य प्राग्गृहीततया समवायाभावयोरिव ज्ञानस्यापि प्रथमत एव सविकल्पम्।परन्तु तस्य ज्ञानन्वानुमिति-व्याचंशे निर्विकलपरूपत्वं तदा स्वीकार्यमिति॥ एवं व्यक्तिमेदेन निर्विकलपस्विकलपोपपादनेन द्वि-क्षणावस्थायिनइगव्दरये-छाप्रयत्नादेश्च प्रत्यक्षममि निरूपितं भवति । एवञ्च त्रिक्षणानवस्थायि-वक्रपहेतोक्शव्दादौ व्यभिचारोपि द्रष्टव्यः । तथाच प्रकृतातीन्द्रियत्वसाधकहेतुर्व्यसिद्ध इति ।

 $[\]lfloor 25 \rfloor$ स्यादेतत् $- \langle \xi \rangle$ विमत ज्ञानमतीन्द्रयं ज्ञानस्वाद्तीन्द्रयार्थविषयकज्ञानत्रदित्यनुमान-

१. प्र. ' अनुमिखनुव्यवसाय रूपसविकराकं ववर्तमानेपि पूर्वविकालके प्रस्वविकालके स्वी-कृत्य निर्वाद्यम् एवं घटज्ञानद्वयस्य सर्वत्रोत्पत्तौभानामावत् प्रस्थे पत्र समवस्तापरतयानेयः' इत्यादि।

र्षनसा वेदनमस्ति। न चागृहीतस्य विशेषणत्वम् । न च नित्यपरोक्षस्यापरोक्ष-विशिष्ट्विद्विषयत्वं, व्याघातादिति — न, बाह्योन्द्रियम्राह्यस्याम्राह्यस्य वा पूर्वज्ञाः नोपनीतस्यैव मनसा वेदनात् । अन्यथाऽतीन्द्रियस्मरणस्याप्यनुत्पत्तिनसङ्गात्। इयांस्तु विशेषः — तस्मिन् सति तद्बलादेवः असति तु तज्जनितवासनावलात्। न चैवं सति स्मरणमततः अगृहीतज्ञानगोचरत्वात् । न च विषयांशे तत्त्रथा स्यादिति युक्तम् — अवच्लेदकतया मागवस्थावदवभासनात्। न च मत्यभिज्ञान-मपि महणस्मरणाकारम् ः विरोधात् । अथ महणस्मरणयोः कियती सामम्रीः १ अधिकोऽर्थसन्निकर्षे महणस्य, संस्कारमात्रं सन्निकर्षः स्मरणस्य ॥ अथ महण-

नातीन्द्रियत्वमस्तु । नच दष्टान्ते साध्यवैकल्यं, विषयरूपविशेषणविशिष्टत्येव ज्ञानस्य मान-सप्रत्यक्षवेद्यताया वक्तव्यत्वात् अतीन्द्रियपरमाण्यादौ मनसस्साक्षाद्वहिरिन्द्रियद्वारा च सन्निकर्ष-बिरहेण प्रत्यक्षस्यासंभवेन नित्य परोक्षस्य तस्यापरोक्षे ज्ञानसविकल्पके विषयत्वासंभवात् । वस्तुनि नित्यपरोक्षत्वापरोक्षत्वयोविंरुद्धत्वादिति चेन – वस्तुनो बहिरिन्द्रियसनिकर्षस्य बाह्य-प्रत्यक्षं प्रत्येव हेतुतया मानसप्रत्यक्षे वाह्यपदार्थभाने तस्य प्रयोजकत्वाभावात् सुरभि चन्दन-मिति चाक्षुपे सौरभस्येव बाह्येन्द्रियग्र।ह्यस्यापि मानसप्रत्यक्षरूपानुन्यवसाय ज्ञानिवशेषणतया भानं ज्ञानळक्षणारूपप्रत्यासत्तिबळादित्येव वान्यम् । भयं घट इति ज्ञानस्य प्राग्जातत्वात्ज्ञा-नगृहीतःबाद्धटस्य ज्ञानलक्षणप्रस्यासात्त्रभावात् । तथाचातीन्द्रयस्यापि परमाण्यादेरनुमित्यादिना ग्रहणानन्तरं तयेव प्रत्यासत्त्या मनसाऽनुव्यवसायेन विषयीकरणमित्यदोषात् । ज्ञानप्रत्यासत्त्य-नङ्गीकारेचातीन्द्रियार्थस्मरणमपि न स्यान् । अनुभवगृहीतत्वाद्धि तत्स्मरणम् । ननु संस्कार-गृहीतत्वात्मरणमिति चन्न - जातस्यानुभवस्य नष्टत्वात्तत्रसंकाररूपवासनाकरपना । इह तु प्राक्क्षणण्यानुभवसत्त्वाद्विनैव वासना पुनर्मनसा नद्ग्रहणोपपत्तिरिति । तर्हि गृहीतग्राहित्या-त्युनर्मानसं वेदन स्मरणरूपमेव स्यादिति च न वाच्यम् – गृहीत परमाण्वादि प्रति विशे-ध्यतया प्रागगृहीतस्य ज्ञानस्यापि घहणास्मरणस्वायोगात् । नच विषयांशे तस्मरणरूपं स्या-दिति युक्तम् — सोयमिस्यत्र तदेजदा जैशेशाज्यरूपातः कनायस्य । इव विषयस्य विशेषणतया भानात्प्रस्यभिज्ञाया इय विशेषणाशेषि समरणरूपलासंभवात् ॥ प्रत्यभिज्ञाया एव तदंशे तथात्वं कुतो नेति चेत् — स्मृतिभिन्नं ज्ञानंद्यनुभवः । अत. स्मृतित्वानुभवत्वयोविरोधात्त्रथा न भव-तीति ॥ अथ संस्कारजन्त्राविशेषे प्रत्यभिज्ञानं प्रहणरूपम्; स घट इत्यादि तु स्मरणरूपमिति कीदशसामग्रीवैलक्षण्यादिति चेत् ग्रहणस्थले संस्कारातिरिक्तोऽप्थेन सनिकर्पोऽस्तिः सोयं घट इत्यत्र घटे चक्षुरिन्द्रियसंयोगः, तत्तादौ च संयुक्तसम्बन्धित्वमितिः, स्मरणस्थले स नास्तीति वैलक्षण्यम् । अतस्संस्कारमात्रजन्यमय ज्ञानं समरणम् ॥ अथागृहीतज्ञानगोचर- तेन्द्रियेण जनितत्वात् ।। अथ कस्सिन्निकर्षः ? ज्ञानेन संयुक्तसमवायः, तद्थेन संयुक्तसमवेतावेशेषणत्विमिति ॥ मनसो निर्पेक्षस्य वहिन्योपारेऽन्ध्रविधिशाद्यभाव-प्रसङ्ग इति चेत् – ज्ञानावच्छेदकं प्रति नाय दोषः । न च ज्ञानापेक्षया बहिरि-त्यस्ति । नापि तद्विषयापेक्षया निर्पेक्षत्वं, तस्यैव ज्ञानस्यापेक्षणात् ॥

[26] अथापि ज्ञानं मत्यक्षमित्यत्र किं प्रमाणम् १ प्रत्यक्षमेव । यदस्त्रयत् — 'ज्ञानिकल्पानां भावाभावसंवेदनादध्यात्मम् ' (न्याय० ५ - १ - ३१) इति ॥ त्वेऽपि क्रत एतदपरोक्षाकारम् १ कारणान्तरनिरपेक्षेण संस्काराधिकसन्निकर्षव-

तया ज्ञानज्ञानस्य स्मरणावाभावादनुभव रूपत्वेऽपि कुनः प्रत्यक्षरूपत्वम्, असमिदिष्ठानुमितिरूप्त्वेऽप्यनुभवाविरोधादिनि चेत् — छिङ्गञ्ञानादिनिरपेक्षेण संस्कारातिरिक्तसिक्वर्यवता मन्दिन्द्रयेण जानितत्वादेतन् प्रत्यक्षमिति ॥ कोऽत्र सिन्नकर्ष इति चेन् — विषयविशिष्ठज्ञानं हि प्रत्यक्षीक्रियते, तत्र ज्ञानांशे मनम्संयुक्तसमवायस्सिन्निकर्षः, तिष्ठशेषणीभूतार्थेन च संयुक्तसमेवतिवेशेषणत्वम् ॥ ननु मनसे बहिरिन्द्रियमुखेन बाह्यार्थज्ञानजनकावं, ननु स्वतः । एवश्च मनोजन्यज्ञानएव बाह्यविषयकत्वाङ्गीकारे बहिरिन्द्रियमुखेन बाह्यार्थज्ञानमसे कृतिवार्यपार इष्टो भवति । तथाचान्धविधरायभावप्रमङ्गः बहिरिन्द्रियनैक्तयेऽपि मनसेव रूपादिसंवेदनसंभवादिति चेत् — स्वातन्त्रयेण बाह्यवस्तुनो मनसा प्रहणेह्येष दोषः । चक्षुषा चन्दनविशेषणत्वया सौरभस्येव मनसा ज्ञाननिवेशेषणत्वया बाह्यप्रहणे तु नैव दोष इति । किञ्च मनसा ज्ञानमर्थरचेत्रस्य गृह्यते । तत्र ज्ञानांशे मनसो निरपेक्षत्वेऽपि न तदर्थं बहिर्व्याप रः; ज्ञानस्य संयुक्तात्मसमवायेन सिनकुष्टत्वात् । बाह्यार्थाशे तु बहिर्व्यापारसस्विपि न निरपेक्षत्वमः ; व्याहरिन्द्रयजन्यार्थज्ञानमुपजीन्वेवानुव्यवसायजननात् । अतो निरपेक्षस्य बहिर्व्यापारे इति पूर्वपक्षएवायुक्त इति । अतोऽतीन्द्रियक्तस्रज्ञानस्याप्येन्द्रियकत्वमंभवाद् दृष्टानस्साध्यविवस्य इति न ज्ञानत्वहेतुनाप्यतीन्द्रियत्वसाधनसंभवः ॥

[26] अथैवमतीन्द्रियत्वसाधकहेतृनां दुष्टत्वोपन्यासेनैन्द्रियकत्वं वापक नास्तीति सिद्धा-विष तत्र साधकं प्रमाणं किमिति चेत् — प्रत्यक्षमेत्र प्रमाणं । तथाच न्यायमूत्रम् ५ - १ -३१. अस्यार्थः — ज्ञानप्रमेदाना प्रत्यक्षानुमित्यादीनां आत्मिन भावस्याभावस्य च सनेदनात् अस्ति मे एतत्प्रत्यक्षं, नास्ति मे तत्प्रत्यक्षामित्येवं प्रत्यक्षसत्त्वादनुपल्या्वः प्रत्यक्षवेद्येति ॥

तथाच ज्ञानस्यैन्द्रियकत्वेनातीन्द्रियत्वाभावात्तदनुमानायापि ज्ञाततारूपकार्यकल्पनाऽया-गात्प्रमाणान्तराभावाच ज्ञानताया एवासिद्धौ गृहीतग्राहित्वस्य ज्ञानताविशिष्ठग्राहित्वरूपत्वा-

१. प्र. 'वस्तुतस्तत्तारमृतिजन्यमेव प्रत्यभिज्ञानम् । संस्कारद्वारापूर्वानुभवस्य करणत्वे ज्ञान-करणतया परोक्षत्वापत्तिः । तत्तारमृतिस्तु निर्व्यापारं वानकरण 'मिति ।

[27] नतु नेश्वरज्ञानं प्रमा, नित्यत्वेनाफल्लतात् । नापि प्रमाणम्, अकार-कत्वात् । अत एव च न तदाश्रयः प्रमातिति – उच्यते —

मितिः सम्यक् परिच्छित्तस्तद्वता च ममातृता । तदयोगव्यवच्छेदः प्रामाण्यं गौतमे मते ॥ ५ ॥

समीचीनो ह्यनुभवः प्रमेति व्यवस्थितम् । तथाच अनित्यत्वेन विशेषण-मनर्थकम् , नित्यानुभवसिद्धौ तद्यवच्छेदस्यानिष्टत्वान् ; असिद्धौ च व्यवच्छेद्याभा-वात् ! नचेदमनुमानम् , आश्रयासिद्धिवाधयोरन्यतराकान्तत्वात् । न तत् प्रमा-करणिमिति त्विष्यत एव, प्रमया सम्बन्धाभावात् । तदाश्रयस्य तु प्रमातृत्वमेत-देव यत् तत्समवायः । कारकत्वे सतीति तु विशेषणं पूर्वविन्तरर्थकमनुसन्धेयम् । यद्येवम् , 'आप्तपामाण्याद्' (न्याय०. २ - २ ३७) इति सूत्रविरोधः । तेन हीश्वरस्य प्रामाण्यं प्रतिपाद्यते, न तु प्रमातृत्विमिति चेत् — न - निमित्तसमावेशेन व्यवहारसमावेशाविरोधात् । प्रनासमवायो हि प्रमातृव्यवहारनिर्मित्तं; प्रमया त्वयी-

संभवाष्य्रवोक्तरूपमेव गृहीतप्राहिःवमिति तस्येश्वरज्ञानेऽभावात्तस्य प्रामाण्यं निराक्षेपम् ; निष्कृष्टं यथार्थानुभवःवरूपप्रमाणःवश्व तत्र निर्विवादिभिति ॥

[27] नन्वन्यथेइवरज्ञानप्रामाण्यं निषेवामः । किमिद प्रामाण्यं प्रमातं प्रमाकरणत्वं वार् नाद्यः, प्रमायाः धात्वर्थतया क्रियारूपायाः कारकनिष्णदातया जन्यत्वात् ; ईइवरज्ञानस्य च नित्यत्वस्थीकारेण फलानात्मकत्वात् । नान्त्यः, अकरणत्वात् । एवञ्चेश्वरस्य प्रमातृत्वमप्य-सिद्धमिति चेत् — उच्यते— मितिनीम यथार्थानुभव एवः प्रमातृत्वञ्च तदाश्रयत्वमेवेति यथा-क्रममीश्वरज्ञाने ईश्वरे च तदक्षतम् । सूत्रे गौतमाभिमतमीश्वरगतं प्रामाण्यञ्च प्रमाऽयोगव्यवच्छेद-रूपम् । अत्र प्रमालक्षणेऽनित्यत्वे सति यथार्थानुभवत्वमिति अनित्यत्वविशेषणदानं नित्यानुभवसिद्धयसिद्धिभ्यामनुपपत्रम् ; सिद्धौ तत्प्रमात्वस्यापिष्ठतया तद्वयवच्छेदस्यानिष्ठतयाऽनित्यत्वन्वशेषणायोगात् ; नित्यज्ञानासिद्धौ च व्यावर्त्याभावेन तद्विशेषणवैयर्थ्यत् । किञ्चेश्वरज्ञानं न प्रमा फलानात्मकत्वादितीद साध्यानुमापकं न भवित, आश्रयासिद्धत्वात् ; कथमपि तित्यत्वद्यङ्गीकारे प्रमात्वस्थापि तत्त्व सिद्धत्या वाधात् । यत्त् तस्य प्रमात्ररणत्वरूपप्रामाण्यं न भवितीति—तदिष्टम् । प्रमातृत्वमपि न कर्तृकारकत्वे सिति प्रमासमवायानुयोगित्वरूपम् ; ईश्वर-सिद्धौ तत्वमानृत्वस्यापि सिद्धतया तद्वयवच्छेदायोगात् ; असिद्धौ च विशेषणदानवैयर्थात् । अतः प्रमातृत्वस्यापि सिद्धतया तद्वयवच्छेदायोगात् ; असिद्धौ च विशेषणदानवैयर्थात् । अतः प्रमात्रवं प्रमासमवायानुयोगित्वमात्रम् । एवं चेत् , कथं ' मन्त्रायुवैदप्रामाण्यवच्च तत्प्रामाण्यमात्तप्रामाण्यात् ' इत्यातस्यश्वरस्य प्रमातृत्व विद्यप्र प्रमाणात्वं न्यायदर्शने प्रतिपाद्यत्व इति चेत्—प्रमातृत्वस्थेत्र प्रमाणपदप्रवृत्तिनित्तस्य प्रमाऽयोगव्यवऽच्छेदस्य नित्यप्रमाशालिनि तत्व

गव्यवच्छेदेन सम्बन्धः प्रमाणव्यवहारानिमित्तम्। तदुभयश्चेक्वरे । अत्राणि कार्ययेति विशेषणं पूर्ववदनर्थकमूहनीयम् ॥

[28] स्यादेतत्-प्रमीयतेऽनेनित प्रमाणं, प्रमिणोतीति प्रमाता इति कारकशब्दत्वमनयोः । तथाच कथमकारकमर्थ इति चेत्— न- एतस्य व्युत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वात् । पर्वाचिनिमित्तं तु यथोपदिर्शितमेवः व्यवस्थापनात् । अन्यथा अस्मदादिषु
न प्रमात्व्यवहारः स्यात् ः सर्वत्र स्वातन्त्र्याभावात् । करणव्यवहारस्त्वन्यत्र यचप्यन्यनिमित्तकोऽपि, तथापीहोक्तनिमित्तविवक्षयैवेति ॥ एवन्तिहै पश्चमप्रमाणाभ्युपगमेऽपिसद्धान्तः । न हि तत् प्रत्यक्षमनुमानमागमो वा, अनिन्द्रियल्ङिक्शबद्दकरणत्वात् – न – साक्षात्कारिप्रमावत्तया प्रत्यक्षान्तभीवात् ः इन्द्रियार्थसान्निक-

स्मिन् समावेशात्प्रमातृब्यवहारेण सह प्रमाणब्यवहारसमावेशे न कश्चिद्विरोध इति॥ कार्यया प्रमया-ऽयोगब्यवच्छेद एव प्रमाणत्विमिति चेत्— कार्ययेति विशेषणं सिद्धयसिद्धिभ्या मयुक्तमिति ।

[28] नन्बीइवरस्य प्रमाणत्वं प्रमातृत्वञ्च न भवति; प्रमाणशब्दस्य प्रमीयते अनेनेति करणकारके, प्रमातृशब्दस्य च प्रमिणोतीति कर्तृकारके व्युत्पन्नवात् । ईश्वरप्रमाया नित्यवेन ई्वरम्य तत्र कथमपि कारकत्वाभावादिति चेत्र — गोशब्दस्य गच्छतीति गमनरूपनिमित्त-मादाय न्युत्पत्ताविप अगच्छत्यिप प्रयोगात्सास्नादिमत्त्वमेव यथा प्रवृत्तिनिमित्तं, तथा प्रमातृ-शब्दस्यापि प्रमासमवायानुयोगित्वमेव प्रवृत्तिनिमित्तम् ; अन्यथा ज्ञानादिकातिपयिक्रयायाः प्रायोऽपुरुषतन्त्रस्वेन प्रमायां जीवस्यापि, स्वतन्त्रः कर्तेत्यनुशासितप्रयताश्रयत्वरूपस्वातन्त्र्या-भावेन कर्तृकारकत्वाभावात्प्रमातृत्वव्यवहारायोगात्॥ अस्तु प्रमातृत्वम् ; प्रमाणत्वं तु कथ-भिति चेत्-यद्यपि चक्षुरादे। प्रमाकरणत्वरूपं प्रवृत्तिनिमित्तमनुयायि अबाधितमिति व्युत्पत्ति-निमित्तातिरिक्तं प्रवृत्तिनिमित्तं नापेक्षितम् ; अथापि ईश्वरे अयोगव्यवच्छेद ह्रवप्रामाण्यविवक्षया तथा प्रयोगः । नन्वेवं तर्हि प्रमाणं पञ्चविधं, तत्र चत्वारि करणरूपाणि, पञ्चमं प्रमाऽघो-गन्यवाच्छिन्नरूपमिति पञ्चधा प्रमाणविभागः कर्तन्यस्स्यादिति तथाऽनुक्तत्वादनुक्तप्रामाण्यस्यापि कस्यचित्स्वीकारेऽपसिद्धान्तः। नच तदीश्वररूपं प्रमाणं कळतान्तर्भूतम्ः; इन्द्रियछिङ्गशब्द-रूपकरणभिन्नत्वात् । उपमानभिन्नत्वं तु स्पष्टमिति चेत् - न - ईश्वरज्ञानस्यापि साक्षात्कारि-त्ववत्तया प्रत्यक्षत्वसिद्धै। प्रत्यक्षप्रमाणत्वस्य प्रत्यक्षाऽयोगव्यवच्छेदरूपस्येश्वरे इन्द्रियार्थसन्निकर्षे च संभवेनेस्वरस्य प्रसक्षप्रमाणेऽन्तर्भावात् । फलायोगव्यवच्छित्रं कारणं करणमिति ह्याहुः । अत इन्द्रियार्थसिक्तकर्षे प्रत्यक्षायोग व्यवच्छेदो निराबाधः । इदमेव च प्रमावस्त्वं प्रमा-निस्पयोगरूपं स्वान्यवहितोत्तरकालनियतवार्तिप्रमाकत्वम् । तथाच यदसत्त्वेऽन्यवहितोत्तरका ले प्रमो न स्यात्, तत् प्रमाणम् । अतो नाकाशादेः प्रमाणखापत्तिः। इदमेव फळायोगेति फळप- षोत्पंत्रत्वस्य च लोकिकेमात्रविषयत्वात्।।

[29] स्यादेतत् — तथापीश्वरज्ञानं न प्रमा, विपर्ययत्वात् । यदा खल्वेत स्मदादिविश्रमानालम्बते, तदैतस्य विषयमस्पृश्चतो न ज्ञानावगाहनसम्भव इति दर्थोऽप्यालम्बनमभ्युपेयम्। तथाच तदिप विपर्ययः, विपरीतार्थालम्बनत्वात्। तद वगाहने वा अस्मदादेविंश्रमान् अविदुषस्तदुपश्चमायोपदेशानामसर्वज्ञपूर्वकत्वमिति न—विश्वमस्याप्रामाण्येऽपि तद्विषयस्य तत्त्वमुल्लिखतोऽश्रान्तत्वात्। अन्यथा श्चान्ति सम्रुच्छेदशसङ्गः; प्रमाणाभावात् ॥ तथाप्यारोपितार्थावच्छित्रज्ञानालम्बनत्वेन क न श्चान्तत्वमिति चेत् — न — यद् यत्र नास्ति तत्र तस्यावगतिरिति श्चान्त्यर्थत्वात् । एतदालम्बनस्य चैवमुल्लिखतः सर्वत्र यथार्थत्वात् । निह न तद्रजत्वाऽपि तत्रासत्, नाऽपि तन्नावगतिमिति ॥

देन सूच्यते । भत ईस्वरः प्रत्यक्षप्रमाणम् । न्यायसूत्रे 'इन्द्रियार्थसिनकर्पोत्पनं ज्ञान 'मि। उत्पन्नत्वघटिनप्रत्यक्षलक्षणकरणं तु जीवज्ञानमात्राभिप्रायेण ॥

[29] नन्वेवमपीस्वरज्ञानमप्रमेव, अमलात् । अमलब्जास्मद्वायभ्रमविषयकत्वात् । ज्ञानस् च विषयाविष्ठिनस्येव ज्ञेयतया ईरवर्क्षानस्य भ्रमग्राहित्वे भ्रमविषयग्राहित्वस्यात्यावस्यकत्वात् भ्रमाग्राहित्वे तु असर्वज्ञत्वादसमद्भमनिवृत्त्यर्थानामुपदेशानामसर्वज्ञपूर्वकत्वेनाश्रद्धेयत्वमिति चेन्न-भ्रमस्याप्रमात्वेऽपि भ्रमविषयज्ञानस्य भ्रमत्वाभावात् ; तस्य तत्त्वोङ्गिखित्वात् । अन्यश्चमपदार्थ एव न ।सिद्धयेत् । तत्त्वज्ञानेनि हि वस्तुसिद्धिः । भ्रमज्ञानं च न ते तत्त्वज्ञानमिति नन्वधापि भ्रमग्रहणे सति अविद्यमानविषयस्यापि भ्रम इव ग्रहणात् कथं न भ्रमत्विमिति चेन्न-यः प्रकारो यत्र विशेष्ये नास्ति तत्र विशेष्ये तस्य प्रकारस्य ज्ञानं हि भ्रान्तिः,यथा शुक्तौ रज्ञ तत्त्वस्य; एतद्भमविषयकस्य च ज्ञानस्य, भ्रमो यथाऽस्ति एवमेव तत्त्वमुङ्खिलाः सर्वाशेषि यथार्थि व्यात् । शुक्तौ रज्ञतंभ्रमवानयं जीवः इति हि ईरवरः प्रत्येति । तत्र शुक्तेः रज्ञतत्वाभावेषि भ्रां शुक्तयंशे विशेषणतया भासमानं नहि न रज्ञतम् । नच भ्रमेऽवच्छेदकत्वया तन्नास्ति । नन्तत् तत्रावच्छेदकत्वनागृहीतमिति । तथाच शुक्तिविशेष्यकर्ज्ञतत्वप्रकारकभ्रमञ्ज्ञानवानयमिति श्वरङ्गानेन भ्रमे शुक्तिविशेष्यकत्वं रज्ञतत्वप्रकारकत्वं च वर्तमानमेव गृह्यत इति तद्यथार्थमेव अतो यथार्थानुभवत्वरूपप्रमात्वमिप तत्र नास्तीति नाशङ्कनीयम् । तत्त्वद्धभीस्वरज्ञानस्य प्रमाणत्वम् , ईरवरस्य प्रमातृत्वं प्रमाणत्वभैति ॥

[³⁰] साक्षांत्कााराणि नित्ययोगिनि परद्वारानपेक्षस्थितौ भूतार्थानुभवे निविष्टनिखिलप्रस्तारिवस्तुक्रमः ॥ लेशादृष्टिनिमित्तदुष्टिविगमप्रभ्रष्टशङ्कातुषः शङ्कोन्मेषकलङ्किभिः किमपरैस्तन्मे प्रमाणं श्रिवः ॥ ६ ॥

इति न्यायकुसुमाञ्जलो चतुर्थस्तवकः ॥ ४ ॥ ॥ श्रीः ॥

[30] यस्य खलु साक्षास्तारिताख्यविषयिताशालिनि इन्द्रियादिनिरपेक्षास्थितिके विनाश-विधुरतया नित्यं सम्बद्धे यथाभूतार्थानुभवे सर्वाण्यपि अनन्तविचित्ररूपाणि क्रामिकाणि वस्तूनि यथावदसङ्करेण विषयभूतानि, स भगवान् सर्वज्ञतया यिक्तचदंशाज्ञानप्रयुक्तान्यथोपदेष्टृत्वादि-दोषाविरहेण स्वोपदेशेऽप्रामाण्यशङ्कामल्पामपि प्रश्नंशयन्नस्माकं प्रमाणमस्ति । तन्नास्तिक्येनान्यथ। वा वृथाशङ्कावर्धनेन स्वयमाविलेः पापिभिश्व परैः किमिति ॥

> इति सप्तशैलधामश्रीधामदयाधनस्तुरीयमिमम् । न्याकृत देशिकदर्शनधुरन्थरो वीरराववस्तवकम् ॥

इति कुसुमाञ्जलिविस्तरे चतुर्थस्तवकः ॥ ॥ श्रीमते हयवदनपरमञ्जलो नमः ॥

॥ शुभमस्तु॥

रं. प्र०. 'यद्वा मूतार्थोऽनुभवे। यस्य, तादृशि साक्षाःकारवित शिवे '! २. पाठाऽयं तार्किकरक्षाव्याख्याने मल्छिनाथीये दृष्टः। प्र. नानापदार्थानामिति व्याख्यातम्। प्रस्तारो हि विस्तारो नानात्वं वैचित्र्यम्। प्रस्तावि इति क. ख. पा०.। ३. दुष्ट्रमिति कुचित् पाठः, तत्र भावे कः इति प्र०.

श्रीमते श्रीनिवासपरब्रह्मणे नमः

न्या य कु सु मा ञ्ज लौ

पश्चमस्स्तबकः.

नन्वीक्वरे प्रमाणोपपत्तौ सत्यां सर्वमेतदेवं स्यात्। तदेव तु न पक्ष्याम इति चेत् – नह्येष स्थाणोरपराधः यदेनमन्धो न पक्ष्यति । तथाहि –

कार्याऽऽयोजनघृत्यादेः पदात् प्रत्ययतः श्रुतेः । वाक्यात् संख्याविशेषाच साध्यो विश्वविदव्ययः ॥ १॥

[2] क्षित्यादि कर्तृपूर्वकं कार्यत्वादिति न वाघोऽस्योपजीव्यत्वात् प्रतिवन्धो न दुर्वलैः।

श्रीः

कुसुमाञ्जालि विस्तरे – पश्चमः स्तवकः.

यं भूतभौतिकमयेऽत्र परैरसाध्यादैकैकतोऽद्भुतगुणादिप तर्कयन्ति । सोऽयं श्रुत्तश्रुतिषु विष्णुरशेषदृश्यश्र्वीशैलधाम्न रमया मयि सन्निधत्ताम्॥

नन्वदृष्टद्वारा यागादेः फलसाधनत्व, तद्वोधकस्य वेदस्याप्ताधीनं प्रामाण्यं, तादृशा-ससद्भावे वाधकाभावः, तदाप्तत्वोपयोगितानिष्ठज्ञानप्रामाण्यञ्चेतावता न्यरूपि । सर्विमदं सती-श्वरसाधकप्रमाणे यथोक्तं स्यात्। न खल्ल बाधकाभावमात्रेण वस्तु।सिद्धिः। साधकं तु न पश्या-मः, क्षित्यादिसकर्तृकत्व — वेदपौरुषेयत्वादिसाधकहेतोस्तर्वस्याऽऽभासत्वादिति चेत् — ' नह्येष स्थाणोरपराधः,यदेनमन्धो न पश्यति'। नह्यन्धो न पश्यतीत्यर्थस्सन्नसन् भवति। अद-ष्टस्थाणुः पुनरन्ध आटोपेन गच्छन् स्थाणुना प्रतिहन्यते। कोऽय स्थाणुः ईश्वरः, वृक्षाधोशंशंनं, यथा यूपवश्चनस्थाणुः। अतः पामरेरप्रमितोऽपि परीक्षकः कार्यत्वयोजनधृतिसंहारादिभिर्हे-तुभिरनाभासेरसौ सर्वज्ञोऽकर्मवश्योऽनुमीयते। साध्यइत्यत्रान्वयेपि हेतुत्वे पञ्चन्यः कारिकायाम्॥

[2] तत्र क्षित्यादि कर्तृपूर्वकं कार्यत्यादिति प्रथमः प्रयोगः । नास्य हेतोराभासता । तथाहि — ईश्वररूपप्रतियोग्यसिष्द्रो बाधायोगस्य तृतीयस्तबकण्वोक्तत्वात्प्रतियोगिसिद्धये प्रक्र- तकार्यत्वहेतोरुपजीव्यत्वात् सिद्धस्य च वाधायोगानास्य हेतोबीधितत्वम् ; प्रत्युत बाधसाध- कस्यैत्रोपजीवकस्य बाधितत्वं भवेत् । एवमेत्र प्रतिहेतृना दुर्वलत्वान् तैः प्रतिवद्धत्वरूपं सत्प्रति-

सिद्धचासिद्धचोर्विरोधो नो नासिद्धिरनिबन्धना॥२॥

[3] तथाहि — अत्र ये शरीरपसङ्गमुद्धाटचन्ति, कस्तेषामाञ्चयः ? किमीश्वरं पक्षयित्वा कर्तृत्वाच्छरीरित्वं; ततः (अथ) शरीरव्याद्यतेरकर्तृत्वम् ; अथ
क्षित्यादिकमेव पक्षयित्वा कार्यत्वाच्छरीरिकर्तृकत्वम् ; यद्दा शरीराजन्यत्वादकार्यत्वम् ; तत एव वाऽकर्तृकत्वं; परव्याप्तिस्तम्भनार्थ विपरीतव्याप्त्युपदर्शनमार्थं
वेति ? तत्र प्रथमद्वितीययोराश्रयासिद्धिवाधापसिद्धान्तप्रतिज्ञाविरोधाः । तृतीये तु
व्याप्तो सत्यां नेदमनिष्टम् ; असत्यान्तु न प्रसङ्गः । चतुर्थे वाधानेकौन्तौ । पश्चमे
त्वसमर्थविशेषणत्वम् । षष्टेऽपि नागृह्यमाणित्रशेषया व्याप्त्या वाधः । नचागृद्धमाणाविशेषया व्याप्त्या गृह्यमाणित्रशेषायाः सत्प्रतिपक्षत्वम् । अस्ति च कार्यत्वव्या-

क्षितत्वमस्य । एवं शारि रिकर्तृकत्वादेरि प्रमाणतः प्रकृतसाध्यवत् पक्षे सिद्धौ सहप्रतिपन्न त्वादेव न विरोधः; असिद्धौ च न विरोधप्रसिक्तः । तथा प्रकृतहेतुसाध्यविशेषस्य सर्वज्ञकर्तृ-कत्वादेः क्षित्यादौ सिद्धत्व, हेतौ तादृशसाध्यसामानाधिकरण्यस्यैव सत्त्वान्न विरुद्धत्वम् ; तस्या-सिद्धत्वे च प्रतियोग्यप्रसिध्धा साध्यासामानाधिकरण्यस्व पदोषस्य दुर्वचतया न विरुद्धत्वम् । क्षि-त्यादेः पक्षस्य प्रसिद्धतया तस्य सावयवत्वादिना कार्यत्वस्य व्यक्ततया चाश्रयासिद्धिस्व स्वपासिद्धीयथा न भवतः, तथा व्याप्यत्वासिद्धिरिप न भवति, उपाधिक्तपस्य तिज्ञवःधनस्याभावात् । अतौ नासिद्धत्वम् । एवं व्यभिचारस्थले बाधासिध्धन्यतरस्यावश्यकत्वात्तयोश्च विघटितत्वाद्वयभिचार्निक्तपकाधिकरणस्यासिद्धत्वानिरुपाधिकत्वाच न व्यभिचारित्वमपीति निर्दृष्टोऽयं हेतुरिति ॥

[3] तदिदं वित्रियते — क्षित्यादेः कर्तर्यङ्गीकृते ये शरीरकल्पनामाहः, तेषां कस्योपन्यासे तात्पर्यम ? विभी स्वरस्थारीशं कर्तृत्वादित्यनुमानस्योपन्यासे, वित्रं शरीरित्वापादनस्य विपर्यके पर्यवसानावस्यकत्या ईश्वरोऽकर्ता अशरीरत्वादित्यनुमानस्य, अथवाऽसम्द्रीत्या क्षित्यादि प्रसिद्धमेव पक्षीकृत्य — क्षित्यादि शरारिकर्तृकं कार्यत्वादित्यस्य, यद्वा क्षित्यादिकमकार्यं शरीराज्ञन्यत्वादित्यस्य, अविवा क्षित्यादिकमकर्तृकं शरीराज्ञन्यत्वादित्यस्य, आहोस्विदनुमानोपन्यासं परित्यज्यासमदुक्तानुमानापेक्षित्वयात्रिस्तंभनाय विपरीत्वयात्रिमात्रप्रदर्शने तात्पर्यम् ? तत्र प्रथहे द्वितीये च पक्षे ईश्वरस्य पक्षत्वादाश्रयासिद्धः; तस्य सिद्धत्वे तु धर्मिप्राहकमानेनाशरीरत्वेद कर्तृत्वेन च सिद्धत्या बाधः; कथमपीश्वरस्वीकारापत्ते।निरीश्वरवादिनोऽपसिद्धान्तः; ईश्वरपद-स्येवाशरीरकर्तृवाचकत्या पक्षसाध्यवाचकपदयो व्यदितार्थकत्या प्रतिज्ञाविरोधश्च । तृतीके यदि हेतोश्वरीरिकर्तृकत्वरूष्ट्वाविशेषण सह व्याप्तिरित्त, तिहै तदिप सिध्यतु । प्रकृतहेतोस्त-

१. अयं क. २ पाठः । पा०. बाधानैकान्तिकौ । २. न चागृह्यमाणाविशेषव्या-प्त्या इति क. ख. पा०. । क. २ पा०. न च गृह्यमाणाविशेषाया इत्येतावदेव ।

प्तेः पक्षधर्मतापारिग्रहो विशेषः। कर्ताशरीरी, विपरीतो न कर्तेति चानयोस्तुद्विरहः॥

[4] ननु यद् बुद्धिमछेतुकं तच्छरीरहेतुकमिति नियमे यच्छरीरहेतुकं न भवति तद् बुद्धिमद्धेतुकमित न भवति विपर्ययनियमोपि स्यात् ! तथाच पक्षधमेतापि ल्र-भयतइति चेन्न-गगनादेस्सपक्षभागस्यापि संभवात्कवेत्रल्यातिरोकित्वानुपपत्तेः । अन्वये तु विशेषणासामर्थ्यात् । हेतुन्याद्यत्तिमात्रमेव हि तत्र कर्तृन्याद्यत्तिन्याप्तंः न तु शरीररूपहेतुन्याद्यत्तिरित्युक्तम् । न्याप्तश्च पक्षधमे उपयुज्यते, न त्वन्योऽतिषसङ्गात्।।

स्साधकत्वेपि प्रक्रतसाध्यस्य सकर्तृकत्वस्य तद्विरुद्धत्वे किल प्रक्रतसाध्यविरोधित। प्रक्रतहेती-स्यात् । शरीरिकर्तृकत्वस्य क्षित्यादावनुपलम्भिनरस्तत्या व्याप्यभावे तु तदनुमानासंभवान्न विरोधप्रसङ्गोपि । चतुर्थे अकार्यत्वस्य प्रत्यक्षवाधः, अतएव हेतोरनैकान्तिकत्वमिति । पञ्चमे हेतुचटकं शरीरेति विशेषणं व्यर्थमिति व्याप्यत्वासिद्धिः; विशेषणपरित्यागे च स्वरूपासिद्धिः । पष्ठिपि विपरीतव्याप्तिप्रदर्शनं ।के विपरीतानुमित्युत्पादरूपबाधाय, विवा प्रकृतव्याप्तिकार्यनिरोधनेनसत्प्रतिपक्षत्वमात्राय ? उभयमपि न संभवति, अस्मदनुमानव्याप्तर्गृह्यमाणविशेषत्वात्, अन्यस्यादचातथात्वात् । को विशेष इति चेत्, व्याप्तस्तहकारी विशेषः पक्षधमत्वमेव । तदि-हास्ति । विपरीतव्याप्तप्रदर्शनस्यापि तु हेतुसाध्यनिर्देशेनैव कार्यतया तत्र पूर्वोक्तपञ्चके प्रथमदितीयपक्षयोरादरणे, यः कर्ता स शरीरी, यो न शरीरी स न कर्तेति व्याप्तिमतोरपि कर्तृ-त्वाशरीरिचेतनत्वरूपहेत्वोः प्रकृतक्षित्यादिरूपपक्षुधर्भत्वं नास्तीति ।

[4] नन्वगृह्यमाणिवशेषस्वेनाऽऽद्ययोः पक्षयोरसंभवेष्यन्य एवास्तु । तत्र तृतीयचतुर्थयोरिष विरुद्धस्ववाधितस्वादिनाऽनुपपन्नस्वेपि पञ्चमः पक्षस्त्यान् — क्षित्यङ्कुरादिकमकर्तृकं, न बुद्धिमद्धेतुकं शरीरहेतुकस्वाभावादिति । तत्रच पूर्ववन् पक्षधमस्वावरहो नास्ति । यद्यप्यसमर्थावशेष-णस्वं प्रागुक्तम् , अथापि तेन दोषणान्वयव्याप्त्यसंभवेऽपि यद् बुद्धिमद्धेतुकं तच्छरीरहेतुक-मिति व्यतिरेकव्यातिस्तंभवस्येत्र । एवञ्च व्यापकाभावाद्वयप्याभाव इति न्यायेन तत्तिद्वपर्यययो-रिप नियमस्तिष्द्यति । नचात्र बुद्धिमदिति विशेषणं व्यर्थम् , यस्तहेतुकं तच्छरीरहेतुकमित्ये-व सुवचस्वादिति वाच्यम् — तथासति व्यापकाभावाद्वयाप्याभाव इति क्षित्यादौ शरीरहेतुक-स्वाभावेन सहेतुकस्वरूपजन्यस्यस्यैवाभावापत्तेः । अतोऽत्र विपर्ययनियमायोगाद्वयतिरेकव्याद्ती यद् बुद्धिमद्धेतुकमिति विशिष्टरूपमेव व्याप्यमवसीयते । अतो गृह्यमाणिवशेषस्वादयं प्रकृत-हतुद्षक इति चेत्— न — असःसपक्षस्यैव हेतोः केवङ्वयतिरेकितया, प्रकृते च गगनादे-स्तपक्षस्य सत्त्वेनान्वयिव्यतिरेकिताया एव वान्यस्वात्तत्रच सहेतुकस्वभावामात्रेऽन्वयव्यात्तिसंम-वेन शरीरहेतुकस्वाभावरूपहेतौ विशेषणवैयध्यदिवापस्वासिद्धेः।यथाच पूर्वं व्याप्तस्यापक्षधर्मतयाऽ-नुपयोगित्वं, तथाऽत्र पक्षधर्मस्याव्याप्ततया तथास्वमिति ॥ एवं शरीरहेतुकस्वाभावबुद्धिमद्धेतु-नुपयोगित्वं, तथाऽत्र पक्षधर्मस्याव्याप्ततया तथास्वमिति ॥ एवं शरीरहेतुकस्वाभावबुद्धिमद्धेतु-नुपयोगित्वं, तथाऽत्र पक्षधर्मस्याव्याप्तत्वा तथास्वमिति ॥ एवं शरीरहेतुकस्वाभावबुद्धिमद्धेतु-

एतेन तद्यापकरहितत्वादिति सामान्योपसंहारस्यासिद्धत्वम्रकः वेदितव्यम् । निह यद्याद्वत्तिर्यद्भावेऽन्वयव्यतिरेकाभ्याम्रुपसंहर्तुमशक्याः, तत्तस्य व्यापकं नामेति ॥

[5] विशेषविरोधस्तु विशेषासिद्धौ सहोपल्लम्भेन तदसिद्धौ मिथोधर्मिपरिहारा-

कत्वाभावयोध्याध्यव्यापकभावनिरसनेन क्षित्यङ्कुरादिकं बुद्धिमद्धेतुकत्वाभाववत् बुद्धिमद्धेतुकत्व-व्यापकरहितत्वादित्यनुमानमपि निरस्तं वेदितव्यम् , हेतोरसिद्धत्वात् । पूर्वं हि शरीरहेतुकत्वं विशिष्य तत्त्वेन हेतौ प्रविष्ठम् । अत्रतु तदेव, यद् बुद्धिमद्धेतुकं तन्छरीरहेतुकामिति पूर्वो-क्तविधया व्यापकमिति व्यापकत्वरूपसामान्यधर्ममुखेन हेतुकोटौ निविष्ठम् । तत्रच शरीरहेतु-कत्वस्य बुद्धिमद्धेतुकत्वव्यापकत्वमसिद्धमिति विशिष्ठसाधनाप्रासिद्धः। शरीरहेतुकत्वव्याद्यतिर्हि बु-द्धिमद्धेतुकत्वाभावविषये दृष्टान्तदृष्टान्वयव्यतिरेकव्यातिमत्तया पक्षे उपसंहर्तुं न शक्यते;विशेषणा-सामर्थ्येन केवळ सहेतुकत्वाभावस्थेव व्याप्यत्वात् । अत्रश्चरीरहेतुकत्वं न तस्य व्यापकमिति ॥

[5] ननु माभूत्सत्प्रतिपक्षः । विरोधप्वावातिष्ठते । तत्र सकर्तृकत्वरूपसामान्यांशे विरो-धाभावेपि, यः क्षित्यादिकर्तरि विशेषोऽभिमतोऽशरीरत्वं सर्वज्ञत्वञ्चेति, तमादाय विरोधस्सुवच इति चेत् — विशेषविरोधस्तु सर्वथा नाशङ्कामप्यधिरोहति । तथाहि – कोऽसौ विशेषवि-रोधः १ घटपटादिकार्याणां शरीर्थसर्वज्ञकर्तृकत्वदर्शनाःकार्यस्वरूपहेतुबलाःकर्तुरसर्वज्ञस्बं शरी-रित्वञ्च विशेषिसद्धः; क्षित्यादेस्सर्वस्य पक्षत्वात्सर्वज्ञत्वं पक्षान्तर्गताङ्करपाषाणान्तस्स्थभे-कादिपर्यालोचनयाऽशरीरत्वञ्च पक्षचर्मनाबलसिद्धो विशेषः; तयो।वैरोध इति चेत् — यद्युम-योर्विशेषयोः प्रमाणसिद्धत्वं, तर्ह्यवश्यस्वीकार्यतया साहित्यसिद्धेराविरोधः । यद्येकतरासिद्धिः, तर्द्युमाभ्यां कर्तव्यस्यान्योन्यवर्भित्यागस्याभावेन कयोः कथ विरोधः नचानेन वैद्यसाक्ष्यवच-नेन किमुक्तं भवतीति शड्क्यम् — अङ्कुरादेश्सर्वस्य पक्षत्वात् तत्र कार्यत्वहेतोरनाभिज्ञकर्तृ-साधने सामर्थ्यावरहेण पक्षधमताबलिसद्भविरद्धमित्यत्रैव तात्पर्यात् । तथाच नैवं विशेषविरो-ध इति । तर्हि पक्षधर्मताबलिसद्सर्वज्ञाशरीरिकर्तृकत्वरूपसाध्यविरुद्धत्वं कार्यत्वहेतोरस्तु, घट-पटादावीदृशं साध्यं विनैव हेतुसत्त्वादित्ययमेव विशेषविरोध इति चेत् – यद्येष सर्वज्ञकर्तृक-त्वरूपविशेषस्सिद्धः, तर्हिहेतो स्तस्सामानाधिकरण्यमेवेति कु विरोधः ? यदि न सिद्धः, तर्हि तस्याप्रिकद्भतया तमादाय हेती साध्यासामानाधिकरण्यस्य वा साध्ये हेःवसामानाधिकरण्यस्य वा दुर्वचतया मिथोधर्मिपरिहाराभावेन कथं विरोधोद्भावनमिति । तत्तरच सिच्चासिच्चोविरोधो नेति सिद्धम् । वस्तुतो विशेषविरोधं हेत्वाभासत्वेनैव न स्वीकुर्म इति नायमाशङ्कामप्यधिरोहति। अन्यथा — ' सर्वातुमानोच्छेदप्रमङ्गः। नहि तथाविधो हेतुरिह जगति कश्चिदवाप्यते;यस्सा-ध्यामेद्भेऽभिधीयमाना धर्मस्य वा धर्मिणो वा विशेषं न कश्चत बाधते । तथाह्यानित्यस्शब्दः कृतकावादिति सकलतार्किकगृहप्रतिद्ध एव हेतुरनिस्यनां साधयन्निषि, यद्यत् कृतकं तत्तद-

चेन्न-कार्याविशेषः कारणिवशेषे व्यवतिष्ठतेः नतु कार्यकारणसामान्ययोः प्रति-वन्थमन्यथाकुर्यादिति । किं न दृष्टं कार्यं कारणमात्रे अङ्कुरो वीजे तद्विशेषो धान्ये तद्विशेषश्शालो तद्विशेषः कलमे इत्यादि बहुलं लोके ? क वा दृष्टमणुद्रव्यारभ्यं द्रव्यं, नित्यरूपाद्यारब्धं रूपादि? तथापि सामान्यव्याप्तेरिवरोधात्सिद्धचत्येव । अवश्यञ्चैतदेवमङ्गीकर्तव्यम्; अन्यथा कार्यत्वस्याकस्मिकत्वप्रसङ्गात् ॥

[8] स्यादेतत् – अन्वयन्यतिरोकि तावदिदं कार्यत्विमिति परमार्थः । तत्राः काशादेविषक्षात् किं कर्तृन्याद्यत्तेः कार्यत्वन्याद्वत्तिः आहोस्वित्कारणमात्रन्याद्वत्तिरे ति सन्दिश्चते – तदसत् – कर्तुरिप कारणत्वात् । कारणेषु चान्यतमन्यतिरेकस्याः पि कार्यानुत्पत्तिं पति प्रयोजकत्वात् ; अन्यथा कारणत्वन्याद्यातात् , करणादिः विशेषन्यतिरेकसन्देहभसङ्गाचः कथं हि निश्चीयते किमाकाशात् कारणन्याद्वत्त्या

कता न स्यात् । नत्वेवं कर्तृदर्शनमिति चेत् — तस्य वैलक्षण्यस्य शरीरिकर्तृकत्वरूपविशेषप्रयोजकत्वं भवतेवोक्तमिति सामान्यप्रयोजकत्वायोगात् कार्यत्वस्य कारणसामान्येन स्थितां
व्याप्ति न तदन्यथाकुर्यात् । अतस्तस्य वैलक्षण्यस्य सकर्तृकत्वव्यापकत्वामावान्नोपाधित्वम् । दस्यते हि सामान्यतो द्रव्यरूपे कारणे सित कार्यं भवति; बीजरूपविशेषे सित अङ्कररूपविशेष इत्येवं विशेषस्य विशेषण सामान्यस्य च सामान्येन व्याप्तिः । यद्यशरीरिकर्तृजन्यं कार्यं न
दृष्टामित्युच्यते, तर्द्धणुद्रव्यारम्यं कार्यद्रव्यं क्व दृष्टम् १ नित्यरूपाद्यसमवायिकारणकञ्च रूपादि
क्व दृष्टम् १ तथाच विशेषस्यैव सकर्तृकत्वप्रयोजकत्वम्बीकारेण कार्यत्वहेतो व्याप्त्यनङ्गीकारे महदारम्यत्वप्रयोजकस्यैव द्रव्यारम्यत्वप्रयोजकत्वं, अनित्यरूपाद्यारम्यत्वप्रयोजकस्यैव रूपाद्यारम्यत्वप्रयोजकत्वमिति त्रसरेण्वादेईव्याद्यारम्यत्वहितोरिष व्याप्यत्वासिद्धिस्स्यात् । नच त्रसरेण्वधिकपरमाण्वसिद्धः; साधिष्ठियमाणत्वान् । अतस्सामान्यव्याप्या सर्वत्र सामान्यं सिध्वत्येव । अन्यथा
कार्यत्वं किञ्चिदप्रयोज्यं स्यादिति कर्त्राद्यमावेषि कार्यत्वाश्रयस्स्यादित्यापत्तिन सुखेन वार्येति ॥

[8] स्यादेतत् — कार्यत्वहेतुस्सन्दिग्धव्यतिरेकित्वादहेतुः । इदंद्यन्वयव्यतिरेकीति व-स्तुस्थितिः । तत्रच यस्य कर्ता नास्ति तत्र कार्यत्वं नास्ति, यथाऽऽकाशादाविति वक्तव्यम् । तत्रच यस्य कारणं नास्तीति सामान्यतः कारणाभाव एव व्याप्यो भवितुमर्हतीति किमिति कर्त्रभावो व्याप्यो वक्तव्यः । अतो व्यतिरेकव्यातिसन्देहः — इति चेत् — तदसत् — कर्तुरिष कारणत्वात्तदभावस्यापि व्याप्यत्वात् । यिकिञ्चित्कारणाभावस्यापि हि कार्याभावे प्रयोजकत्वनिष्ठम् । अन्यथा स्वेतरयावत्सत्त्वेऽपि यदभावात्कार्याभावस्त त् कारणभित्युन्नीयमानं कारणत्वमेव व्याहतं भवति । अपिच विशेषाभावस्य व्याप्यत्वमेष्ठव्यम् ; अन्यथा सामान्यतः कारणाभावात्कार्याभाव इत्युक्ताविष करणोपादानासमवायिनिमित्तस्त्रपेषु कारणेषु कस्याभावादिति सन्देहान

कार्यत्वव्यावृत्तिः उत करणव्यावृत्त्याः एवं किम्रुपादानव्यावृत्त्या किमसमवायि व्यावृत्त्या, किं निमित्तव्यावृत्त्येति शक्यित्वात् करणमुपादानमसमवायि निमित्तं वा बुद्ध्यादिषु न सिद्ध्येत्।। कर्तुः कारणत्वे सिद्धे सर्वमेतदुचितम् ः तदेव त्वसिद्ध-मिति चेत् – किं पटादौ क्विन्दादिरकारणमेव कर्ता श्रम्सुते वोदासीन एव साधियतुमुपकान्तः शतस्मात् यात्किश्चिदेतदपीति ।।

[9] ननु कर्ता कारणानामधिष्टाता साक्षाद्वा अरीरवत्, साध्यपरंपरया वा दण्डादिवत् १ तत्र न पूर्वः, परमाण्वादीनां अरीरत्वमसङ्गात् । न द्वितीयः, द्वारा-भावात् । न हि कस्यचित्साक्षाद्धिष्टेयस्याभावे परंपरयाऽधिष्टानं सम्भवति । तद्यं प्रमाणार्थः — परमाण्वादयः न साक्षाचेतनाधिष्टेयाः अरीरेतरत्वात्, यत्युनः साक्षाद्धिष्टेयं, न तदेवं, यथास्मच्छरीरमितिः, नापि परम्परयाऽधि-ष्टेयाः, स्वव्यापारे अरीरानपेक्षत्वात् स्वचेष्टायामस्मच्छरीरवत्, व्यतिरेकेण वा दण्डादि उदाहरणम् । एवश्च (एवं) क्षित्यादि न चेतनाधिष्टितहेतुकं अरीरे-तरहेतुकत्वादित्यितपीडया सत्प्रतिपक्षत्वम् ।। अपिच पटादौ कुविन्दादेः किं का-रक्षाधिष्ठानार्थमपेक्षा, तेषामचेतनानां स्वतोऽप्रदृत्तेः आहो कारकत्वेन १ न पूर्वः,

परिहारात् । एवंच विशेषाभावस्यापि व्याप्यत्वात् 'आकाशादौ कारणसामान्याभावादेव कार्यत्वव्यावृत्तिः, नतु विशेषाभावा ' दिति दुर्वचम् । एवं सम्दिग्धव्यतिरेकित्वाभावादेव बुध्दी-च्छादिकं सकरणकं कार्यत्वादित्याद्यनुमानैः करणमिन्द्रियं, उपादानमात्मा, असमवायिकारणं संयोगः, निमित्तं मनश्चानुमीयते । अन्यथा कर्तुरिव तेषामपि विशेषरूपत्वाच्चानुमानसंभवः ॥ ननु कर्तुः कारणत्वसिद्धौ हि करणादिवद्विशेषरूपत्वमिति चेल – कुविन्दादेः पटादौ कारणत्वेनैव कर्तृत्वात् । प्रकृतेच क्षित्यादौ कर्तृरुदासीनत्वेन कारणत्विववक्षां विना नानुमानम्, किन्तु कारणतया । सकर्तृकमित्यस्य हि कर्तृजन्यमित्येवार्थ इति ॥

[9] ननु पुनस्सत्प्रतिपक्षत्वमेव कार्यत्वहेतोर्बृमः । तथाहि – परमाण्वादयो न चेतनाधि-ष्ठिताः,साक्षात्तदनिष्ठितत्वे सित परम्परयापि तदनिष्ठितत्वात्। नच हेत्वसिद्धिः; ते न साक्षाचे-तनाधिष्ठिताः शरीरेतरत्वात्, अत्रास्मच्छरीरं व्यतिरेकदृष्टान्तः; एवं परम्परयाऽनिष्ठिताः शरीर-व्यापारोपक्षव्यापारशून्यत्वात् – अत्राप्यस्मच्छरीरं चेष्ठमानमन्वयदृष्टान्तः, दण्डादिश्च व्यतिरेकदृष्टान्तः । एवं हेत्वंशयोस्तिद्धिः । एवमपि क्षित्यादेरेव पूर्वं पक्षत्वात् तिष्ठष्टः प्रतिहेतुः क इति चेत् – क्षित्यादिकं चेतनाधिष्ठितकारणकं शरीरेतरकारणकत्वादित्येष इति; घटादिव्यतिरेकदृष्टान्तः॥ भिषच कार्यत्वस्य सद्भेतुत्वेष्यभिमतसर्वज्ञेश्वरिमिद्धिनं भवति । तथाहि – वेमादीनामचे -तनत्वा चेतनाधिष्ठानमन्तरा पटादिजननव्यापारो न भवतीति तदर्थ कुविन्दादिरपेक्ष्यते, उत- तेषां परमेश्वरेणैवाधिष्ठानात् । न ह्यस्य ज्ञानिमच्छा प्रयत्ना वा वेमादीन्न च्या प्नोतीति सम्भवति । न चाधिष्ठितानामिधिष्ठात्रन्तरापेक्षा तद्धेमेव, तथासत्यन् वस्थानादेवाविशेषात् । न द्वितीयः, अधिष्ठातृत्वस्यानङ्गत्वप्रसङ्गे दृष्ठान्तस्य सा ध्यविकळत्वापत्तेः । न च हेतुत्वेनैव तस्यापेक्षाऽस्त्विति वाच्यम् — एवंति व यत्ते यत्ते कार्यं तत्सहेतुकीमिति व्याप्तिः, न तु सकर्तृकिमिति। तथाच तये (तथे) व प्रयोगे सिद्धसायनात् ॥ किञ्चानित्यप्रयत्नपूर्वकत्वप्रयक्तां व्याप्तिम्रप्रजीवत् कार्यत्वं न बुद्धिमत्पूर्वकत्वेन स्वभावप्रतिबद्धम् । न ह्यनित्यप्रयत्नोऽपि बुद्धचा शरीरवन् कार्रप्त्वेनापेक्ष्यते, येन तिन्नवृत्तावष्यकार्यो (ये) बुद्धिने निवर्तत इति ॥

[10] तदेतत् प्रागेव निरस्तप्रायं नोचरान्तरमपेक्षते । तथाहि - साक्षादिधि-ष्ठातरि साध्ये परमाण्वादीनां शरीरत्वपसङ्ग इति किमिदं शरीरत्वं. यत् पसज्यते? हेतुत्वमात्रेण ? नाद्यः, स्वन्मते सर्वस्येश्वराधिष्ठितत्वेन ततएत्र व्यापारसम्भवात् । एकाधिष्ठिते -व्याधिष्ठात्रन्तर।पेक्षास्त्रीकारे तु एकपटेात्पत्तावष्युपर्युपरि कुविन्दापेक्षयाऽनवस्था स्यात् । अता जीवाधिष्ठानावैयर्थ्याय तत्रेश्वराधिष्ठानस्यास्वीकार्यतया न सर्वज्ञसर्वाधिष्ठात्रमिमतेश्वरसिद्धिः । तद-र्थमीश्वरस्यैव सर्वाधिष्ठातृत्वात्कुविन्दादहेर्तुत्वमात्रेणापेक्षेति द्वितीयपक्षाश्रयणे क्षित्यादिकं चेतना-धिष्ठितहेतुकमित्यत्र साध्यविकलो दष्टान्तः, कुविन्दादिचेतनाधिष्ठितत्वस्यामावात् ; अन्याधिष्ठि-तत्वस्यचासंप्रातिपन्तत्वात् । नच हेतुत्वेनैवापेक्षेति हेतुमत्वमेव साध्यम् , नाधिष्ठितत्वघटितमिति वाच्यम् – एवन्तर्हि सकर्तृकमित्यस्य सहेतुकमित्येवंरूपतया क्षित्यादेः परमाण्वादिहेतुकत्वस्या-नपायात्मिद्धसाधनात् । नच चेतनहेतुकत्वमेव सहेतुकत्वमिति वाच्यम् – एवमपि जीवभो-गसाधनतयोत्पद्यमानस्य क्षित्यादेर्यागाद्यनुष्ठातृभोकृचेतनहेतुकत्वेनैव सिद्धसाधनात् । सर्वथा ने-श्वरसिद्धिरिति ॥ किंच इदं कार्यत्वं न बुद्धिमत्पूर्वकत्वरूपसाध्यनिरूपितस्वाभाविकव्याप्तिमत् 🕏 किन्तु अनित्यप्रयत्नपूर्वकत्वरूपोपाधिनिष्ठैव व्याप्तिरत्रावभासते । नच शरीरपूर्वकत्वं यथा नो-पाधिस्तद्वदिदमपीति वाच्यम् — शरीरं हि बुद्धिं प्रति कारणमिति शरीरपूर्वकत्वनिवृत्तौ तत्का-र्यबुद्धिरेव निवर्तेतेति कार्यबुद्धि प्रत्येव शरीरस्य व्यापकतया सामान्यतो बुद्धिमत्पूर्वकत्वव्याप-कत्वस्य शरीरपूर्वकत्वेऽभावान्न तदु।पिधिरिति युक्तम् । नह्यनित्यप्रयत्नोपि शरीरिमिव बुद्धेः कारण**म्** , येनानित्यप्रयत्ननिवृतौ कार्यबुद्धिमात्रानिवृत्तिस्स्यात् । अतोऽविशेषात्सामान्यतो बुद्धि-निवृत्तिर्भवितुमर्हतीति बुद्धिमत्पूर्वकत्वब्यापकमेवानित्यप्रयत्नपूर्वकत्वमिति तस्योपाधित्वमेवेति चेत्-[10] सर्विमिदं सत्प्रतिपक्षाद्युद्भावनं दुर्बछत्वादिना निरम्तप्रायम् । तथाहि – परमाण्वादे-म्माक्षाचेतनाधिष्ठितस्वे तच्छरीरस्वापत्तिरिति यत् शरीरस्वमापाचते, तत्स्वरूपं किन्नाम १ चेष्टे-न्द्रियार्थाश्रयक्शरीर ' मिति सूत्रम् । तत्र साक्षान्प्रयत्नवद्धिष्ठेयत्वरूपं चेष्टाश्रयत्वमेव शरीरत्व-

यदि साक्षात्मयत्नवद्धिष्ठेयत्वम् , तदिष्यत एव। न च ततोऽन्यत् प्रसञ्जकपि।। अथेन्द्रियाश्रयत्वम् ? तन्न, तदवच्छिन्नज्ञानजननद्वारेणेन्द्रियाणामुपयोगात् । अन-बच्छिने मयत्ने नायं विधिः, नित्यत्वात् ॥ अत एव नार्थाश्रयत्वम् । न हि नित्य-ज्ञानं भोगरूपमभोगरूपं वा, यत्नमपेक्षतेः, तस्य कारणिवशेषत्वात् । न च नित्य-सर्वज्ञस्य भागसम्भावनाऽपि, विशेषादर्शनाभावे मिध्याज्ञानानवकाशे दोषानुत्प-त्तौ धर्माधर्मयोरसत्त्वात् ॥ तस्मात्, साक्षात्मयत्नानिधिष्ठेयत्वात् स्वव्यापारे तदन-षेक्षत्वाचेति द्वयं साध्याविशिष्टम् । अनिन्द्रियाश्रयत्वादभोगायतनत्वात् स्वव्या-

मापाद्यमानिमिति चेत् — इष्टापत्तिः । किंचदशशर्रारत्वापादकमिप साक्षाचित्रनाधिष्ठितत्वरूपप्रकृतसाध्यमेविति कथमापादकस्यैवास्यापाद्यमिनिष्ठत्वञ्च । अथ द्वितीयमिन्द्रियाश्रयत्वमेव शरीस्त्वमापाद्यमिति चेत्र — इन्द्रियं हि स्वाश्रयावच्छेदेन ज्ञानमृत्पाद्य तदवच्छेदेन प्रयत्नं जनयतीस्वित्यक्ष्यत्वविषयं इन्द्रियापेक्षायामिपि नित्यत्वादसंकोचेन सर्वविपयकस्य प्रकृतप्रयत्नस्यावकृष्टिक्षत्रत्वामावात् सामान्यतः प्रयत्नाधिष्ठितत्वं प्रति इन्द्रियाश्रयत्वस्य व्यापकत्वामावानापाद्यत्वम् ।
अत्तर्व नियमाभावात् भाषाद्यं नार्थाश्रयत्वरूपमि । अर्थः प्रयोजनं पुरुपिक्रियापरुष्ठभृतसुखदुःखसाक्षात्कारात्मको भोगः, तदाश्रयत्वं तदवच्छेदकत्वम् । तत्रचेश्वरीयं ज्ञानं, तस्य नित्यसुखाभिव्यक्तयंगीकारे भोगरूपं, न चेत् — अभोगरूपित्यत्वदेतत् । सर्वथा तस्य नित्यत्वाच्य
बत्नापेक्षत्वम् । यत्नस्य हि भोगं प्रति कारणिवशेषत्वाक्तार्यभूतभोगापेक्ष्यत्वमेव भवति। ईश्वरज्ञानस्य तु नित्यत्वात्सवं प्रति तस्य कारणिवशेषत्वाच्य यत्नकार्यत्वाभावाच्य यत्नेन परमाण्यादौ
भोगावच्छेदकत्वापादनं संभवति । भोगरूपकार्यगुणान्तरसंभावना तु नित्यसर्वज्ञतयाऽज्ञानगंधरहितेऽस्मिन भवति । स हि भोगो धर्माधर्माभ्यां जन्यते; तौच रागद्वेषमोहात्मकै देंषिः; ते च
अभेण; स च वस्तुगतिवशेषधर्माग्रहणेन । नच नित्यसर्वज्ञ किश्चिद्मह इति ॥

एवञ्च शरीरत्वस्य त्रिधा निर्वचनारसाक्षाचेतनानधिष्ठितत्वरूपं परम्परया चेतनानधिष्ठिन्त्वरूपञ्च यत् साध्यम् तदुभयसाधकहेतुद्वयमपि निरुक्तशरीरत्वघटिनतया प्रत्येकं त्रिधा मि
ग्रेत । तत्र प्रथमनिर्वचनादरणे परमाण्यादयस्साक्षाचेतनानधिष्ठितः साक्षात्रयत्नानधिष्ठि
तत्वात्, एवं ते (साक्षाचेतनाधिष्ठितवस्तुगतन्यापारापेक्षन्यापारवस्वरूप) परम्पराधिष्ठानर
हिताः साक्षात्रयत्नाधिष्ठितवस्तुन्यापारापेक्षन्यापाररहित्वादिति प्रयोगद्वयरीतिः । अत्र हेतुः

द्वयमपि साध्याविशिष्ठत्वात् साध्यसमहेत्वामासः । द्वितीयतृतीयनिर्वचनादरणे – ते न साक्षा
चेतनाधिष्ठिताः इन्द्रियाश्रयेतरत्वात् , मोगायतनेतरत्वात् ; एवं न परम्परया चेतनाधिष्ठिताः

तद्येक्षन्यापारश्चरत्यत्वादिति प्रयोगत्रयम् । अत्र तृतीयस्य सामान्यतस्तदिति निर्देशात् एकत्वे-

१. प्र. 'यदविक्वनात्मन्यर्था भोगं जनयन्ति, तस्यार्थाश्रयत्वं ' इति ।

पारे तदनपेक्षत्वाचेति त्रयमप्यन्यथासिद्धम् । अभोगायतनत्वादिनिन्द्रयाश्रयोऽपि, भोक्तुकर्मानुपग्रहादभोगायतनमपि, स्पर्भवद्वेगवद्द्रव्यान्तरंनुद्यत्वानेदनपेक्षमपि स्यात्; अचेतनत्वाचेतनाधिष्ठितमपि स्यादिति को विरोधः ? तथाच साक्षात्रश्यवाधिष्ठितेरजन्यत्वादिति साध्यसमः । इन्द्रियाश्रयेन्रजन्यत्वात् भोगायतने तरजन्यत्वादिति द्वयमप्यन्यथासिद्धम् । कार्यज्ञानाद्यनपेक्षत्वाच्छरीरेतरजन्यमपि स्यात् ; अचेतनहेतुकत्वाचेतनाधिष्ठितहेतुकँमपीति को विरोधः ? अपसिद्धविशेषणश्च पक्षः । निह चेतनानिष्ठितहेतुकत्वं काचेत् प्रमाणसिद्धम् । न च चेतनाधिष्ठितहेतुकत्विनेष्यः साध्यः, हेतोरसाधारण्यप्रसङ्गात्। गगनोहरपि सपक्षाद्याद्यतेः॥

न गणनेऽपि बस्तुतस्तत्र तच्छब्दार्थशोधने इन्द्रियगतव्यापारापेक्षव्यापारशून्यत्वात् , भोगा-यतनगतन्यापारापेक्षन्यापारशून्यत्वादिति प्रयोगद्वयमेव । एवं हेतुचतुष्टयमध्यन्यथासिध्दत्वात् व्याप्यत्वासिद्धम । परमाण्वादिकमीश्वरे भोगहेतुःवाभावादिनिन्द्रियाश्रयोपि स्यात् , अचेतनत्वा-त्साक्षात्प्रयत्नाधिष्ठितत्वरूपसाध्यवच स्यात् । एवमी३वरेण स्वक्रमणोपगृहीतत्वाभावादभोगाय-तनमि, अथाप्यचेतनत्वात्साक्षाचेतनााधिष्ठितमि स्यात् । एवं द्वितीयसाध्यस्थलेपि शरीरा-पेक्षन्यापारविधुरमपि परमाण्वादिकं स्पर्शवद्वेगवद्वाय्वादि — शरीरन्यतिरिक्तद्रन्यने।दितत्वाच्छरी-रात्मकद्वारानपेक्षमेव स्यात् , एवमप्यचेतनत्वादुक्तरीत्या परंपरया चेतनाधिष्ठितमपि स्यात् । अत-श्चाचेतनाः परमाण्यादयः स्वयमेव क्रियावन्तस्सृष्टौ भवन्ति, कदाचिद्वायुनोदनादिवशादित्यु-भयथापीर्वराधिष्ठितःविभिष्यते । एवं क्षित्यादिपक्षकानुमानेपि प्रथमनिर्वचनानुसारेण साक्षा-स्प्रयत्नाधिष्ठितेतरजन्यत्वरूपहेतुश्चेतनानधिष्ठितहेतुकत्वरू साध्यसमः । इन्द्रियाश्रयेतरजन्यत्वा-द्भोगायतनेतरजन्यत्वादिति हेतुद्वयमन्यथासिद्भम् । नित्यज्ञानेच्छाकृतिसाध्यत्वेन कार्यभूतज्ञाना-द्यनपेक्षतयेन्द्रियाश्रयाद्यन्यजन्यत्वेष्यचेतनहेतुकतया चेतनाधिष्ठितजन्यं भवितुमहेतीति॥ एवम-स्मिन् क्षित्यादिपक्षकानुमाने साध्यरूपपक्षविशेषणाप्रसिद्धिरपि । चेतनाधिष्ठितहेतुकत्वाभावस्य साध्यस्वे विपक्षाद्धटादेरिव सपक्षाद्गगनादितोपि शरीरेतरजन्यत्वरूपहेतोव्योवृत्तत्वेनासाधारण-हेत्वाभासत्वापत्त्या चेतनानिधिष्ठितहेतुकत्वस्य साधनीयत्वात्तस्य च घटादौ कुत्रापि प्रसिच्याभावा-दिति । (नच शरीरेतरजन्यत्व शरीरेतरमात्रजन्यत्वम् । तच शरीरजन्यत्वाभावरूपमेव हेतुः रिति नासाधारण्यमिति वाच्यम् – शरीररूपविशेषणवैयर्ध्यात् , साध्यसमत्वाद्युक्तदोषानिस्ताराच)

१.द्रव्यानुद्यत्वादिति सर्वत्र पाठः । तस्य परमाण्वादौ बाधादौचित्यादिविमर्शेन चैवं शोधितम्। एवं प्रकाशेपि द्रव्यान्तरप्रेर्यमाणत्वादिति शोधनीयम् । यथाश्रुतादरणे तादशद्रव्यसामान्यानुद्य-त्वाच्छरीरमि नापेक्षत इति रीत्यार्थः यदुचितं तद् प्राह्यम् । परंपराधिष्ठानस्योपपाद्यतयर नुद्यत्वमेव वाच्यम् । २.इन्द्रियाश्रयभोगायतनेद्धर्थः । ३. चेतनाधिष्ठितमपीति सर्वत्र पाठः ।

[11] यत्पुनक्कं कुविन्दादेः पटादौ कथमपेक्षेति, तत्र कारकतयेति कस्सन्देहः? किन्तु कारकत्वमेव तस्य ज्ञानाचिकीर्षापयत्नवतः, न स्वरूपतः । तदेवचाधिष्ठा-तृत्वम् । यन्त्वधिष्ठिते किमिधिष्ठानेति – तित्कं कुविन्द उद्वार्यते, ईश्वरो वा, अन-वस्था वाऽऽपाद्यते? न प्रथमः, अन्वयव्यतिरेकसिद्धत्वात् । न द्वितीयः, परमाण्व-दृष्टाधिष्ठातृत्वसिद्धौ ज्ञानादीनां सर्वविषयत्वे वेमाद्यधिष्ठानस्यापि न्यायपाप्तत्वात् । न तृतीयः, तस्मिन् प्रमाणाभावात् ।। तथाप्येकाधिष्ठितमपरः किमर्थमधितिष्ठतीति प्रश्ने किम्रुत्तरमिति चेत् – हेतुप्रश्नो ऽयं, प्रयोजनप्रश्नो वा? नाद्यः, ईश्वराधिष्ठानस्य नित्यत्वात् । कुविन्दाद्य-धिष्ठानस्य स्वहेत्वधीनत्वात् । न द्वितीयः, कार्यनिष्पादेन न भोगसिद्धेः स्पष्टत्वात् । एकाधिष्ठानेनेव कार्यं स्यादिति चेत् – स्यादेव । तथापिन सम्भेदे-ऽन्यत्वयर्थम् । परिमाणं प्रति सङ्ख्यापिरमाणप्रचयवत् प्रत्येकं सामर्थ्यो-पर्ट्या सम्भूयकारित्वोपपत्तेः । अस्ति तत्र वैज्ञात्यिमिति चेत् – इहापि किञ्चि-

[11] यत्तु अभिमतेश्वरासिद्धिरिति दूश्णम् , तत्रोच्यते । अत्र कुविन्दादेः कारकत्वेन वाऽधिष्ठातृत्वेन वाऽपेक्षेति विकल्प एव न युक्तः, कर्तुः कार्योपादानगोचरज्ञानिचकीर्षाप्रय-त्नवत्त्वरूपस्वातन्त्र्यं विना स्वरूपेण कारकःवाभावात् ; तस्य स्वातन्त्र्यस्यैव चाधिष्ठातृत्वरूप-यतु एकेनाधिष्ठिते sन्याधिष्ठानं किमर्थमिति – तत्नोच्यते ! अत्र कुविन्दसत्त्वे पट-सत्त्वं, अन्यथा नेत्यन्वयन्यतिरेकसिद्धत्वात्कुविन्दस्य न स निषेध्यः । ईश्वरश्च नैतदर्धं सिद्धः, किं-तु क्षित्यादिहेतुपरमाण्याद्यधिष्ठातृत्वायानुमितो नित्यासंकुचितज्ञानेच्छाकृतिमत्त्वात्कुाविन्दाधिष्ठिते प्यवर्जनीयाधिष्ठातुभावास्सिद्ध इति न सोपि शक्यानेपेधः । यत्त एकाधिष्ठितेप्यधिष्ठात्रन्तरस्वीकारे-Sनवस्थेति-तदिप न-एकमात्रसाध्यतया निश्चित कार्ये एकस्मिन् सत्येव विशिष्य तद्र्थमेव कर्त्र-न्तरस्वीकारे ह्यनवस्थेति । अथाप्यिष्ठानद्वयं किमर्थिमिति चेत्-किमर्थिमित्यस्य कोऽर्थः? किं क्रि-याविशेषणतया कस्य फलभूतामिदमधिष्ठानमिति, यद्वा कस्मै फलायेति? तत्रेश्वराधिष्ठानं नित्यतया कारणानपेक्षम् । कुविन्दाधिष्ठानं तु फलेच्छादिकारणायत्तमिति आद्यस्योत्तरम् । अन्त्येपि कर्तृ-केत्रादिभोगसिद्धिः फलमित्युत्तरम् । ननु क्षित्यादिकामिवैकमात्नाधिष्ठानेन पटादिकार्यं स्या-दिति चेत् ... सत्यम् । अथापि जीवस्यापि मेळने न कस्यचिदन्यथासिद्धिः। यथा द्वाणुक-गतायास्त्रित्वसंख्यायास्त्र्यणुके, कपालद्वयगतमहत्त्वस्य घटे च महत्त्वं प्रति जनकत्वे क्लिते, शिथिलसंयोगशालिबहुतूलपिण्डारब्धेऽवयविन्यन्वयन्यतिरेकासिद्धकारणताकेन सह संभूय तयोर्भहत्त्वजनकत्वं, तद्वदत्रावश्यकेन जीवेन सहेश्वरस्येति । यदि तत्राप्रचितावय -वारव्धगतपरिमाणापेक्षया वैजात्यमस्ति, पटादावपि क्षित्याद्यपेक्षया वैजात्यं शरीरिकर्तृककार्य-

द्भविष्यतीति । न चाकुर्वतः कुलालादेः कायसंक्षोभादिसाध्यो भोगस्सिद्धचेदिति तद्धमस्य कर्तृत्वमीक्वरोऽनुमन्यते, तद्र्थमात्रत्वादैक्वर्यस्येति ॥

[12] यन्त्रनित्यप्रयत्नेत्यादि - भवेद्प्येवं, यद्यनित्यप्रयत्ननिष्ठत्तावेव बुद्धि-रिप निवर्तेतः; न त्वेतद्दितः; उदासीनस्य प्रयत्नाभावेऽपि बुद्धिसद्भावात् ॥ हेतु-भूता बुद्धिनिवर्तते इति चेन्न — उदासीनबुद्धेरिप संस्कारं प्रति हेतुत्वात् ॥ कार-किषया बुद्धिनिवर्तते इति चेन्न — उदासीनस्यापि कारकबोद्धृत्वात् । न हि घटादिकमकुर्वन्तश्रकादिकं नेक्षामहे ॥ हेतुभूता कारकबुद्धिनिवर्तते इति चेन्न — (चक्रादिबुद्धेरिप संस्कारं प्रति हेतुत्वात् । कारकफल्रहेतुभूता कारकबुद्धिनिवर्तते इति चेन्न — (चक्रादिबुद्धेरिप संस्कारं प्रति हेतुत्वात् । कारकफल्रहेतुभूता कारकबुद्धिनिवर्तते इति वेन्न —) अयतमानस्यापि दुःखहेतुभूताया अपि तद्धेतुकण्टकस्पर्शबुद्धेर्भा-वात् । चिकीपहितुभूतोऽनुभवो निवर्तत इति चेन्न — केनचिन्निमित्तेनाऽकुर्वतोऽपि चिकीपितद्धेतुबुद्धिसम्भवात् । अनपेक्षकृतिहेतुचिकीपिकारणं बुद्धिनिवर्तते इति चेत् — न तर्हि बुद्धिमात्रम् । तथाचानित्यप्रयत्नहेतुकत्वपयुक्तं विशिष्टमयत्नचिकी-

स्थलं प्राग्भवदुक्तमस्तु । किञ्च किमिति कुलालं विना कार्यासम्भव इति न शंक्यम् — ईश्व-रस्यैश्वर्यं हि नान्यकर्तृत्वनिवारकं, तस्यान्यिसम् कर्तृत्वसुखेन भोकृत्वसम्पादकत्वात् । निह कुलालादेरकतृत्वे कायसंक्षोभघटविक्रयादिजन्यभोगप्रतिनियमप्रसिक्तरस्तीति । अतस्सामान्य-विशेषकारणयोरनन्यथासिद्धत्वादिभमतसर्वाधिष्ठातृपुरुषसिद्धिरविकला ॥

[12] एवमनित्यप्रयत्नोपाधित्वं तदा भवत, यद्यानित्यप्रयत्निनृहृत्या बुद्धिनिनृत्तिस्त्यात् । बुद्धि प्रति हि नानित्यप्रयत्नो व्यापकः; उदासीनस्य कर्तुमनिन्छतो यत्नाभावेऽपि बुद्धिसन्वात् । नापि हेतुःवविशिष्टबुद्धिं प्रति स व्यापकः, तस्या एवादासीनगतबुद्धेससंस्कारहेतुःवा-देतुःवाविशिष्टसत्त्वात् । कारकविषयकत्वविशिष्टबुद्धिं प्रतीत्युक्तावप्येवम् , घटादिविषयकयत्ना-भावेऽपि तत्कारकचकादिगोचरबुद्धिसत्त्वात् । एवं हेतुःवविशिष्टां कारच्बुद्धिं प्रतीत्युक्तावपि तस्या एव चक्रादिबुद्धेरसंस्कारहेतुःवात्कारकाविषयकत्वाच तादवस्थ्यम् । कारकजन्यफछहेतुभूतां कारकविषयबुद्धिमित्युक्तौ कण्टकस्पर्शरूक्तां कारकविषयबुद्धिमित्युक्तौ कण्टकस्पर्शरूक्तारकजन्यदु खहेतुभूता कण्टकस्पर्शबुद्धिरनित्यप्रयत्नं विनाप्यस्तीति व्यापकत्वमंगः । चिकोषीहेतुं बुद्धिमित्युक्तौ परनिर्वन्धेनाप्रयतमानेपि तादशबुद्धिरस्तीति । अव्यवहितोत्तरक्षणे कृतिजननी या चिकीषी तद्धेतुं बुद्धिं प्रतीत्युच्यत इति चेत्—तिहि विशिष्टेदशबुद्धिरेव व्याप्येति सामान्यतो बुद्धेव्याप्यत्वाभावादिनित्यप्रयत्नपूर्वकत्वनिनृत्तौ न

१. प्र. उदासीनस्येति कारणान्यन्यापारयत इत्यर्थः । उदासीनबुद्धिरिति कर्मधारयः। दुःखहेत्विति दुःखहेतुरचासौ कण्टकस्पर्शरचेति विग्रहः तस्य बुद्धेरित्यर्थ इति । २. कुण्ड-छितो ग्रन्थ औचित्याद्हितः । वास्तवः पाठस्तु तं विना । ३. बुद्धेरभावादिति सर्वत्र पाठः ।

र्षाहेतुबुद्धिमत्पूर्वकत्विमिति तिन्नष्टत्तौ तदेव निवर्ततां, न तु बुद्धिमत्पूर्वकत्वमात्रम् । नत्र तस्यापयोजकत्वादिति बुद्धिमत्पूर्वकत्व (मिति) साध्यपक्षे परीहारः । सकर्वृकमिति पयत्रप्रानपक्षे शक्कैव नास्तिः, तस्यैव तत्रानुपाधित्वात् ॥

[13] एतेन - शरीरसम्बन्धे बुद्धिगतकार्यत्ववद् बुद्धिसम्बन्धे प्रयत्नगतकार्य-न्वसुपाधिरिति - निरस्तम् । यो हि बुद्धचा शरीरवच्छरीरनिष्टस्या बुद्धिनिष्टत्ति-बद्दा प्रयत्नेन बुद्धि बुद्धिनिष्टस्या प्रयत्निष्टित्तिं (वाः?) साधयेत् , स एवं कदाचिदु-बालभ्यः । वयं त्ववगतहेतुभावं कलितशक्तिसकैलकारकपयोक्तारं कार्यादेवानु-भैमाना नैवमास्कन्दनीयाः । तत्रै तस्यानुपाधित्वात् ॥

सामान्यतोबुद्धिमत्पूर्वकत्वं निवर्तेतेति न बुद्धिमत्पूर्वकत्वमात्रसाध्यकहेतोस्तदुपाधिकत्वम्। बुद्धि-प्रत्यूर्वकत्वं विहाय सकर्तृकमिति कृतेस्साध्यत्वे तु नास्योपाधित्वप्रसक्तिरपि, तस्यैव तत्रानुपाः भ्रेत्वात्। नचानित्यत्वविशिष्टप्रयःन उपाधिः, शुद्धस्तु साध्य इति भेद इति वाच्यम्। वि-भेपस्य सामान्यं प्रति व्यापकताया अप्रामाणिकत्वात्॥

[13] एवं तस्यैव तत्रोपाधित्वं न सम्भवतीति वर्णनेन बुध्यनुमाने कार्यप्रयत्न उपाधि-प्रैति दृष्टान्तोक्तिपूर्वकं कयनमपि निरस्तम् । इत्थं हि तःकथनम्—यथा क्षित्यादिकं शरीरपू-र्वकं बुद्धिपूर्वकःवात् , इश्वरो वा शरीरवान् वृद्धिमत्त्रादित्यनुमाने प्रतिपक्षिक्कते कार्यवृद्धिपूर्व-करवं कार्यवृद्धिमत्तं वोपाधिरिति सिद्धान्तिनोच्यते, तथा प्रयत्नेन बुध्यनुमानेपि कार्यप्रयत्नमादाय सोपाधिकत्वं हेतोस्सुवचिमिति। अयंच नास्माकमुपालम्मः । योहि वुद्धिसत्वे शरीरसत्त्वं, तदमा-वें तदभाव इतिवत् यःनसत्त्वे बुद्धिसत्त्वं तदभावे तदभाव इति वदन् यःनेन बुद्धिमनुमिनुयात् ,स एवं कदाचिदुपालभ्यः । वयंत्वधिष्ठात्रपरपर्यायं सकलकारकशक्तिपरिकलनात्मकज्ञानविशिष्टं तादशश-किमस्कारकप्रयोक्तारमन्त्रयञ्यतिरेकाम्यां ज्ञानादिविशिष्टतयैव हेतुत्वेनावगतं साक्षात् कार्यस्वहेतु-नैवानुमिमीमहे । एवञ्च कारकव्यापारगोचरज्ञानविशिष्टप्रयत्नपूर्वकत्वानुमानेऽस्मित्र कार्ययत्नपूर्व-कत्वमुपाधिः, तस्यैत्र तत्रानुपाधित्वात् । नन्वत्रानुमाने व्यतिरेकव्याप्तौ ज्ञानविशिष्टप्रयत्नामाः त्राःकार्यत्वाभाव इति वक्तन्यम् । तत्र प्रत्येकं ज्ञानामावस्य प्रयत्नाभावस्य चैव व्याप्यत्वसंभवे विशिष्टाभावस्य तत्कथनमयुक्तम् । अतो न विशिष्टस्य साध्यत्विभिते चेन्न – प्रत्येकमनेकामा-बस्य विनिगमनाविरहेण ब्याप्तिप्रयोजकत्वकरानापेक्षया छ।घवादेकस्य विशिष्टाभावस्य तत्क-स्पनौचित्यात् । प्रत्येकमभावस्य व्याप्यत्वस्वीकारेण बुद्धिमत्पूर्वकत्वस्य पृथक् कार्यत्वं प्रति सा-भ्यत्वपक्षेपि अनित्यप्रयत्ननिवृत्त्या सामान्यतो बुद्धिनिवृत्त्यसंभवस्य प्रागुपपादितत्वेन तत्र तस्या-जुपाधित्वान्नोपालंभस्यावकाशः ॥

कित्तसक्र शक्तिकारकेति पाठः । २. प्र. तत्रेति ज्ञानाद्येकैकजन्यत्वे इत्यर्थः ।
 कस्य प्रयत्नगतकार्यत्वस्येत्पर्थः ।

देहानुर्देपचौ सर्वदाऽनुत्पचेः॥ शरीराजन्यत्ववचानित्यप्रयत्नाजन्यत्विमिति संक्षेपः॥

[15] तर्काभासतयाऽन्येषां तर्काशुद्धिरदूषणम् । अनुकूलम्तु तर्कोऽल कार्यलोपो विभूषणम् ॥ ३॥

कारकव्यापारविगमे हि कार्यानुत्पत्तिश्सङ्गः, चेतनाचेतनव्यापारयोर्हेतुफलभावाव-धारणात्, कारणान्तराभावइव कत्रेभावे कार्यानुत्पत्तिश्सङ्गः, कर्तुरपिकारणत्वात्।।

[16] यस्त्वाह- प्रत्यक्षानुपलम्भाभ्यां तदुत्पत्तिनिश्चयो दृश्ययोरेव. न त्वदृश्ययोः। प्रत्यक्षस्यानुपलम्भस्य च तावन्मात्रविधिनिषेधसमर्थत्वात् धूमाग्निवत् , कम्प-मारुतवच्च। निह धूमः कार्योऽनलस्येति उदर्यस्यापि, न हि शाखाकम्पो मातरि-

दिति चेत् - मा भूत् , क्षित्यादौ शरीरजन्यत्वस्य बाधितत्वेनैव हेतोर्द्छत्वादिति ॥

- [15] एवंच यदि क्षित्यादौ सकर्तृकत्वं न स्यातार्हि कार्यत्वं न स्यादिति तर्कस्य या प्रतितर्कप्रतिचातरूपा तर्काश्चिद्धः, यदि सकर्तृकं स्यात् शरीरजन्यं स्यात् , यदि बुद्धिमलूर्वकं
 स्यात् अनित्यप्रयनजन्यं स्यात् , यदि नित्यक्वतिजन्य स्यात् बुद्धीच्छाजन्यं न स्यादिति प्रतितर्कप्रयोगेणोद्धाव्यते, सा न दूषणम् , एषां बाधितत्वव्याप्यसिष्धादिनाऽऽभासत्वात् ।
 (ननु न शरीराजन्यत्वेन कर्वजन्यत्वानुमाने शरीरांशवैयर्ध्यम् , अखण्डाभावघटकत्वात् । जन्यत्वसामान्यप्रतियोगिकाभावाद्धि शरीरजन्यत्वाभावोऽन्योऽखण्ड इति चेन्न एवमपि जन्यत्वाभावगतव्यातेरेव शरीरजन्यत्वाभावे आरोप इति सुवचतया सोपाधिकत्वात् ।) अतोऽत्र कायत्वानुमाने, कर्वभावे कार्यं न स्यादित्यनुकूळतर्ककृपं भूषणं समस्ति; कारकव्यापाराभावे
 कार्याभावस्य संप्रतिपन्नत्वात् , अचेतनरूपकारकव्यापारस्य चेननरूपकारकव्यापारस्यच।विशेक्षेण कार्येण सह कार्यकारणभावावधारणात्कर्तुरपि कारणव्यसिद्धावचेतनरूपकारणान्तराभाव
 इव कर्त्रभावेपि कार्यानुत्पत्तिस्स्यादेवेति ॥
- [16] बौद्धस्वाह-प्रत्यक्षेणानुपळब्ध्या च भवन् कार्यकारणमावनिश्वयो दश्यकार्यकारणिव षय एव भिवतुमहीति। प्रत्यक्षं हि तत्सत्त्वे तत्सत्त्वमिति दश्यमात्र एव सत्त्वविधाने समर्थम् , अनु-पळिधरित तदभाव दति दश्यप्रतियोगिकाभावमात्रे। अतो धूमाग्न्योरिव कम्पमारुतयोरिव च दश्ययोरेव तिन्नश्चयः। अन्यथा दश्यादश्यसाधारण्येन कारणत्वे उदर्याग्नेरिप धूमका-रणत्वापत्तिः, अनुद्भृतस्पर्शवतः, वेगशून्यतया स्तिमिताख्यस्य वायोरिप शाखादिकंपकारणत्वा-

१.अयं. क. २. पाठः। प्र. १शरीरोत्पत्तिरेव न स्यादिति कदापि सा बुद्धिर्न जायेते ' ति देहानुपपत्तौ सर्वानुपपत्तेरिति क. ख. पा. | २. प्र. कारकान्तरव्यापारं प्रति चेतनव्या-पारस्य हेतुःखात्कर्त्रभावे सोपि न स्यादित्यर्थः । कारणान्तरव्यापारसत्त्वेपि कर्त्रभावे कार्य न स्यादित्यहः कारणेति ।

इवन इति स्निमितस्थापि स्यात् । किन्तु भौमस्पृइययोरेव । तथेहापि शरीरवन् एव कारणत्वमवगन्तु मुचितं, नान्यस्योति – तदसत् – प्रत्यक्षानुपल्लम्भौ हि दृइय विषयावुपायस्तदुत्पत्तिनिश्चये; न तु दृइयतेव तत्रोपेया; किन्नाम दृइयाश्चितं सामा न्यद्र्यम् । तदालीढस्य हि तदुत्पत्तिनिश्चये दृइयमदृइयं वा सर्वमेव तज्जातीयं तदुत्प त्तिन्तया निश्चितं भवति, यथा स्पर्शरूपरसगन्धानामुत्तरोत्तरिनिमत्त्ततायां तव; अ स्माकश्चातीन्द्रियसमवायादिसिद्धौ। नचेदेवम् , उदाहृतयोगेव दृहनपवनयोः, आलं करूपवतोस्तदुत्पत्तिनिश्चये, कथमनालोकनिरस्तरूपयोः सिद्धिः यत् उद्यस्तिमि तसाधारणी सिद्धिस्यादिति – तद्भवेदप्येवं, यदि शरीरादिकं विना कार्यमिव, भौम्

पत्तिश्व । अतो भौमाग्निमाले स्पृद्यवायुमात्रे धूमकंपदर्शनात्कार्यकारणभावे दृश्यत्वं प्रयोजकम् इयान् विशेषः – अग्निस्साक्षादेव दश्यो धूमजनकः मारुतस्वतीन्द्रियत्वपक्षेपि स्पर्शरूपाविशे षणद्वारा दृश्यस्सन् कंपजनकः । एवं प्रकृतिपि शरीररूपदृश्याकारविशिष्टचेतनस्यैव वटादि स्थले कारणत्वदर्शनाहिश्वत्यादावि शरीरिण एव कारणत्वं युक्तमिति – तदसत् – सत्यं दस्य विषयकं प्रत्यक्षमनुपल्लमभञ्चादायैव कार्यकारणभाव।वधारणम् ; तथापि कार्यतायां कारणतायाञ्च दृश्यत्वमवच्छेदकतया नोपेयम् , किंतु दृश्यकार्यानेष्ठं दृश्यकारणनिष्ठञ्च सामान्यमेव तत्तद्वच्छे दकम् । तदवन्छिन्नस्य कारणत्वप्रहे च दश्यमिवादश्यमपि तदवन्छिन्नं कारणं भवत्येव; यथा स्पर्शस्त्रपरसगन्धा एव भूतानि, न धर्मिस्वरूपमन्यत् ; ते च क्षाणिका इति बदतस्ते मते स्प-शीदिसन्तानेष्वदश्यप्रमाण्यात्मकस्पशीदीना दश्यपुञ्जात्मकस्पर्शादिक प्रति कारणतायां स्पर्शत्वा दिसामान्यमेवावन्छेदकम् — यथाचास्मन्मते विशिष्टप्रत्यक्षस्य विशेष्यविशेषणस्ंबन्धाधीनत्वात अयं घट इत्यादिविशिष्टबुद्धिनिर्वाहकतयाऽतीन्द्रियसमवायस्य, एवं स्पर्शशब्दाद्याश्रयतया वाय्वा-काशादेश्वातीन्द्रियस्य सिद्धौ दश्यादश्यसाधारणसम्बन्धस्वद्रव्यस्वादिकं प्रयोजकम् — तथा यो-ग्यशरीरानवच्छिन्ननिष्ठमपि चेतनत्वमवच्छेदकामिति । अन्यथा दश्यतायास्तन्त्रत्वे आलोकवत एवारने घूमं प्रति, रूपवत एवच कष्यादेश्शाखाकंपं प्रति हेतुत्वनिश्चयादनालोकनीरूपयोभैं-मस्पृश्यत्वेनोदाहृतयोर्भर्जनकपाळदहनपवनयोः कथं भूमकंपद्र्शनमात्रेण ।सिद्धिस्त्यात् । यत्पुन-रुक्तं अश्ररीरचेतनस्यापि कार्ये कर्तृत्वस्वीकारेऽदृश्यादुदर्याग्नितः स्तिमितवायुतश्च धूमकंपो-

२. उदाहृतयोः उक्तयोः । आलोकरूपवतोस्तदुःपत्तिनिश्चये कथमनालोकनिरम्तरूप-योरुदाहृतयोर्दहनपवनयोस्सिद्धिरिति योजना । म. 'धूमोत्पत्तिनिश्चय इति पाठे धूमपदेनैव पाक उपलक्षित ' इति । प्र. 'पाकंप्रत्यालोकात्मकस्यैव वहः कंपं प्रति रूपवतएव दण्डादेः कारणत्विनश्चयादनालोकजाठर्यदहनस्य निरस्तरूपस्य पवनस्य च कथं सिद्धिस्स्यादित्याह नचेदेविमिति ' इति । आलोकरूपवतोरिति सत्तमी । सत्तेरिति शेषः । १ किन्वित्यर्थः ।

स्पर्शवद्वेगवन्त्रञ्च विना अग्निमात्रात् पवनमात्राद्वा धूमकम्पौ स्याताम् । न त्वेवम् । नचैवं चेतनव्यभिचारोऽपि शक्याभिधान इत्यलं बालप्रलापानां समाधानैः ॥

[17] तदुत्पत्तेरसिद्धाविप तत्तदुपाधिविधूननेन स्वाभाविकत्वस्थितौ — यदि कर्तारमितपत्य कार्य स्यात् , स्वभावमेवातिपतेदिति कार्यविल्लोपमसङ्ग इति । एतच्च सर्वमात्मतत्त्वविवेके निपुणतरम्रपपादितमिति नेह प्रतन्यते । एवश्च सिद्धे प्रतिवन्धे न प्रतिवन्धादेः क्षुद्रोपद्रवस्यावकाशः । प्रतिवन्धसिद्धाविष्ठापादनात् , तदसिन्यस्यापत्तिरिति—तत्त्तदा स्यात् , यदि शरीराभावेष्यङ्कुरादिकार्यवत् भौमाग्न्यभावेषि धूमः, स्पर्शवद्रिगवद्व्याभावेषि कंपश्चोपल्यस्येत । अतो यावदुपल्यमं कार्यानितिप्रसक्तं भौमत्वादि कारणताव-

च्छेदकमिष्यते । अत्रतु कायानुपलम्मेपि कार्योपलंभात् कार्यसामान्यकारणतावच्छेदकं चेतनत्व-भेव । नच शरीरवत् चेतने। खुपलब्ध्यर्हः, येन तिसम्बप्यसत्येवात्र कार्यमिति शक्यं वक्तुमिति ॥

[17] एवं तावत् कार्यसामान्यस्य कर्तुश्च कार्यकारणभावरूपतदुत्पत्तिमादाय कार्यत्वहेताव नुकूळतर्कः स्थित उक्तः । एतदस्र्वाकारेपि हेतोरस्य कथमपि सोपाधित्वस्य दुर्वचत्वाद्धेतौ प्रकृ-तसाध्यसंबन्धः स्वाभाविकएव सिद्ध इत्येवमध्यनुकूळतर्कस्सुवचः । तथाहि – हेतोरुपाधिहि संभाव्यमानस्तिद्धिरोधी वा स्यात् , व्यापको वा, सहवृत्तिर्वा, न्यूनवृत्तिर्वा । नाद्यः, विरोधिन उपाधित्वे अकार्यस्येव सकर्तृकत्वापत्तेः । अतएव न द्वितीयः, कार्यस्येवाकार्यस्यापि सकर्तृ-कत्वापत्तेः । न तृतीयः, महवृत्तित्वाविशेषे 'स एव साध्यप्रयोजकः नतु कार्यत्वहेतु 'रित्यत्र विनिगमकाभावात् । नापि चतुर्थः, तथासति स उपाधिः शरीरिकर्तृकत्वन्यूनवृत्तिर्वा, अधि-कवृत्तिर्वा, महवृत्तिर्वा । नादाः, तथासति शरीरकार्यस्यापि कस्यचित्सकर्तृकत्वाभावप्रसंगात । भ्यूनवृत्तेरेव कस्यचित्सकर्तृकत्वप्रयोजकत्वात् । न द्वितीयः, शरीरं विनापि कचित्कार्ये सकर्तृ-कत्वस्य भवदनिष्ठस्थापत्तेः । न तृतीयः, शरीरस्योपाधित्वासंभवेन तत्सहरृत्तेरपि तत्त्त्वयतयाः Sनुपावित्वात् । कथं शरी र नोपाधिरिति चेत् — सकर्तृकत्वे शरीरस्य प्रयोजकत्वं — किं क-र्ज्युकार्थस्य सर्वस्य शरीरजन्यत्वात्स्यात् , किवा कर्तुरायतनतया, यद्वा कार्योपवरणप्रापकतया ? नाचः, क्षित्यादौ शरीराजन्यत्वस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात् , नित्यक्ततेश्शर्रारकार्यत्वाभावेन तदपे-क्षाऽभावाच । न द्वितीयः. ईश्वरस्य भोक्तृत्वाभावेन भोगायतनानपेक्षणात् । न तृतीयः, सा-क्षादेव परमाण्वादेः कत्रीघिष्ठितत्वेन शरीरस्थानावस्थकत्वादिति ॥ अतः कथम्युपाध्यसंभवा-दनुक्छतर्कसिद्धिरिति विवेचितमात्मतस्विविवेके । एवंच प्रकृते व्यासौ सिद्धाया न प्रतिबन्दादेः **बुद्रो**पद्रवस्यावकाशः। स खल्वेवम् अशरीरिकर्तृसिद्धौ पशुत्वादिहेतुना शशादौ शृंगसिच्चापात्तः, त्तत्र दश्यानित्यश्चंगायोगीप नित्यादश्यशृंगसंभव।दिति प्रतिबन्दिः। एवमीस्वरस्य स्वार्थं स्रष्टृत्वे-उनीश्वरत्वप्रसंगः; परार्थं चेत्, अदुःखमयसर्गप्रसगः । अन्यथा निष्करुणत्वापित्तिरिति । -

द्धो तत एव तिसद्धेः अपसङ्गादिति॥ नतु तस्य सर्वदा सर्वत्राविशेषे कार्यस्य वेदोत्पत्तिमसङ्ग इति निरपेक्षेश्वरपक्ष दोषः, सापेक्षे उपेक्षणीय एवास्त्विति बाल प्रदीपकिलक्षाक्रीडयैव नगरदाहः — तन्न — स्थेमभाजो जगत एवाकारणत्वम ङ्गात् । ओमिति ब्रुवतस्सौगतस्य दैत्तमुत्तरं प्राक् ॥

[18] 'आर्ष धर्मोपदेशञ्च वेदशास्त्राविरोधिना । यस्तर्केणानुसन्धत्ते स धर्म वेद नेतरः ॥ (मनु. १२. १०)

तत्रोत्तरं — पशुःवस्य शृगेन व्याप्तिरस्ति चेत् , शशस्यापि शृंगसद्भावे इष्टापत्तिरेव । वस् व्याप्तिरेव न. संस्थानिवशेषव्यद्भयायाश्रशंगस्वजाते नित्यादश्यवृत्तिस्वायोगात् । एवं कारुणि कर्तृकपरार्थसृष्टेरदुःखमयसर्गव्याप्यस्वमपि नः पुत्रशिष्यरुग्णविषये जनकाव्यापक्षित्सकः वेंषु व्यभिचारात् । अतो व्याप्यसिद्धौ तादशसाध्यसिद्धिप्रसंगो नास्तीति ॥ नन्वीश्वरोऽद्द दिनिरपेक्षः कारणं; सापेक्षो वा । आदो अविशिष्टस्वास्तर्वत्र सर्वदा सर्वकार्योत्पत्तिप्रसंगः । न्ये अदृष्टादिनेव कार्यसिद्धवर्थर्भ तस्ताधनमिति । अतो बालप्रलाप इति दूपयता बालक्षीडे नगरं धक्यतीति मन्यतां, अल्पाक्षेपणवाशेषेश्वरुग्धानिवेषादिति चेन — एकैकस्यापि कार्य नानासहकारिकलायकार्यत्या दण्डादेनिरपेक्षकारणस्त्रे सर्वदा घटोत्पत्त्यापत्तिः, सापेक्षस्त्रे त कारणस्त्रं व्यर्थमित्येव सर्वकारणविषयेपि विकल्पसंभवेन स्थिरस्वशालिनि प्रपञ्चे सर्वस्यापि कार्यस्यापात्रक्षं व्यर्थमित्येव सर्वकारणविषयेपि विकल्पसंभवेन स्थिरस्वशालिनि प्रपञ्चे सर्वस्यापि कार्यस्याम्वप्रसंगात् । स्थिर हि वस्तु सहकारिनिरपेक्षं सत् कार्यं कर्तुं न प्रभवति । अति हि कुर्वद्रपक्षाणिकैककारणवादिनौगतपक्ष इति चेत् — तत्नेत्तरं प्रथमस्तवके दलं, नतु क्षणो तदनपेक्षस्त्रथा भवितुपर्दतीति, न वेजात्यं विना तत्स्यादिति च। तत्सिद्ध क्षित्यारि सक्तिक कार्यस्विदिति हतो न कथापि विधया दुष्ट्विमिति ॥

[18] किंच साङ्ख्यभीमांसकादिभिर्निरीश्वरवादिभिर्वेदिकम्मन्येरिदं श्रांतव्यम् — वे विरोधितकेरूपयेव भीमांसया यो वेदवैदिकप्रन्थान्विचारयित, स एव वेदार्थं यथावद्वेद, न भीमासकः अन्यथामीमासकश्चेति मनुराह आर्षिभित्यादिना। ततश्च सेश्वरत्वानुमानमागमसंवा सद्भावात्प्रवलम् ; तद्वणेन निरीश्वरत्वकल्पनञ्च विरोधादुर्बेलम् । श्रूयते हि विश्वतश्चक्षुरित् दिना विश्वद्रष्टा विश्वार्थीपदेष्टा विश्वतस्सहकारिसंपन्नो विश्वव्यापी एकोऽतएवानादिदे परमाणुभिः प्रपञ्चमूर्ध्वसत्रलोकाधस्सत्तलोकमयं सञ्जनयन् प्राणिनो धर्माधर्मीम्यां संयोजयतीति

१. प्र 'द्त्तिमिति । कार्यस्याहेतुकत्वे कादाचित्कत्वानुपपत्तिरिखादिनेत्यर्थः' इति ।

1268

अत प्रथमेन सर्वज्ञत्वं, चक्षुषा दृष्टेरपलक्षणात्। द्वितीयेन सर्ववकृत्वं, सुः विन वागुपलक्षणात्। तृतीयेन सर्वसहकारित्वं, वाहुना सहकारित्वो (मन्वो१) पलक्षणात्। चतुर्थेन व्यापकत्वं, पदा व्याप्तेरपलक्षणात्। पश्चमेन धर्माधर्मलक्ष-णप्रधानकारणत्वं; तौ हि लोकयात्रावहनाद् वाहू। षष्ठेन परमाणुरूपप्रधानाधि-ष्ठेयत्वं; ते हि गतिशीलत्वात्पतत्रव्यपदेशाः, पतन्तीति। संधमित सञ्जनयित्रिति च व्यवहितोपसर्गसम्बन्धः; तेन संयोजयित समुत्पादयिन्तत्वर्थः। द्यावा इत्यू-ध्वसप्तलोकोपलक्षणं भूमीत्यधस्तात्, एक इत्यनादितेति। समृतिरिप — 'अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तस्सर्वं प्रवर्तते '(गीता १०,८) इत्यादिः। एतेन ब्रह्मादिप-तिपादका आगमा बोद्धव्याः॥

 $[^{19}]$ आयोजनात् खरवि -

स्वातन्त्र्ये जडताहानिर्नादृष्टं दृष्ट्यातकम् ॥ हेत्वभावे फलाभावो विशेषस्तु विशेषवान् ॥ ४ ॥

पैरमाण्यादयो हि चेतनाऽऽयोजितःः पवर्तन्ते अचेतनत्वात् वास्यादिवत्। अन्यथा

अत्र सिम्युपसर्गद्वयं धमित जनयानित क्रियाद्वयव्यवहितमि व्यवहिताश्चेत्यन् शासनानुरोधेन तत्रैव संबध्यते। चक्षुरादिपदानां ज्ञानादौ लाक्षणिकत्वान्न ततर्शरीरित्वप्रसंगः; अन्यथा चक्षुम्थले मुखाद्यमावेन विश्वत इति विरोधात्; अचक्षुरश्रोत्रमित्यादिश्रुत्यन्तराच, स्वतस्सर्वज्ञस्य चक्षुरादिवैयध्याच । यथा श्रुतिस्तथा स्मृतिरिप सर्ववस्तृत्पत्तिप्रवृत्तिहेतुमेकं दर्श-यति । अतश्च सार्वज्ञ्यादिसंपन्नेकेश्वरकर्त्वकत्वमस्माभिर्लाघव प्रस्सरानुमानसाध्यमानं श्रुतिस्मृत्य- नुकूलमिति तद्विरुद्ध – पृथिव्यादिनित्यत्व – निरीश्वरत्व – नानश्वरत्वादिपक्षाः वैदिकगोष्ठी- बहिःष्ठा एवेति । एवं एष एक एक स्वपरतन्त्रचतुर्मुखादिमुखेन सर्वविधाः प्रजाससूजतीति सृष्टिपराणामागमानामस्यदनुकूलतं परप्रतिकूलत्वञ्च बोद्धव्यम् ॥

[19] उक्तं कार्यस्वादिश्वविद्वययस्साध्य इति । एक्षमायोजनादि दितीयहेतोस्साध्यः । अयोजनं प्रेरणम् । तदन्यथानुपपत्या तदाश्रयस्मिध्यति । प्रेरणश्च — परमाण्वादयश्चेतना-योजिताः प्रवर्तन्तेऽचेतनस्वाद्वास्यादिवदित्यनुमानसिद्धम् । चेतनायोजिताः चेतनप्रेरिताः प्र-यत्नवदात्मसंयुक्ता इति यावत् । प्रयत्नवदात्मसंयोगजन्यव्यापारवत्त्वं प्रयत्नवदात्मसंयोगानधीन-व्यापारशृत्यस्वपर्यवसितं साध्यम् । तथापर्यवसानविधानाच न व्योमादौ क्रियाशृत्ये व्यभि-चारः । यदि प्रवृत्तिभत्ये सत्यचेतनस्वादिति हेतुरिष्यते, तर्हि पर्यवसानं माभूत् । नचाप्रयो-जक्तव्यमः , यदि प्रेरणानधीनव्यापारवत्त्वरूपस्वातन्त्रयं स्थात् अचेतनस्वं न स्थात् ; अचेतन-

१.व्योमादौव्यभिचाराःकर्मपक्षकानुमानप्रकाशोक्तम्। एवञ्चात्र एतेनाश्चरीरत्वादिनेत्यत्रचक्लेशः

56812

कारणं विना कार्यानुत्पीत्तयसङ्गः;अचेतनक्रियायाश्चेतनाधिष्ठानकार्यत्वावधारण

[20] कियाविशेषविश्रान्तोऽयमर्थः, न तु तन्मात्रगोचरः । चेष्ठा हि चेतः धिष्ठानमपेक्षत इति चेत् — अथ केयं चेष्ठा नामः? यदि प्रयत्नवदात्मसंयोगास् वायिकारणिका किया, प्रयत्नमालकारणिकति चा विवक्षितम् — तन्न — तसं तत्रानुपाधित्वात् ॥ अथ हिताहितप्राप्तिपरिहारफल्रत्वं तत्त्वम् — तन्न — विषभ णोद्बन्धनाद्यव्यापनात् । इष्टानिष्ट्याप्तिपरिहारफल्रत्विमिति चेत् — कर्तारं प्रां अन्यं वा ? उभयथापि परमाण्वादिक्रियासाधारण्याद्विशेषः । आन्तसमीहा

गतन्यापारत्वाविष्ठत्रं प्रति चेतनाधिष्ठानं प्रयत्नवचेतनसंबन्धः कारणमिति स्थितत्वात् । न्यथा प्रयत्नाभावेषि शरीरे गमनादिकियापत्तेः । नन्वचेतनन्यापार्व्चेतनाधिष्ठानं विना दृष्टादेव स्यादिति चेत् — नादृष्टं दृष्ट्यातकम् । अन्यथाऽदृष्टेनैव निश्रोहात्सर्वत्रापि द कारणं विहन्येत । तस्माचेतनन्यापाररूपहेत्वभावेऽचेतनन्यापारात्मकफळस्याप्यभावः ।

[20] ननु चेष्टारूपिकियाविशेषमात्रगतश्चेतनप्रेरणाधीनत्वरूपोऽर्थः, नतु क्रियामामाः गतः, चेष्टाया एव छोके तद्वेक्षत्वदर्शनादिति चेत् – विशेषस्तु विशेषवान् ! कार्यः शेषः कारणविशेषवान् भवति । नावता सामान्यकार्यस्य सामान्यकारणवत्त्वं न भज्यत इति तथाहि — चेष्टाया एव चेतनप्रेरणाधीनत्वं वदतः को भाव. ? किं पूर्वोक्तानुमाने चेष्टावर मुपाधिरित्यभिमतम्, उत परमाण्यादिक्रिया चेतनप्रयत्नाधीना अचेतनक्रियात्वादित्यनुम चेष्टात्वमुपाधिरिति । नच पूर्वानुमाने पर्यवसितसाध्यस्य व्योमादाविप सस्वात्तत्र चेष्टाभावातः ध्यव्यापकत्वभङ्ग इति वाच्यम् ... व्यापारवत्त्वरूपपक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वविवक्षया र मञ्जस्यात् ; तादशसाध्यस्य व्योमादावभावात् । सर्वथा चेष्ठाःवं किमिति विचार्यम् । तद्धि यत्नवदात्मसंयोगासमवायिकारणत्वं प्रयत्नरूपिनिमत्तकारणजन्यत्वं वा । उभयथापि नोपा त्वसंभवः । द्वितीयानुमाने चेननप्रेरणाधीनत्वरूपसाध्यस्यापि निरुक्तचेष्टात्वरूपतया साध्योः ध्योरेकत्वात् । प्रथमानुमानेषि व्यापारवत्त्ररूपपक्षधमीवच्छिन्नचेतनप्रेरणानधीनव्यापाराभावर विशिष्टसाध्यस्य प्रेरणाधीनव्यापारवस्व एव पर्यवसानात्तस्य चेष्टावस्वरूपोपाध्यभिन्नत्वात् । थाच तत्र साधनाव्यापकत्वं दुरुपपादम् ॥ अन्यादशञ्च चेष्टात्वं दुर्वचम्। तथाहि – न र वत् पश्चात्पुरुषार्थपर्यवसायित्वात् यत् हितशब्दवाच्यं तत्प्राप्त्यहितपरिहारान्यतरफळकत्वं ष्टात्वम् । आत्महत्यर्थविषक्षणादिचेष्टायामन्यातेः । नच तत्रापि मरणरूपेष्टफलक्वेन समन यसंभवादिष्ठप्राप्त्यानिष्ठपरिहारान्यतरफलकत्वं चेष्ठाःविमिति वाच्यम् — तर्हि परमाणुक्तियाः मध्युक्तचेष्टात्वसद्भावेन प्रकृतानुपयोगात् । इष्टत्त्रानिष्टत्वे हि कर्तार प्रति वा अन्यं प्रति वा क्तन्ये । सर्वथा जगदुत्पत्युपयोगिप्रमाणुकियाया जीवेश्वरोभयेष्ठफळकावाचेष्ठात्वमक्षतामित्युः

अतथाभूताया अपि चेतनव्यापारापेक्षणाच । शरीरसमवायिक्रियात्वं तदिति चेन्न - मृतशरीरिक्रियाया अपि चेतनपूर्वकत्वप्रसक्तेः । जीवत इति चेन्न - नेत्रस्पन्दादे - श्वेतनाधिष्ठानाभ्युपगमप्रसङ्गात् । स्पर्शवद्द्रव्यान्तराप्रयोगे सतीति चेन्न - ज्वलन-पवनादौ तथाभावाभ्युपगमापत्तेः । शरीरस्य स्पर्शवद्द्रव्यान्तराप्रयुक्तस्येति चे- न्न चेष्ट्यैव शरीरस्य लक्ष्यमाणत्वात् ।।

[21] सामान्यविशेषश्रेष्ठात्वं, यत उन्नीयते प्रयत्नपूर्विकेयं क्रियेति चेन्न — क्रियामात्रेणैव तदुन्नयनात् । भोक्तुबुद्धिमत्पूर्वकत्वं यत इति चेत् – तर्हि तद्धि-श्रान्तत्वमेव तस्य । नचैतावतैव क्रियामात्रंप्रत्यचेतनमात्रस्य चेतनाधिष्ठानेन व्याप्तिरपसार्यते । विशेषस्य विशेषं प्रति प्रयोजकतया सामान्यव्याप्तिंपत्यविरो-

रीत्या साध्योपाध्यैक्यमेवेति । वस्तुतो भेषजभ्रमेण रागोःकोपकवस्तुभक्षणे भ्रान्तचेष्ठायामव्याते ह्य । नापि शरीरसमवेतिकयात्वं तत् ; वात्याप्रवाहादिकृतमृतशरीरिकिण्यामितव्यातेः । नचे छापतिः ; चेष्ठारूपविशेषे चेतनप्रयःनापेक्षत्ववादिनस्ते तत्रापि चेतनमापेक्षत्वापतेः । नचु जीवते यन्छरीरं तत्समवेतिकयात्वं तदिति चेन्न — नेत्रस्पन्दानिमिषिनादौ जीवन्छरीरिकि-यायामितव्यातेः । इष्ठापत्तौ चेतनप्रयःनाभ्युपगमप्रसंगः । नचु रपर्गवद्व्यान्तरा-प्रयुक्तत्वे सतीति विशेषणं दीयते । एवञ्च स्पन्दादेवीय्वादिनोदनप्रयुक्तत्या प्रकृतद्व्येनेव वारणाच्छरीरसमवेतत्वमपि न देपमिति क्रियात्वमेव विशेष्यद्व्यमिति चेत् — अग्नियायाद्व्यव्यन्त्वन्यविन्यवनादिकियायां चेष्ठात्वचेतनपूर्वकत्वयोस्स्वीकारप्रमंगः । अथ तद्ये शरीरसमवेतत्वन्यमि क्रियाविशेषणमस्त्विति चेन्न — चेष्ठेन्द्रयार्थाश्रयप्रमंगः । अथ तद्ये शरीरसमवेतत्वन्यपि क्रियाविशेषणमस्त्विति चेन्न — चेष्ठेन्द्रयार्थाश्रयप्रमंगः । अथ तद्ये शरीरसमवेतत्वन्यमिपि क्रियाविशेषणमस्त्विति चन्न — चेष्ठेन्द्रयार्थाश्रयप्रमंगः । चष्ठावित्रशरिवक्षणस्य शरीरचितित्वेऽन्योन्याश्रयमिया चेष्ठःचित्रशरिवक्षणस्य शरीरचित्रत्वेऽन्योन्याश्रयमिया चेष्ठःचित्रशरिवक्षणस्याक्षयनीय-स्वप्रसंगात् । वस्तुतो वात्वस्य स्वप्रयत्वेन पुरुपान्तरमाहाय्येन च हस्तपाद्रप्रसरणिक्षयाया-मव्याविरिति स्पर्शनद्वयान्तरमात्राप्रयुक्तत्वमेव निवेश्यम् । मात्नपदार्थश्च तदितरप्रयुक्तत्वं प्रयत्न जन्यत्वमेविति प्रयत्नजन्यित्रयात्वमेव चेष्ठात्वं यक्तम् ; अन्यवैयर्ध्यात् । तथाच निरुक्तरूपं सर्वमिपि चेष्ठात्वं परमाणुक्रियासाधारणमेवेति न प्रकृतो।योग इति ॥

[21] ननु तर्हि चेष्टातं जातिविशेषः चेष्टत इति प्रतीतिमिद्धः । तेनैत्र क्रियाया प्रयतनपूर्वकल्यमनुमीयते, नतु क्रियात्वेनेति साध्यव्याप्तिश्चेष्टात्वरूपोपाधावेवेति चेन्न — क्रियात्वस्यैव
यत्नपूर्वकल्वन्याप्यत्वे बाधकाभावात् । अनिश्चितयत्नपूर्वकताकानां क्रियाणां सर्वासामिषि पक्षत्वात् । ननु चेष्टात्वमिष वित्याविशेषवृत्ति किञ्जित्कार्यतावच्छेदकं किञ्जिदंशानुमापकञ्च स्वीकार्यम् । तथाच भोक्ता यो बुद्धिमान् तत्पूर्वकल्वं तत्रानुमीयते, इयं क्रिया स्वसमवेतभोगेच्छ:धीनप्रयत्नजन्या चेष्टात्वादिति चेत् — तर्हि विशेषण विशेषानुमानेषि सामान्यस्य सामान्येन

٠..

धकत्वात् । अन्यथा सर्वसामान्यव्याप्तेष्ठच्छेदादित्युक्तम् । एतेनाशशिरत्वावि सत्प्रतिपक्षत्वमपास्तम् ॥

[22] अत्राप्यागमसंवादः —

'यदा स देवो जागतिं तदेदं चेष्टते जगत्। यदा स्विपिति शान्तात्मा तदा सर्व निमीलति '॥ 'अतो जन्तरनीलोऽयमात्मनसम्बदःस्वयोः।

'अज्ञो जन्तुरनीजोऽयमात्मनस्सुखदुःखयोः । ईक्वरवेरितो गच्छेत् स्वर्गं वा क्वभ्रमेव वा ' ॥

'मयाऽध्यक्षेण प्रकृतिः स्यते सचराचरम् । (गी०. ९ - १०) तपाम्यहमहं वर्षं निगृह्णाम्युत्सृजामि च '॥ (गी. ९-१९) इत्यादि ॥

अत्र जागरस्वापौ सहकारिलाभालाभौ । ईश्वरवेरणायामज्ञत्वमनयतम त्वश्च हेतू दर्शितौ परमाण्वादिसाधारणौ । स्वर्गश्वभ्रे च इष्टानिष्टोपलक्षणे । देव सर्वाधिष्ठानमुत्तरत्र विभाव्यते, मथेत्यादिना। न केवलं वेरणायामहमाधिष्ठान् अपितु प्रतिरोधेऽपि । यो हि यत्न प्रभवति, स तस्य प्रेरणावत् धारणेऽपि समर्थ यथाऽवीचीनश्वरीरपाणवेरणधारणयोरिति दर्शितं, तपामीत्यादिना।।

[23] भृतेः खल्वि । क्षित्यादि ब्रह्माण्डपर्यन्तं हि जगत् साक्षात् परः

व्यातिरभग्नत्वात्प्रकृतहेतुर्निर्दुष्ट इति॥ एवं चेष्टाक्तपशारीरिक्रयाभीकृयन्नयोः क्रियासामान्यय सामान्ययोश्च कार्यकारणभावस्थितिप्रदर्शनेन परमाण्यादिपक्षकोक्तानुमाने शरीरिभन्नत्वरू प्रतिपक्षहेतुमादाय चेतनप्रेरणानधीनप्रवृत्तिमत्त्वरूपस्य साध्याभावस्य साधनमपि निरस्तम् अशरीरत्वेन भोकृप्रयत्नाधीनिक्षयावारणेपि सामान्यतः प्रयत्नाधीनिक्रयावारणासभवादिति

[22] इदमायोजनानुमानमिष पूर्वानुमानवदागमसंवादि । यदा स देव इति रहाके छत इत्यनेन सर्विक्रयाया अपि प्रयत्नाधीनिक्रयात्वरूपचेष्टात्वमस्तीति ज्ञापितम् । जाग स्विपितीति च न ज्ञानतदभावपरै; स्वतस्सर्वज्ञत्विरोधात् । अतो हृद्धसहकारिकत्वतद्वपरौ । द्वितीयरहोके जन्तुरीश्वरप्रोरितः अञ्चत्वात् निरपेक्षप्रयत्नरहितत्वाचेत्यनुमानं सूर्व तम् । तत्राचेतनमेव दृष्टान्त इति सिद्धचरं तिक्ष्ययाया ईश्वराधीनत्वम् । अनन्तरार्धे कण कं प्रकृतिशन्दितस्य परमाणोरीश्वराधिष्ठतत्वम् । अध्यक्षत्वं ह्याधिष्ठातृत्वम् । अन्यासम् निगृह्णामीत्यनेन कदाचिदचेतने क्रियाऽभावोपीश्वराधीन इति द्र्यते ॥

[23] एवं घृतरिष तृतीयहेतोस्साध्यः । घृतिः पतनाभावः । विमतं जगत् विधार प्रयत्नाधिष्ठितं गुरुत्वे सति पतनरहितत्वादिति । अत्र जीवप्रयत्नाधिष्ठितस्य वस्तुनो दृष्टाः स्य, तथा पतद्वस्तुनः अद्रव्यस्य च वारणाय विमतिमिति । अन्यथा तत्र हेतारिसिद्धिस्स्या

रया वा विधारकपयत्नाधिष्ठितं गुरुत्वे सत्यपतनधर्मकत्वात् वियति विहङ्गमशरीरवत् तत्संयुक्तद्रव्यवच । एतेनेन्द्राग्नियमादिलोकपालपतिपादका अप्यागमा व्याख्याताः । सर्वावेशनिवन्धनश्च सर्वतादात्म्यव्यवहारः, आत्मैवेदं सर्वमितिः यथैक
एव मायावीः, 'अक्वो वराहो व्याघ्रो वानरः किन्नरो भिक्षुस्तापसो विप' इत्यादिः॥
अदृष्ठादेव तदुपपत्तेरन्यथासिद्धमिदमिति चेत् – (न १) तद्भावेपि पयत्नान्वयव्यति
रेकानुविधानेन तस्यापि स्थिति पति कारणत्वात् । कारणकदेशस्य च कारणान्तरंपत्यनुपाधित्वात्। उपाधित्वे वा सर्वेषामकारणत्वपसङ्गात्॥ शरीरस्थितिरेवं, न त्व-

जगदिति सूर्यचन्द्रक्षित्यादिमर्वप्रहणम् । विधारकप्रयत्नाधिष्ठितःतं पतनाभावप्रयोजकप्रयत्नान्वन्छद्काःतं प्रयत्नप्रयोज्यपतनाभाववन्त्वमिति यावत् । प्रयत्नस्यापतनप्रयोजकाःतं क्षित्यादौ सा-क्षात् , जलादौ च परम्परयंति यथायथम् । न तावता साक्षात्परमप्रयावेत्यस्य साध्यकोटौ प्रवेशः । साक्षादित्यत्र वियति विहङ्गमजीवाधिष्ठितं तन्छरीरं, परम्परयेत्यत्र तच्चञ्चपदलग्नप्रवार्थस्य हृयति विहङ्गमजीवाधिष्ठितं तन्छरीरं, परम्परयेत्यत्र तच्चञ्चपदलग्नप्रवार्थस्य हृयति विद्वार्थस्य हृयति विद्वार्थस्य हृयति विद्वार्थस्य हृयति विद्वार्थस्य हृति विभित्तस्यापितानां लोकानां पालकावन निर्दिष्ठा इन्द्रादिप्रवाहाः धारका भवितुमहिन्त । नतु – तिह कथिमन्द्रादिधृतत्वव्यपदेशः । नचेन्द्रादिशव्दरीश्वर एवोच्यत इति यक्तम् – तेषां जीवविशेषवाचित्वस्य निर्विवादत्वात् । नच जीवेश्वरयोरभेदः, अपसिद्धान्तात् । तथामतीन्द्राग्नियमादिभिस्सौभरिणा कायव्यह्मधितिष्ठतेव सर्वश्रीरकार्यप्रतिसंधानापत्तेश्च – इति चेत् – ईश्वरस्य तत्रतत्रविशात्तत्तात्वात्तात्वात्वात् । नच जीवेश्वरयोरभेदः, अपसिद्धान्तात् । तथामतीन्द्राग्नियमादिभिस्सौभरिणा कायव्यह्मधितिष्ठतेव सर्वश्रीरकार्यप्रतिसंधानापत्तेश्च – इति चेत् – ईश्वरस्य तत्रतत्रविशात्तत्तात्वात्वात्वात् । इत्यवं श्रुतयो व्याख्ययाः अन्यथेश्वरस्य जगद्विन्वन्ति तत्तादात्वस्यस्य दुर्घटत्वात् । न चेदशब्यपदेशाः पुत्रीसद्धत्वात् । तथाचेन्द्रादिभिर्शतत्वप्रति-पादकानामागमानां तत्तदाविष्ठश्चरधृतत्व एव तात्पर्यमिति न सिद्धसाधनम् ॥

नन्वप्रयोजकी हेतुः, यःनाभावेऽप्यदृष्टेनैवापतनोपपत्तिरिति चेन्न – लोके पतनप्रयःन-योःप्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यां क्छतःवेनादृष्टसत्त्वेऽप्यस्य त्यागायोगात् । अ-दृष्टस्य दृष्टनिवारकःवाभावस्य प्रागेवोक्तःवात् । अतो धृतिजनकःवं यःनेऽपि तुल्यम् । अतः अदृष्टगतमपतनव्यापकःवमेव यःने आरोप्य तदनुमानप्रयोगः, नतु वस्तुतो यःने हेतुव्यापकः त्वमित्याशङ्कयादृष्टस्योपाधिकार्यव्यभिचारशङ्कावहत्वेनोपाधिःववाचोयुक्तिने कार्याः; यःनस्यापि त-त्तुल्यं कारणभावेन हेतुव्याप कःवाक्षतेः । एककारणसाधनस्थलेऽपरकारणस्योपाधित्व च धूमे-नाग्निमाचनेष्यार्द्रेन्धनादिरुपाधिसस्यादिति विनिगमनाविरहेण सर्वस्यापि व्यापकःवभङ्गाःकार- कल्पक्षये पुनस्तानि कल्पादौ विस्रजाम्यहम् '।। (गी०.९-७) इत्यादिः । एतेन रौद्रमंशं प्रतिपादयन्तोप्यागमा व्याख्याताः ॥

 $[^{26}]$ पदान् खल्वपि—

कार्यत्वात्रिरुपाधित्वमेवं धृतिविनाशयोः ॥ विच्छेदेन पदस्यापि मत्ययादेश्च पूर्ववत् ॥ ५ ॥

षद्शब्देन।त्र पद्यते गम्यते व्यवहाराङ्गमर्थोऽनेनित दृद्धव्यवहार एवोच्यते । अतो-ऽपीक्वरसिद्धिः । तथाहि — यदेतत् पटादिनिर्माणनैपुण्यं कुविन्दादीनां, वाग्व्य-बहारश्च व्यक्तवाचां, छिपितत्क्रमव्यवहारश्च बाळानां, स सर्वस्स्वतन्त्रपुरुषाविश्रा-क्तः व्यवहारत्वात् निपुणतरशिल्पिनिर्मितापूर्वघटघटनानैपुण्यवत्, चेत्रमैत्रादि-षद्वत्, पत्नाक्षरवत्, पाणिनीयवर्णनिर्देशक्रमवचेति ॥

[27] आदिमान् व्यवहार एवम् , अयन्त्वनादिरन्यथापि भविष्यतीतिचेन्न – तदासिद्धेः । अपिदमत्तामेव साधियतुमयमारम्भः ॥ नचैवं संसारस्यानादित्वभङ्ग-प्रसङ्गः, तथापि तस्याविरोधात् । न हि—चैत्रादिव्यवहारोऽयमादिमानिति भव-

माणुमात्रं शिष्टं भवतीति यावत् । नचाप्रयोजकत्वम् , कार्यत्वासिरुपाधित्वपेवं पृतिविनाश-योः;एवंकार्यत्वायोजनयोरिवधृतिविनाशयोरिपकार्यकारणभावरूपानुकूळतकीन्निरुपाधिकत्वमिति

[26] अथ पञ्चमात्पदादर्पाश्चरस्साध्यः । पदस्यापि निरुपाजित्वं विच्छेदस्वीकाराद्वोद्धब्यम् । वक्ष्यमाणप्रत्ययादिहेतोश्च कार्यत्ववदेव निरुपाधिता । तत्र पद नाम ब्यवहारः । पयते गम्यते अनेनार्थ इति पदत्वमर्थगमकत्वम् । अतो वाचिकव्यवहारस्य पदसमुदायरूपत्वेऽपि कायिकादौ तदमावात्कयं पदशब्दप्रयोग इति न शङ्कयम् । तथाच विमतो व्यवहारस्वतन्त्रपुरुपप्रणीतः व्यवहारत्वात्प्रसिद्धव्यवहारवदिति प्रयोगः । व्यवहारस्च मानसो वाचिकः कायिकः क्रियाविशेषः । पटादिनिर्माणनैपुण्यं मानसम् । व्यक्तवाचां व्यवहारो वाचिकः । व्यक्तवाचे मनुष्याः । अव्यक्तवाचो हि तिर्यञ्चः । छिपिरीतिः कायिकी ॥

[27] ननु व्यवहाराणां कार्यत्वात्पुरुषप्रणीतत्वमात्रं सिध्येत् , न स्वतन्त्रपुरुषप्रणीतत्वम् । तत्व्य जीवमादाय सिद्धसाधनम् । परव्यवहारिनरपेक्षत्वरूपस्वातन्त्र्यशालिपुरुषप्रणीत्वे तु सा-ध्ये आदिमद्वयवहारत्वमुपाधिः, सादिव्यवहार एव तद्दर्शनात् । विमतव्यवहारश्चानादिः पूर्व- धूर्वव्यवहारसापेक्ष इति वैषम्यमिति चन्न — आदिमद्वयवहारत्वं हि विच्छेदपश्चाद्धाविव्यवहारस्वम् । पक्षेऽपि विच्छेदसद्भावसाधनार्धमेव स्वतन्त्रपुरुषप्रणीतत्वसाधनात्मञ्चतोपाधेरपि साध्यतुल्यत्वात्प्रञ्चतहेतुना तस्यापि साधनान्न तस्योपाधित्वम् ॥ तर्हि व्यवहारविच्छेदे कथं संसारानादितेति चेत् — चैत्रादिपद्वयवहारिविच्छेदेऽपि विजातीयव्यवहारान्तरादिवात्रापि ता-

स्याप्यनादिता नास्ति, तदनादित्वे वा न चैत्रादिपद्व्यवहारोप्यादिमानिति अस्त्वर्वाग्दर्शो कश्चिदेवात्र मूलिमिति चेन्न — तेनाशक्यत्वात् । कल्पादावाद्शि सस्याप्यसिद्धेः । साधितौ च सर्गपलयौ ॥ ननु व्यवहारियतृद्धद्वश्वरिरी समर्ग गतः, नचेश्वरस्तथा । तत्कथमेवं स्यात् — न — शरीरान्वयव्यत्तरेकानुविः यिनि कार्ये तस्यापि तद्वन्वात् । मृह्णाति हि ईश्वरोपि कार्यवशाच्छरीरमन्तरान् राः; दर्शयति च विभूतिमिति । अत्राप्यागमः —

पिताऽहमस्य जगतो माता धाता पितामहः ॥ (गी. ९-१७) तथा – यदि ह्यहं न वर्तेयं (य?) जातु कर्मण्यतिन्द्रतः । मम वत्मानुवर्तन्ते मनुष्याः पार्थ सर्वशः॥ उत्सीदेयुरिमे लोका न कुर्यां कर्म चेदहम्। इति । (गी.३-२३, २।

एतेन, "नमः कुलालेभ्यःकर्मारेभ्य" इत्यादियज्ंषि वोद्धव्यानि ॥ [²⁸] पत्ययोऽपि (यादिपि?) । पत्ययशब्देनात्र समाश्वासविषयपामाण्यसुच्यते । र थाच पैयोगः – आगमसंपदायोऽयं कारणगुणपूर्वकः प्रमाणत्वात् पत्यक्षादिवत् । न

दशसङ्गावान प्रवाहानादित्वभङ्गः । एवं स्वातन्त्र्याविशिष्टपुरुषप्रणीतत्वमाधनाच न जीवमादा सिद्धमाधनम् । कथि विद्यास्य स्वाद्यारपरंपराया इव जीवमादाय सुवचत्वेऽिष कल्पारम्भक लिकन्यवहारे तद्द्वीचम् ; यस्य दर्शनेन पुंसी न्यवहारकल्पनसंभवः, तस्याऽऽदर्शभूतस्य मात् कात्मनस्तदानीमभावात् । नच कल्पस्यवाभावः, सर्गप्रलययोद्धितीय स्थापितत्वात् । ननु क र्यान्तराणां शरीरं विना संभवेऽिष प्रकृतकायिकादिन्यवहारस्य कथं तद्रहितेश्वरप्रणीतत्विभिति ने च – ईश्वरे स्वार्थभोगहेतुशरीराद्यमावेऽिष जीवभोगौपियकस्य शरीरस्य तदपक्षकार्यविषयेऽङ्ग कारेणादोषात् । एतदनुमानसंवादिनश्चागमाः, 'नमः कर्मारेम्य' इत्येवम् । कर्मारो लोहकारः

[28] अथ षष्ठात् प्रत्ययादिष हेतोस्साध्यः । प्रत्ययो नाम समाक्ष्रासः । प्रमात्वविषय कज्ञानम् । अत्र विषयभूतं प्रमात्वं हेतुत्वेन विवक्षितम् । तथाचोषिद्श्यमानागमार्थज्ञान् कारणगुणपूर्वकं प्रमात्वाद्यस्थादिप्रमावत् । यथा प्रत्यक्षादिप्रमा सन्निकर्षादिगुणापेक्षा तथ शाब्दबोधोऽपि वक्तृयथार्थवाक्यार्थज्ञानरूपगुणापेक्ष इति । नच साध्ये कारणेति व्यर्थमिति वाच्यम् — श्रोतृनिष्ठमदृष्टं पदार्थोपिस्थित्यादिकञ्च गुणमादाय सिद्धसाधनवारणाय विलक्षणगुणप्रहणद्योतनाय गुणे कारणत्विनिर्देशात् । कारणत्वञ्च स्वगतप्रमात्वाविच्छन्नकार्यतानिरूपित कारणतावत्त्वम् । अदृष्टस्य कार्यसामान्यं प्रति पदार्थोपस्थित्यादेः शाब्दसामान्यं प्रति च कारणत्वात् , वक्तृज्ञानस्येव शाब्दबोधप्रमां प्रति कारणत्वात् । नच योग्यताप्रमामादाय सिद्धसा

१. प्र. 'आगमस्य संप्रदायः प्रवाहो वक्तृगुणजन्यः प्रमाणशब्दत्वात् लौकिकशब्दवदित्त्यर्थः' इति

प्रामाण्यप्रत्ययं विना कचित् समाक्ष्वासः । नचासिद्धस्य प्रामाण्यस्य प्रतीतिः । नच स्वतः प्रामाण्यमित्यावोदितम् । नच नेदं प्रमाणं । महाजनपरिग्रहादित्युक्तम् । न चा-सर्वज्ञो धर्माधर्मयोस्स्वातन्त्र्येण प्रभवति । नचासर्वज्ञस्य गुणवत्तेति निःशङ्कमेतत्।।

[29] श्रुतेःखल्विप । तथाहि-सर्वज्ञंषणीता वेदाः वेदत्वात् । यत् पुनर्ने सर्व-ज्ञपणीतं, नासौ वेदो यथेतरवाक्यम् ॥ ननु किमिदं वेदत्वं नामः वाक्यत्वस्यादृष्टवि-

धनम्, नद्यास्तीरे पश्च फलानि सन्तीत्यादौ योग्यताप्रमासस्वेऽि शाब्दभ्रमस्य जायमानत्वात्। निहं नदीतीरस्य फलसंबन्धयोग्यता नास्ति; किन्तु योग्यत्वेऽध्यसंबन्धः कारणान्तरादित्येतावदेव। नचार्थोसंबन्धामावः, अर्थसंबन्धएत्र वा योग्यतेति वाच्यम् — तत्प्रमायाः वाक्यार्थ-प्रमारूपत्वेन तत्रैव तस्याः कारणत्वायोगात्। नच शाब्दप्रमायां पदार्थमिथस्संबन्ध एव गुणः, नतु वक्तृगतं तज्ज्ञानिमिति वाच्यम् — अनागतादिपदार्थसंबन्धस्य पूर्ववृत्तित्वाभावेन कारणत्वायोगात्। अतो वाक्यार्थयथार्थज्ञानमेव वक्तृगतं गुण इति । ननु किमिति लाक्षाणिकप्रत्ययश्चवदप्रयोग इति चेत् — हेत्वसिद्धिशंकापरिहारार्थम् । लोके आगमार्थे समाश्वासस्य प्रसिद्धवात्, आगमार्थज्ञाने प्रमात्वप्रतीत्यभावे च समाश्वासायोगात्, प्रमात्वस्य तत्रानुत्पन्नत्वे च तत्वतीत्ययोगात्, स्वतः प्रामाण्योत्पत्तेश्च खण्डितत्वात्, महाजनपरिग्रहबलेन प्रामाण्यस्य स्थापिततयाचाविद्यमानप्रमात्वप्रतीतिभीन्तिक्षपत्यस्य दुर्वचत्वाद्वास्तवप्रमात्वसिद्धचेव समाश्वासस्य स्थिजनीन उपपद्यत इति । नच जीवगुणमादाय सिद्धसाधनम् — असर्वज्ञस्य तस्य उपदेश-मन्तरा धर्माधर्मज्ञाने सामर्थ्याभावात् , असमर्थगतज्ञानस्य यथार्थज्ञानत्वक्षपगुणत्वभाक्तवे शंका-संभवाद्य। अतो नास्मिन्ननुमानेऽध्यन्यथाशंकाया अवसर इति ॥

[29] अध सप्तमाच्छुतिहेतोरीश्वरस्साध्यते; वेदाः सर्वज्ञपणीताः वेदत्वात् , यन्नैवं तन्नैव, यथा लौकिकवाक्यमिति। ननु सर्वज्ञस्याप्रसिद्धत्वास्सर्वज्ञप्रणीतत्वं दुस्साधम्। नच विधेयकोटिप्रवि- ष्टस्यापि विधेयत्वसंभवाद्विशिष्टसाधनान दोष इति वाच्यम् — एवमपि प्राक्तदप्रसिद्धया सर्वज्ञघटितसाध्यविषयकव्याप्तिप्रहाभावेनानुमानायोगादिति चेत् — किञ्चिज्ञप्रणीतत्वचेतनप्रणीतत्वोभयवत्वं साध्यमित्यदोषात् । लौकिकवाक्ये किञ्चिष्ठप्रणीतत्वसत्त्वेनोभयवत्त्वं नास्ति, वेदत्वमपि नास्तीति व्याप्तिप्रहस्सुकर इति । अत्रच प्रणीतत्वं प्रकृतानुपूर्वीज्ञानाजन्यज्ञानजन्यत्वम् , अतोऽध्येतुप्रणीतत्वस्य न वेदे प्रसिक्तः । अत्र हेतुर्वेदत्वं न वाक्यत्वमात्रम् ; लौकिकवाक्ये साध्याभावविति तत्सत्त्वेन विरुद्धहेत्वाभासत्वापत्तेः । नाप्यदृष्टबोधकवाक्यत्वम् ; बुद्धा-दिवाक्वमादाय तद्दोषताद्वस्थ्यात् । नाप्यदृष्टबोधकप्रमाणवाक्यत्वम् ; तस्य वेदेऽसिद्धेः ।

१. प्र. 'परैस्मर्वज्ञानङ्गीकारा त्तःप्रणीतःत्वमसिद्धम्; तथाष्यात्मत्वमसंसारिवृत्ति जातित्वा-त्पटल्वविद्रियसंसारिसिद्धौ वेदा असंसारिपुरुषप्रणीता इति साध्यम् ' इति ।

षयवाक्यत्वस्य च विरुद्धत्वात् । अदृष्टविषयप्रमाणवाक्यत्वस्य चासिद्धेः, मन्वादि वाक्ये गतत्वेन विरोधाचेतिचेत्र – अनुपल्लभ्यमानमूलान्तरत्वे सति महाजनपरि गृहीतवाक्यत्वस्य तत्त्वात्। न ह्यरमदादीनां पत्यक्षादि मूलम्। नापि भ्रमविप्रालिप्से, महाजनपरिग्रहादित्युक्तम् । नापि पण्मपरैव मूलं, महाप्रलये विच्छेदादित्युक्तम् ॥

[30] अन्वयतो वा विद्वाक्यानि पौरुषेयाणि वाक्यत्वादस्मदादिवाक्यवत् । अस्मर्यमाणकर्तृकत्वाक्षेवमिति चेन्न — असिद्धेः । 'अनन्तरश्च वक्त्रेभ्यो वेदा-

नच महाजनपरिप्रहाःप्रामाण्यं सिद्धमिति न हेत्वसिद्धिरिति वाच्यम् – एवमपि मन्वादिस्मृतिषु हेतुसत्त्वात्साध्याभावाच विरुद्धत्वात् । अनोऽनुपलम्यमानम्लान्तरकत्वाविशिष्टप्रमाणवाक्यत्वं वेदत्वम् । प्रमाणेत्येततस्थाने प्रामाण्यग्राहकं महाजनपरिगृहीतेतिविशेषणमेव वाऽस्तु ॥ ननु — अन्यन्मूलं मूलान्तरम् । तत्रान्यदिति कस्मादन्यदुच्यते । नचेश्वरप्रमातिरिक्तमूलवस्त्रेनासंभा-व्यमानत्वं विशेषणदलार्थः: तथासतीश्वरासिद्धया हेत्वप्रसिद्धेः । नचेश्वरेति त्यज्यत इति वाच्यम् – लौकिकप्रमाणवावये शिष्टपरिगृहीते प्रमातिरिक्तम्लाभावेनातिव्यासेः । कि 🗃 बु-द्धादिवाक्यस्योपळभ्यमानभ्रमिवप्रिलिप्सामूळकत्वेन विशेषणदलेनैव वारणे महाजनपरिगृहीतत्व-दलं व्यर्थम् । तथा वेदस्य ऋत्तनस्यैकवाक्यरूपत्वाभावेन वान्यत्वरूपिविशेष्यमध्यसिद्धमिति चेत् — न — अनुपलभ्यमानमूलान्तरत्वं नाम जीवाजन्यत्वम् । तद्गगनादावष्यस्तीति वाक्य-त्वदल्रम् । नच तदसिद्धिः; वाक्यसमुदायत्वस्यैव विवक्षितत्वात् । यद्वा वर्णसमुदायत्वमेवेह वाक्यत्वं विवक्षितम् । महाजनपरिगृहीतत्वनिवेशस्तु ईश्वरस्यैव मोहनार्थं बुद्धात्मनाऽवतार इति पक्षे जीवाजन्यस्वविशिष्टवाक्यस्वं तत्रातिप्रसक्तमिति तद्वारणार्थम् । स्मृत्यादिवा-रणाय जीवाजन्यत्वानिवेशः । नचाध्ययनकाले जीवजन्यत्वात्कथमिदं वेद इति वाष्यम् — जी-वाजन्यमहाजनपरिगृहीतवाक्यवृत्त्यानुपूर्वाश्रयत्वमेव वेदत्वम् , जीवानुक्तभथमवाक्यवृत्त्वी जीवोक्तवाक्येऽप्यस्तीति समन्वयात् । ननु वेदघटकैकैकवाक्यस्यापि वेदखापत्तिः । तदर्थं तादृशसर्ववाक्यसमुदायस्वविवक्षणे ऋग्वेदयजुर्वेदादेः पृथकपृथग्वेदत्वानापत्तिः। तदर्थे तत्तद्वेदग-तिविभिश्वक्रत्स्नानुपूर्व्यभिप्रायेण विलक्षणानुपूर्वीकत्वं वेदत्वमित्युक्तौ पूर्वोक्तद्द-लानां वैयर्ध्यमिति चेत् —सःयमेकदेशेऽतिब्याप्तिवारणाय ऋग्वेदादेः पृथक्पृथग्वेदत्वायचाभियुक्तैर्वेदशब्दाभिधेयत्वं वेदस्वं वाच्यम् । अथापि प्रकृते हेतुरेकदेशसाधारणोऽपि भवितुमर्हतीति न प्रकृतपरिष्कारे दोषः । अतएव वाक्यस्वमित्यस्य वाक्यसुमुदायस्वमिति विवक्षणमपि नापेक्षितामिति ॥ [30] एवं वेदपक्षकन्यतिरेक्यनुमानं श्रुतेरिति निरूपितम् । अथ तत्पक्षकान्वय्यनुमानं वाक्चादिति विविधते, वेदः पौरुषेयो वाक्यत्वादिति । ननु मानवादिकर्तृत्वेन मन्वादिमिव

न हि वेदविषये पारम्पर्येण कर्तारमध्येतारस्स्मरन्ति । अतोऽस्मर्थमाणकर्तृकत्वान पौरुषय इति

स्तस्य विनिःसताः ।' 'प्रतिमन्वन्तरञ्जैषा श्रुतिरन्या विधीयते । ' 'वेदान्तकृद्वे-द्विदेव चाहम् ' इति स्मृतेः । 'तस्माद्यज्ञात् सर्वहृतः ऋचस्सामानि जिज्ञरे ' इत्या-दिश्रुतिपाठकस्मृतेश्च । अर्थवादमात्रमिद्मितिचेन्न – कर्तृस्मरणस्य सर्वत्राविध्यर्थ-त्वात् । तथाचास्मरणे कालिदासादरस्मरणात् । एवश्च कुमारसम्भवादेरकर्तृक-त्वप्रसङ्गः; अनैकान्तिकत्वं वा हेतोः ॥

[31] प्रमाणान्तरागोचरार्थत्वात्सत्प्रतिपक्षत्विमिति चन्न – प्रणेतारं प्रत्यासिद्धेः; अन्यं प्रत्यनैकान्तिकत्वात् । आकस्मिकस्मितबीजसुखानुस्मृतेः कारणविशेषस्यान्यं प्रति प्रमाणान्तरागोचरस्यापि तेनैव वक्त्रा प्रतिपाद्यमानत्वात् ।।

चेन — प्रतिपक्षहेतोरसिद्धत्वात् । प्रतिमन्वन्तरं विभिन्नश्रुतिनिर्माणात् । ननु कर्तृबोधिरमृति-श्रुतिजातमर्थवादमात्रम् , विधिप्रत्ययादर्शनात् । अर्थवादस्य च विधिनिपेधापेक्षितस्तुतिनिन्दापरत्वान्न वाच्यार्थे तात्पर्यमिति चेत् — तर्हि कर्तृस्मरणस्य वाक्यविवक्षितत्वे काहरोन वाक्येन भाव्यम् ? लिङादिप्रत्ययवता वाक्येनेति चेन्न — विध्यन्वयाहें हि विधिप्रत्ययापेक्षाः न पुनरनहें स्मरणादावापि । नच विधिवाक्यार्थत्वाभावेन तस्याविवाक्षितत्वम् , असित वाधे प्रामाण्यस्यौत्सर्गिकत्वात् । विध्यर्थतया स्मरणस्याभावेचोपावित्वेन विवक्षिते कालिद्यानादिस्मरणमपि न विधिवाक्यर्थत्वा स्मरणस्याभावेचोपावित्वेन विवक्षिते कालिद्यानादिस्मरणमपि न विधिवाक्यर्थतत्वा स्मरणस्याभावेचोपावित्वेन विवक्षिते कालिद्यानादिस्मरणमपि न विधिवाक्यकृतमिति तस्याप्युक्तरूपस्मरणाभावाद्विष्यर्थभूतस्मरणाविषयकर्तृकत्वहेतुना कुमारसंभवादावप्यकर्तृकत्वं स्यात् । नन्वकर्तृकत्वं वाधितं तत्रेति चेन्न — वाधकस्य विधि-वाव्यस्याभावात् । अस्तु वा बाधः तथापि तत्र साध्यहाने हेतुमस्वाद्वयभिचार इति ॥

[31] ननु तर्हि बेदोऽपौरुषेयः स्वेतरप्रमाणाविषयार्थकत्वान्, यन्नैवं तन्नैविमित प्रतिपक्षहेतुरस्विति चेत् — अत्र वेदार्थस्य प्रमाणान्तराविषयत्वं कि सामान्यतः, उत प्रणेतारं प्रति, अथवाऽन्यं प्रति । नाद्यौ, पौरुषेयत्वं साधयद्भिर्वेदकरणात्पाक्तदर्थे ईश्वरज्ञानविषयत्वस्यापि साधनाद्भित्वसिद्धेः । नान्त्यः, तत्रापि किं स्वप्रणेतृभिन्नगतप्रमाणान्तराविषयार्थकत्वादिति हेतुः, किंवा यत्किञ्चित्पुरुषगतप्रमाणान्तरागोचरार्थकत्वादिति । नाद्यः, भवन्मते वेदप्रणेतुरसिद्धतया तद्धितहेतुप्रयोगायोगात् । नान्त्यः, पौरुषेयवाक्येऽपि हेतुमन्त्वाद्वयभिचारात् ।
नच् श्रोतुः पूर्वं परचाद्वा प्रमाणान्तरगोचरमेवार्थं पौरुषेयवाक्यं प्रतिपादयतीति निर्वन्धोऽस्ति,
केनचिदकस्मात्सिते कियमाणे बाह्यकारणानधीनस्य तन्य स्मितस्याऽऽन्तरप्राक्तनमुखानुस्मृतिः
रेव बीजिमिति निश्चित्य तत्मृतिकारणमप्यनुमाय कीदशसुखविषयकोऽनुभव इति विशेषमञ्चच्वा पृच्छन्तं प्रति सितकत्रवं श्रोतुग्ज्ञातस्य तस्य विशेषस्य बोध्यमानन्वात् । अतःश्रोतृप्रमाणान्तरागोचरार्थकत्वरूपहेतुरेवमादिस्थळे व्यभिचरित इति ॥

१. उपाध्यन्तर्गत स्मर्यमाणत्वोपपत्तये **श्रुते**रित्यनुक्त्वैत्रमुक्तम् । २. प्र. 'म्मृतिक्तपकारणस्य '। 16

पयो हि विवक्षाप्रयत्नौ स्वातन्त्र्यम् । मन्वादिवाक्यस्यापौरुपेयत्वप्रसङ्गाचः तद-र्थस्य शब्देतरप्रमाणागोचरत्वात्। प्रयुज्यमानवाक्येतरगोचरार्थत्वमालिमितेचेन्न— तस्य वेदेऽपि सन्वात् ; एकस्याप्यर्थस्य शाखाभेदेन बहुभिर्वाक्यैः प्रतिपादनात्।। अस्त्वेवं, न तु तेषां मिथोमूलमूलिभाव इति चेन्न — उक्तोत्तरत्वात् ॥

[34] संख्याविशेषात्स्वल्वापे । झणुकत्र्यणुके तावत् परिमाणवती द्रव्यत्वान्।

पेयस्वं हि नाम स्वतन्त्रपुरुषोद्यारितस्तम् । उच्चारणे स्वातन्त्र्यञ्च विवक्षाप्रयक्षवस्त्रम् । लोकेचेन्छायक्षयोः, यदर्थविषयकं झानं, तदर्थविषयकस्वमेव ध्ष्टमितीन्छायस्नानुमापकहेतोरिन्छादौ
विषयनियामकभूतज्ञानानुमापकस्वमपि सिद्धमिति तादराज्ञानरूपप्रमाणान्तरगोचरार्थकस्वं पक्षेऽप्यक्षतिमिति नायमुपाधिरिति । ननु प्रमाणगन्देन प्रमितिकरणं विवक्षितम् । ईश्वरज्ञानस्य
नित्यतया तस्करणाभावास्प्रमितिकरणान्तरगोचरार्थविषयकस्वं पक्षावृत्त्येवेति चेत् — तथापि
प्रमाणान्तरस्यत्रान्यस्वं किमपेक्षया । कि वेदानिरिक्तप्रमाणविषयार्थकस्वमुपाधिः, उत यत्र
यत्र वाक्ये साध्यसमन्वयः क्रियते, तत्तद्भिज्ञप्रमाणगोचरार्थकस्वम् १ नाद्यः मन्वादिवाक्ये वेदोपजीविन्यपि प्रकृतोपाध्यभावादपौरुषेयस्वापत्तेः । नान्त्यः, एकस्यैवाग्निहोत्रादिरूपार्थस्य नानाशास्त्राप्रमितस्वेन एकशास्त्रावाक्ष्यस्य शास्त्रान्तरगोचरार्थकस्वनोपाधेः पक्षवृत्तिस्वात् । ननु प्रमाणान्तरे स्वमूलभूतस्वमपि विशेषणं देयम् । एकशास्त्रावाक्षये च न शास्त्रान्तरं मूलमिति चेन् — अलमविकेन, उत्तरस्योक्तस्वात् । प्रमितिकरणान्तरगोचरार्थकस्वं हि पुरुषगतजन्यप्रमिस्थिक्षपौरुषेयस्वप्रयोजकम् , नतु नित्यप्रमित्यपेक्षपौरुषेयस्व । अतो नित्यनिराकरणेऽस्य न सामर्थ्यमिति । तसिद्धं निर्दुष्टत्वाद्वाक्ष्यस्वस्वस्विति ॥ पुरुषसिद्धिरिति ॥

[34] अथान्तिमाद्पि स इत्थं साध्यः। कल्पारम्मे द्वयणुकारम्भकपरमाणुगतद्वित्वसंख्या व्यणुकारम्भकद्वयणुकगतित्रत्वसंख्याचेश्वर साध्यतः। एतत्संख्याविशेषासिद्धित्व द्वयणुक्तत्र्यणुकगतपरिमाणरूपकार्यवलादिति प्रथममुच्यते। परिमाणं प्रति परिमाणस्य, प्रचयाख्यसंयोगस्य संख्यायाश्च हेतुत्वं दृष्टम् ; यथा कपालपरिमाणस्य घटपरिमाणं प्रति, तूलविण्डद्वयप्रचयसंयोगस्य विशिष्टतूलावयविपरिमाणं प्रति, तन्तुबद्धत्वस्य पटमहत्त्वं प्रति च। प्रकृतेच संख्यामिनं न हेतुः। तथाहि — द्वयणुकपरमाणुसिद्धिस्तावदेवम् — त्रसरेणुः कार्यद्वयारम्यः महत्त्वे सित कार्यत्वाद्धटवदिति । अत कार्यद्वव्यसिद्धौ तद्भतकार्यत्ववलात्त्रद्वेतुपरमाणुसिद्धरिप। तत्र तन्तुबद्धत्वात्पटमहत्त्वदर्शनात् द्वयणुकत्रयामावे त्रसरेणुमहत्त्वं न स्यादिति त्रसरेणुल्लिभि रारम्यः, द्वयणुकस्याणुत्रयारम्यत्वे महत्त्वापित्तिरिते द्वाम्यामेव ताम्यां द्वयणुकोत्पत्तिरिति स्थितिः। तत्रावयवपरिमाणस्यावयविपरिमाणहेतुत्वदर्शनात्परमाणुद्वयणुकपरिमाणयोद्वर्यणुकत्रयणुकपरिमाणहेतुत्विमिष्यते चेत् — तिर्दे किं संख्यासापेक्षं तयोर्हेतुत्विमिष्यते, निरपेक्षं वा। आ-कपरिमाणहेतुत्विमिष्यते चेत् — तिर्दे किं संख्यासापेक्षं तयोर्हेतुत्विमिष्यते, निरपेक्षं वा। आ-

तच परिमाणं कार्यं कार्यगुणत्वात् । नच तस्य परमाणुपरिमाणं द्रचणुकपरि णं वा कारणम् ; नित्यपरिमाणत्वात् ; अणुपरिमाणत्वाच । अन्यथा अनाश्र कार्योत्पत्तिपसङ्गात् , द्रचणुकस्य महत्त्वपसङ्गाच ; ज्यणुकवद्ण्वारभ्यत्वावि षात् , तत्र कारणबहुत्वेन महत्त्वे अणुपरिमाणस्यानारम्भकत्वस्थितेः॥ अणुत्व महदारम्भे विशेष इत्यपि न युक्तम् ; महतो महदनारम्भनसङ्गात् ; अणुत्वमहः योर्विरुद्धतया एकजातीयकार्यानारम्भकत्वपसङ्गात् । बहुभिरपि परमाणुभिद्द्यिम् मपि द्रचणुकाभ्यामारम्भनसङ्गाच । एवं सति को दोष इति चेत् — परमाणुका स्य महत्त्वपसङ्गः; कारणबहुत्वस्य तद्धेतुत्वात् । अन्यथा द्वाभ्यां विभिश्चतुर्वं रित्यनियमेनाष्यण्वारम्भे तद्वैयर्थ्यमसङ्गात् ॥ अणुन एव तारतम्याभ्युपगम

द्ये द्वित्वबहुत्वयोरिप हेनुत्वादीस्वरसाधकहेनु।सिद्धिरक्षता । अन्त्यपक्षस्तु नः, परमाणुपरिमाण परिमाणजनकं नित्यगतपरिमाणत्वाद्रगनीयवदिति । नित्यगतस्यापि जनकत्वं गगनीयाद परिमाणं स्यात् । ननु गगनजन्यद्रव्याभावात्कुत्र गगन रिमाणं परिमाणहेतुसस्यात् । न निराश्रयपरिमाणोत्पत्यापात्तः; समवायिकारणरूपसहकार्यभावे कार्यायोगादिति चेत् -- त नित्यगतपरिमाणस्याप्यनित्यगतस्येव परिमाणजनकत्वं चेत्स्यात् , महत्त्वजनकत्वं स्यात् । थाच द्वयणुकस्य महत्त्वापितिरिति दोषोऽस्तु । एवमस्याजनकत्वे सिद्धे तदृष्टान्तेन द्वयणुकपी माणमप्यजनकमणुपरिमाणस्वादित्यनुमीयते । अस्तुवा सक्चदुभयपक्षीकारेण उभयमजनकम् परिमाणस्वात् , यत्नैवं तत्नैविमिति प्रयोगः । नचाप्रयोजकस्वम् , अणुस्वस्यापि हेतुस्वे त्यणुव इव द्वयणुकेषि परमाण्यणुत्वान्महत्त्वोत्पत्यापत्तेः। अथ बहुत्वसंख्या महत्त्वे सहकारिकारणिमी चे**न्** -तर्ह्यणुत्वस्य हेतुत्वकरू**नं** व्यर्थ**म्** । अथ संख्यामुपेक्ष्य परमाणुपरिमाणानृत्तिवैजात्य स्व ऋत्य तिद्विशिष्टाणुत्वं महत्त्वहेतुरिष्यत इति चेत् — तदापि महत्त्वं प्रिन किचिदणुत्वस्यान्यत्र म हत्त्वस्य च हेतुत्वष्ट्या व्यमिचारः; अयुक्तश्च विरुद्धयोरेकजातीयकार्यहेतुत्वम् । नान्वदमण् त्वमनुत्कृष्टमहत्त्वे कारणं, महत्त्वतूत्कृष्टमहत्त्व इति चे**त्**—तदा द्वयणुकद्वपादपि महाद्रव्यं स्या**त्** संख्याया अन्त्रोक्षितत्वात् । द्वयणुकारिमाणे विलक्षणपरमाण्वणुत्वस्य हेतुत्वे परमाणुत्रयाद व्योत्पत्तिश्च स्यात् । नचेष्टापात्तिः, कारणबहुत्वात्कार्ये महत्त्वापत्तेः । नच तदपीष्टम् . तथ सतीढ कार्यद्रव्यारम्यं महत्त्वे सति कार्यत्वादित्यनुमानेन परमाणोः कार्यत्वापत्तेः । नचात्रः प्रयोजकशङ्काः, महाकार्ये द्रव्यमात्रस्य कारणत्वे गगनादपि कार्यद्रव्यापत्तेः । तस्मात्परमाणु कार्ये महत्त्वं न स्वीकार्यम् । ननु न बहुत्वमात्रान्महत्वम् , किन्तु विलक्षणपरिमाणडव्य बहु त्वादिति न दोष इति चत् – अनियतसंख्याकपरमाणुनोध्येकरूपाणुकार्यस्वीकारेऽधिकाणुमे लनवैयर्थम् । नहि द्रयसाध्यं त्रयसाध्यञ्चाणुद्रव्यमेकरूपमिति युक्तिसहम् । नन्वस्तु तत्र परि

संख्यामवधीर्य न स्थात् ।। अस्तु महदारम्भ एव त्रिभिरिति चेन्न – महतः का-र्यस्य कार्यद्रव्यारभ्यत्वनियमात् । तथापि वा तारतम्ये संख्यैव प्रयोजिकेति ॥ नच श्चयोऽपेक्षणीयः, अवयवसंयोगस्याभावात् ॥ तस्मात् परिमाणश्चयौ महत एवारम्भकाविति स्थितिः ॥

[35] अतोऽनेकसंख्या परिशिष्यते । सा अपेक्षाबुद्धिजन्या अनेकसंख्यात्वात् । न चास्मदादीनामपेक्षाबुद्धिः परमाणुषु संभवति । तद् यस्यासौ
स सर्वज्ञः । अन्यथा अंपेक्षाबुद्धेरभावान् संख्याऽनुत्पत्तौ तद्दतपरिमाणानुत्पादेऽपरिमितस्य द्रव्यस्यानारम्भकत्वात् ज्यणुकानुत्पत्तौ विक्वानुत्पात्तिपसङ्गः ।
अस्मदादीनामेवाऽऽनुमानिक्यपेक्षाबुद्धिरस्त्वित चेन्न — इतम्तराश्रयमसङ्गात् ।
जाते हि स्थूलकार्ये तेन परमाण्वाद्यनुमानं, तस्मिन् सति झणुकादिक्रमेण
स्थूलोत्पत्तिः ॥ अस्त्वदृष्टादेव परिमाणं, कृतमपेक्षाबुद्धवेति चेन्न — अस्तु
तत एव सर्वं, किं दृष्टकारणेनेत्यादेगसमाधेयत्वपसङ्गादिति ॥

माणनारतम्यमिति चेत् — तर्दि तारतम्यशालिपरिमाणभेदेन कारणगैलक्षण्य वाच्यम् । द्विनि-ष्ठाणुत्वित्रिनिष्ठाणुत्वादिरूपञ्च वैलक्षण्य द्वित्वित्रित्वयोर्हेतुत्वमेव स्थापयित । तथा द्वयणुकद्वय-द्वयणुकत्रयादिजन्यद्वयगतमहत्त्वतारतम्यमिष द्वयणुकसंख्यामादायोपपाद्यम् । सर्वथा सख्यायाः कारणत्वमवर्जनीयामिति परिमाणकारणत्वस्वीकार इह व्यर्थः । अस्तु तर्हि प्रचयः कारणिमिति चेन्न—तस्य सावयवद्वव्यवृत्तेः परमाण्ववृत्तित्वात् ; किनिद्वव्यारम्भकद्वयणुकानां ताद्वशसंयोगस्य दुर्वचत्वाच । तस्मात्संख्यैवात्र कारणम् । परिमाणप्रचयौ तु महन्निष्ठावेव जनकाविति ।

[35] तथाच प्रयोयः — द्रयणुकत्र्यणुकपरिमाणे संख्याजन्ये तदितराजन्यत्वे सित जन्यत्वात् । नचावयववर्त्येकत्वसंख्यानामेव परिमाणकारणत्वमिति वाच्यम् — द्रयाम्यामेकत्वान्यामिषि महत्त्वापत्तेः ॥ बहुवयवगतैकत्वानां महत्त्वकारणत्वे च लाववाद्वहुत्वमात्रस्य कारणत्वं युक्तम् । अतोऽनेकवार्तसंख्येव हेतुः। तथाचेयं संख्या अपेक्षाबुद्धिजन्या व्यासञ्पवृत्तिसंख्यात्वात् द्वित्वाद्यन्तरवदिति बुद्धयाश्रयेश्वरासिद्धिः । नचाणुपरिमाणस्याहेतुत्वे तत्सत्त्व एव मानामाव इति वाच्यम् — गगनादेर्द्रव्यारम्भकत्वाभावेन परिष्टिज्ञपरिमाणकद्वव्यस्येव द्रव्यं प्रति हेतुत्वात्परिमाणावश्यकत्वात् । यत् द्रव्यं तत् परिमाणमितिव्यात्तिमत्त्वाच । तसरेणौ महत्त्वस्य प्रयास्वत्या तद्वेतोर्बहुत्वस्य द्रयणुकेषुव्वश्यकत्वेनेश्वरिसद्वेनिष्यत्त्वस्य ह्रव्यस्य द्रयणुकेषुव्वश्यकत्वेनेश्वरिसद्वेनिष्यत्यहत्व।चेति ॥

...

[36] अथवा कार्येत्यादिकमन्यथा व्याख्यायते । जद्देशै एव तात्पर्य व्याख्या विश्वदशस्सती ।। ईश्वरादिपदं सार्थ लोकवृत्तानुसारतः ॥ ६ ॥

आम्नायस्य हि भाव्यार्थस्य कार्ये पुरुषपद्यत्तिनिष्टत्ती । भूतार्थस्य ह द्यपि नाहत्य प्रवर्तकत्वं निवर्तकत्वं वा, तथापि तात्पर्यतस्तत्वेत्र प्रामाण्यम् । थाहि – विधिशक्तिरेवावसीदन्ती स्तुत्यादिभिरुत्तभ्यते । प्रशस्त हि सर्वः प्रव निन्दिताच निवर्तते इति स्थितिः ॥

तत्र तात्पर्यात्तावत् — पुंनः प्रवृत्तिनिवृत्तिविपयविवेचनाय हि क्रास्नोध्यानायः तिते । तदुत्तं, 'आम्नायस्य क्रियार्थता ' दिति । सिद्धब्रह्मपराणामुपनिपदामप्यत्ततः त्यादिपर्यवसानमस्येव । नत्वतावता कार्यान्विते शक्तिरित गुरुमतमाद्रियते । पदस्य व निवते शक्त्यभावेध्याम्नायस्य सर्वस्य कार्यपर्यवासायित्वमेवोच्यते । तत्र भाव्यं साध्यं क्रिष्पर्भार्थे प्रतिपादयत् आम्नायस्य, यजेत स्वर्गकामः, न कळज्ञं भक्षयेदित्यादेः प्रवृत्तिनि रूपकार्यवोधित्वं स्पष्टम् । ये तु तत्सिन्निहितास्सिद्धार्थवोधका अर्थवादाः, तेपां साक्षात्त धित्वेपि भाव्यार्थकाम्नायक्रतप्रवृत्तिनिवृत्तितास्पर्यकत्वेनैव प्रामाण्यं वाच्यम् । नच विधित्र तिसिद्धेवैद्ध्यं शंक्यम् – विधिश्रवणे यो यागादौ द्वेषान्न प्रवर्तते, कळज्ञभक्षणादौ चोत्व नास्प्रवर्तते, तद्दिषये विधिगतप्रवर्तनिनवर्तनशक्तिरक्षमा स्थिता स्तवननिन्दनाभ्यां तत्तद्देष विधटने सित क्षमा भवतीति । तेचार्थवादाः स्तुतिर्निन्दा परकृतिः पुराकत्प इति न्या त्रोक्तास्चत्वारः । परकृतिपुराकत्यौ विधिशेषौ स्तावकौ; निषेधशेषौ निन्दकौ । अतोऽ दानां प्रवृत्तिनिवृत्ती ताल्पर्यर्थः । सर्वमिदं न्यायमीमांसादर्शनयोस्स्थितम् । तत्र ताल्पर्यर्थशोधने सिध्वतीश्वरः ।

१.प्र. 'कार्यमुद्देश्यत्वं, उद्देशस्च तात्पर्य 'मिति । अत्रपूर्वमेवोद्देश इति ज्ञाने तात्पर्यशोधनं व्या

तत्र पदशक्तिस्तावद्भियाः तद्वलायातः पदार्थः । आकाङ्कादिमन्ते यशक्तिः पदानां पदार्थानां वा वाक्यंः तद्वलायातो वाक्यार्थः । ता-चिन्त्यते । तदेव परं साध्यं प्रतिपाद्यं प्रयोजनमुद्देश्यं वा यस्य, तदिदं तस्य भावस्तन्त्वम् । तद् यद्विषयं, स तप्त्यर्थार्थ इति स्यात् ॥ त्र न प्रथमः, प्रमाणेनार्थस्य कर्मणोऽसाध्यत्वात् । फलस्य च तत्प्रतिपत्ति-भावात् । प्रकारितिकात्वार्थप्रतिपादनद्वारोण प्रवृत्तिविविक्तिष्यं साध्यं-

त्र न प्रथमः, प्रमाणेनार्थस्य कर्मणोऽसाध्यत्वात् । फलस्य च तत्प्रतिपत्ति-भावात् । प्रशस्तिनिद्तस्वार्थपतिपादनद्वारेण प्रवृत्तिनिवृत्तिरूपं साध्यं-इति चेन्न — गङ्गायां घोष इत्यत्र तीरस्यापवृत्तिनिवृत्तिरूपस्यासाध्य-त्वात् ॥ तीरविषये प्रवृत्तिनिवृत्ती साध्ये इति तीरस्यापि परत्विमिति रूपारूयानमात्रेणापि पर्यवसानात् ॥

न द्वितीयः, पद्वाक्ययोः पदार्थतत्संसर्गे विहाय प्रतिपाद्यान्तराभा-

तथाहि — पदार्थवाक्यार्थिक्षया कचित्तारपर्यार्थी भिद्यते । शाक्तिगम्योऽर्थः पदा-निन्नां मिथोन्वयो वाक्यार्थः । वाक्यञ्चाकांक्षासिन्नाधियोग्यताविशिष्टस्समभिन्याहारः। ॥मन्वयशक्तिः । तत्र योग्यतादेरर्थनिष्ठत्वात् समाभिन्याहारस्य च शब्दानिष्ठत्वादेक-गेवक्षयाऽन्वयशक्तिरियं पदिनिष्ठतया पदार्थनिष्ठतया वा व्यवहिष्यते । योग्यतादि-। क्षयसमाभिन्याहरो वाक्यमिति तत्त्रम् । माद्यारत्वभिहितान्वयवादिनः, पदार्था । पदार्थगतान्वयशक्तिरेव वाक्यभित्याशेरते । तत्र पदशक्तेरिच्छारूपत्वे तदाश्रय-सम्बति । अथापि तत्र विवादात्तारपर्यार्थिचिन्त्यते । तत् परं यस्य तत् तत्परं, गारपर्यम् । तत्र परशब्दस्य कोऽर्थः ? साध्यं, प्रतिपाद्यं, फलं, उदेश्यमिमि वा । रत्वेन कथ्यमानं पदं वाक्यं वा एषु मध्ये यद्विषयकं, स तारपर्यर्थः ।

तत्र साध्यं न तात्पर्यार्थः; प्रमाणस्य प्रमेयकारकत्वाभावेन कर्मतत्ववृत्तिनिवृत्तीना।त्वाभावेनार्थवादानां कार्यपरत्वायोगापतेः । ननु तर्हि प्रमाणनैष्कत्यम् — न —
।क्तपफलसङ्गावात् । अतस्तदन्यफलकत्याभावात्कर्मसाध्यकत्वं न भवति । नन्वर्थप्रतिपत्तिसाध्यत्वात्पवृत्त्यादेः प्रणाड्या तत्साध्यकत्वरूपतात्पर्यमञ्जतमिति चेन —
इत्यत्र गङ्गापदस्य तीरे तात्पर्यस्य वाच्यत्वात्तत्र प्रणाड्यापि साध्यत्वाभावात् ।
नाम स्वविषयकप्रवृत्त्यादिसाध्यकत्वं । लक्षिततीरज्ञानस्य च किञ्चित्प्रवृत्तिनिवृक्षितमिति चेन — पुरा गङ्गायां घोष एक आसीदिति सिद्धपरवाक्येपि तीरपरंवात् । तत्र प्रवृत्यादेरप्रसक्तेः । अती न प्रथमः पक्षः ।

पि कर्मपतिपाद्यक्तवं कर्मपरत्वम् । वायुर्वे क्षेपिष्ठत्याद्यर्थवादस्य कर्मबोधकत्वाभावात् । गन्वयगाक्तिभ्यां वायुदेवतातत्संबन्धादेरेव वोध्यत्वात् । नच शक्तया तदवोधनेपि [32] वक्तैव पक्कते न सम्भवितः हेत्वभावे फलाभावात् । चक्षुरादीनां त सामध्यीत् अस्मदादीन्द्रियवत् । मनसो विहरस्वातन्त्र्यात् — न - चेतन् ज्ञानस्येन्द्रियस्य मनसो वा पक्षीकरणे आश्रयासिद्धेः प्रागेव प्रपञ्चनात् । नि निराकरणे चासामध्यीत् ॥ परमाण्वादयो न कस्यचित् प्रत्यक्षाः तत्सामग्रीर्रा त्वादिति चेन्न - द्रष्टारं प्रत्यसिद्धेः; अन्यं प्रति सिद्धसायनात् ॥

[33] तथापि वाक्यत्वं न प्रमाणम्; अप्रयोजकत्वात् ; प्रमाणान्तरगोच्चर त्वप्रयुक्तं तत्र पौरुपेयत्वं, न तु वाक्यत्वप्रयुक्तम् — न — सुगतान्त्रागमानामपं षेयत्वप्रसङ्गात् ॥ प्रमाणवाक्यस्य सत इति चेक्च — प्रणेतृप्रमाणान्तरगोचरार्थस्य साध्यानुष्रवेशात् ; स्वतन्त्रपुरुषप्रणीतत्वं हि पौरुषेयत्वम् ; अर्थप्रतीत्येक

[32] ननु वेदोऽपारुपेयः असंभावितवक्तृकःवादिति तृतीयप्रतिपक्षहेनुरस्तु । नच हे सिद्धः, एवं साधनात् — ईश्वरो न वेदवक्ता तदर्थज्ञानसामग्रीरहितस्यादिति । नहि चक्षुरा स्सामग्री, कर्मफळसाय्यसाधनभावादेस्तदग्राह्यस्वात् । नापि मनः, वाह्यविपयेऽक्षान्तरनिर्मे सामर्थ्याभावात् । अनुमानस्यावकाश एव न । नतरां प्रत्यक्षभूतेश्वरज्ञाने — इति चित् हेतुरसिद्ध एव, ईश्वरपक्षकोक्तानुमानस्य, तथा ईश्वरज्ञान न वेदार्थितिपः क तद्विभयताप्रये कसामग्रीरहितस्वात् , ईश्वरस्य चक्षुरादिकं मनो वा न वेदार्थित्राहि अयोग्पार्थाग्रहकत्या स्यनुमानाचाञ्चाश्रयासिध्वा निरासस्तृतीयस्तवक एव कृतः । अत्राऽऽद्यानुमानद्वयमप्रयोग्राकम् नित्यस्येश्वरज्ञानस्य सामन्त्र्यभावेन निराकर्त्तुमशक्यस्वात् । जन्यज्ञान एव सामन्त्र्याः प्रयोज्ञ स्वात् । तदिदं कार्यस्वानुमानावसरे विस्तृतम् । ननु नेश्वरादीनां पक्षस्वम् , किन्तु वेद्रप्रा पादितातीन्द्रयपरमाण्वादीनाम् । तथाच ते न किञ्चिस्समवेतप्रसक्षाविपयाः प्रत्यक्षमामग्रीस् कृतस्वाभावादिति चेन्न — किञ्चरपदेनेश्वरग्रहणे सामग्रीरहितस्वस्य जन्यप्रस्यक्षानिवारकस्यः नित्यविराकरणायोगादप्रयोजकस्वेन व्याप्यस्वासिद्धस्वात्, जीवग्रहणे च सिद्धमाधनादिति

[33] अथ माभूत्मत्प्रतिपक्षत्वम्, हेतुरप्रयोजकस्त्यादिति चेत् — तर्हि पौरुपयत्वे योजकः क इति कथ्यताम् । प्रभाणान्तरगोचरार्थकत्वमेवोपाधिः प्रयोजक इति चेत् तदभावस्य प्रतिपक्षत्वासंभवकथनेन तिन्नरासिसद्ध एव, अथापि क्रियते । बुद्धाद्यागम विप्रलम्भादिमूलकानां बाधितार्थकत्वात्प्रमाणान्तरगोचरार्थकत्वं तावनास्ति । तथाच तत्र योजकाभावात् प्रयोज्य पौरुपेयत्वं न स्थात् । ननु प्रमाणवाक्यस्य सतो यत् पौरुपेयत्वं त प्रमाणान्तरगोचरार्थकत्वप्रयुक्तम् । अतः प्रमाणवाक्यत्वरूपपक्षधर्मावाच्छिन्नसाध्यव्य पक्षव पाधौ विवाक्षितम् । बुद्धवाक्येचोपाध्यभावाद्विशिष्टसाध्याभावो विशेषणाभावपर्यवसित इष्ट इ चेत् — अस्वेतत् । प्रमाणान्तरगोचरार्थकत्वमुपाधिनं भवति, प्रकृतसाध्यवटकत्वात् । पौ

न्यस्थितिरिति चेन्न — प्राणेन्द्रियमोः स्थितस्व्यापनात्। प्राङ्न्यायेनापास्तत्व। [24] अत्राप्यागमः, 'एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गागि द्यावापृथि विश्वते तिष्ठतः '। (बृ. इ. ५-८-८) इति । प्रशासनं दण्डभूतः प्रयत्नः । 'उ पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः । यो लोकत्रयमाविश्य विभत्यव्यय ईश्वर (गी. १५-१७) इति स्मृतिः । अत्रोत्तमत्वमसंसारित्वं सर्वज्ञत्वादि च । मत्वं सर्वोपास्यता। लोकत्रयमिति सर्वोपलक्षणम् । आवेशो ज्ञानचिकीषीप वतस्संयोगः । भरणं धारणम् । अव्ययत्वमागन्तुकविशेषगुणशून्यत्वम् । ऐ संकल्पापविद्यात इति । एतेन कूर्मादिविषया अप्यागमा व्याख्याताः ॥

[25] संहरणात् खल्विप । ब्रह्माण्डादि झणुकपर्यन्तं जगत् प्रयत्नवाद्वि-विनाइयत्वात् पाटचमानपटवत् । अत्राप्यागमः —

> 'एष सर्वाणि भूतानि समभिन्याप्य मूर्तिभिः। जन्मदृद्धिक्षयोनिंत्यं संभामयित चक्रवत्'॥ 'सर्वभूतानि कौन्तेय प्रकृतिं यान्ति मामिकाम्।

णावं न स्यादिति । ननु शरीरधृतिस्वाविष्ठिः प्रत्येव यस्नस्य हेतुस्वान तस्य धृतिसाम् व्यापकस्विमिति चेन्न – शरीरधृतिस्वस्य प्राणेन्द्रियधृतौ यत्नजन्यायामभावेन कार्यतानवन्छे स्वात् । नच भोगोपकरणगतधृतिस्वं कार्यतावन्छेदकामिति न दोप इति वान्यम् – । पस्तु विशेषवानिति प्रागुक्तन्यायेन भोगोपकरणधृतिस्वस्य बुभुक्षापूर्वकयत्नरूपविशेषक्र तावन्छेदकतया सामान्यतोयस्नकार्यतावन्छेदकस्वाभावात् । अतो धृतिस्वमेव तदवन्छेदकामि

[24] पूर्वं सिद्धसाधनपरिहारायेन्द्राद्यागमनिर्वाहः कथितः । अथ पृतिरूपोक्तहेतार संवाद उच्यते, उत्तमःपुरुष इति । अत्र विभ्रतीति पृतिरुक्ता । सा न जीवाधीना, कि स्वराधीनेति अन्यपदेन प्रकरणवशाद्धद्ममुक्ताभयविधजीवभिन्न वबोधकेन स्पष्टमेव ज्ञायते त्तमत्वादिविशेषणञ्च भरणोपपादकं निर्दिष्टं जीवव्यावर्तकम् । निर्वन्द्राद्यात्मनां विभुत्वा द्वयसंयोगानङ्गीकारात्कथं ते ज्ञीनचिकीषीप्रयत्नवतरसंयोगरूपावेश इति चेन्न — भूतावेश येनेन्द्राद्यवच्छेदकशरीर एव परमात्मसंयोगस्य विवक्षितत्वेनादोषात् । विभुद्धयसंयोगाङ्गीव अणुजीववाद इव विभुजीववादेऽप्यात्मसंयोगः परमात्मनोऽक्षत एव । एवं भूम्यादिधारणाँधे दिग्गजादिप्रतिपादकागमानामपि परंपरयेश्वरधार्यत्वे तात्पर्यात्प्रकृतानुमानसंवादित्वं बोध्य

[25] अथ कारिकायामादिशब्दम् ह्य संहरणं तुरीयो हेतुरुच्यते, कार्यजगत् प्रयतनः नाशित्वादिति । अयञ्च नाशरसाक्षाच्छरीरद्वारा वा यथायथमीश्वरेण क्रियते इत्यत्राप्यागम् वादी । सर्वभूतानि प्रकृतिं यान्तीत्यस्य सर्वं कार्यजात परमाणुभावमापद्यते इत्यर्थः,

[14] नच प्रयत्न अत्मलाभार्थमेव मितमपेक्षते, विषयलाभार्थमप्यपेक्षणात् । ततः प्रयत्नाद्बुद्धिः तिन्छत्तेश्च प्रयत्निन्छत्तिः सिद्धचत्येति विस्तृतमन्यत्र । कार्यबुद्धिनि- हत्त्या तु कार्य एव प्रयत्नो निवर्तते, न नित्यः । नित्ये च प्रयत्ने नित्येव बुद्धिः प्रवर्तते, नानित्या । न हि तया तस्य विषयलाभसंभवः । शरीरादेः प्राक् तदसम्भवे

[14] किच बुद्धशा शरीरानुमानतुस्यन्न भवति प्रयत्नेन बुध्यनुमानम् । बुध्या हि तज्जन करवेन शरीरानुमानम्। प्रयत्नेन बुध्यनुमानमपि तथैवेति न नियमः ; प्रयत्नेनात्मलाभापरपर्याः योत्पत्तिं प्रतीव विषयलामं प्रत्यपि बुद्धेरपेक्षणात् । बुद्धिविषयविषयकत्वं हि प्रयत्नस्य त्रोकः सिद्धम् । ततः प्रयस्नसत्त्वे बुद्धिसत्त्रम् , तदभावे निर्विषयस्वाध्ययस्न एव नेति सिद्धं व्याप्य-त्वम् । नच प्रयत्नस्य स्वतएव विषयप्रवणस्वामिति वाच्यम्—तथा सिति तस्य ज्ञानत्वप्रसंगात् र ' स्वरूपतो विषयप्रवणस्वेनैव ज्ञानस्येतर्वैछक्षण्या ' दिल्यात्मतत्त्वविवेके उक्तस्वात् । ननु प्रय-त्नेन विशिष्य कार्यबुद्धिरेव क्षित्यादावनुमीयतामिति चेन - कार्यबुष्यभावस्य प्रयत्नाभाव न्याप्यत्त्रायोगात् । कार्यबुध्या यस्य विषयछाभः तन्निवृत्त्या तस्यैव हि निवृत्तिस्स्या**त् । नच** नित्यप्रयत्नस्य कार्यबुष्या विषयलामसंभवः, बुद्धिकारणशरीराद्युत्पत्तेः पाग्बु हच नुत्पत्त्या प्रय त्नस्य विषयद्याभासंभवात्तादृशप्रयत्नाभावेन क्षित्यादेरिव देहस्याप्यनुःपत्तिस्यादिति बुद्धेस्सर्व-दैवानुत्पत्तिप्रसंगात् । अतो निसप्रयत्नस्य निस्ययैत्र विषयलाभ इति सामान्यते।वृद्धिः प्रयत्ने-नानुमातुं शक्यते । अतः कदाचि जनकतया बुध्यनुमाने उपालभ्यत्वेपि विषयलाभार्यं तदनुमाने ने।पालभ्यत्वमिति । (ननु यत्नं प्रति जनकतया वाऽनुमीयतां, विषयलाभार्थं वा, सर्वथा उदा-सीनस्यापि बुद्धिसद्भावादनिस्यप्रयत्ने बुद्धिव्यापकत्वासंभवस्य प्रागुक्ततया बुद्धिसाधनेऽनिस्य-प्रयतनः कदापि नोपाधिः । एवं बुध्या शरीरसाधने कार्यबुद्धिरि नोपाधिः, सुपुष्त्यादौ वृद्धि विनापि शरीरस्थित्या बुद्धेस्साध्यव्यापकत्वाभावात् । अतश्शरीरजन्यत्वानुमानं निर्दुष्टम् । य-दितु शरीरं प्रति बुद्धेर्व्यापकत्वाभावेपि शरीरजन्यत्वं यत तत्र कार्यबुद्धिजन्यत्वमिति विवाक्षि-तोपाधेर्व्यापकत्वमभगनित्युच्यते, तदा क्षित्यादौ बुद्धिजन्यत्वानुमानेऽनित्यप्रयत्नजन्यत्वमृत्यु पाधिभीवितुमर्हति, बुद्धिसत्त्वेपि प्रयत्नासत्त्वसंभवेपि बुद्धिजन्यत्वसत्त्वे, तादृशप्रयत्नजन्यत्वस्य सार्वातिकत्वात् । यदि बुद्धिजन्यमभीच्छायत्नादिकं यत्नाजन्यमित्युच्यते, तदा शरीरजन्यं बुध्य दिकमपि बुध्यजन्यमस्ति । शरीरजन्यद्रव्यं बुद्धिजन्यमेवेति चेत् बुद्धिजन्यद्रव्यमप्यनित्ययत्न-जन्यभेवेति कार्यत्वमि सोपाधिकमेवेति चेत् - उच्यते ।) शरीराजन्यत्वश्चानित्यप्रयत्नाज-न्यत्वम् । शरीररूपविशेषणरयेवानित्यत्वविशेषणस्याप्यसमर्थतया साध्यानिवृत्तेविशिष्टोपाधिनि-वृत्तिप्रयुक्तत्वाभावात् । तर्हि शरीरजन्यत्वानुमानेपि तुरुययुक्तया कार्यबुद्धिजन्यत्वं नोपाधिरस्या-

जुपलम्भेन निरस्तो नाशङ्कामप्यधिरोहतीति ॥

[6] स्यादेतत् - अस्ति तावत् कार्यस्यावान्तरिवशेषः यतक्शरीरिकर्तृकत्व-मनुमीयते । तथाच तत्मयुक्तामेव व्याप्तिम्रुपजीवेत्कार्यत्वसामान्यमिति स्यात् - न स्यात्—निह विशेषोस्तीति सामान्यमप्रयोजकम् । तथासित सौरभकदुत्वनीलिमा-दिविशेषे सैति न धूमसामान्यमिप्रङ्गमयेत् । किंनौम साधकसामान्ये साध्यसामा-न्यमाश्रित्य प्रवर्तमाने तद्विशेषस्साध्यविशेषव्याप्तिमाश्रयेत् ; नतु विशेषे सति सामान्यमिकिञ्चित्करम् , तस्यापि विशेषान्तरापेक्षयौऽ किञ्चित्करत्वप्रसङ्गात् ॥

[7] सौरभादिविशेषं विहायापि धूमे विहर्देष्टः, न तु विशेषं विहाय कार्ये कर्तेति

श्रावणं दृष्टम् योयः कृतकः स स व्योमिवशेषगुणो न भवतीति धर्मिणो विशेषं बायत एवे व्यहेतुस्यात् ; नचैवं युक्तमिति न विशेषविरुद्धो नाम हेत्वाभासोऽभ्युपगन्तव्यः; किन्तु सा-व्यस्वरूपविपर्ययसाधन एव ' (न्यायमञ्जर्यो विरुद्धहेत्वाभासप्रकरणे पु०.६००) इति ॥

[6] ननु शरीरप्रसङ्गमुद्धाटयतामाशय एवंक्र्यस्यात् — यत् शरीरिकर्तृकत्वप्रयोजकं, तदेव सकर्तृकत्वप्रयोजकम् । तच्च कार्यत्वहेतोरुपाधिरिति । तथाहि — क्षित्यङ्कुराद्यपेक्षया स्थगापुरादौ कृत्रिमे वस्तुनि संस्थानिवशेषादिक्त्यं किमपि वैद्यक्षण्यं द्यस्यते । तदर्शनादेव च वस्तुमालदर्शिनापि, 'अहो हस्तद्धाव्यवमस्य कार्यस्य निर्मातु 'रिति कृचिच्छरीरिकर्तृकत्वममु-मीयते । नखल्वेवं क्षित्यादौ तदनुमानानुभवः । अतो यन्छरीरिकर्तृकत्वसाधकं वैद्यक्षण्यं तदेव सकर्तृकत्वव्याप्यम् । तद्रतव्याप्यप्रपानिवनेन तु कार्यत्वहेतुः प्रयुज्यत इति हेतुर्यं तादशवै द्यक्षण्योपाधिकत्वाह्याप्यत्वासिद्धस्त्यात् — इति चेत् — नस्यात् , नासिद्धिरिनवन्धनिति ।! तद्भि वैद्यक्षण्यं कार्यविशेषस्यात् — इति चेत् — नस्यात् , नासिद्धिरिनवन्धनिति ।! तद्भि वैद्यक्षण्यं कार्यविशेषस्यात् । कार्यत्वं सामान्यम् । तथाच शरीरिकर्तृ-कत्वक्रपविशेषे स विशेषः प्रयोजकोऽस्तीति सकर्तृकत्वक्रपसामान्यं कार्यत्वसामान्यं न हि प्र-योजकं न भवति; तदप्रयोजकत्वे सुरिभधूमादिविशेषस्यागरुजबह्यादि विशेषप्रयोजकत्वया धूम-सामान्यस्याक्रिक्षत्वे सुरिभधूमादिविशेषस्यागरुजबह्यादि विशेषप्रयोजकत्वया धूम-सामान्यस्याक्रिक्षत्वत्वस्याक्षिद्धप्रसंगात् ; किन्तु सामान्यभूतो हेतुस्तामान्यम् इति । विशेषस्य कि-क्षित्रसंया सामान्यस्याकिक्षित्रसंयो च स्थगोपुरादिगततादृश्वदेवस्यपि तद्वयाप्यमवान्तर-विशेष प्रति सामान्यस्याकिक्षित्रस्य साधकता न स्यादित्येवद्यक्रमेण शोधने व्यक्तयपेक्षयेव नियम-इति छोक्तस्य साधकता साधकता साधकता स्थाक्रसं साधकता साधकता स्यादित्येवद्यक्रमेण

[7] ननु सुरिषधू भदिविशेषं विना केवलधू मसद्भावेषि विह्निदर्शनवत् तादश्वेलक्षणः वि-ना कार्यत्वमात्रं यत्र तत्रापि यदि कर्नृदर्शनं स्यात् , तदा तस्य वैलक्षण्यस्य सकर्तृकत्वप्रयोज-

१. विशेषण. पा०. २. किन्त्वित्यर्थः i ३. विशेषान्तरापेक्षायां. पा०.

٠

.

वात् ॥ पदशक्तिसंसर्गशक्ती विना स्वार्थाविनाभावेन प्रतिपाद्यं परमुच्यते इत्यपि न साम्मतम् – न हि यद् यच्छव्दार्थाविनाभृतं तत्र तत्न तात्पर्यं शब्दस्यः अति-प्रसङ्गात् । तदा हि गङ्गायां जल्लित्याद्यापे तीरपरं स्थात् । अविनाभावस्य ताद-वस्थ्यात् । मुख्ये वाधके सति तत्तथा स्यादिति चेत् – न — तस्मिन्नसत्यपि भावात् । तद् यथा – 'गच्छ गच्छिम चेत् कान्त पन्थानस्सन्तु ते शिवाः । ममापि जन्म तत्नैव भूयाद् यत्र गतो भवान् । इति मुख्यार्थावाधनेऽपि वार्णे तात्पर्य-म् । न च परं व्यापकमेव, अव्यापकेऽपि तात्पर्यदर्शनात् । तद् यथा, मञ्जाः कोश्चान्तीति पुरुषे तात्पर्यम् । नच मञ्चपुरुषयोरिवनाभावः, नािप पुरुषकोशनयोः॥

[40] नापि तृतियः । तिष्धं प्रतिपाद्यापेक्षितं, प्रतिपादकापेक्षितं वा स्यात् । नाद्यः; शब्दपापाण्यस्यातद्धीनत्वात् । तथात्वे वाऽतिप्रसङ्गात् । यस्य यदपेक्षि-तं, तं प्रति तस्य परत्वनसङ्गात् ॥ तदर्थसाध्यत्वेनापेक्षानियम इति चेन्न — कार्य- ज्ञाप्यभेदेन साध्यस्य बहुविधत्वे भिन्नतात्पर्यतया वाक्यभेद्यसङ्गात् । धूमस्य हि प्रदेशक्यामलतामशकनिवृत्त्याद्यनेकं कार्यम् ; आर्द्रेन्धनदहनाद्यनेकं ज्ञाप्यम् । तथा- चेह प्रवेशे धूमोद्रम इत्यभिहिते तात्पर्यतः को वाक्यार्थो भवेत्; चेतनापेक्षाया-

देवताऽविनाभावास्तर्भ गम्यत इति कर्मपरस्वमस्त्विति चेन्न- अविनाभावगम्ये सर्वत्र शब्दतास्पर्या-भावात् । गङ्गायां जल्लमित्यत्राप्यविनाभावतस्तीरस्य गम्यतया तीरपरस्वापत्तेः । ननु मुख्यार्थ-बाधज्ञानाधीनतस्त्रितिपादकताकस्य तस्परस्विमिति चेन्न — मुख्यबाधकेऽसस्यपि तास्पर्यस्यष्ट-स्वात् । गच्छेति कारिकाह्यबाधितार्थापि मागच्छेति गमनवारणपरा । ननु गमनवारणतास्य-र्यकस्य गच्छेति गमनानुमस्ययोगाद्धाधितार्थकस्यमेवात्रेति चेत् — काकेभ्यो रक्ष्यतामित्यत्र का गतिः ? अस्त्वतत् । अन्यार्थगमकस्वमेव कुत इति पृच्छामः । अविनाभावादिति चेन्न — तेन हि व्यापकमेव गम्यं भवेत् । अव्यापकतस्यस्यमपि वाक्ये दश्यते, मञ्जाः क्रोशन्तिस्यस्य मञ्जकोशनाव्यापकपुरुषपरस्वात् ॥

[40] नापि तत्प्रयोजनकत्वं तत्परत्वम् — प्रयोजनं हि यः प्रातिपाद्यपुरुषश्त्रीता तदिष्टं विवक्षितम्, उत यः प्रतिपादको वक्ता तदिष्टम् । नाद्यः, श्रोतृविपये निष्प्रयोजनत्वेपि वाक्यस्य कचिद्धे तात्पर्यप्रामाण्ययोस्सत्त्वात् । अन्यथा सर्वस्यापि वाक्यस्य तत्तक्त्र्येत्रिमितप्रयोजनपरत्वकरूपनया आप्तानाप्तिभागाद्यनापत्तेः। ननु यत् श्रोतृप्रयोजनं वाक्यार्थसाध्यं तदेव प्राह्मिति तत्प्रयोजनसाधकार्थबोधकत्वं तत्परत्विमिति चेन्न — साध्यस्य कार्यज्ञाप्यभेदेन द्वि-रूपत्वात् कार्याणां ज्ञाप्यानाञ्च बहूनां संभवादेकस्यापि वाक्यस्यानेकपरत्वापत्त्या वाक्यभेददो-षापत्तेः। एकस्मिन्वाक्येऽनेकार्थस्वीकारे हि वाक्यभेददोषः । ननु वक्तुरेकत्वात्तदपेक्षितप्रयो-

नियन्तुमशक्यत्वात् । नापि प्रतिपादकापेक्षितं, वेदे तद्भावात् ॥

[41] चतुर्थस्तु स्यात् । यदुदेशेन यद्दश्चनः स तत्परः । तथेव छोकन्युत्पत्तेः । तथाहि — प्रशंसावाक्यम्भपादानम्भहिद्य छोके प्रयुज्यते । तदुपादानपरम् । निन्दावाक्यं हानमुह्दिय प्रयुज्यते तत् हानपरम् । एवमन्यत्रापि स्वयम्हनीयम् । तस्पाछोकानुसारेण वेदेऽप्येवं स्वीकारणीयम् ; अन्यथा अर्थवादानां
सर्वथैवानर्थक्यप्रसङ्गात् । स चोदेशो व्यवसायोऽधिकारोऽभिषायो भाव आश्चय
इत्थनर्थान्तर्मिति तदाधारपणेतृपुरुषधौरेयसिद्धिः । तथा च प्रयोगः — वैदिकानि प्रशंसावाक्यानि उपादानाभिषायपूर्वकाणि प्रशंसावाक्यत्वात् परिणातिमुरसमाम्रफलमित्यादिलोकवाक्यवदिति । एवं निन्दावाक्यानि हानाभिषायपूर्वकाणि निन्दावाक्यत्वात् परिणतिविरसं पनसफलमित्यादिवाक्यवत् । अन्यथा निसर्थकत्वपसङ्गश्च विपक्षे वाधकमुक्तम् ॥

[42] अपिच नो चेदेवं, श्रुतार्थोपित्तरिप हीयेत।सिद्धो हार्थः प्रमाणिविषयः. न तु तेनैव कर्तव्यः। नच पीनो देवदत्तो दिवा न भ्रुङ्क्ते इत्यत्र रात्री भ्रुङ्क्त

जनकत्वं तत्परत्वमित्यन्त्यपक्षोस्त्विति चेत्तदिप न — भवन्मते वेदे वक्तरभावात् । किञ्च ग-ङ्गापदस्य तीरे तात्पर्यमिति प्रयोगात्तीरप्रयोजनकत्वस्यचाभावादिप नायं पक्षम्मभवति ।

[41] तस्मात्तदुद्दश्यकत्वमेव तत्तर्त्वत् । तच्च तद्विषयकेच्छाधीनत्वम् । समन्वेति चेदं छौिककस्तुतिनिन्दावावयेषु — अयमिद्मुपादत्तां, अयमिदं जहािक्तियुपादानहान हृपार्थेच्छया प्र- हत्तत्वात् । एवं परक्रति प्रश्नकृषयोरिष द्रष्टव्यम् । यद्यपि तीरतत्परत्वं न तीरिविषयकेच्छाधीनत्वमेव तत्पर्त्वं सर्वत्र बोध्यम् । तथाच वैदिकार्थवादाः कार्यामिप्रायपूर्वकाः कार्यशेषार्थवादत्वाछौिककार्थवादवित्यामिप्रायानुमितौ तत ईश्वरानुमानम् । अत्र स्वरूपाद्यानपरपुत्रस्तुतिवाक्यादौ व्यभिचारवारणाय हेतौ कार्यशेषत्व निवेशः । नचाप्रयोज्यक्षक्षः, आम्नायस्य क्रियार्थत्वादतदर्थत्वे आनर्थक्यस्योक्तत्वात् । ननु कार्यामिप्रायकत्वमेव साध्यमस्तु, किमिति तदिभिप्रायपूर्वकत्वपर्यन्तम् । तदिभिप्रायकत्ववादमान्छव्दादयमुपादानादिकार्यं मृह्यात्वित्याकारकामिप्रायविषयताविशेषश्चरव्यनिष्ठ इति चेत् — सत्यं, तावदेव साध्यम्, वक्तुर-अवात्वस्याभिप्राय द्ति शङ्कावारणाय साध्यभूतामिप्रायाश्चय एवं वक्ति ज्ञापनार्थं तदुक्तिमित्।।

[42] एवं तावदर्धविषयकोऽभिषायो वेदे दार्शतः। अथ भाद्यातुमारेण शब्दविषयकाभिष्रा-योपि दर्श्यते। अभिष्रायपूर्वकत्वञ्चेत्र स्यात् , विश्वजिता यजेतेस्यादौ स्वर्गकामपदादिकाश्विका श्रुतार्थापत्तिर्न स्यादिति । तत्र हि यजेनेतिश्रुतविधिगतप्रवर्तकत्वान्ययानुपपता भावनायाः पुरुषार्थभाव्यकत्वावसायात् , 'स स्वर्गस्स्यास्तर्वान्द्रस्यविशिष्टत्वा 'दिति न्यायेन स्वर्गभाव्य- इति वाक्यशेषोऽस्तिः; अनुपलम्भवाधितत्वात् ; उत्पत्त्यभिव्यक्तिसामग्रीताल्वादि-व्यापारविरहात् ; अयोग्यस्याशिक्कतुमप्यशक्यत्वात् । तस्मादिभिनायस्थ एव परि-शिष्यते, गत्यन्तराभावात् । स चेद्वेदे नास्ति, नास्ति श्रुतार्थोपत्तिरिति तद्व्यु-न्पादनानर्थक्यमसङ्गः । तस्मात् कार्यात्तात्पर्यादप्युत्नीयते, अस्ति प्रणेतेति ॥

[43] अयोजनात् खल्विष । निह वेदाद्व्याख्यातात् कश्चिद्रथमिष्याच्छिति । नचैकदेशदिशैंनो व्याख्यानमाद्रणीयम् ; 'पौर्वापर्यापरामृष्टः शब्दोऽन्यां कुरुते मितम् ' इति न्यायेनानाश्वासात् । त्रिचतुरपदकादिष वाक्यादेकदेशश्राविणोऽन्य-थार्थमत्ययः स्यात् , किम्रुतातीन्द्रियादन्तरान्तरा वाक्यसम्भेददुरिधगमात् । ततस्सकलवेदवेदार्थदर्शी कश्चिदेवाऽभ्युपेयः, अन्यथाऽन्धपरमपरामसङ्गात् । स च श्रुताधीतावधृतस्मृतसाङ्गोपाङ्गवेदार्थस्तिद्विपरीतो वा न सर्वज्ञादन्यः सम्भवति।को-

कालमावश्यकिमिति स्वर्गकामपदमर्थापत्तिकरूपं तिदृष्टम्। नचेदं तस्करूपत्व तस्कार्यस्वरूपम्। योद्धर्थ उपायान्तरिसिद्धस्वतिसिद्धो वा तमर्थं प्रमाणं ज्ञापयित केवलम्, न करोतीति अर्था-पत्तेरिष ज्ञापिकायाः कारकत्वायोगात्। पीनो देवदत्तो दिवा न मुङ्क इति लौकिकश्रुतार्था-पत्तिस्थले यथा रात्रो मुङ्क इति वाक्यशेषो नास्ति, तथैव हि वेदेऽपि। अन्यथा अस्ति चे-दुपलम्येत । भवद्भिरिभेन्यिक्त प्रति अस्माभिरुत्पत्तिं प्रति च सामग्रीत्वेनेष्टस्तात्वादिव्यापारोपि नास्तीति कथं तद्दास्तित्वम् । अयोग्यस्तु वाक्यशेषश्राशृङ्कायमाण इति लोक इव वेदेपि नास्तिति कथं तद्दास्तित्वम् । अयोग्यस्तु वाक्यशेषश्रशशृङ्कायमाण इति लोक इव वेदेपि नासिद्धस्य संभावना । यद्यपि रात्रो मुङ्क इति वाक्याभाविपि पीन इत्यादिवाक्यस्यार्थपर्यवसानादर्थापत्या रात्रिभोजनरूपार्थकत्वपनमात्रं पर्यातम्, अथापीह भावनाया भाव्याकाक्षतपूरणाभावे साध्यसाधनेतिकर्तव्यतारूपांशत्वयांविशिष्टभावनावोधस्यैवानुत्पत्या वाक्यार्थापर्यवसानादर्यास्य र्वाक्तामादिपदकव्यनमावश्यक्रमिति कुत्रत्योऽयं शब्द इति विमर्शे अनुचारितत्वादिभिप्रायस्थ इन्थेव वाच्यम् । तत्रच परतन्त्रपुरुपाभिप्रायस्थं शब्दं विहाय वत्किभिप्रायस्थं पिधेहित्यादिशब्दम् मादायेव द्वारमित्यादो वाक्यनिष्यादनाद्वेदेपि वत्किभिप्राय एव स्वीकार्यः । अतोऽभिप्रायश्चेन्नास्ति, श्रुतार्थापत्तिरपि नास्तीति । अतो वेदस्य क्रस्नस्य कार्यपरत्वादर्थविषयकश्चव्यविषयकश्चविषयकश्चविषयकश्चव्यविषयकश्चव्यविषयकश्चव्यविषयकश्चव्यविषयकश्चविषयकश्चविष्यविषयक्तस्वविषयक्वविषयकश्चविष्यविषयक्यविषयक्षयवक्तिद्विरिति ॥

[43] एवमायोजनादिप धृत्यादिसहितादीश्वरस्साध्यः । एकदेशश्राविणो हि व्याख्यानं नादर्तव्यम् । किञ्चिच्छव्दपूर्वभूते किञ्चिच्छव्दपरभूते च शब्दे तत्तत्पौर्वापर्यञ्चेदपरामृष्टम्, कथं तदर्थनिश्चयो यथावस्यात् । अतस्सर्वज्ञः कश्चिदभ्युपेय एव । देशान्तराध्येत्रन्तराद्यज्ञाने वेदे-यत्तावधारणायोगात् परिमितज्ञानशक्तिना सर्ववेदार्थज्ञानज्ञापनायोगाच सार्वश्यस्यावश्यकत्वात् । तच्च सार्वश्यं श्रवणाध्ययनाद्यायत्तं वा भवतु, वस्तुतरतादशपुरुषदौर्छभ्यात्तिद्वपरीतं स्वाभावि-

ह्यप्रत्यक्षीकृतिविश्वतद्वुष्ठानः, एतावानेवायमास्त्राय इति निश्चितुयात् । काश्चार्वान्द्वक निःशेषाः श्रुतीग्रन्थतोऽर्थतोवाऽधीयीत, अध्यापयेद्वाः अत्रापि प्रयोगः – वेदाः कदाचित् सर्ववेदार्थविद्वचाख्याताः, अंनुष्ठात्मित्वस्र नेऽपि निश्चस्रार्थानुष्ठानत्वात् । यदेवं तत्सर्व तद्धिविद्वचाख्यातं, यथा मन्वादिसंहितेति । अन्यथात्वनाञ्चासेना- व्यवस्थानादननुष्ठानमव्यवस्था वा भवेदनादेशिकैत्वात् ॥ अनुष्ठातार एवादेष्ठार इति चेन्न – तेषामनियतबोधत्वात् ॥ वेदवद्देदार्थानुष्ठानमप्यनादीति चेन्न – तद्धि स्व- तन्त्रं वा वेदार्थबोधतन्त्रं वा। आद्ये निर्मूस्तवस्थानानामिति वेदायमापात्तिः । निष्ठसर्वज्ञाविशेषे पूर्वेषां तदवबोधः प्रमाणं, न त्विदानीन्तनानामिति नियामकमस्ति॥

[44] पदात् खरविष । श्रृयते हि प्रणवेश्वरेशानादिषदम् । तच सार्थकम् । अविगानेन श्रुतिस्मृतीतिहासेषु प्रयुज्यमानत्वात् घटादिषदविदिति सामान्यतः सिद्धे, कोऽस्यार्थः इति व्युत्पित्सोविंमर्शे सित निर्णयः, स्वर्गोदिषदवत्, 'उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः । यो लोकत्रयमाविश्य विभन्त्येव्यय ईश्वरः ' इत्र्र्यर्थवादात् , यववराहादिवद्वाक्यशेषाद्वा । तद् यथा ईश्वर्णाणधानम्रपक्रम्य

कमेव भवतु वा । सर्वथा वेदास्सर्ववेदार्थविद्वयाख्याताः अनुष्ठातृमतिचलनेपि निश्चलस्वार्थान् नुष्ठानकत्वादित्यायोजनघृत्यादिसिध्चेश्वरासिद्धिः । अत्रानुष्ठातृमतिचलनं नामाव्यवस्थितज्ञानाद्दीन् नुष्ठातृकत्वम् । इदञ्चाप्रयोजकशङ्कावारणाय, नतु हेतुनिविष्ठम् । यदि सर्वज्ञव्याख्यानं न स्यात्, पुंसामर्थसदेहात् देशकालभेदेनान्यथान्यथाऽर्थस्फुरणाच ज्ञानव्यवस्थाविरहान्निश्चलार्थानुष्ठानत्वं न स्यादिति । यद्वाऽनेन वेदस्य गहनत्वं हेतौ निवेश्यं दलं सूच्यते; अन्यथा व्यभिचारात् । व्या-ख्यानं हि विवरणक्षपश्चवदः निवन्धक्षपो वा वाचिको वा । तत्रापि निश्चलार्थानुष्ठानत्वरूपहे तुसन्वात्साध्याभावाद्वयभिचार इति गहनत्वं सतीति विशेषणमिति । उत्तरोत्तरानुष्ठानस्य पूर्वपूर्वानुष्ठानमूलकत्वेनानुष्ठानानादित्ववर्णने वेदमूलकत्वभङ्गादेद्वितीयस्तवक एवोकत्वात्, अनुष्ठान्णामव्यवस्थितवोधार्हत्वेनानाश्वसनीयतया व्याख्यातृत्वायोगादन्य एव सर्वज्ञो व्याख्यातेति ॥

[44] अथ वेदगतात्पदिवशेषादिपश्चिरस्साध्यः । पदं प्रणवेश्वरपरमात्मादिशब्दः, वैदिकासमच्छब्दयच्छब्दादि धिगादिनिपातक्तपञ्च । प्रणवादिशब्दानामित्रगानेन निरर्थकत्वशङ्कां विनैव सार्थकपदसमिभव्याहारेण अत्यादिषु प्रयोगात्सार्थकत्वे सिद्धे, यजेत स्वर्गकाम इति विधिस्थस्वर्गपदस्यापूर्वस्य यन्न दुःखेन संभिन्नं न च ग्रस्तमनन्तरम्। अभिलाषोपनीतश्च
तत्सुखं स्वः पदास्पद्मित्यर्थवादादिव, यववराहवेतसशब्दानां कङ्ककाकजम्बूषु लोके विप्र-

१.प्र. ' एकदेशदर्शिन्याख्यातवेदााच्छिष्याणां श्रद्धया प्रवर्तमानानां निश्चलानुष्ठानमस्तीत्यनैका-न्तिकम् । अत उक्तमनुष्ठात्रिति । तेषामन्यवस्थितमतित्वाभावात् ' इति । २. अने पदेशिकत्वात् ।

श्रूयते — ' सर्वज्ञता तृप्तिरनादिबोधः स्वतन्त्रता नित्यमळुप्तशक्तिः । अनन्तशक्ति-श्र विभोर्विधिज्ञाः षडाहुरङ्गानि महेश्वरस्य ' इति ।।

एवम्भूतोऽर्थः प्रमाणवाधित इति चेन्न — प्रागेव प्रतिपेधात् । तथापि न तत्र प्रमाणमस्तीति चेत् — स्वर्गे अस्तीति का श्रद्धाः । नह्यक्तिविशेषणे सुखे कि-श्चित् प्रमाणमस्त्यस्मदादीनाम् । योज्ञिकषवृत्त्यन्यथानुपपत्त्या तथैव तदित्यवधा-र्यते इति चेन्न — इतरेतराश्रयप्रसङ्गात् । अवधृते हि स्वर्गरूपे तत्र प्रवृत्तिः प्रवृत्त्यस्यधानुपपत्त्या च तद्वधारणिमिति ॥ पूर्ववृद्धप्रवृत्त्या तद्वधारणेऽयमदोष इति चेन्न — अन्धपरम्परापसङ्गात् ॥ विशिष्टादृष्टवशात् कदाःचित् कस्यचिदेवंविधमिष सुखं स्यादिति नास्ति विरोधः; तिन्नषेधे प्रमाणाभावादिति चेत्—तुल्यमितर्त्रापि॥

अत्रापि प्रयोगः – यक्शब्दो यत्र वृद्धैरसित वृत्त्यन्तरे प्रयुज्यते स तस्य वाचकः, यथा स्वर्गशब्दः सुखिवशेषं प्रयुज्यमानस्तस्य वाचकः । प्रयुज्यते चायं जगत्कर्तरीति । अन्यथा निर्श्वकत्वप्रसङ्गे सार्थकपदकदम्बसमिष्टियाहारानुपपत्ति-रिति । एतेन रुद्रोपेन्द्रमहेन्द्रादिदेवताविशेषवाचका व्याख्याताः ॥

अपिच अस्मत्पदं लोकवद्देदेऽपि प्रयुज्यते । तस्य च लोके नाचेतनेष्वन्यत-मदर्थः, तत्र सर्वथैवाप्रयोगात् । नाष्यात्ममात्रपर्थः; परात्मन्यपि प्रयोगप्रसङ्गात् । अपितु यस्तं स्वातन्त्रयेणोचारयति, तमेवाहः तथैवान्वयव्यतिरेकाभ्यामवसायात । तनो लोकव्युत्पत्तिमनतिक्रम्य वेदेऽष्यनेन स्वप्रयोक्तिव वक्तव्यः । अन्यथाऽप्रयोग्यमङ्गात् । नच यो यदोचारयति वैदिकमहंशब्दं, स एव तदा तस्यार्थ इति यु-

निपन्नानां, यवमयद्भवर्षभेवति, वाराही चोपानत्, वैतसे कटे पाजापत्यान्धिनोतिति विधिगताना, वसन्ते सर्वसस्यानां जायते पत्रशातनम्। मोदमानास्तु तिष्ठन्ति यवाः किणिशशास्तिनः, वराहं गावोऽनुधावन्ति, अप्सुजो वेतस इति वाक्यशेषेभ्य इव च उत्तमः पुरुष इत्यादितोऽर्थविशेषिनिण्यसंभवात्, ईदृशेश्वरस्य प्रमाणान्तराप्रमितत्वेषि स्वर्गी-दिवदेव श्रुतिप्रमिततया बाधकप्रमाणाभावमात्रेणैव प्राह्यत्वात्, प्रणवादिशब्दो जगत्कतिरिश्वः तत्तेव प्रयुज्यमानत्वादित्यनुमानेनापि तत्सिद्धिरिति॥ एवमसम्ब्रुब्दस्य स्वतन्त्रोचारायितृभिन्ने लोके प्रयोगाभावात्, मामुपासीतित्यादाविष स्वतन्त्रवकृपरत्वस्यावश्यकत्वादुपाध्यायादिवकृपरत्वे-ऽन्यवस्थापत्तः, तेषामनुवादकर्तृतया तत्परत्वेऽसम्ब्रुब्दस्य लोकदृष्टब्युत्पत्त्युच्छेदप्रसंगाच्, वैदिक्तासम्ब्रुब्दः स्वतन्त्रवकृत्वचनोऽसम्ब्रुब्द्वाल्छौिककासम्ब्रुब्द्वादितीश्वरासिद्धः। नच, योऽह्म-स्मिति जिवपरासमन्छब्दे व्यभिचारः,अनुवादानन्तर्गतासम्ब्रुब्दत्वस्यैव हेतुत्वात्॥ एवं वेदे यत्वि-न्तरादिशब्दाना वुष्युपत्रमप्रश्चर्तपरामर्शीयुपलक्षितव्याक्तिव्यवस्थितत्वाद्धस्याद्याश्रयवकृतिदिदः।

क्तम् । तथासित माम्रुपासीतेत्यादौ स एवोपास्यस्स्यात् । अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्व प्रवर्तते. इत्युपाध्यायशिष्यपरम्परैवात्मन्यैक्ष्वर्यं समधिगच्छेत् । तथाचोपास-नां प्रत्युन्मत्तकोलिस्स्यात् । लोकव्यवहारश्चोच्छिद्येत । तस्मान्नानुवक्ताऽस्य वाच्यः, अपि तु वक्तवेति स्थिते प्रयुज्यते वेदे अस्मच्छब्दः स्वप्रयोक्तवचनः अस्मच्छब्दत्वाङ्घोकविति ॥

एवमन्येऽपि यः कः स इत्यादिशब्दा द्रष्टव्याः, तेषां बुद्धयुपक्रमपश्चपरा-मशोद्यपहितमयीदत्वात्; तस्य च वक्तधर्मत्वात् । बुद्धयपक्रमो हि पक्रतत्वं, जिज्ञा साऽऽविष्करणञ्च प्रश्चः, प्रतिसन्धानञ्च प्रामर्श इति । एवञ्च संशयादिवाचका अप्युन्नेयाः । न च जिज्ञासासंशयादयः सर्वेज्ञे प्रतिषिद्धा इति युक्तम् । शिष्य-प्रतिबोधनायाहार्यत्वेनाविरोधात् । को धर्मः कथंलक्षणक इत्यादिभाष्यवदिति । एतेन धिगहो वत हंतेत्यादयो निपाता व्याख्याताः ।।

[45] प्रत्ययादिष । लिंङादिशत्यया हि पुरुषधौरेयनियोगार्था भवन्तस्तं प्रति-षादयन्ति । तथाहि —

> प्रवृत्तिः कृतिरेवात्र, सा चेच्छातो, यतश्च सा । तज्ज्ञानं, विषयस्तस्य विधिस्तज्ज्ञापकोऽथवा ॥

11911

बुच्युपक्रमः पूर्वबुद्धिविषयत्वम् । किश्चन्दो जिज्ञासाविषयत्वोपलक्षितव्यक्तिवाची । परामर्शस्सर-णम् , तद्विषयवाची तच्छन्दः । किस्विदादिशन्दास्संशयविषयादिवाचकाः । ईश्वरे वस्तुतो जिज्ञासाद्यमाविषय श्रोतृगतिज्ञासाद्यारोपेण प्रयोगो घटते । यथा शवरस्वामी मीमांसामाष्य-कारः स्वयं धर्मतल्लक्षणादिकं जानन्त्रव स्वस्य वस्तुतो जिज्ञासाऽऽभावेपि परप्रतिबोधनार्थं त जिज्ञासानुवादेन चोदनासूत्रे, को धर्मः कथंलक्षणकः, कान्यस्य साधनानीत्येत्रमभाषिष्ट,तद्वत् । ननु तर्हि जिज्ञासादेर्वकृतिष्ठत्वानिर्वन्धे कथं किश्चन्दादिभिरीश्वरसिद्धिरिति चेन — लोके किश्चन्दादेर्जिज्ञासाश्रय — परगताजिज्ञासासंभवाभिज्ञान्यतरपुरुषाधीनत्वदर्शनाद्दैदिकिकशन्दा-दाविप तदन्यतरसिद्धाविचित्यादीश्वरसिद्धेरिति ॥ एवं गर्हादिपरधिगादिनिपातेष्विप दष्टन्थम् ॥

[45] एवं विधिप्रत्ययादिष वैदिकादीश्वरस्मिन्द्यति,तस्य लिङ्लोडादिरूपस्य प्रवर्तकपुरुष-मतिनयोगापरपर्यायाभिप्रायवाचित्वात् । लिङादिश्रवणे सति पुंसः प्रवृत्तिदर्शनात्प्रवृत्त्यनुकूल-किञ्चिद्वाची लिङादिसिति निर्विवादम् । तत्रप्रवृत्तिः कृतिर्यत एव । सा च साक्षादिन्छाजन्या । इच्छा च ज्ञानात् । तत्र यद्विषयं ज्ञानभिन्छाजनकं स विषय एव विधिर्लिङाद्यर्थे इति केचित् । तस्य विषयस्य ज्ञापकः कश्चिदमिप्राय इति तु वयम् । तदिदं विविन्यने — [46] प्रवृत्तिः खल्ज विधिकार्या सती न तावत्कायपरिस्पन्दमात्रम् , आत्मा ज्ञातव्य इत्याद्यव्यापनात् । नापीच्छामात्रम् तत एव फल्लासिद्धौ कर्मानारभ्भ- प्रसङ्गत् । ततः प्रयत्नः परिशिष्यते । आत्मज्ञानभूतद्यादाविप तस्याः (स्य?) भावात् । तदुक्तं, 'प्रवृत्तिरारभ्भः' इति ॥

[47] सेयं प्रतिचित्रतस्सत्तामात्रावास्थितार्, नासौ विधिः; तत्र शास्त्रवैयध्यीत्। अप्रतीतादेव क्रुतिश्वत् प्रतिसिद्धौ तत्प्रत्यायनार्थं तद्भ्यर्थनाभावात्। नच प्रवृत्तिहेतुजननार्थं तदुपयोगः; प्रवृत्तिहेतोरिच्छाया ज्ञानयोनित्वात् ज्ञानमनुत्पाद्य तदुत्पादनस्याश्चयत्वात् तस्य च निरालम्बनस्यानुत्पत्तेः; अप्रवर्तकत्वाच्च, नियामकाभावात्। तस्माद् यस्य ज्ञानं प्रयत्नजननीमिच्छां प्रस्तते, सोर्थविशेषस्तज्ज्ञापकोवाऽर्थविशेषो विधिः भेरणा प्रवर्तना नियुक्तिनियोग उपदेश इत्यनर्थान्तरमिति
स्थिते विचार्यते – स हि कर्तृधर्मो वा स्यात्, कर्मधर्मो वा, करणधर्मोवा,
नियोक्तृधर्मो वेति। न प्रथमः —

[47] अथ तदनुकूळखं विधे: किंरूपिमिति शोध्यते। न तावत् प्रवृत्तिजनकत्वं तत् ; इच्छाया एव तज्जनकत्वात् इच्छा च न विधि:; तस्यास्स्वरूपसत्तया कारणत्वात्। अतश्च तस्यास्सत्वं- ऽमत्त्वे च विधिवाक्यं व्यर्थम्, ज्ञानानपेक्षणात्। नापि प्रवृत्तिजनकजनकत्वमनुकूळत्वम् ; इच्छाया ज्ञानजन्यत्वेन ज्ञानमनुत्पाद्य छिडधेन तज्जननायोगात् । नच छिडादिर्ज्ञानं जन्यित्वे- वेच्छाजनक इति छिडादिजन्यज्ञानमेव विधिरिति वाच्यम् – ज्ञानस्य निर्विषयत्वायोगात्, निर्विषयत्वेचात्र प्रवर्तकत्वमन्यत्र नेति व्यवस्थाभावापत्त्या च विषयस्य स्वीकार्यत्या स विषय एव छिडधेः। अतएव व्युत्पन्नानामेव छिड्श्रवणे प्रवृत्तिः, नान्येषामिति। तथाच छिङ्धेनिष्ठमनुकू- त्त्वं प्रवृत्तिजनकेच्छाजनकज्ञानविषयत्वरूपं वा प्रवृत्तिजनकेच्छाजनकज्ञानविषयत्वरूपं वेति विवेचनीयम् । अतो छिडधेः क इति शोध्यते । सोऽयं प्ररणादिपदवाच्यत्वाद्धर्मरूपः कस्य धर्मः, कि ऋत्यदिः कर्तृधर्मः, कार्यत्वादिः कर्मधर्मा वा, इष्टसाधनत्वादिः कर्णधर्मो वा, प्रेरकिष्ठ आश्यविशेष एव वेति । तत्र कर्तृधर्मः स्पन्दः ऋतिरिच्छा ज्ञानं वा न विधिः ।

^[46] तत्र विधेः प्रवर्तनारूपवात्प्रवर्तनायाश्च प्रदृत्यनुकूळव्यापारात्मकत्वात्तत्र प्रवृत्यनुक्ळ्वाशशोधनाय प्रवृत्तिस्वरूपं शोधनीयम् — सा तावन्न चेष्टा. नापीन्छेत्यारम्भात्मकयत्नरूपेवेति । यथेच्छायाः प्रवृत्तित्वे यागविषयकेच्छामात्रात्पृत्वापत्तिः, न तथा यत्नस्य प्रवृत्तित्वे । इच्छाया हि साध्यमसाध्यञ्च विषयः। यत्नस्य तु साध्यपात्रविषयकत्वाद्यागस्य निष्पाद्यत्वसिद्धिः। नच स्वरूपयोग्यतारूपजनकत्वस्य यागं विनापि यत्ने संभवान्नावश्यानुष्ठानं यत्नपक्षेपि सिन्ध्योदिति वाच्यम् — जनकत्वस्य पत्रोपधायकत्वरूपस्यैव मुख्यत्वादौपचारिकस्वरूपयोग्यत्वस्य शास्त्रार्थत्वे प्रमाणाभावेन यागनिष्पत्तिसिद्धेः॥

[48] इष्टहानेरानिष्टाप्तेरश्वते विरोधतः । असत्त्वात् शत्ययत्यागात् कर्तृधर्मो न सङ्करात् ॥ ॥८॥ स हि न स्पन्द एवः आत्मानमनुपञ्येदित्याद्यव्याप्तेः ः ग्रामं गच्छतीत्या-दावितव्याप्तेश्व । नापि तत्कारणं प्रयत्नः ः तस्य सर्वोद्ध्यातसाधारणत्वात् ॥

[49] नतु न सर्वत पयत्न एव मत्ययार्थः ; करोतीत्यादौ मकृत्यर्थातिगेकिण-स्तस्याभावात् । संख्यामात्राभियानेन मत्ययस्य चरितार्थत्वात् । ततो लिङादि-वाच्य एव पयत्न इति-न-कुर्योदित्यत्रापि तुल्यत्वात् । पयत्नमात्रस्य मकृत्यर्थत्वे-ऽपि तस्य परीङ्गतापन्नस्य मत्ययार्थत्वान्न तुल्यत्विमिति चेत्-न-तथापि तुल्यत्वात् ॥

[48[तत्र स्पन्दस्य दूषणं प्रथमेन पादेन,क्रतेद्वितीयेन; इच्छायास्तृतीयेन; ज्ञानस्य चतुर्थेनेति स्थूळरीतिः । इष्ट्रहानिरिष्टस्थळे स्पन्दरूपविध्यमावः । अनिष्ठाप्तिः छडादावनिष्टस्थळेपि तस्सत्त्वम् । अपर्वतः कृतिज्ञानमात्रेण प्रवृत्त्यभावात् । विरोधतः कृतिरूपप्रवृत्तेरेव कृतिसाध्यत्वे विरोधात् । अस्तत्त्वात् छिड्श्रवणकाळे इच्छाया अभावात् ,प्रत्ययत्यागात् तस्याः ळिड्प्रयय्याजन्यत्वात् । संकरात् निर्विध्यक्षानासंभवेन विष्यसंकरस्यावस्यकत्या विष्यमात्रवाचकत्वं छिडा युक्तमिति ज्ञानस्यावाच्यत्वादिति ॥ नन्वयं कर्तृधमिविकत्यो न घटते; यदर्थज्ञानं प्रवृत्ति-हेतुस्स एव छिङ्ग्ये इति प्रागुक्तत्या स्पन्दादिज्ञानस्य प्रवृत्तिहेतुत्वाभावात् । एतदपेक्षया वि-प्रत्वराजत्वाद्यधिकारिविशेषणीभूतकर्तृधमीदिग्रहणं युक्तम् ; अहमीदश इत्यधिकारज्ञानपूर्वकन्मव कर्माण प्रवृत्तेरिति चेत् — उच्यते — विप्रत्वादीनामनेकत्वादिनयत्वाद्यमाणान्तर्छम्यत्वाच न छिङ्ग्यत्वम् । प्रवृत्तिं प्रति कार्यताज्ञानस्य हेतुत्वात् , कार्यत्व क्रियासाध्यत्वं कृति-साध्यत्वं संकत्पविषयत्वं वा भवति, संकत्परचेच्छा ज्ञानं वेति तत्र साध्यत्वाद्यंशस्य संसर्गविषया भानसंभवात्रपन्दिक्रयादिरेव छिङ्ग्यो भवितुमहेतीति विचिन्त्यत्यं कर्तृधमिविकत्य इति । तत्र कृतिने छिङ्गद्यर्थः, छडादिसाधारणत्वात्। ततः किमिति चेत्—छडादिश्रवण इव छिङादि-श्रवणेपि प्रवृत्तिने स्यादिति वक्ष्यते। संप्रति सर्वाद्यातसाधारण्यमेव तावत् सुद्रं विचायते ।

[49] ननु यत्नस्य न सर्वाख्यातसाधारण्यम्; करोतीत्यत्र धातुनैव तदुक्तया पौनरुक्तयापत्तेः । अतस्सर्वत्राख्यातं संख्यामात्रवाचीति न निरर्थकम्; विधिप्रत्ययमात्रं यत्नार्थकमिति चेल—कुर्यादित्यत्र धातुनैव यत्नोक्तया छिङस्तदर्थकत्वेषि पौनरुक्तयस्य तुस्यत्वात् । ननु
कुर्यात्, यजेतत्यादौ छिङर्थः क्वतिस्साध्यतासंबन्धेन धात्वर्धविशेषणं, कुञर्थस्तु न तथेति चेत्—
तर्हि करोति पचतीत्यादावि प्रत्ययार्थक्वतिः प्रथमान्तार्थविशेषणम्; कुञर्थस्तु न तथेति तुस्यम् ।

१.प्र. 'कुर्यादित्यत्र यत्नमात्रं कृजर्थः, तस्य चैत्रसंबन्धित्वमनुकूळत्वं वा प्रत्ययार्थ इति चेत् — करोतीत्यत्रापि तुल्यमिदम् 'इति ।

न चैकस्य तद्वाचकत्वेऽन्यस्य तद्विपर्यय आपद्येत । एको द्वौ बहव एिषषतीत्यादौ व्यभिचारात् । तत्र द्वितीयसंख्येच्छादिकल्पने करोति प्रयतते इत्यादाविप तथा स्यात् । प्रत्येकमन्यत्र सामध्यीवधृतौ सम्भेदे तथा कल्पनायास्तुल्यत्वात् ॥ रथो गच्छतीत्यादौ तदसम्भवे का गतिरिति चेत् - तन्तवः पटं कुर्वन्तीत्यत्र या । लोकोप-चारोऽयमपर्यनुयोज्य इति चेचुल्यम् ॥ लिङः कार्यत्वे द्वद्वव्यवहाराद्व्युत्पत्तो सर्वं समझसम् । आख्यातमात्रस्य तु न तथेति चेत् - न - विवरणादेरिप व्युत्पत्तेः । अस्ति च तदिह । किं करोति १ पचित, पाकं करोतीत्यर्थः इत्यादिदर्शनात् ॥

[50] तथापि फलानुक्रलतापन्नधात्वर्थमात्राभिधाने तद्गिरिक्तप्रयत्नाभिधानकल्पनायां कल्पनागौरवं स्यात्। अतो विवरणमपि तावन्मात्रपरमिति चेत् । भवे
दण्येवं, यदि पाकेनेति विद्युण्यात्। न त्वेतद्स्ति। धात्वर्थस्येव पाकमिति साध्यत्वेन
निर्देशात्। तनस्तं प्रत्येव किश्चद्नुक्र्लतापन्नं प्रत्ययेनाभिधानीयमिति युक्तम् ॥
[51] तथापि तेन प्रयत्नेनैव भवित्वयं, न त्वन्येनेति क्रुत इति चेत्-नियमेन

किंश्व पौनरक्तवदोषो न बाच्यतापरिपन्थी. एकः एषिषतीत्यादौ प्रक्रसर्थसंख्येन्छ।देनसुप। सना चोक्तेः। तत्रैकत्वान्तरेन्छान्तरादिकं प्रस्यपर्थ इति चेत् — करोतीस्त्रापि कृत्यन्तर-मस्तु। वस्तुतः क्रियत इत्यादौ कृञः, पचतीत्यादौ प्रत्ययस्य च कृत्यर्थकत्वे सिद्धे करे।ती-त्युभयसमाहारस्थलेष्युभयं तदर्थकामिष्यते, यथा एषिषतीत्यत्र॥ नन्त्राख्यातस्य यत्नार्थकत्वे स्थो गच्छतीत्यत्र कथमिति चेत् —कृञो यत्नार्थकत्वेपि तन्तव कुर्वन्तीत्यत्रेच लक्षणेव गितः॥ ननु लिखः कृतिवाचित्वे वृद्धव्यवहारः प्रमाणम् । गामानयेत्यादौ गवानयनं कार्यमिति चोन्धात् । कार्यत्वघटकसाध्यत्वाहास्य संसर्गत्वादिति चेत् — व्यवहारस्येव विवरणस्यापि शान्ति-प्राहकत्या यत्नस्य सर्वाख्यातवाच्यत्वमिति ॥

[50] ननु पचित गच्छतीत्यादौ धात्वर्थ एव पाकगत्यादिविशेषरूपत्यागेन फलानुकृट-व्यापारात्मना सामान्यरूपेणाख्यातेनोच्यत इति वैयाकरणमतमस्तु । पार्क करोतीति विवरण-मि छवः क्रियामामान्यवाचित्वाच बाधकमिति चेच — आख्यातार्थधात्वर्थयोस्सामान्यविशे-षात्मकत्वे उनीतिष्ठोमेन यजेतिति यागिवशेषवाचिपदादिव पाकेन करोतीति तृतीयैव विवरणे स्यात्। प्रत्युत पाकमिति द्वितीयाश्रवणात्पाकानुकूळव्यापारान्तरमेवाख्यातार्थ इति । नच पा-क करोतीति स्तोकं पचतीतिविक्तियाविशेषणतया कर्मत्विमिति वाच्यम् — ति स्तोकं पन्यत इतिवत् कर्मणि प्रयोगेपि पाक क्रियत इति द्वितीयापत्तेः । नच पाकशब्दः फलमाञ्चवार्चा, भावे विववधानाविरोधात् ॥

[51] तर्हि णकातिरिक्तस्तदनुकूलन्यापारसापान्यमाल्यातार्थ इति पार्थसार्थिमिश्रादिमी-

तथा विवरणात् । बाधकं विना तस्यान्यथाकर्तुमशक्यत्वात् । अन्यथाऽतिप्रसङ्गात् ॥ स्यादेतत् — यस्य कस्यचित् फलं प्रत्यजुक्कलापत्तिमात्नमेव करोत्यर्थः, न तु प्रयत्न एव । सोऽपि ह्यनेनैवोपाधिना प्रत्ययेन वक्तव्यः, न तु यत्नत्वमात्रेणः प्रयत्नपदे नाविशेषप्रसङ्गात् । तद्वरं तावन्मात्रमेवास्तु लाघवाय । अन्यथा त्वनुक्लल्वप्रयत्न क्वे द्वावुपाधी कल्पनीयौः अचेतनेषु सर्वत्न गौणार्थास्तिङोऽसति बाधके कल्पनीया इति चेन् अत्रोच्यते —

[52] कृताकृतविभागेन कर्तुरूपन्यवस्थ्या।

यत्न एव कृतिः पूर्वी परस्मिन सैव भावना ॥ ॥९॥

यत्नपूर्वकत्वं हि प्रतिसन्धाय घटादौ कृत इति व्यवहारात्। हेतुसन्त्वप्रति-सन्धानेऽपि यत्नपूर्वकत्वप्रतिसन्धानिधुराणामङ्करादौ तद्व्यवहारात् करोत्यर्थो यत्न एव तावदवसीयते। अन्यथा हि यत्किश्चिदनुक् लपूर्वकत्वाविशेषात् ंघटा-दयः कृताः, न कृतास्त्वङ्करादय दित कृतो व्यवहारिनयमः। तेन च सर्वमा-ख्यातपदं वित्रियते इति सर्वत्र स एवार्थ इति निर्णयः। तथाच सम्रुदिते प्रष्टत्तं पदं तदेकदेशेऽपि प्रयुज्यते, विद्याद्धिमातं पुरस्कृत्य ब्राह्मणे श्रोतियपदवन् ।।

मांसकमतमस्तु, नतु यःनमात्रमाख्यातार्थ इति चेन्न — करोतीति विवरणाद्यःनपरःवावसा-बात् । ननु क्रञोष्यनुकृष्ठसामान्यमेवार्थ इति विवरणोपपत्तिः । अन्यथा पाके यतत इतिवत् पाके करोतीत्यापत्तेः । यदिच तदर्थमनुकृष्ठत्वविशिष्टयःनः क्रञर्थ इत्युच्यते, तदा यःनस्यापि शक्यतावच्छेरकत्वकल्पनाद्गौरवम् ; एवञ्च रथो गच्छति, तन्तवः कुर्वन्तीत्यादावप्यचेतनसंम-विकिश्चिद्ववापारपरतयाऽऽख्यातं मुख्यमिति मीमांसकमतमेव श्रेय इति चेत् — उच्यते —

[52] चटवत् अङ्कुरे तडेतुस्वकीयक्रष्यादिन्यापारसस्वेषि, 'बीजावापमात्रे नः प्रवृत्तिः बीजा-दङ्कुरोत्पत्तौ तु नास्मत्प्रयत्नः ' इति परिशीलयन्तः, घटो मयाक्रतः, नाङ्कर इति न्यावहरन्ति । ततो ज्ञायते क्रञ्धातुर्यत्नवाचीति । एवं चेतनाचेतनकारकसमुदायेन कार्ये निष्पाद्यमाने चे-तत्तन एव कर्तृत्वन्यवस्थाऽऽनुभविकी । तस्मादिष पूर्वी मुख्यभूता क्रतिर्यत्न एव । अतः करो-तिविविवयमाणत्वादाख्यातमिष यत्नार्थकम् । परिस्मन् अन्यत्र जचन्ये गीणे या क्रतिर्यविद्-दमाणा तन्तवः कुर्वन्तीत्यादौ, सा केवलमनुकूलन्याणारात्मकभावनामात्रमिति । यथा श्रोत्रि-बशन्दो विशुद्धाधीतवेदवाची विशुद्धमात्रे गौणः, तथाऽनुकूलयत्नवाची अनुकूलमात्र इति ॥ अनुकूलसामान्यवाचित्वपक्षेषि अचेतने क्रियमाणः संबोध्यस्वतन्त्रवक्तृवाचिमध्यमोत्तमपुरुषन्य-

१. प्र. 'परास्मन्तुत्तरकालवातीनि घात्वर्धे पूर्वा साधनीभूता भावना । यद्वा पूर्वापरास्मन् कृतीपरीभूतव्यापारात्मक बात्वर्धजनिका पूर्वापरीभूतत्वे सति कृतिराख्यातार्थः 'इति ।

अन्यथाऽपि मध्यमोत्तमपुरुषगामिनः मत्ययाः, मथमे पुरुषे जानाति इच्छति प्रयतं अध्यवस्यित शेते संशेते इत्यादयश्च गौणार्था एवाचेतनेषु ! नच वृत्त्यन्तरेणां प्रयोगसम्भवे शक्तिकरूपना युक्ताः अन्यायश्चानेकार्थत्विमिति स्थितेः । अत एव नुभवोऽपि, यावदुक्तं भवति पाकानुकूलवर्तमानप्रयत्नवान , तावदुक्तं भवति पत्ति । एवं तथाभूतभाविषयत्नः पक्ष्यतिति । एवं तथाभूतभाविषयत्नः पक्ष्यतिति । नतु पैचितीति पाकानुकूलयत्किश्चिद्वानिति । अन्यथाऽतिथावपि परिश्राः श्वाने पचतीति पत्ययप्रसङ्गात् ॥

[53] अपिच कर्तृच्यापार एव कुल्यः । चेतनश्च कर्ताः अन्यथा तद्धवस्थ ऽनुपपत्तेः । न ह्यभिधीयमानव्यापारवन्त्वं कर्तृत्वम्, अनिभधानद्शायां कुर्वतोऽष् कर्तृत्वमसङ्गात् । नाष्याख्यातपत्ययाभिधानयोग्यव्यापारशास्त्रित्वं कर्तृत्वं, योग्ताया एवानिरूपणात् । फलानुगुणमात्रस्य सर्वकारकव्यापारसाधारणत्वात् । ना विवक्षातो नियमः, अविवक्षाद्शायामानियमप्रसङ्गात् । स्वव्यापारे नेदमनिष्टिमि चेत् — एवं तर्हि, 'स्वव्यापारे च कर्तृत्वं सर्वत्रैवास्ति कारके' इति न्यायं करणादिविल्योपसङ्गः ।। न स्वव्यापारापेक्षया करणादिव्यवहारः ; किन्तु प्रध्निक्रयापेक्षया । अस्ति हि काञ्चित् क्रियामुद्दिश्य प्रवर्तमानानां कारकाणामः

वहारो गौण एवः एवं क्रञोऽचेतनेऽगौणित्वेषि जानातीत्यादेधितोरचेतने गौणित्वमेव । इयादिशन्दवदनेकशाक्तिकल्पना, अन्यथैव निर्वाहेऽन्याय्यत्वात्। किञ्च पचतीति श्रवणेऽनु ल्यांशवद्यत्नत्वांशोष्यनुभवाक्र्दः। अपिचानुक्ल्मात्रार्थकत्वे यं परिश्रमेणान्तर्वेदिकायां शयमितिथिमुद्दिश्यान्तः पचन्ति, तिस्मिन् अयंपचतीति स्थात्, प्रचल्रतः पाकन्यापारस्य शयन्वद्यनुक्ल्म्। अतो बाधकसत्त्वास्क्रताक्कताविभागेन सिद्धमनुक्ल्यत्नार्थकत्वम् ॥

[53] एवं कर्तृरूपव्यवस्थयापि-ननु यक्तारकव्यापारो धातुना यदाऽभिधीयते, स कर्ता । अतएव स्थालीपचतीत्यादिप्रयोग इति चेन्न- ईट्शब्यापारविशेषानभिधानकाले यं पाककर्तिति चेतनस्यैव निर्देशात् । नच चेतनव्यापारस्यापि पचतीत्यभिधानयोग्यत्वाचा वाच्यम् — योग्यत्वस्य स्थाव्यादिव्यापारेपि सत्त्वात् । नच सर्वव्यापारस्याप्यभिधानयोग्यत् कदाचित्किञ्चिद्विवक्षया व्यवहारनियम इति वाच्यम्—स्वविवक्षां विना स्वरसत्रचेतन एव व्ववहारात् । नच चेतनस्य स्वव्यापारं प्रति स्वयमाश्रयत्या कर्तृत्वादिवक्षाविरहेपि क तस्याक्षतमिति वाच्यम् — अस्य स्वस्वव्यापारकर्तृत्वस्य सर्वकारकाविशिष्टत्वादविवक्षादः सर्वस्य कर्तृत्वापत्तेः । ननु न स्वव्यापारे स्वस्य करणत्वादिः ; किंतु कर्तृत्वमेव । परन्त्वने व्यापाराणां मध्ये एका प्रधानित्रया, अन्ये तु तदर्थाः । तत्र तत्प्रधानिक्रियायां चेतने व

न्तरच्यापारयोगः, नत्ववान्तरच्यापारार्थमेव तेषां प्रवृत्तिरिति चेत्-तर्हि तद्पेक्ष-यैव कर्तृकर्मादिच्यवहारिवशेषनियमे किं कारणमिति चिन्त्यताम् । स्वातन्त्र्याः दीतिचेत्- ननु तदेव किमन्यत् प्रयत्नादिसमवायादिति विविच्याभिधीयतामिति । तस्मात् सर्वत्र समानच्यापार एवाख्यातार्थः ॥

[54] तथापि फलानुगुणतैवास्तु पत्ययस्य प्रवृत्तिनिमित्तं; प्रयत्नस्त्वाक्षेपतो लप्स्यते इतिचेन्न —भावनैव हि यत्नात्मा सर्वत्राख्यातगोचरः।

तया विवरणध्रौच्यादाक्षेपानुपपत्तितः ॥ ॥ १०

केन हि तदाक्षिण्येत । नतावदनुक् छत्वमात्नेण ; तस्य प्रयत्नत्वेनाच्यापनात्। निह यत्नत्वेकार्थसमवाध्येवानुक् छत्वम् ॥ अत एव न संख्यया ; तस्याः संख्ये-यमात्रपर्यवसायित्वात् ॥ कर्त्रेति चेत्-न-द्रव्यमात्रस्याकर्तृत्वात् । व्यापारवतश्चा-भिधाने व्यापाराभिधानस्यावश्याभ्युपगमनीयत्वात् ॥ नापि धात्वर्थेन तदाक्षेपः ; विद्यते इत्यादौ तदसम्भवात्। न ह्यत्र धात्वर्थो भावनाऽपेक्षीः सत्ताया नित्यत्वात् ॥ तत्र न भविष्यतीतिचेत्-न-पूर्वापरीभूतभावनाऽनुभवस्याविशेषात् । भावनोपरागण ह्यतथाभूतोऽप्यर्थस्तथा भासते इति । नच पदान्तरछब्धया भावनयाऽनुक् छ-

सित काष्ठादयः करणादयो भवन्तीति चेत् — सत्यमेतत् । तथा चेतनन्यापारं प्रधानीकृत्य चेतनस्य कर्तृतया काष्ठादीनां करणादितया च स्वारिसको न्यवहारिनयमे कोहेतुः? चेतन-स्यैव स्वतन्त्रः कर्तित्यनुशासितस्वातन्त्रयं हेतुरिति चेत् — तर्हि चिकीषीप्रयत्नवत्त्वमेव स्वात-न्त्रयं नामेति सिद्धं यत्नवत्त्वं कर्तृत्वं, क्रञर्थश्च यत्न इति । तस्मान्मध्यमोत्तमयोरिव प्रथमपुरु-षेपि क्रञर्थयत्नन्यापार एवाष्ट्यातार्थं इति ॥

[54] ननु यत्नस्य क्वजर्थत्वं, यत्नरिहतस्थले आद्यातस्य गौणत्वश्च काममस्तु । अथाप्यनुकूलमालमाख्यातार्थः, पचित पाकं भावयतीति भावनया विवरणात् । यत्नलाभस्वाक्षेपादिति चेत् — उच्यते — भावयतिविवरणबलाद्धावना अनुकूल्ल्यापाराऽर्थः; तावता यत्ने आक्षेपलम्यत्वस्यानुपपन्नत्वाद्यत्तास्मार्थ इत्यनुकूल्ल्ययत्नत्विविष्ठष्टमाख्यातार्थः । निह यत्नत्वमाक्षेपल्लम्यम् , न्यापकं द्याक्षिप्येतः नतु न्याप्यम् । यत्नश्च नानुकूल्लादिन्यापक इति । नच
धात्वर्यस्य भावनासाध्यत्वाद्वयापिका सा तेनाक्षिप्यतामिति वाच्यम् — विद्यते, अस्तीत्यादिधात्वर्थस्यासाध्यत्वात् । नच यो धात्वर्थः पाकादिस्तत्रेव तदाक्षेप इति वाच्यम् — तिङन्तस्थले सर्वत्र धात्वर्थक्रिया साध्यावस्थापना प्रतीयत इति वैयाकरणैरप्युक्तत्या सत्ताया अपि
हि तथैव प्रतीतिः । परन्तु तस्याः नित्यत्वादाक्षेपशक्तिनीस्ति । यद्याख्यातार्थो भावना, तिई
धात्वर्थं प्रति पूर्वभूता कर्तारप्रत्यपरभूता च या भावना पूर्वभूतमात्मानं प्रत्यपरभूतधात्वर्थविष-

तायाः पत्ययार्थस्यान्वयः; तद्सम्भवात् । नखलु प्रकृत्यैव साऽभिधीयते । धातृनां क्रियाफलमात्राभिधायित्वात् । अन्यथा पाक इत्यादाविप भावनाऽनुभव-प्रसङ्गात् । नापि चैत्र इत्यादिना पदान्तरेणः; प्रकृतिपत्यययोरुभयारेष्यकार्-कार्यत्वात् ॥ ओदनिमित्यादेः कारकपदत्वात् तस्य च क्रियोपहितत्वाचेनाभिधान-माक्षेपो वा । कथमन्यथा ओदनिमत्युक्ते किं सुङ्क्ते पचित वेति विशेषाकाङ्क्षेति-चेत्-न-पचतीत्युक्ते किमोदनं तमनं वेति विशेषाकाङ्कादर्शनात् । सा चाक्षेपाभिधानयोरन्यतग्मन्तरेण न स्यात् । तस्यां दशायां न चेदाक्षेपः, नूनमभिधानमेवेति ॥

[55] स्यादेतत्-अभिधीयतां तिहं कर्ताऽपि । तदनिभिधाने हि सङ्ख्येयपात्रमाक्षिप्य सङ्ख्या कथं कर्तारमन्वियात् , न तु कम्मीदिकमिष । शाकसूपौ पचित शाकसूपौदनान् पचतीत्यादौ विरोधिनिरस्ता सङ्ख्या चैत्र इति कर्तारमिविरुद्धमनुगच्छतीति चेत् – चैत्र भोदनं पचितित्यत्र का गितः । एकत्र निर्णीतः शास्त्रार्थीऽपरत्रापि तथा, यववराहादिवदिति चेन्न – पच्यते इत्यादाविष तथाभावप्रसङ्गात् ।
चैत्राभ्यां चेत्रैरिति विरोधिनरस्ता सूप इत्याविरुद्धं कम्मी समनुक्रामतीति चेत् ।

यिणी च, तस्यास्सत्तायामारोपादसाध्यापि साध्यात्मना प्रतीयत इति सुवचिमिति ॥ ननु कारकेण भावनाक्षिष्यताम् । चैत्र ओदन पचतीत्यादौ प्रथमाया अकारकविभक्तित्वात्प्रातिपदिकार्थमात्रे पाणिन्यनुशिष्टतया प्रातिपदिकप्रत्ययोः कारकार्थकत्वाभावेपि ओदनिमत्यादेः कारकविभक्तित्वात् कारकत्वस्य क्रियानिर्वतिकत्वस्त्रपत्या भावनास्त्पिक,यापि द्वितीयादिनाऽभिन्नीयताम् । यदितु कर्मत्वादिर्निष्कष्टशक्तिविशेष एव द्वितीयादर्थः; तदाष्यविनाभूतत्वाद्भावनाऽऽक्षिष्यतामिति चेत् — कारकं विना क्रियामात्रप्रयोगेपि क्रियया कारकाक्षादर्शनात्तदः भावना कथं ज्ञाता कारकाक्षेपिणी? नहि तदा सा केनचिदाक्षिप्ता; आक्षेपकस्य कारकस्याश्रवणात् । अत आख्याताभिहितेति वक्तव्यमिति सिद्धमनुकूल्यत्न आख्यातार्थ इति ॥

[55] नन्वाख्यातस्य कर्ताऽर्ध इति वैयाकरणमतमेव युक्तम् , पचतीत्येतावच्छ्वणे भावनाप्रतीत्या तथा इव, पाककर्तेति, एकः पाककर्तेति च प्रतीतिबलाकर्तुरण्याख्यातवान्यत्वं
द्यावश्यकम् । नच भावनाप्रतीत्या कर्तुः, संख्याप्रतीत्या तदाश्रयस्य चाक्षेपमात्रं, नतु वाच्यत्विमिति वाच्यम् — संख्यायास्संख्येयाविनाभावात्सामान्यतस्तदाक्षेपेपि कमीदेरिप संख्येयत्वसंभवेन कर्तर्येवान्वय इत्यसिद्धेः । शाकसूपौ पचतीत्यादौ कमीदेविरुद्धसंख्यावरोधादेकत्वान्वयायोगेपि चैत्र ओदनं पचतीत्यत्र कर्मण्यप्यन्वयसंभवात् । किश्विद्धिधगतवाक्यशेषनिर्णातदीर्वश्कादिख्पार्थविशेषस्य यवैर्यजेनेत्यादिविष्यन्तरोपि यवशब्दे स्वीकारवत् विरुद्धसंख्यावरोधस्थलकृतनिर्णयानुसारेण सर्वत्र तिङ्पात्तसंख्यायाः कर्तर्थन्वयस्वीकारे कर्मणिप्रयोगेपि तथा

चैत्रमैत्राभ्यां शाकसूषौ पच्येते इत्यत्र का गतिः । अन्यत्र निर्णातेनाथेन व्यव-हार इति चेन्न — पचतीत्यादाविष तथाभावपसङ्गात् ।। तत्र पूर्वकएव निर्णयः, पच्यते इत्यत्रत्वपर इति चेन्न — विशेषाभावात् । आत्मनेपदपरस्मैपदाभ्यां वि-शेष इति चेन्न — पच्यते पचते पक्ष्यते इत्यादौ विष्ठवपसङ्गादिति ॥

[56] दश्यते च समानप्रत्ययाभिहितेनान्वयस्सङ्ख्यायाः । तद्यथा, भूयते सुप्यते इत्यादौ । निह तत्र कर्जा कम्मणा वाउन्येनैव वा केनचिद्न्वयः, किन्तु भावेनैव । अनन्वये तदाभिधायिनोऽनर्थकत्वपसङ्गात् । आक्षिप्तेनचान्वये तथाि कर्जवान्वयापत्तेः । कोहि सुप्यते स्विपतीत्यनयोः कर्वाक्षेपं प्रति विशेषः । स्यादेतत् (अ. १ - ३ - १३) भावकम्मणोरित्याद्यनुशासनवलात्तावत् भावकम्मणी मत्ययवाच्ये । ततस्तद्भिहिता सङ्ख्या ताभ्यामन्वीयते । यस्तु प्रत्ययो न तत्रो-

स्यात् । आत्मनेपदप्रत्ययार्थसंख्यायाः कर्माणे, परस्मैपदोपात्तायाः कर्तरीति नियमे तु पच्यत इत्यत्रेव पचत इत्यत्रापि कर्मान्वयस्त्यात् । ननु विशिष्य तत्तत्पदिनिर्देशेन पच्यतेपदोपात्तसं-ख्या कर्मणि, पचतेपचतीत्याद्यपाता कर्तरीति नियमः कल्प्यत इति चेत् — कर्मणि कर्तरि च छिट पक्ष्यत इति रूपस्यैकतया पक्ष्यतेपदोपात्तायाः कुलान्वयनियमः ² अनियम इति चेत् — चैत्रेणोदनः पक्ष्यत इत्यत्रापि चेत्रेन्वयापत्तिरिति ॥

[56] किञ्चाख्यातोपात्तसंख्यायास्तदेकप्रस्ययोपात्तसंख्येयान्वयस्य क्छप्तत्वात्तादृशव्युत्पत्यनुसारेणापि कर्तरि संख्यान्वयाय कर्तृवािचत्वमावश्यकम् । भावेप्रयोगे हि प्रत्ययार्थभूते भावे
धात्वर्थे संख्यान्वयः । नच स नेष्टः; अभिहितस्य कुत्रात्यन्वयावश्यकत्वात् । न केवल्यत्र
व्युत्पत्त्यनुरोधमात्रम्; अक्षितेनापि सह संख्यान्वये तु संख्येयसामान्यस्याक्षेपाःसर्वत्नान्वयस्यात् । भावनाक्षिप्तत्दाश्रयान्वयस्वीकारे च सुप्यत इत्यादाविष कर्तर्यन्वयस्यात् । नच स्वापस्य
ज्ञानाभावरूपत्या तदनुकूलभावना नास्तीति वाच्यम् – स्विपतीत्यादाविष कर्तुरभावप्रसंगात् ।
ननु कारकाणां मध्ये मुख्यः कर्ता, तस्यैव प्रथमं व्यापारशालित्वात् , तदधीनव्यापारकत्वादन्येषाम् । तस्मात्संख्या मुख्ये कर्तर्येवान्वति, 'मुख्यं वा पूर्वचोदनाख्लोकव 'दिति (मी. १२२ - २३) न्यायात् । तत्रोभयोर्धमसमर्पणेनानुप्राद्ययोरेकपयोगविषयत्या तन्त्रानुष्ठानवलाकस्यचिद्धमत्यागेन कस्यचिदेव धर्मो प्राद्यो भवति, तत्र प्रथमस्य मधर्मत्वं, न तु परस्य;
यथा लोके केन-चित्पथमात्रान्ते स्थाने पश्चादागतस्य नावकाशस्तथेति हि तत्र स्थितम् । अतः
प्रथमोपस्थितसंबन्धस्य दुस्त्यजत्वात्कर्तर्येवान्वयः । यत्रतृक्तमुख्यत्वन्यायस्य भूयनान्त्यायः
अङ्गगुणविरेधन्यायस्येव किञ्चिद्वाधकम्, तत्र प्रयाजादीना प्राकरणिकत्रत्ववरोधात्, यस्य
पर्णमयी जुहूभवतीत्युक्तपर्णतादेर्शक्योपात्तज्ञद्वायुदेश्यावरोधाच फल्टान्तरसंबन्धाकरम्यवत् सन्य

त्पन्नः, तद्भिहिता सङ्ख्या, ' ग्रुख्यं वा पूर्वचोदनाछोकवत्' (मी०. १२, २, २३,) इति न्यायेन कर्तारमेवाश्रयते इति नियमः — न — विषय्येयप्रसङ्गात् । 'श्रेषात् कर्तारे परस्मेपदं' (अ०. १, ३, ७८), (३-१-६८) 'कर्तारिशिव' त्यनुशासनवलाद्भावकर्तारों पर्ययवाच्यों, ततस्तद्भिहिता सङ्ख्याऽपि ताभ्याम-न्वीयते; यस्तु प्रत्ययो न तन्नोत्पन्नस्तद्भिहिता संख्या तेनैव न्यायेन कर्मीव सामाश्रयेदिति नियमोपपत्तेः ॥ तस्मान्मतिकर्दममपहाय यथाऽनुशासनमेव गृह्यते इति प्राप्तम्। एवं प्राप्तेऽभिधीयते —

[57] अक्षिपलभ्ये सङ्ख्येये नाभिधानस्य कल्पना । सङ्ख्येयमातलाभेऽपि साकाङ्क्षेण व्यवस्थितिः ॥ ११ ॥

सङ्ख्याऽपि तावादियं भावनानुगामिनीः यंयं भावनान्वेति, तंतं सङ्ख्याऽपीति स्थितेः; एकप्रत्ययवाच्यत्वनियमात् । भावनाच शुद्धं पातिपादिकार्थमात्रमाका-

मानप्रत्ययोपात्तमावकर्मान्यतरावरोधाःकर्त्रन्वयो न कल्प्यते । भावस्य कर्मणश्च संख्यावाचिप्रत्ययोपात्तत्वञ्च भावकर्मणोरात्मनेपदविधाय्यनुशासनादिति — अत्रोच्यते — भावकर्मणोरिव कर्तथिपि आत्मनेपदिनिमित्तरिहताद्धातोः परस्मैपदाद्यनुशासनमिविशिष्टम् । तल भावकर्त्रोरेबोपात्तत्वं
स्वीक्टल कर्मण्यनुशासनमेवोपेक्ष्य, 'कर्मण्यन्वय औत्सर्गिकः, तत्र बाधकं तु प्रत्ययेन भावकर्त्रभिधान' मिति किं न स्पात् श कर्मान्वयस्यौत्सर्गकत्वे को न्याय इति चेत् — मुख्यंवेति
प्रागुक्त एव । यथाच कारकाणां कर्त्रधीनत्वात्कर्तुर्भुख्यत्वं, तथा भावनाया भाव्याकांक्षेव प्राथिमक्तिति कर्मण एवान्वयप्राथम्यमिति मुख्यत्वम् । यद्यपि 'फल्ज्च पुरुषार्थत्वा ' दिति न्यायेन भोक्तः प्राधान्यम् , अथापि कर्तृत्वदशापन्नपुरुषात्मल्रस्यैव प्राधान्यमिति । तस्माद्युक्तेरप्रतिष्ठितत्वाद्विनगमनाविरहात्सर्वत्रानुशासनं स्थितमनुपेक्ष्याख्यातार्थसंख्या तद्वाच्यसंख्येयान्वयिनीति नियम एव कार्य इति सिद्धं कर्त्वाचित्वमिति ॥

[57] अत्राभिधायते – संख्यान्यथानुपपत्येव तदाश्रयाक्षेपसंभवात्र तस्य वाच्यत्वम् । यद्यपि संख्येयमात्राक्षेपः, अथाप्युभयाकांक्षाया एवान्वयप्रयोजकरवाद्यत् संख्येयमन्वयसाकांक्षं, तत्रेव संख्यान्वय इति न कर्त्राद्यन्वयनियमहानिः । नतु चैत्रः पचतीत्यादौ सुबुपात्तसंख्यान्वयेन कर्त्रुविराकांक्षत्वाक्षथमुभयाकांक्षेति चेत् – श्रूयतामाक्त्रम् । आख्यतश्रुतसंख्याया अन्वयस्थळाकांक्षायां, तेनेव प्रत्ययेन भावनाया अप्युपात्तत्वाद्यत् भावनाविशेष्यं, तदेव संख्या-विशेष्यपित्र्यात्वयमनुस्थ्य कल्यते । भावनाविशेष्यमेव किमिति चेत् भावनाया व्याप्यारक्ष्यवादाश्रयाकांक्षायां यस्य भावनान्वयात्प्रागेव किञ्चिद्वयापारसंबन्धो नावगतस्तस्य व्यापारसाकांक्षस्याश्रयत्वयुभयाकांक्षावळादिष्यते । अत्रक्ष्य संख्याविषये उभयाकांक्षा पृथ्वद्नापेक्ष्यते ।

ङ्क्षिति । निह व्यापारवन्तं व्यापार आश्रयते, आत्माश्रयात् । समवायं प्रति तदनुपयोगात् । विजातीयव्यापारवतोऽकर्तृत्वाच्च । नच द्वितीयाद्याः प्रातिपदिकविभक्तयः । ततः प्रथमानिर्दिष्टेनैव भावनाऽन्वीयते इति तस्यान्वययोग्यतानियमात्
सङ्क्ष्याऽपि तदनुगामिनी तेनैवान्वीयते इति नातिपसङ्गः, नव्यथवत् । यथा हि चैलो न बाह्मणो न गौरो न स्पन्दते न कुण्डलीत्यादौ विशेषणविशेष्यसमाभव्याहाराविशेषेऽपि नव्या तदनभिधानाविशेषेऽपि नव्यर्थस्य विशेषणांशैरेवान्वयः न
विशेष्यांशेन । ननु बाधात्तत्र तथा । नहि विशेष्येण तदन्वये विशेषणोपादानमर्थवद्भवेत्, तिशेषेथेनैव विशेषणनिषेधोपलब्धेः । उभयनिषेधे चाद्यतौ वाक्यभंदात् ;
अनाद्यतौ निराकाङ्कत्वादिति चेत् – न — तुल्यत्वात् । सामानपत्ययोपात्तभावना-

ननु किश्चिद्वयापारवत्येव भावनाव्यापारान्वयः किन्न स्यादिति चेत् — किं विशेषणिभ्े वापारे भावनायास्सामानाधिकरण्यादिनाऽन्वयाय तथोच्यते, किंवा धर्मिस्वरूपे सम्भाष्यत् ।
नाद्यः, व्यापारे व्यापारान्वये आत्माश्रयदोषात् ! नान्त्यः, धार्मिणि भावनासमवाय प्रति तत्र व्यारारवैशिष्ट्यस्यानुपयुक्तत्वात् । नच स्वभिन्नव्यापारे सामानाधिकरण्यादिना भावनान्वये कथमात्माश्रय इति वाच्यम् — तिर्हे कारकान्तरव्यापारस्य भावनायाश्च विरोधात्मामानाधिकर्ण्याद्योगात् । तस्माद्वितीयादिविभक्तिनिर्दिष्टक्रमीदिव्यापारान्तरान्वितमोदनादि विहाय प्रगमानतोपात्तं शुद्धं कारकान्तरव्यापारासंबद्धं चैतादिकमेव भावनाऽन्वेति । धर्मधर्भणोर्मध्ये धर्मिणो
विशेष्यत्वस्य स्वरसत्वाचैत्रादिविशेष्यत्वम् । तथाच भावनाविशेष्यस्यैव संख्याविशेष्यत्वास्मंख्यापि तत्रैवान्वेति । (एवं चैत्रेणोदनः पच्यत इत्यादाविष तृतीयया कर्तृकारकव्यापारेपादानाचेत्रो
नाख्यातोपात्तभावनाविशेष्यः; किन्तु प्रातिपदिकार्थानुशिष्टप्रथमानिर्दिष्ट ओदन एव । इयान्विशेषः, कर्तरिप्रयोगे भावना प्रथमान्तार्थे आश्रयतासंबन्धेनान्वितः, कर्मणिप्रयोगे चौचित्यादुद्देश्यतासंबन्धेन । भोवप्रयोगे च कर्मणोऽभावात् चैत्रेणेति तृतीयया कर्तृव्यापारस्योक्तत्वाच धात्वर्थे
जन्यत्वादिसंबन्धेन भावनान्वयः । तथाच कर्मकर्तृभावेषु छकारानुशासनस्यापि छकारार्थभावनाया यथायथं कर्मकर्तृशात्वर्थेषुन्वयमात्रे तात्पर्यमिति न कर्मादिशक्तिप्राहकत्वम् । नच तिर्हे
भावेप्रयोगेपि चैत्रमैत्रादिकर्तृभेदेन क्रियाभदारच्चेत्रभैत्रास्यां सुप्येते इति द्विवचनाद्यापात्तिरिति

१. प्र. तद्वयापारविशिष्टेऽन्वये आह आत्माश्रयादिति । व्यापारान्तरविशिष्टेऽन्वयेऽनवस्थिति-रिति भावः युक्तयन्तरमाह समवायमिति । भावनाया इव समवायस्यापि विशिष्टनिराकांक्षत्वा-दिति भावः । यद्वा समवायो मेळक 'इति । २. प्र. ' न चैत्र इत्यादिनाक्रमेण जातिगुणकर्म-द्रव्याणां विशेषणानां निषेध्यत्वमुक्त 'मिति वाक्यदर्शनात् नचैत्रो ब्राह्मणो न गौरइति पाठ ऊह्यते । उपरितनपाठस्तु क. पु. । ख. पाठस्तु, 'यथाहि चैत्रो न गौर ' इति ।

ऽक्षित्तान्वयोपपत्ती वाधकं विना सिन्निहित्त्यागेन व्यवहितपरिग्रहस्य गुरुत्वात्। भावनायाश्च सामान्याक्षेपेऽपि साकाङ्कपरित्यागे निराकाङ्कान्वयानुपपत्तेः। नहान्यतराकाङ्का अन्वयहेतुः, अपितूभयाकाङ्का। प्रातिपदिकार्थो हि फलेनान्वयम्न लभमानः कियासम्बन्धमपेक्षते, भावनाऽपि व्यापारभूता सती व्यापारिणमित्युभ-याकाङ्का अन्वयहेतुः। कटं कटेनेत्यादि तु कारकतयेव फलसमन्वितं न व्यापारान्तरमपेक्षते इति निराकाङ्कमिति॥ अत एवास्यते सुप्यते इत्यादौ नाक्षिप्तेनान्वयः। न हि चैत्रेणेति तृतीयान्तशब्दस्य भावनायामाकाङ्काऽस्ति। भाव्याकाङ्काऽस्तीति चेत् – न फलेन शयनादिधात्वर्थेनान्वयात्। फलसंबन्धिनश्चात्र कर्त्रनितरेकात्। नहि शयनादयो धात्वर्थाः कर्त्नितरेन

वाच्यम् — एककर्तृकस्थेलेपि पूर्वापरीभूतगमनिकयादेरवान्तरभेददर्शनेन चैत्रेण गम्यन्त इत्या-द्यनेकवचनापत्त्या तत्परिहाराय भावानुशासनस्य धात्वर्थगतजात्यनुशासनतात्पर्थस्वीकारात्कर्तृ-भेदेपि धात्वर्थगतजात्येक्यबङादेकवचनमात्रोपपत्तेः । नच कर्माणप्रयोगादौ भावनाया आ-ख्यातोपात्तत्वे मानाभावः; पच्यते, पाकः क्रियत इति विरणस्यैव प्रमाणत्वात् । नच कर्भ-प्रत्ययस्य क्रियाजन्यफलमर्थः, तत्रैवाख्यातबोध्यतया भावनावाचोयुक्तिरिति वाच्यम् 📖 करोति क्रियत इति विवरणवशान्मुख्यभावनाया एव सर्वत्र वाच्यत्वात्) तथाच सर्वत्र भावनाविशेष्य एव संख्यान्वयः । यथा विशेष्यविशेषणोभयसमभिन्याहोरेपि नेजो विशेषणनिषेधपरत्वम् , तथा भावनाविशेष्यतद्विशेष्यसमिभव्याहारेष्याख्यातस्य भावनाविशेष्यान्वयिसंख्यापरत्वम् । ननु नञो विशेष्यनिषेधपरत्वे विशेषणनिर्देशवैयर्थात्, विशेष्यनिषेधेनैव विशेषणविशिष्टतिहिशेष्य-निषेधसिद्धै विशेषणनिषेधस्यानावश्यकत्वात् , पृथािवशेष्यनिषेधविशेषणनिषेधोभयकरपने नञ उभयत्रान्वयायाऽऽवृत्तिप्रसंगात् । आवृत्यभावेचैकलान्वयेन शान्ताकांक्षस्यान्यत्रान्वयायोगाद्विशे-षणनिषेध एव तात्पर्यम् , विशेष्योक्तिरचानुयोगिनिर्देशायेति विवेचनाद्वाधकबळान्नञ्स्थळे स नियम इति चन्न-एवमिववचनेपि नजो विधेयान्वयस्येव प्रकृतेपि शीघोपस्थितभावनाविशे-ध्यान्वयस्यौत्सर्गिकत्वात् । आकांक्षितेनान्वय इत्यस्योभयत्र तुल्यत्वाच्च । ननु चैत्रः कटमान-यतीत्यादौ चैत्रः आनयनिक्रियायां कुतो नान्वेतीति चेत् — कारकाणामेव क्रियान्वयात् प्रथ-मान्तार्थस्यचाकारकत्वात् भावनाफलभूतया क्रिययान्वयमेलभमानो व्यापारसाकांक्ष इति, द्वि-तीयादिकं तु कारकवाचीति तत्र भावनाफलभूतिक्रियान्वयः ॥ यत्तु भावेप्रयोगेपि कर्तरि सं-स्यान्वयापादनं, तत् तृतीयान्तनिर्दिष्टचैत्रादेर्व्यापारनिराकांक्षत्वोपपादनेन निरस्तम् । ननु भा-व्याकांक्षाशालिनी भावना भाव्येनान्वेतु, नतु भावेनेति चेत् — किमिदं भाव्यं नामः फलं वा फलसंबन्धि वा । आदे कियायाः भावनाफलस्वास्फलान्वयस्सिद्धः । अन्ये क्रियाश्रय किसंबद्धाः । नच फलतत्संबिन्धिच्यतिरेकेणान्यो भाव्यो नाम, यमपेक्षेत ॥ [58] स्यादेतत् — किमिति न प्रयुज्यते कटः करोति चैत्रमित्यादि, अभिहितानिभिहितच्यनस्थाऽभावादिति चेत् — न चैत्रमिति प्रथमान्तस्यासाधुत्वात् ।
द्वितीयान्तस्य तु कर्म्भवचनत्वेन तत्संबन्धाद्भाव्यानेषित्रणी भावना भावकमात्रमपेक्षेत । नच कटस्य चैतं प्रतिभावकत्वं, विपर्ययात् । अनानेन तु विवक्षायां प्रयुज्यत एव । प्रयुज्यतां तिर्हे कटः करोति चैत्र इत्यादि — न — नित्यसिन्दिग्धन्वेन
वाक्यार्थासमर्पकत्वात् । ततस्तदुपपत्तये विशेषस्य व्यञ्जनीयत्वात् ॥ व्यज्यतां
तिर्हे तृतीयया चैत्रेणिति, एवं देवदत्तः कियते कटमिति व्यज्यतां द्वितीययेति
चेत् — न अप्रयोगात् । नह्यनाप्तेनाप्येवंपायाणि प्रयुज्यते । लक्षणाविरोधेन
कृत एतदेवेति चेत्—लोकस्यापर्यनुयोज्यत्वात् । निह गार्गिकयेति पदं साध्विति
ज्लाघाऽभिषायिपदसिन्धिमनपेक्ष्य प्रयुज्यते ॥ तस्य तदुपाधिनैव विहितत्वादिति चेत् — एतदेव कृतः १ लोके तथैव प्रयोगदर्शनादिति चेत् — तुल्यम् ।

एव फलाश्रयः, स च निराकां**क्ष इत्युक्तम्** । तात्सिद्धं लाघवाद्भावन॥विशेष्य एव संख्यान्वया**न्न** कर्तुर्वान्यत्वमिति ॥

[58] ननु तर्हि कर्तृकर्माद्यभिधानस्य कुत्राप्यस्वक्रितःबाद्यभिहितानिमहितव्यवस्थाया आनाद्यत्वात् कटः करोति चैत्रमिति प्रयोगः कुतो नेति चेत् — किमाप्तस्य प्रयोग आपाद्यते, उतानामस्य अद्योपि कि चैत्रमिति प्रयमान्तं द्वितीयान्तं वा । पूर्वत्वासाधुत्वं पदस्य, तस्य पुल्लिकुन्वात् । उत्तरत्र द्वितीयायाः कर्मार्थकत्वाचैत्रस्य भाव्यत्व वान्यम् । नच चैत्रक्र-ट्यामियोभाव्यभावकभावः । चैत्रस्येव कटभावकत्वदर्शनात् । अन्त्यस्विष्यत एव, अनामस्यान्त्रद्वत्यत् । पवं कटःकरोति चैत्र इत्यपि न प्रयोगः भाव्यभावकानिर्णयात् । ननु तृतीयया कर्तृत्वस्य, द्वितीयया कर्मत्वस्य च बोधनान्चैत्रेण कटः करोति, चैतः कटं क्रियत इति प्रयोगस्यादिति चेत् — स्वावाद्यसित्रधानेपि गार्गिकाशब्दः कृतो न प्रयुज्यत इति प्रच्छामः । ननु 'गोत्रचरणाच्छावात्याकारतद्वेतेषु (अ०. ५-१-१३४)इति मूत्रेण गोत्रप्रत्ययान्ताव्चर-णवाचिनव्चश्वत्यतः स्वावादिषु विषयभूतेषु भावे कर्माणि च वुक्विधानात् गार्ग्यशब्दाद्वावे वुत्रि गार्ग्यत्वे विकत्यतः इत्यर्थे गार्गिकया स्वावत इति प्रयोगः । अत्याकारोऽधिक्षेत्रः । तद्वेतः ते भावकर्मणी प्राप्तो ज्ञातवान्वा । एवं स्वावाद्यमित्रधानेचानुशासनाम्वान्नतस्य योग इति चेत् — अनुशासनमेत्रान्यविषयेषि कृतो नेति प्रन्थाः । अथ पाणिनिरन्यो वा न स्वेन्छाया शब्दप्रयोग वास्तः किन्तु लोकप्रयोगनियम दर्शयति केवलमिति चेत् — तर्हि

१. प्रकाशानुमारिणगावनम्। दश्यमानपाठः ' भाव्यानपश्चिणी भावन ' इति ।

करोतीत्यादि कर्मविभक्तिसम्भिन्याहारेणैव प्रयुज्यते, कियते इति कर्नुविभक्तिः समभिन्याहारेणैवेति किमत्र क्रियताम् ॥

[⁵⁹] इममेव विशेषग्रुररीक्वत्यानभिहिताधिकारानुशासनेन द्येतावान् परामर्शस्सर्दे षां हृदि पदमाद्यातीत्यभिधानानिभिधानविभाग एव व्युत्पादनदशायां पेशल इति॥

[60] स्यादेतत् – भवतु सर्वाख्यातसाधारणी भावनाः कालविशेषसंविश्वनी सा लडाद्यर्थः, कालत्रयापरामृष्टा लिङ्थे इति चेत् – न यवपदेन समानार्थत्व-

गार्गिकया रलाघन इतिवत् चैत्रः कटं करोति, चैत्रेण कटः क्रियत इत्येव लोकस्यानादिः प्रयोग इति कथमन्यथापादनस्यावसरः । तस्मात्पाणिनेरिव सर्वेषामपि पूर्वैव्यवहार एव शरणस्र ॥

[59] ननु सत्यमेतत् । अथाप्यभिहितानभिहितन्यवस्थानुशासनस्य काउर्थ इति चेत -इमं लोकसिद्धविशेषमेव मनमिक्कत्य कयाचिद्धङ्ग्या तद्वयुत्पादनायासत्यभूतप्रकृतिप्रत्ययविभागन शब्दिनिष्पादनमिवावास्तवभूताभिधानानभिधानाविभागेन व्युत्पादनं सौकर्याय समादियतेति ॥ यद्दा शब्दानिस्यत्ववादिभिः प्रकृतिप्रस्यविभागादेरपि सस्यत्वस्वीकारसंभवात् तत्र चनेकाभिमतनेकिविधप्रकृतिप्रस्यविभागवैयाकुङस्यिगिन श्रृयमाणानुपूर्वा रामः, रामिस्यादौ यथायथं ९क्कतिप्रत्ययांशशोधनमिष्यते । अनभिधानानुशासनञ्चेमं प्रागुक्त विशेषम्रीक्वरयेव । नदयमर्थः — कर्तृकर्मादिषु अनभिहितेषु भावनाविशेष्यत्वेनाबोधितेषु तृतीयादिनीयादिक कर्तृत्वकर्मत्वादिकारकार्थे भवतीति । विशेष्यत्वविवक्षायां तु चैत्रः पचति, काष्ठं पचति, स्थार्लः पचतीत्यादिः प्रयोगः । सर्वत्र क्रातिराख्यातार्थः । तस्यास्स्वारासिकात्रयतासंबन्धेनान्वयःचेत्रः पचतीत्यतः । अनस्स मुख्यकर्ता । काष्ट्रस्थाल्यादी कृतेरुचितपरम्परासबन्धेनान्वयः । अतस्तद्व वैवाक्षिककर्तृत्वम् । ओदनः पचतीति प्रयोगस्तु कर्मणः कर्तृत्वविवक्षया नेष्यतं । कर्मणः प्रथ-मान्तिनिर्देशे चैत्रेणिति कर्तुस्तृतीयया निर्देशस्य पच्यत इति प्रयोगस्य च छोकांसद्भःवात् । कर्मणोपि कर्तृत्वविवक्षया कर्मकर्तरिप्रयोगस्त्विष्यत एवेति ॥ अथवा ' छः कर्माणे च मारे चाकर्मकेम्य 'इत्यादिसूत्रैः 'द्वयैकयोद्धिवचनैकवचने, ' 'बहुषु बहुवचन ' मित्येतदेकवा-क्यमूतैः कर्मकर्तृसंख्याभिधायित्वस्य लकारं बोधनादनभिहिताधिकारेप्याख्यातेन कर्त्रादिसख्या-निभिषान एव तृतीयादिविषानिमष्टिमितीममेव विशेषम्रीकृत्यानिभीहतानुशासनिमिति; यद्रक्यिति करणधर्मशोधनावसरे, 'तत्संख्याभिधानं हि तदाभिधानमाख्यातेनेति ॥ सर्वथाऽऽ-ख्यातस्य कर्त्रमिधायित्वं नास्ति, कितु क्रतिमात्राभिधायित्वमिति सिद्धं प्रवृत्तेस्सर्वोख्यातसाधाः इत्थं कृतेस्तिङ्थेले प्रथमान्तेन चान्वये। रण्यम् ॥ व्याकृतेश्चापि निर्वाहे न्यायाचार्यमतं मतम्॥

[60] अरतु तावत् सर्वाख्यातसाधारण्यम् । ततः किमिति चेन् – विशेवतो लिडर्थस्यः-

पसङ्गात्।। विषयोपरागानुपरागाभ्यां विशेष इति चेन्न-यागयत्न इत्यनेन पर्यायता-पत्तेः।। कर्तृसङ्ख्याभिधानानभिधानाभ्यां विशेष इति चेन्न-यागयत्नावित्यनेन सा-भ्यापत्तेः॥ इष्ट्रण्वायमर्थ इति चेन्न-इतो वत्सरशतेनाष्यप्रवृत्तेः ।। फलसमभिव्याहा-राभावान्न प्रवर्त्तते इति चेन्न-स्वर्गकामो यागयत्नवानित्यतं।ऽष्यप्रवृत्तेः । तत् कस्य हेतोः ? न हि यत्नो यत्नस्य हेतुर्यत्नपतीतिर्वा यत्नस्य कारणं; अपि त्विच्छा।।

[61] नच साऽपि प्रतीता यत्नजननी — येन सैव विध्यर्थ इत्यनुगम्यतां — अपितु सत्तया। नच लिङ: श्रुतिकाले सा सती। नच लिङेव तां जनयितः अर्थिविशेषमपत्याययन्त्यास्तर्स्यास्तज्जनकत्वे व्युत्पत्तिग्रहणवैयध्यीत्। अनुपल-व्यल्खाञ्चच्छानुत्पत्तिपसङ्गादिति। एतेन — दृद्धव्यवहाराद्व्युत्पत्तिभवन्ती वाल्लस्यात्मिन प्रदृत्तिहेतुर्योऽवगतस्तमेवाश्रयेत्, स्वयञ्च कुर्यामिति सङ्कल्पादेवायं प्रदृत्तः, ततस्सएव लिङ्थं इति निरस्तम्। कुर्यामिति प्रयत्नो वा स्यादिच्छा वा ? नाद्यः, स्वात्मिन दृत्तिविरोधात्। न द्वितीयः; सा हि सत्तयेव प्रयत्नोत्पादिनी। न च लिङः श्रुतिकाले सा सतीत्युक्तम्॥ फलेच्छा तु निसर्गवाहितया सन्त्यपि न प्रयत्नं प्रति हेतुः; अन्यविषयत्वात्। तद्र्यञ्च शास्त्रवैयध्यात्। तस्याः का-रणान्तरतएव सिद्धेस्तत्पतीत्यथपपि शास्त्रानपेक्षणात्। तस्याः मनोवेद्यत्वात्। अ-

भावाद्विधित्वं न भवतीति । ननु छडादिभिर्वर्तभानकाछादिविशिष्टतयोच्यते, छिङादिना तु शुद्धतयेति विशेषात्स एव विधिरिति चेन — अपृष्टत्तेः — यत्नपदश्रवणादिव छिडश्रवणेपि प्रवृत्तिर्न स्यादितिः, विरोधतञ्च — यत्नवत् यत्नप्रतीतिरपि हि न यत्नहेनुः; अन्यथा इच्छामात्रात्तदुत्पत्तिविरुध्येतेति ॥

[61] नचेच्छैव विधिः, तस्यास्सत्तामात्रेण हेतुःवात्, लिडर्थत्वे च तस्याः ज्ञायमानत्व-मेव, नतु सत्विमिति । प्रत्यप्रत्यागाच्च — लिड इच्छाजनकत्वस्वीकारणेच्छासत्त्वोपपादने अञ्युत्पन्नानामिप तत इच्छा स्यादिति किञ्चिदर्थज्ञानस्य तदर्थगोचरेच्छाहेतुःवत्यागप्रसंगात् । लिङ्प्रत्ययं विनाप्यर्थज्ञानादिच्छादर्शनाल्लिङ्प्रत्ययत्यागस्येव दृष्टत्वात् ॥ एव प्रवृतीच्छयो।निरासेन — लोके स्वसंकल्पात्स्वयं प्रवृत्तिदर्शनात्संकल्प एव लिङ्थं इत्यपि — निरस्तम् । निह स प्रयन्तः ; स्विस्मिन्नेव स्वस्य ज्ञायमानतयापि जनकत्वाभावात् । नचेच्छा ; असत्वादित्युक्तत्वात् । ननु यजेत स्वर्गकाम इति लिङ्श्रवणकाले यागेच्छा तावत्स्वरसते। माभूत् । स्वर्गक्रप्रतल्ज्ञानात्फलेच्छा स्वरसते।ऽस्तीति सेव लिङ्श्रवणकाले विधवाक्यवैयर्थ्यात् ; इच्छाया-फलेच्छपाऽनुत्पाद्यत्वात् ; भिन्नविषयकत्वादिति । किञ्च तदा विधिवाक्यवैयर्थ्यात् ; इच्छाया-

१. लकाराणां स्त्रीलिङ्ग**निर्देशः** प्राच्यमन्थेषु ।

र्वाप्ते च शास्त्रमर्थवन् ; पाते च शास्त्रानवकाशात् । तद्भिधाने च स्वर्गकाम इति कर्वृविश्लेषणपौनरुक्तचान् । तदा हि यजेतेत्यस्यैव यागकर्ता स्वर्गकाम इत्यर्थस्स्यान्॥

[62] यदिच फलविषयंव साधनविषयं प्रयत्नं जनयेत् , अन्यत्रापि प्रसुवीत. नियामकाभावात् ॥ हेतुफलभाव एव नियामक इति चेन्न — अज्ञातस्य तस्य नियामकत्वे लिङं विनाऽपि स्वर्गेच्छातो यागे प्रवृत्तिपसङ्गात् । ज्ञातस्य तु तत्साधनत्वस्य नियामकत्वे तिदच्छैव तत्र प्रवर्तयतुः यो यत्कामयते स तत्साधनपि कामयतएवेति नियमात् । नच सा तदानीं सती । नच तज्ज्ञानमेव प्रयत्नजनकं तच्च लिङा क्रियते इति युक्तम् ; स्वर्गकामो यागचिकीर्षावानित्यतोऽपि प्रवृत्ति-पसङ्गात् । लिङोवेच्छां प्रतीत्यानिच्छन्नपि सर्वः प्रवर्तते ॥ स्वसंवन्धितया तद्वगमस्तथा न तु सामान्यत इति चेन्न — प्रथमपुरुषेण तदनभिधाने तस्याविध्यर्थत्वप्रसङ्ग त् । ओदनकामस्त्वं पाकाचिकीर्षावानित्यतोऽपि प्रवृत्त्यापत्तेश्च (त्तः) अपिच सङ्गल्पज्ञानाद्यदि प्रयत्नो जायेत, तथापि सङ्गल्पस्य कुतो जन्म किमर्थश्च?

स्त्रहेतुत एवं।त्पत्तेर्वाक्यः जन्यत्वात् । नचेन्छाप्रतीत्यर्थं वाक्यम् ; जातायास्तस्याः मनसैव प्र-स्यक्ष्यत्वात् । अज्ञातज्ञापकं हि शास्त्रम् । किश्च फलेच्छाया लिङेव ज्ञातत्वे स्वर्गकाम इति तद्रोधकपटं पुनम्हक्तम् । अतो मनसा स्वर्गकामपदेन च संकरात्र लिङा सोच्यत इति ॥

[62] अपिचेन्छापक्षमात्रे क्रस्ना कारिका योज्या । अन्येन्छाया अन्यत्र प्रवर्वकत्वे सर्वत्र प्रवृत्तिप्रसंग इत्यनिष्ठानिः । अतः कलेन्छ्या यागप्रवृत्तिं वदता फल्यागयोः ध्यितस्सान्यसान्धनमत्र एव व्यवस्थापको बान्यः । तस्य स्वरूपसत्त्तया हेतुत्वे लिङादिनिरपेक्षमपि तदिन्छान्बलाश्रवृत्तिस्स्यादिति भवतीष्टहान्यादि । अतोऽप्रवृत्तेनीसौ लिङ्धः । ततस्सान्यसाधनमावस्य झायमानतया नियामकत्वे तु यागनिष्ठफलसाधनताञ्चानमुपाये न्छाद्वारा प्रवर्तकमित्युक्तं भवतिः उपायेन्छाया अन्यानुभविकत्वात् । अत उपायेन्छीव लिङ्धं इति वाच्यम् । नच लिङ्श्रवणमात्रादुपायेन्छा जायते । तद्यमुपायेन्छाज्ञानस्य प्रवर्तकत्वोक्तौ विरोधः, इन्छयेव प्रवृत्तिदर्शनात् । निवन्छाया इव स्वगतत्वेनेन्छाविषयकज्ञानस्यापि प्रवर्तकत्वमिष्यते, प्राय इन्छाकाल एव तत्सभवादिति चन्न — यजेत स्वर्गकाम इति प्रथयपुरुषेणेन्छायास्विनष्ठत्वानभिधानात्तस्य प्रथमपुरुषस्य विध्यर्थकत्वाभावप्रसंगात् । ओदनकामस्त्वं पाकचिकीषीवानिति वाक्यात्स्विनष्ठन्तया ज्ञानेप्यप्रवृत्तेस्च । अपिच संकल्पज्ञनत्त एव प्रवृत्तौ संकल्पो यत्नात्प्राङ् न स्यात् , हेत्व-भावाद्वेयर्थ्वाच । अथ सकल्पज्ञान संकल्पद्वारा यत्नहेतुरितिं न हेत्वभावो नापि वैयर्थ्यमिति

^{?.} अवाप्तेचशास्त्रानवकाशादिति क. ख. पा. 'अप्राप्ये (च) तु शास्त्रावका-शादिति क. २ पा.। प्र. 'अभापचेति । अवकाशेवा ...' इति । विमृश्य शोधितमुपरित्तनम् ।

सङ्कल्पज्ञानादेव, प्रयत्नार्थश्चेति चेत — नान्विच्छाविशेषः सङ्कल्पः; स तावत् सुखे स्वभावतः, तत्साधने चौपाधिकः, सङ्कल्पविषयस्तु कथम्? तत्साधनत्वादेवेति चेत् — तर्हि तत्साधनत्वज्ञानात् , नतु सङ्कल्पस्वरूपज्ञानाद्ववितुमईतीति । अन्य-थेष्टसाधनताज्ञानमप्यनर्थकमापद्येत । तस्मात्, सङ्कल्पः प्रवर्तक इत्यभ्युपेयते, किन्तु सत्तामात्रेण, न तु ज्ञात इति नासौ विधिः ।। ज्ञानश्च विषयोपहारेणैव व्य-वहारयतीति तद्विषय एवावशिष्यते । इति कर्तृधर्म्भव्युदासः ॥

अस्तु तर्हि कर्म्धर्मः । नेत्युच्यते [63] अतिमसङ्गान्न फुछं नापूर्वं तत्त्वहानितः ॥ तदलाभान कार्यञ्च न क्रियाऽप्यप्रदृत्तितः ॥ १२ ॥

कर्म हि फलं वा स्यात्, तत्कारणमपूर्वं वा, तत्कारणं क्रिया वा ? न मथमः, फलेच्छायाः मर्रोत्तं मत्यहेतुत्वात्; अतिमसङ्गादित्युक्तत्वात्। न दितीयः, अव्युत्पत्तेः। लिङो हि मद्दत्तिनिमित्तमपूर्वत्वं वा स्यात्, कार्यत्वं वा स्यात्.

चेत् ... उच्यते । संकल्पो हीच्छा ! सा च सुखेऽन्येच्छाधीना, सुखसाधने सुखेच्छाधीना च तत्तिद्विषयकज्ञानजन्या दृष्टा । अतस्तत्तिद्विषयकज्ञानात्त्वतत्रेच्छेति संकरपज्ञानात्संकरपविष-यिणीच्छेति वक्तव्यम् । संकल्पर्चैवामिच्छात्मकसंकल्पाविषयः कथं भवति सुखतःसाधनभिन्न-त्वादिति । अथ संकल्पोपि यागद्वारा सुखमाधनामिति साधनत्वादेव संकल्पविषय इति चत्-तर्हि संकल्पस्वरूपज्ञानं न संकल्यजनकम् , किन्त्वष्टसाधननाविशिष्टसंकल्पज्ञानम् , तत्र च वि-शेष्य संकल्षो वा भवतु, अन्यद्वा। किं तेन १ इष्टसाधनताज्ञानं संकल्पजनकामित्येव वाच्यम्। स्वरूपत एव संकरपज्ञानस्य हेतुःविविष्टमाधनताज्ञानहेतुता बल्हा भज्यत । तथाचेष्टसाधनता-ज्ञानात्संकल्पो जातः प्रवृत्तिं जनयतीत्येतावदेव, नतु संकल्पज्ञानमपेक्षितमिति इष्टसाधनतापरि-त्यागप्रसंगात् इष्टसाधननासंकराच न संकल्पो विधिरिति ॥ एवं स्पन्दपवृत्तीच्छावत् ज्ञानमपि न विधिः; निर्विषयज्ञानस्यामावादजनकत्वाचेष्टमाधनत्वादिसांकर्ये तावत एव लिडर्थत्वौचित्या-शिनि । तस्सिदं विधिनं कर्तृधर्म इति ॥

[63] एवं चतुर्धा विकाल्पितेषु विधिषुं प्रथमपक्षासंभवेपि द्वितीयः कर्मधर्मपक्षोऽस्विति चेत् - उच्यते । क्रियत इति कर्म फलतजनकापूर्वतस्रेताक्रियान्यतमम् । तस्रमीश्च फलत्वा-पूर्वत्वकार्यत्वरूपाः । तत्र फलत्वमिच्छाविषयत्वमितीच्छैव लिडर्थः । अपूर्वेचापूर्वत्वं कार्यत्व-मिति धर्मद्वयम् । फङादिवदपूर्वस्य पदान्तरागम्यत्वादेतत्पक्षं धर्भविशिष्ठवर्भिपर्यन्तं हिडर्थः। इदं प्राभाकरमतम् । तदत्र पक्षेऽपूर्वं कार्यं वाऽपूर्वत्वकार्यत्वोभयविशिष्टं वा विधिर्भवति । कि-यापक्षे च तद्रतं कार्यत्वं विधिरिति ॥ तत्र न फलधर्मपक्षः, तस्येच्छारू । फलविषयकत्वा- उभयं वा। न प्रथमः ्शब्दपवृत्तिनिमित्तस्यापूर्वत्वस्य प्रमाणान्तराद्वगतावपूर्वत्व-च्याचातात्। अनवगतावव्युपत्तेः। संबन्धिनोऽनवगमे संबन्धस्य प्रत्येतुमशक्य-त्वात्। ततएवावगतावितरेतराश्रयदोषात्। नच गन्धवन्त्वेनोपनीतायां पृथिव्यां पृथिवीशबैदवत् अदूरविपकर्षेण कार्यत्वेनोपनीतेनापूर्वत्वेन निमित्तेनापूर्वे प्रवर्तते लिङिति युक्तम्। तल्लोभयोरपि प्रतीयमानत्वेन सन्देहे करूपनागौरवपुरस्कारेण पृथिवीत्वएव सङ्गतिविश्रान्तेरुपपत्तेः। न त्वत्रापूर्वत्वप्रतीतिः।।

[64] स्यादेतत् - कार्यत्वम्रुपलक्षणीकृत्य तावदेषा लिङ् प्रवृत्ता । तदुप-लक्षितश्च यागो वा यत्नोवाऽन्यो वा शब्देतरप्रमाणगोचरो नाधिकारिविशेषणस्वर्ग साधनसमर्थः । न चाकाम्यफले कामी नियोक्तुं शक्यते । ततोऽन्यदेवालौकिकं

त्ततो यगक्कत्यसंभवात्; अन्यविषयकत्वात्; अन्यथा सर्वत्र प्रवृत्तिस्यादित्युक्तत्वात् । द्वितीयेचापूर्वमर्थं इति पक्षो न वटते । लोकव्यवहाराद्धि सर्वश्च्द्व्युत्पत्तिप्रहः । अपूर्वस्यचापूर्वत्वं
प्रमाणान्तराज्ञातपूर्वत्वात् । तथाच तत्रं वैदिकालिङ्थें कथं लोकतो व्युत्पत्तिः; शब्दतदर्थसंवन्धग्रहरूपायां व्युत्पत्तेस्संविधद्वयज्ञानाधीनत्वात्; अर्थस्यचापूर्वस्यानवगमात् । अथ ततएवापूर्वमवगत्य तस्यापूर्वे संबन्धग्रह इति चेत्— तर्हि ततस्तदवगमस्य संबन्धग्रहाधीनत्वादन्योन्याश्रयः । पूर्वमेवापूर्वस्य ज्ञातत्वेचापूर्वत्वहानिरिति । अथ यथा गन्धवती पृथिवीति वाक्यात्पृथिवीत्वस्यानवगमेपि तत्र पृथिवीपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वग्रहः । तद्दिल्ल्डोऽपृत्रानिवगमेत्यपूर्वत्व
तद्प्रहोस्विति चेन्न—वेषम्यात्; प्रकृतवाक्यादनवगमेपि प्राग्गन्धपृथिवीत्वयोज्ञीतत्वाल्लाघवा
ज्ञातौ पृथिवीत्वे तद्ग्रह उपपन्नः, इहत्वपूर्वत्वं प्रागनवगतिनिति ।

[64] ननु यजेत स्वर्गकाम इत्यादौ लिडो नियोगः प्रतीयते । नियोगस्येव नियोज्यस वन्धौचित्यात्त्वर्गकामपदार्थस्तत्रान्वेति । यस्य फल निमित्तं वा विशेषणं स नियोज्यः, यथा-यजेत स्वर्गकामः, यावजीवं जुहोतीति । तत्र जीवनं निमित्तं साक्षादेव विशेषणम् । स्वर्गा दिफलं तु तदा तस्मित्रसच्चात्कामनाद्वारा विशेषणमिति विवेकः । नियोज्यस्य च तदेव नि योगसंबन्धः, यदि स ममेदं कार्यमिति बुध्येत । अतो लिंड् कार्यत्वमुखेन नियोगं दर्शयति । तच नियोगभूतं कार्यं यागो वा तद्विषयकयत्नो वा फलादिकं वा न भवितुमहिति । फलका मिनो हि फलसाधनभूत एव ममेदं कार्यमिति बुद्धिर्भवति । नच काम्यफलासाधने कार्म नियोक्तं शवयते । यागादि च काल्यवधानादिना न फलसाधनाभवितुमलमिति तद्विलक्षण लोकानवगतमेव कार्यत्वेनोपलक्ष्यम् । स एव च लिङाद्यर्थ इत्यपूर्वव्यत्पत्तिसंभव इति चेत्-

१. अयं क. पाठः ! तत्नापि दूरविप्रकर्षेणे सस्ति । ख. पुस्तके त्वेकपिङ्कि स्यागन पृथि वीशञ्दवत् पूर्वे प्रवर्तत इति मुद्रितम् ।

किश्चिदनेनोपलक्ष्यते, यो लिङादिमवृत्तिगोचर इति किमनुपपन्नमिति चेत् – नं – जपलक्षणं हि स्मरणमनुपानं वा। जभयमप्यनवगतसंबन्धेनाशक्यम्। नहि संस्का-रवन्मनोवददृष्ट्वद्वा कार्यत्वमपूर्वत्वमुपलक्षयिति, ज्ञानापेक्षणात् । ततो हस्तीव हस्तिपकं, धूमइम धूमध्वजं, तत्संवन्धज्ञानादुपलक्षयेत्, नत्वन्यथा । तथाच न्यायसम्पादनाऽप्यरण्येरुदितम्। नहि युक्तिसहस्रेरिप अविदिते सङ्गतिग्रहोऽविदितसङ्गतिर्वा शब्दः प्रवर्त्तते इति ॥ एतेन भेदाग्रहात् क्रियाकार्ये व्युत्पत्तिरिति निरस्तम् , न ह्यज्ञाते भेदाग्रहो व्यवहाराङ्गम् , अतिपसङ्गात् ॥ किश्चापूर्वत्वे प्रवृत्ति-निमित्ते कल्प्यमाने लोकिकी लिङनिर्धका प्रसज्येत। तत्रोपलक्षणीयाभावात्। तत्र कार्यत्वमेव प्रवृत्तिनिमत्तिमित्ति यदि, प्रकृतेऽपि तथैवास्तु क्लुप्तत्वात् सम्भवाचेति॥

अपूर्वस्य कार्येत्वोपलक्ष्यत्वमिदं कि तत्स्मार्यत्वं तदनुमेयत्वं वा । एकेनान्यस्य स्मृतिवीऽनुमि-तिर्वा तयोर्वस्तुनोः प्राक् संबन्धप्रहं विना दुर्घे । अपूर्वस्य च प्रागगृहीतःवात्संबन्धो दुर्ग-हः । ननु संस्कारेण मनसा अद्देष्टेन च कस्यचित्स्मृतिर्जन्यते । नहि तत्र संस्कारादिना सह वस्तुनस्संबन्धे। गृहीतोऽस्ति । अतः कथमयं नियम इति चेन्न - संस्कारादिकं हि स्वरूप-सत् समृत्यादिहेतुः; कार्यत्व तु ज्ञायमानं हेतुः । ज्ञायमानतया यस्य हेतुःवं तत्र संबन्धप्रह आ-वर्यकः, यथा हस्तिनो धूमस्य चेति । तथाच कार्यत्वस्योपलक्षकत्वासंभवे सति, 'नचाका-म्यफले कामी नियोक्तं शक्यत इति युक्तिसंपादनं व्यर्थम् । अर्थस्याविदितत्वे संगतेरिव-दितत्वाहिलडो बोधकत्वायोगात्॥ एतेन प्राभाकरसंमतापूर्वन्युत्पत्त्यसंभवोपपादनेन लोकसिद्ध-क्रियाकार्यन्युत्पत्तेस्तत्कृतो भेदाग्रहमादाय निर्वाहोपि निरस्तः । यद्यपूर्वं लिङर्थः, तर्हि कथं गामानयेरित्यादौ आनयनादौ क्रियारूपकार्ये छोके ब्युत्पत्तिरिति पृष्टः काइचत् प्रामाकर आह— अपूर्वमेवार्थः; क्रियारूपकार्ये तद्भेदाप्रहात्तु तत्र व्युत्पत्तिरिति ! तदपि निरस्तम् - नह्यज्ञातवस्तु-मेदाप्रहः कार्यक्षमः । पूर्वगृहीतरजतभेदायहो हि शुक्ती प्रवृत्तिहेतुः । अतो भेदाप्रहकाले रजतादिवस्तुमृतिर्प्यपेक्षिता । अन्यथाऽनुपस्थितरङ्गभेदात्रहरयापि सत्त्वानिवृत्तिरपि स्यात् । अतो लोकेऽपूर्वानुपस्थित्या न तद्भेदाग्रहाद्वगुत्पत्तिरिति । किञ्च कार्यत्वमुपलक्षकं, नतु लिङ्-शक्यतावच्छेदकमिति वेदेऽपूर्वत्वं शक्यतावच्छेदकं कल्पयतस्ते छोके गामानयेरित्यादौ कार्य-त्वोपलक्ष्याभावाल्लौकिकालिडामर्थो न स्यात् । तत्रचेत्कार्यत्वं प्रवृत्तिनिमित्तं, वेदेपि तदेव तथा-ऽस्तुः अन्यथाऽनेकशक्तिकल्पनापत्तेः । नच लोके लक्षणेति तन्मतं युक्तम् , कार्यत्वमुखेनैवा पूर्वस्य ज्ञातव्यत्वाद्वश्यज्ञेये तत्र शक्तेरेव युक्तत्वात् शक्तिप्राहकस्य व्यवहारस्य कार्यत्वविषयक-तया तदुपेक्षणायोगाच । तस्सिद्धं, अतिपसंगात्रफलं नापूर्वं तस्वहानित इति ॥

१. ख. पु. नेति नास्ति । २. अयं क. २. पा०. अन्यत कार्यमेव ।

[65] अस्तु ति तदेव प्रवृत्तिनिमित्तं, तर्कसम्पादनयात्वपूर्वव्यक्तिलाभ इति चेन्न — नित्यनिषेधापूर्वयोरलाभवसङ्गात् । नचास्मिन् पक्षे एकत्र निर्णातेन शा स्नार्थेनान्यत तथैव व्यवहार इति सम्भवति, कार्यत्वस्यैव प्रवृत्तिनिमित्तत्वेन नि प्रातत्वात् , नत्वपूर्वत्वस्य । न्यायसम्पादनायाश्च तथासम्भवात् । फलानुगुण्येन हि व्यक्तिविशेषो लभ्यते । नच तत्तत्र श्रूयते । न चाश्रुतमिप कल्पियतुं शक्यते । वीजाभावात् । तिद्ध विध्यन्यथाऽनुपपत्त्या कल्प्येत, कार्यत्वमत्ययान्यथाऽनुप पत्त्या वा लोकवत् । न प्रथमः; भवतां दर्शने तस्योपेयरूपत्वात् । यतः श्रुतस्वर्ग-फलत्वेऽपि साध्यविवृद्धिरूच्यते । न द्वितीयः; शब्दबलेन तत्प्रत्यये तदनपेक्षणात् । लोके हि तत्प्रत्यय इष्टाभ्युपायताधीनः, न तु वेदे इत्यभ्युपगमात् । अन्यथेष्टाभ्युपायतिव प्रथमं वेदादवगन्तव्या; प्रमाणान्तराभावात् ; ततः कार्यतेत्यानुमानिको विधिस्स्यात् , न शब्दः ॥ आनुमानिकं फलमस्तु, यत्कर्तव्यं तिदिष्टाभ्युपाय इति व्यावेरित्यपि न युक्तम् ; सुखेन व्यभिचारात् ॥ अन्यत्वे सतीति चेन्न —

^[65] अस्तु कार्यत्वविशिष्टमेव लिङ्थः । उक्तन्यायसंपादना च वेदे यागादिविलक्षणा-पूर्वव्यक्तिलाभाय भविष्यति । यथा ज्ञानादिना द्रव्यमात्रानुमानेपीतरबाधाचिन्तया क्रुप्ताविलक्ष णात्मव्यक्तिलामः, तद्वदिति चैत् — न — अपूर्वत्वविशिष्टं कामाधिकोरपु लिड्वाच्यं यदि स्याम् — तस्मिन् पक्षे एकत्र कृतनिर्णयानुरोधेन यावज्जीवं जुहोतीति निट्यस्थले, न कल्रजां भक्षयेदिस्यादिनिषेषस्थछेचापूर्वमेव छिङ्धे इति प्रभाकराभिमतं सिध्येत्। यदि फलसाधनत्व युक्तयैवापूर्वन्यक्तिलामः, तदाऽस्मिन् कार्यत्वविशिष्टमर्थ इति पक्षे नित्यनिषेधस्थलयोस्तादश युक्तयभावात्तदपूर्वयोरसिद्धिस्स्यात् । नच तत् फळं नित्यनिषेधस्थळयोरश्रूयते । नचाश्रुतमपि विश्वजिन्न्यायेन कल्पम् , त्वया तत्र कल्पकस्य दुर्वचत्वात् । किं लिङ्ध्विधिस्वरूपं फर्ल विनाऽनुपपन्नं तस्करूपकम् , उत तद्गतकार्यस्वप्रत्ययः । न प्रथमः, कृतिपरमे देश्यभूतमपूर्व-मिति वन्मतेऽन्येन्छानधीनेन्छाविषयस्यापूर्वस्य फलान्तरकल्पकवायोगात् । यत्र हि स्वर्ग काम इति फल्रश्रवणं, तत्राप्यपूर्वीख्यो विधिः स्वोदेशेन यागे प्रवृत्तं पुरुषं स्वयं स्वर्गादि प्रदायानुगृह्णातीति अपूर्वे स्वयं साध्यं फलात्मनापि वर्धत इति ह्युच्यते । अतो न विधिस्वरूप फलकरपकम् । न दितीयः – तत्र किं कार्यत्वप्रत्यय इष्टसाधनताप्रत्ययजन्य इति तदर्थमि ष्टकल्पनम् , किंवा कार्यत्विमष्टसाधनत्वमन्तरा न भवतीति तत्कल्पनम् ? नाद्यः, यत्रहि प्रागि ष्टसाधनताज्ञानं परचाःकार्यत्वप्रत्ययस्तत्र तथा। अत्र तु छिड्शब्द एव कार्यत्वप्रत्ययं जनयतीरि किमितीष्टकस्पनत् ? अन्यथा शब्देनापीष्ट्रसाधनताप्रतीतिद्वारैव कार्यत्वप्रतीति जनने इष्ट्रसाध नत्वमेव लिङ्भः, तज्ज्ञानात्कार्यताज्ञानं, लोके कयापि विधयेष्टसापनताज्ञाने सति कार्यताज्ञान

दुःखाभावेन व्यभिचारात्।। फलं विहायेति चेत् — तदेव किष्ठक्तं स्यात्। इष्टं स्वभावत इति चेत् — तिई ततोऽन्यदिनष्टं स्यात्, तच्च कर्तव्यमिति व्याघातः॥ तत्साधनमिति चेत् — तत्साधनत्वे सतीति साध्याविशिष्टं विशेषणम्।। 'स्वभावतो नेदिमष्टं कर्तव्यश्च, ततो नूनिष्टसाधनिमिति साधनार्थं इति चेन्न — स्वभावतो नेदिमिष्टं कर्तव्यश्च, ततो नूनिष्टसाधनिमिति साधनार्थं इति चेन्न — स्वभावतो नदिमिष्टं । अनन्योद्देशपवृत्तकृतिव्याप्तत्वात्। अन्यथा तैदिसिद्धेः। ततो व्याघातादन्यतरापाय इति ।।

[66] अस्तु नित्यनिषेधापूर्वयोरलाभः, किं निञ्छन्निमिति चेत् — किं न-विछन्नं, यदा कामाधिकारेऽपि तदलाभः । निह लिङा कार्यं स्वर्मसाधनमुक्तम् । नापि स्वर्गकामपद्समिन्याहारान्यथाऽनुपपत्त्या तल्लब्धं, ब्राह्मणत्वादिवद्धि-कार्य्यवच्छेदमात्रेणैवोपपचेः । नचेदमनुमानं — यस्य यदिच्छाते। यत्कर्तव्यं, त-

बदितिकार्यस्य विधेरनुमेयत्वादशाब्दता स्यात् । नान्त्यः, यत्रयत्र कार्यत्वं, तत्रतत्वेष्टसाधनत्वभिति नियमाभावात् । सुखे व्यभिचारात् । कार्यत्वे फलभिन्नत्वे सतीति विशेषणं देयमिति
चेत् — किन्नाम फल्म् ? स्वभावत इष्टं फलमिति चेत् — तहीष्टभिन्नत्वे सित कार्यत्वं यत्र
लेत्रेष्टसाधनत्वामीतिनियमः, उतेष्टभिन्नमिष्टसाधनत्वेन गृहीत्वा इष्टसाधनत्वे सित कार्यत्वं यत्र
लेत्रेष्टसाधनत्वमिति, यद्वा स्वभावशब्दार्थघटनेनान्येच्छानधीनेच्छाविषयभिन्नत्वे सित कार्यं यत्
लिद्धसाधनत्वमिति । नाद्यः, इष्टभिन्नत्वकार्यत्वयोविरोधात् । यागादिकार्येपीष्टत्वसत्त्वात् ।
न द्वितीयः, साध्याविशिष्टत्वात् । न तृतीयः, त्वन्मतेऽपूर्वस्य स्वतइष्टत्वेनान्येच्छानधीन्
नच्छाविषयभिन्नत्वासिद्धेः । अनन्योदेशप्रवृत्तक्वातिसाध्यं हि तत् । अन्यथा भिन्नत्वस्वीकारे ईदशकृति साध्यत्वासिद्धिः; एतत्स्वीकारे च तदसिद्धिरिति ! अतोऽपूर्वस्य
स्वतउपयत्ववादिनस्ते अश्रुतफलस्थल फलकस्पकाभावान्त्यायसंपादनानवकाशात्कार्यत्वप्रवृत्विमित्तपक्षे नित्यिनिष्धस्थलयोरपूर्वालाभ इति ॥

[66] ननु माभूत्तत्र तदलाभः, अधापि फल्याक्येषु तिसिद्धिरिति चेन्न-तलाप्यसिद्धेः । निह खिङः फल्रसाधनत्वविशिष्टकार्यमर्थः, येन साधनत्वबलादपूर्वसिद्धः । नच स्वर्गकामप-दसमाभेव्याहारात्स्वर्गसाधनत्वावगमः, व्राह्मणो यजेतेत्यादौ ब्राह्मणत्वादिवत् स्वर्गकामनायाः कर्तृविशेषणत्वमात्रतया साधनत्ववोधाभावात् । नच साधनत्ववीरानुमानिकी, यदिच्छाधीनं यस्य कार्यत्वं तदिष्टसाधनं नदिति व्याप्तौ यत्पदद्वयेनैकप्रहणे सुखे हेतुमत्त्वाद्वयभिचारः, वि-भिन्नप्रहणे च तत् कार्यत्वं किश्चिन्नष्ठमन्येच्छाधीनं स्वामाविक न भवतीत्यौपाधिकमेव वाच्यम् । तादशञ्च कार्यत्वमिष्टमाधनत्वज्ञानमन्तरा न भवतीति कथं कार्यत्वहेनुना इष्टमाधन-च्यम् । तादशञ्च कार्यत्वमिष्टमाधनत्वज्ञानमन्तरा न भवतीति कथं कार्यत्वहेनुना इष्टमाधन-

१. प्र. ' उद्देश्यफलान्तरसद्भावे नित्यनिषेधापूर्वासिद्धेरित्यर्थः ' इति ।

त्तस्येष्टसाधनमिति । अन्येच्छ्या स्वाभाविककर्तव्यत्वासिद्धेः । तदिच्छ्येव तत्क-र्तव्यतायास्सुखेनानैकान्तिकत्वात् । औषाधिककर्तव्यतायाश्रेष्टसाधनत्वमप्रतीत्य प्रत्येतुमग्रक्यत्वात् ॥ किमनया विशेषचिन्तया । प्रतीयते तावच्छ्य्वदादन्यदिच्छ-तोऽन्यत्कार्यमिति । एतावतैवानुमानमिति चेत् — नन्वन्वितमभिधानीयं, योग्य-श्रान्वीयते । अन्यदिच्छतश्रान्यत् कर्तव्यमन्वयायोग्यम् , तत्कथमभिधीयताम् ॥ तत्तप्व तत्साधनत्वसिद्धिरिति चेत् — एवं तहींष्टसाधनतैकार्थसमवायिकर्तव्य-त्वाभिधानादनुमानानवकाशः । नचान्विताभिधानेऽपि तत्साधनत्वसिद्धिः; अधि-कार्यवच्छेदमात्रेणाप्यन्वययोग्यतोपपत्तेः ॥

[67] नच कार्यत्वमपूर्वे सम्भवति । ताद्धे क्वतिव्याप्यता चेन् – त्रीह्यादिष्वेवः सिद्धत्वात् । क्वतिफल्लत्वं चेत् — यागस्यैवः ततस्तस्यैवाहत्योत्पत्तेः । कृत्युदेश्य-ता चेत् — स्वर्गस्यैवः निसर्गसुन्दरत्वात् । न त्वपूर्वस्यः तद्विपरीतत्वात् ॥ स्तन-

वानुमानम् ॥ नतु फलकामस्य फलाद्य्यत्र कार्यताधीयंत्र मानान्तरात्, तत्र तदौपाधिकत्व-विवेकस्येष्टसाधनताज्ञानस्य चापेक्षा । शब्दस्तु श्रुतानुपूर्व्यनुरोधेनेतरानिरपेक्षमध्येवोधक इति, यजेत स्वर्गकाम इति वाक्यात् स्वर्गकामकार्यत्वेन किञ्चित्रतितरनपल्प्या । अथित्वष्टसाधनत्वमन्तरा कार्यत्वादर्शनाच्छुतकार्यत्वेनष्टसाधनत्वानुमानमिति चेन्न अन्वितामिधानवादिनापि योग्यतादिपरिशीलनात्परमेवान्वितामिधायकत्वस्य पदे स्वीकाराद्यावदिष्टसाधनत्वं न झातं, ता-वदन्यकामं प्रत्यन्यकार्यत्वस्यायोग्यत्वाच्छाब्दवोधस्यवाभावात्कथमनुमानमिति । ननु तर्हि तत-प्व कार्यताबोधकाच्छब्दादिष्टसाधनताविशिष्टकार्यतासिद्धिस्थाबदी स्यादिति चेत् — तर्हीष्टसाधमत्वनमनुभीयत इति न युक्तम् । लिङः कार्यमात्रार्थकत्वसिद्धान्तमङ्गस्य ॥ निवष्टसाधनत्वज्ञाने सति अन्यकामस्यान्यकार्यताधियः प्रमात्वेनष्टत्वात् सामान्यतः, अन्यकामस्यान्यकार्यत्वं कथमयोग्यं भवेत् । अतोऽन्वितामिधानसंभवादिष्टसाधनत्वानुमा भवत्यवेति चेन्न — एवमन्वितामिधानेपष्टिसाधनत्वकत्पनायोगात् । स्वर्गकामनावत इदं कार्यमित्रयेव हि प्रतीतिः । अत्रच्च ब्राह्मणत्वादिवत् कामनाया विशेषणत्वमात्रमवगम्यते । अतःकार्यतायां कामनाप्रयोज्यत्वानवगमान्नेष्टसाधनत्वानुमानमिति पूर्वोक्तन्यायसंपादनाऽभावाद्याग एव कार्यं भवितुमर्हतीति नित्यनिवेधस्थलयोरिव कामाधिकारेष्यपूर्वं लिङर्थतया न सिक्ष्योदिति ॥

[67] ननु विधेयोद्देश्यतावच्छेदकयोरसति बाधके प्रयोज्यप्रयोजकभावस्यानुभविकत्वात् धनि-नस्सुखामित्यादौ सुखे धनप्रयोज्यतावत् स्गर्गकामस्येदंकार्यामित्यत्र कार्ये कामनाप्रयोज्यत्वं सिध्य-ति । अतस्तद्वटादिष्टसाधनत्वानुमानमिति चेत्-अस्वेतत् । कार्यत्वप्रवृत्तिनिमित्तपक्षे न्यायसंपाद-नयाऽपूर्वव्यक्तिटाभ एव न भवति, अपूर्वेऽसंभवादन्यत्र संभवाच । कार्यत्वं हि कृत्यधीनव्यापा- पानादिवदौपाधिकीति चेन् — साऽपि यागस्येव । स्वर्गस्य साध्यत्वस्थितौ यागस्येव साधनत्वेनान्वयात् ॥ कालव्यवधानान्नेतान्निर्वहतीति चेत्— यथा निर्वहति, श्रुतानुरोधेन तथा कल्प्यताम् ॥ 'व्यापारद्वारा कथाश्चित् स्यात् । न तु भिन्नकाल्योव्यापारव्यापारिभावः । कारणत्वञ्च व्यापारेण युज्यते । अव्यवधानेन पूर्वकालिनयमश्च तत्त्वम् । अन्यथाऽतिष्रसङ्गा दिति चेत् – न — पूर्वभावनियम् ममात्रस्य कारणत्वात् । कार्यानुगुणावान्तग्कार्यस्येव व्यापारत्वात् । कृषिचिकित्सादौ बहुलं तथा व्यवहारात् ॥ लक्षाणिकोऽसाविति चेन्न – मुख्यार्थत्वे विरोध्याभावात् ॥ अस्तु तिहै पुत्रेण हते ब्रह्मणि चिरध्वस्तस्य पितुस्तमवान्तरव्यापारिकृत्य कर्तृत्वम् । तथाच लोकयात्राविष्ठव इति चेत् – न — सत्यिप सुते कदा

राश्रयत्वरूपक्वतिव्याप्यत्वं वा, स्वामाविकक्रत्युदेश्यत्वं वा, कृत्युदेश्य साधनत्वरूपौपाधिकक्रत्यु-हेश्यत्वं वा । आद्यं ब्रीहीनवहन्तीत्यादिश्रुतब्रीह्यादिसिद्धद्रव्यनिष्ठमपूर्वेऽसंभवि । द्वितीयमि स्वर्गादिसुखादिमात्रगम् । तृतीयं तु यागस्यैव संभवतीति न कार्यत्वान्वयायापूर्वव्यक्तिकल्पना ॥ ननु फलकालावृत्तिर्यागः कथं साधनमिति चेन्न — लोक इव वेदेऽपि क्रियाकार्यत्वेऽवगते तत्किल्पितसाधनतायाः व्यवहितसाधनत्वरूपाया एव स्वीकारसंभवात् । ननु वस्तुनः कार-णाःवं साक्षाःस्वरसमः ; व्यापास्द्वारा वा कथित्रत्। तत्र व्यापारेण कार्यजननकाले व्यापारि-णोऽपि भ्रमिविशिष्ठदण्डस्येव सत्त्वमपेक्षितम् । अन्यथा न्यापारत्वाभिमतं यत्तन्मात्रे कारणत्वं युक्तम् , नत्वतीते, अन्यवहितपूर्वकालवर्तित्वरूपकारणत्वस्य तत्नाभावात् । अन्यथा पुत्रकृत-ब्रह्महत्यायां मृतस्य पितुरपि कारणत्वप्रसंगादिति चेत्र- कारणताशरीरेऽब्यवहितत्वानिवेशात्। तज्जन्यत्वे सति तज्जन्यजनकत्वरूपव्यापारत्वस्य, व्यापारिणि नष्टेऽपि, व्यापारे संभवेन व्या-पार्यनुरत्तेरनपेक्षितत्वात् । क्रिविचिकित्सादै। भिन्नकाछिकयोरपि छोके कार्यकारणभावन्यवहा-रात् । संस्कारद्वाराऽनुभवस्य स्मृतिकारणस्वात् त्रीह्यादेः पुरोडाशादिद्वारा यागं प्रति, कृते-र्यागादिद्वाराऽपूर्वं प्रति च कारणतायास्त्वदिष्ठत्वात् । ननु व्यवहिते कारणत्वव्यवहारो न मुख्य इति चेत् – यस्य यदनुत्पाद्य यत्कारणत्वाभावः, तस्य तद्वयपारकत्वं तत्कार्थे । यथा हि पि-तुर्जातोपि पुत्रः कश्चिद्रह्महत्यां न करोति, तथा पुत्रमनुत्पाद्यापि पिता करोतीति न तत्र पितुर्व्यापारित्वम् । तथाच स्वजन्यतदभावप्रयुक्तकार्यानुपाधायकतावस्वमेव तद्वयापारकत्वम् । यदि च कार्याव्यवहितपाक्क्षणवार्तिन एव कारणत्वं कार्यकालवार्तिनः कार्यकारणकारणस्य सर्वस्य च व्यापारिखमिष्यते — तर्हि शरविमोककालमृतस्य शरक्रतब्राह्मणभेदनकालेऽसत्त्वाद-कारणत्वं, जीवतो निर्व्यापारस्य पितुर्ब्रह्महत्याकारणत्वञ्च स्यात् । अतो यागस्यैव स्वर्गसाधन-

१.प. 'तथापि देवताप्रीतिर्यागव्यापारोऽस्तु । अत्राहुः - यज देवपूजायामिति न प्रमाणम्' इति ।

चित्तदकरणात् . तस्मिन्नसत्यपि कदाचित्कारणादानेवीहकतया तस्य व्यापार-त्वायोगात् । यं जनियत्वैव हि यं प्रति यस्य पूर्वभावनिर्वाहः . सण्व तं प्रति तस्य व्यापारो नापरः । यथाऽनुभवस्य स्मरणं प्रति संस्कारः । तस्य ह्यन्वयव्य-तिरेकानुविधाने सिद्धे तदन्यथाऽनुपपत्त्या संस्कारः करुप्यते, न त्वन्यथा— तथे-हापि । न चेदेवं, तवापि ब्रह्मभिदुरशरिवमोकसमसमयहतस्य हन्तृत्वं न स्यात्। स्याच स्वनिवेशनशयानस्य तिष्तुरिति ॥ एतेनोभयं वेति निरस्तम् ॥

[68] अस्तु तिहं क्रियाधम्मे एव कार्यत्वं विधिः । सर्वोहि कर्तव्यमेतिदिति प्रत्येति । ततः कुर्यामिति सङ्कल्प्य प्रवर्तते इति चेत् — न — कर्तव्यं मयेति क्रत्य-ध्यवसायार्थो वा स्यात् , कर्तव्यं मयेत्युचितार्थो वा स्यात् ? तत्र प्रथमस्सङ्कल्पान्न भिद्यते । व्यवहितकार्यसङ्कल्पो हि कर्तव्यो मयेति, सिन्नाहितकार्यसङ्कल्पस्तु कुर्यामिति । सच न लिङ्धः ; सत्तामात्रेण प्रवर्तनादित्युक्तम् । तदेत्त् कर्तव्यतायां जातायां प्रवर्तते इति वस्तुस्थितौ भ्रान्तैर्क्षातायामिति गृहीतम् । औचित्यन्तु कि-याधम्मः प्रागभाववन्त्वं, तिस्मिन् सित कर्तारं प्रत्युप-

तया कार्यत्विमिति नापूर्वव्यक्तिलामः । (कस्तर्द्धत्र व्यापार इति चेत् – अपूर्वमेव । निह तिन्निषिध्यते, किंतु तस्य कार्यत्वं लिङ्थंत्वञ्च । ननु यज देवपूजायामित्यादिना यागादेर्देवता-प्रीत्यर्थत्वावसायात् , 'स एवैनं भूति गमयतीत्यािश्रुत्यनुसारेण देवताप्रीतिरेव व्यापारे उस्तु । किमित्यर्धनास्तिकामीमांसकाऽऽहतापूर्वप्रहेणेति चेत् — उच्यते — देवतोद्देश्यकद्भव्यत्यागरूत्पस्य यागस्य देवताप्रीतिजनकत्वेपि प्रक्षेपप्रधानकहोमस्य विप्राद्यर्थगोदानादेस्तपक्चयादिरचिद्धपासन स्वात्मोपासनादेश्च देवताप्रीतिहेतुत्वे मानाभावात् , नित्यज्ञानेच्छाक्वतिमात्रसंपन्नेश्वरपक्षे चेश्वर-प्रीतिर्द्वचत्वात् . निषेधस्थले देवताप्रसक्तयभावेन सुरापानादिजन्यपापापूर्वस्यावश्याभ्युपेयत्वादौ-चित्याच फलसमानाधिकरणं प्रथमस्तवकोक्तमपूर्वमेव सर्वत्र व्यापारः । देवताप्रीतिश्रवणे तु प्रातिपर्यवसायिनः कर्मणएवापूर्वजनकत्वमिति न श्रुतार्थे निरितक्यम् । एवमपि न तस्य लिङ्थं-त्वम् , क्रियाकार्यताविपयकशाब्दबोधानन्तरकल्प्यत्वादिति) ॥ एतेनापूर्वत्वकार्यत्वपृथङ्निमिन्तत्वदूष्णोनोभयविशिष्टं लिङ्थं इति तृतीयमपि निरस्तत् । तिसिद्धं तदलाभानकार्यश्विति ॥

[68] अतः क्रियाकार्थत्वपक्ष एवावशिष्यते तच कार्यत्वं किमिच्छापरपर्यायसंकल्पात्मकक्रत्यप्यवसायः, उत क्रत्यहित्वम् । ननु कर्तव्यतायास्मंकल्पत्वं कथम् ; कुर्यामिति हि संकल्प इति चेत् — व्यवहितकार्यसंकल्पः कर्तव्यता, कुर्यामिति शीव्रमाविकार्यसंकल्प इति मेदः, अनुष्ठानाव्यवहितप्राक्क्षणे कुर्यामिलानुसंघानादिति । तत्र संकल्पपक्षः प्रागेव निरस्तः । कु-त्यहित्वश्चोत्पादनार्हत्वं प्रागमावप्रतियोगित्वरूप, यद्दा प्रागमावप्रतियोगित्वे सति पर्वतादिवैष्ठ- कारकत्वं वा ? पथमे कुतश्चिदिप न निवर्तेत । द्वितीये दुःखेऽपि तथाविथे प्रव-तेत । तृतीये तु वक्ष्यते ॥

[69] अस्तु तर्हि करणधर्मः - न - करणं हि शब्दः, तद्धर्मोऽभिधा वा स्यात् ; तद्भों भावनादिवी, तद्धमें इष्टसाधनता वा । न प्रथमः -

असत्त्वादप्रहत्तेश्च नाभिधाऽपि गरीयसी । बाधकस्य समानत्वात् परिशेषोऽपि दुर्छभः ॥ १३ ॥

सङ्गतिप्रतिसन्धानाधिकायां तस्यां प्रमाणाभावात् । अन्यसमवेतस्यापूर्वव-

क्षण्येन पुरुषशक्यत्वस्त्रं वा पुरुषोपकारकत्वरूपं वा । तत्रोत्पाद्ये शक्ये सर्वत्र प्रेरणाऽयोगादुपकारकत्वमेवावशिष्यते । तत्रेष्ठसाधनत्वमेवेति करणधर्मनिरासेनैव निरस्तं भविष्यतीति ॥
[69] अय करणधर्मपक्षः । तत्र करणपटेन कि शाब्दबोधकरणत्वाच्छब्दमावनां प्रति
करणत्वेन व्यवहाराच यजेतेतिछिङाद्याख्यातशब्दो विवक्षितः, उत फळकरणत्वाचदधीं भावनायागादिः । आद्ये करणधर्मः शब्दिनिष्ठाभिधा स्यात् , अन्त्ये भावनादिनिष्ठा इष्टसाधनता
स्यात् । तत्र भावनानिष्ठा साधनता परम्परात्मिका, यागिनष्ठा तु साक्षादिति । तत्राभिधाया
शशब्दधर्मभूताया मीमांसकोपगताया असत्त्वात् , प्रसिद्धायाश्चाभिधायाश्चव्देऽसत्त्वात् , अतिरिक्ताभिधामत्त्वेपि तञ्ज्ञानादप्रवृत्तेश्च नाभिधापक्षश्चेयान् । निवतरसर्ववाधावपरिशेषाचन्यक्ष
इति चेत् — अभिधापक्षेपि वाधकं तदेवास्तीति ।

तथाहि —अपौरुषये वेदे लिङ् मां प्रवर्तयतीति व्यवहारानुसारेण लिङ्नष्ठः प्रवर्तनारूपो धर्मस्वीकार्यः । तल लिङादौ विलक्षणधर्मस्य, तस्य लिङ्निष्ठःविलङ्काच्यत्वप्रकृत्लत्वानाञ्च कल्पनामपेक्ष्य लिङ्निष्ठत्वेन क्लुप्तस्यार्थभावनाभिधानरूप्याप्रस्येव लिङ्काच्यत्वप्रवर्तनात्वमात्रकल्पनं युक्तम् । अत एवष्टसाधनत्वमपि न विधिः, तस्य लिङ्क्निष्ठत्वाभावात्; याग
इष्टसाधनं तस्मात्कुर्विति सहप्रयोगानुपपत्तेरचेत्यभिष्ठेव विधिः । यथाऽऽह वार्तिककारः, 'अभिधाभावनामाद्रस्यामेव लिङादयः' इति पक्षमेतं पार्थसारिधिमिश्र उपापीपदत् । प्राचीनतरो
मण्डनामिश्ररचेष्टसाधनतापक्षम् । तत्र न प्रथमः—अभिधा हि नाम शब्दादर्थज्ञानेऽपिक्षितो व्यापारः । तच शक्तिस्मरणम् । तचात्मनिष्ठमिति न शब्दिनिष्ठाभिधाकल्पनं किञ्चित्प्रमाणम् । नन्वातमनिष्ठस्य कथं शब्दव्यापारत्वमिति चेन्न — आत्मनिष्ठापूर्वस्य यागावृत्तेर्यागव्यापारत्ववदुपपत्तः । ननु यागस्य द्रव्यत्यागस्य ज्ञानादिक्ष्यत्वयाऽऽत्मनिष्ठत्वादपूर्वात्मकव्यापारकारणत्वं
युज्यते, सामानाधिकरण्यात् । लिङादेस्तु शब्दत्वादनात्मगतस्य कथमात्मनिष्ठामिण्वत्यापारकारणत्वमिति चेन — अनात्मनिष्ठत्वीप केवल्यमात्मनिष्ठज्ञानविष्ठवानिष्ठ सत्यामित स्थ्व विष-

१. प्र. ' अत्र करणांमेत्यनुषज्जनीयम् '

दन्यव्यापारत्वेनाष्युपपत्तेः । विषयतयाऽपि (विषयतायामपि) च स्वव्यापारं पति लिङ्गवद्धेतुभावाविरोधात् । अधिकत्वेऽपि ततोऽमृष्ट्रनेः । वालानां तदभावेऽपि तद्धा-वात् । शब्दान्तरेण तच्छाविणामप्यमृष्टतेः ।। नच विलक्षणैव सा लिङो विषयः । तद्देलक्षण्यं प्रतीतिं (प्रतिपत्तिं) प्रति चेत् , अर्थविशेषोऽपि स्यात् । पृष्टतिमात्रं प्र-ति चेत् , अभियासमवेतं तदिति कुतः ? तत्सिनिधानादिति चेन्न-अनियमात् ॥ अन्यस्य सर्वस्य निषेधादिति चेन्न – प्रष्टिहेतुत्विनिषेधस्य तुल्यत्वात् । तत्स-

यतया ज्ञायमानतास्त्रपया, अनात्मगतचूमादिलिङ्गस्य ज्ञायमानतया आत्मगतपरामर्ग प्रतीय. कारणत्वोपपत्तेः। नतु शब्दोऽर्थमभिधत्त इति व्यवहाराच्छब्दनिष्ठधर्म एवाभिधा संगतिरूपा। नचेयमीश्वरेच्छा; तत्र मानाभावात् औत्पत्तिकशन्दार्थसंबन्धस्य स्थापितत्वाचेति चेत् — अस्तु शब्दगता काचिद्भिधा। अथापि न सा विधिः, अभिधाज्ञानस्य प्रवृत्त्यकारणन्वात् । बाळाना-मभिधाऽभावेपि स्तनपानादाविष्टसायनतामात्रास्प्रहत्या व्यतिरेकव्यभिचारात् , लिङादिनेवाभि-धाशन्दादिनाऽभिधाज्ञाने सति प्रवृत्त्यभावेनान्वयव्यभिचाराच्च ॥ ननु विलक्षणतयाऽभिधा लिङ्किषयः, नःवभिधात्वरूपेण । अतो नाभिधा**शब्दादिश्रवणे प्रवृ**त्यापितः । नच बाल्प्रवृत्तौ व्यभिचारः, पराधीनप्रवृत्ति प्रत्येवाभिधाज्ञानस्य हेतुत्वादिति चेत् — किभिदं वैलक्षण्यं जन्यार्थप्रतीखन्यथानुपपत्या स्वीकृतम् , उत प्रवृत्त्यन्यथानुपपत्या । नाद्यः, तथासति । धिया-मर्थाधीनविशेषशालितया वाच्यतावच्छैदकवैलक्षण्यस्य वक्तव्यत्वापतः । नात्यः, अभिधाज्ञा-नादेव प्रवृत्तिरित्यस्यासिद्धतया प्रवृत्यन्यथानुपपत्तिकाल्पितवैलक्षण्यस्याभिधानिष्ठत्वे मानाभावात् । नन्वभिधाया ळिङ्सिरिष्हितत्वाद्वैळक्षण्यमाभिधासमवेतिमिति चेत् , वाच्यतया सन्निधानमर्थभावना-दावपि तुरुपम्, आवयतया सन्निवानं संख्याद्यभिषान-छिङ्निष्ठानुपूर्व्यादावपि तुरुयमित्यनिय-माद्रभिधाया एव कथं तद्वेलक्षण्यम् ? अतो विनिगमकाभावादन्यद्पि प्रवर्तनात्वेन प्राहां स्यात । निन्वतरबाधादभिधापरिशेष इति चेत् — कथमितरबाधः, किं प्रवृत्तिहेतुत्वाभावात् उतासन्त्रिहितत्वात् । नाद्यः, तत्तद्भमेज्ञानादिवाभिधाज्ञानादप्यप्रवृत्तेः । नान्त्यः, असंभवात् । नतु लिङ। येन रूपेणाभिधोच्यते, न तेनरूपेण शब्दान्तरेणेत्यर्थवैलक्षण्यस्वीकारात्र शब्दान्तरा-धीनज्ञानात्रवृत्त्यापात्तिरिति चेत्-उक्तमुत्तरं अभिधासमवेतं तदिति कुत इति । किञ्च वैदिकशब्द-वेदाले तादशामिधाया:, प्रामाकरसंमतापूर्वपक्ष इव न्युत्पत्त्यलामो दोष इति 🔢 नन्वभिधाया: अभिवास्वरूपेण वाऽन्यादशवैलक्षण्येन वा न लिङ्घाच्यत्वम् ; किंतु लोकन्युत्पत्तिलभ्यप्रवर्त-नात्वरूपेण। तथाच प्रवृत्यन्यथानुपपत्या छोकवत् किञ्चिद्वयापारसिद्धौ अन्यनिष्ठापेक्षया छिङ्क-निष्ठे तत्वौचित्यात् , तत्रापि लिङ्लोङादिसर्वविधिविभक्तिवचनानुगतत्वाच्छान्दवोधात्पूर्वे नियमेन स्मर्यमाणाया अर्थमावनाविषयकाभिधाया एव तदौचित्याच्च प्रवतनात्वेन रूपेण तत्र व्युःपात्त- निधिनिषेषस्य चाशक्यत्वात् ॥ शब्द्कवेद्यत्वे चाव्युत्पत्तेः ॥ ' प्रवृत्त्यन्यथा-उत्तपात्तिसिद्धे व्युत्पत्ति ' रित्यपि वार्तम् – निह भव्वतिहेतुः कश्चिद्स्तीति गर्वतेत।।

[70] इष्टसायनना तु स्यात् । सर्वो हि मया क्रियमाणमेतन्मम समीहितं सा-धयिष्यतीति प्रतिसन्धत्ते, तत इच्छिति कुर्यामिति, ततः करोतीति सर्वोनुभवसि-दम् । तद्यं व्युत्पित्सुर्यज्ज्ञानात् प्रयत्नजननीमिच्छामवाप्तवान् , तज्ज्ञानमेव लि-ङ्श्राविणः पद्यत्तिकारणमनुमिनोति । ततश्र कर्तव्यतैकार्थसमवायिनी इष्ट्रसाधनता-लिङर्थ इत्यवधारयति। नच वाच्यम् एवश्चेत् वरं कर्तव्यतैवास्तु, अवङ्याभ्युपगमनी यत्वात् ; कृतमिष्टसाधनतयेति-यथा हि नेष्टसाधनतामात्रं प्रतीत्य प्रवर्तते, असाध्येषु व्यभिचारात्-तथा प्रयत्नविषयसमवायिनीपिष्टसाधननामधिगम्याधिकारी प्रवर्तते इत्यनुभवः॥ तत्र विषयो धातुना, भावनाऽऽख्यातमात्रेण, शेषन्तु तद्विशेषेण लिङा इत्येवमिष्टाभ्युपायतायामधिगतायामन्वयबस्रात् तैद्विषयस्येष्टसाधनत्वावगतिरि-ति कर्तव्यतेकार्थसम्बायिनीष्टाभ्युपायता लिङः प्रदृत्तिनिमित्तिपित्युक्तम् ॥

पर्यवसानं वेदे; लोके तु तेन रूपेण पुरुषाशयग्रहणमित्येकन्युत्पत्तिसिद्धिरिति चेन - प्रवर्त-नात्वेन प्रवर्तनाज्ञानस्य प्रवृत्तिहेतुत्वाभावात् । प्रवर्तना हि प्रवृत्तिप्रयोजको व्यापारः । नच तस्य प्रवृत्तिप्रयोजकत्वं प्रवृत्तिप्रयोजकत्वरूपेणैव सुवचम् आत्माश्रयात् । नहि घटकारणत्वेन कपालस्य वटकारणत्वम् । अतो यद्धमीवन्छिन्नज्ञानात्प्रवृत्तिरानुभविकी, तद्धमे एव लिङ्शक्य-तावच्छेदकः, नतु प्रवर्तनात्वम्। एतेनेष्टसाधनताविधिपक्षमेवावलम्बय सापि न तत्त्वेन लिडर्थः, कितु प्रवर्तनात्वेन रूपेणेखप्यपास्तम्। एवञ्च लिङ्श्रवणे मत्प्रवृत्त्यनुकूलव्यापारवानयमिति निय-मेन प्रतीयमानःवात्प्रवृत्त्यनुकूळव्यापारी छिडर्थः इत्यपि न शंक्यम् — प्रवृत्यनुकूळत्वस्य विधा भावनान्वयबळळम्यत्वात् । व्यापारस्य विशिष्यं किञ्चिद्रुपेण छिङ्बाच्यत्वस्यावर्यकत्वात् । नहि सामान्यतो ज्ञानाल्छोके प्रवृत्तिः, नचामिधात्वादिना विशेषरूपेण । तस्मानाभिधापक्ष इति ॥

[70] तस्मादिष्टसाधनतारूपद्वितीयकरणधर्मपक्ष एत्र प्राह्य: | तत्रापीष्टसाधनताखेनेष्ट-साधनताज्ञानस्य प्रवृत्तिहेतुताया अनुभवसिद्धत्वाद्विशिष्येष्टसाधनताज्ञानमेव प्रयोज्यवृद्धप्रवृत्ति-हेतुरिति निश्चित्य व्युप्पित्सुर्लिङ इष्टसाधनत्वमर्थ इति निश्चिनोति । तत्रामाध्यगतेष्टसाधन-ताज्ञानस्याप्रवर्तकत्वात्कर्तव्यनिष्ठमिष्ठसाधनत्वं छिडर्थः । नच कर्तव्यताया अप्यर्थकोटावव३्य-निवेश्यत्वे पूर्वोक्तकर्तव्यताविधिवाद एव श्रेयानिति वाच्यम् – इष्टासाधनविपमक्षणादिगतकर्त-व्यतायाः प्रवर्तनात्वप्रसंगात् । तावता कर्तव्यताविशिष्टं साधनत्वं लिडर्थ इति न मन्तव्यम् — क्रतिविषययागादेर्धातुना क्रतेराख्यातेनचोक्ततया समभिव्याहारात्क्रतिविषयत्वस्य, भावनायामि-ष्टसाधनत्वान्वयबलादर्थात्क्रतिविषयेपि तस्य च लाभ इतीष्टसाधनतामात्रं लिङ्गान्यमिनि ॥

१. प्र. ''भावनाया इष्टसाधनतया तत्करणको यागोपि तथे''ति । अत्र नन्यवैलक्षण्यं दश्यम्।

[71] करणस्येष्टसाधनताऽभिधाने ज्योतिष्टोमेनेति तृतीयया न भवितव्यमिति तु इंडयमवैयाकरणस्यावधीरणीयमेव । तत्सङ्ख्याभिधानं हि तदभिधानमाख्यातेन । न व तत् प्रकृते। नच यागेष्टसाधनताऽभिधानं लिङाः किन्त्वन्वयवलाचलाभ इत्युक्तम्।।

[72] यत्तु सिद्धा (द्धो) पदेशादिष प्रतीयते इष्टसाधनताः न चातः सङ्करपात्मा म्हित्तिरस्तीति देश्यम् तत्र सम्रुत्कटफलाभिलाषस्य समर्थस्य तत्साधनताऽवगमेऽपि तै प्रहितिरिति कः प्रतीयात् । सर्वपक्षसमानश्चेतत् समानपरीहारश्चेति किंतेन ॥ [73] अत्राभिधीयते — अस्तु प्रयवविषयसमवायिनीष्टसाधनता प्रहित्तहेतुः :

[71] बत्तु नेष्टसाधनस्यं लिख्धः, तथासति यागकरणस्यम्यास्याताभिद्दितस्यात् उयोतिष्टीन् नेन यजेतिति तृतीयानुपपत्तेः। निहं संभवति याग इष्टसाधनं उयोतिष्टोननेति । किञ्चापुर्ग्नार्थते हि यागस्साध्यस्येन नान्वेति, किंतु करणस्येनेस्युच्यते । इष्टमाधनस्येन च यागे ज्ञाते प्रश्नादिवदिष्टस्यास्माध्यस्येनैयान्यस्यादिति तृतीयाऽनुपपन्नेति – तन्न — चाद्यमिदमयेयाकर-गम्येव भवेत्। तद्गतसंस्याभिधाने हि तदाचकपदास्प्रथमा स्यात् ; अन्यत्र यथायथं तृतीयाः शिखनभिद्दितानुगासनिमद्धम् । तदत्र करणस्याभिधानेषि भावनान्यिगतसंस्थाभिधायिनाऽऽस्यातेन ज्योतिष्टोमगतसंस्थानभिधानास्यगं प्रति तस्य करणस्याच तृतीयिति । यत्तु माध्यस्ये-गम्यय एथोचित इति—तन्न—लिखा यागगतस्येनेष्टसाधनस्याचि समानपदीपात्तस्य प्रयोज्यतामबन्धे-गम्यय एथोचित इति—तन्न—लिखा यागगतस्येन स्थाप समानपदीपात्तस्य प्रयोज्यतामबन्धे-गाश्ययतासंबन्धेन संबन्धसामान्येनवाऽन्ययेन बोधे वृत्ते तादशान्त्रयवलादर्थाचाग इष्टमाधनमिति दस्स्यमानस्यात्। इदश्च 'तद्शे भावनादियो तद्धमे इष्टसाधनता वा' 'अन्ययवलात्तिः स्यस्येष्टसाधनस्यात् । एत्रञ्च ज्योतिष्टोमेन यजेतित्यादौ करण-विन्ययः । अग्निहोतं जुहोतीसादौ नामाधितं करणमितिन्यायेनार्थमिद्धमाध्यस्येनेति ।

[72] ननु तर्हि लिङं विना इदिमष्टसाधनिति वाक्यनिर्देशे तते।ऽपि प्रवृत्तिरस्यादिति वेत् — भवत्येव । काचिदप्रवृत्तिरतूरकटफलाभिलापाभावादिति । वस्तुत इदं दूषणं कार्यत्वा- भेधादीनां विधित्वपक्षेऽप्यस्तिः शब्दान्तरेण तदिभेधाने प्रवृत्यभावात् । यदितु लिङजन्यत्व- वेशिष्टं विधिज्ञानत्वं प्रवृत्तिप्रयोजकतावच्छेदकमित्युत्तवा तदृपणपरिहारः क्रियते, तद्त्रापि नुल्यम्। । रात्त्वभिधात्वादिना तज्ज्ञानस्य कारणताया अक्लात्वात् कर्तव्यतायाद्य धात्वाख्यात्ममभि- याहारलव्यत्वात्पूर्वमेव च पक्षान्तरिनरासादिष्टसाधनत्वमेव ले.कक्लारणताकं विधिरिति ॥

[73] एयं करणभर्मपक्षे द्विनीयपक्षोऽवशेषितः । तत्र तत्त्वमिनीयते । सम्यमिष्टमाजनस्य स् वर्तकम् । तच्च ज्ञानं कचित्साक्षादेव भवतिः यथा वालस्य पीतस्तनस्य स्तनपानिवनिष्ट

१. सर्वत्र नञं विनापाठः ।

1

तथापि नासौ लिङ्थः. सन्देहात् । सा हि किं साक्षादेव लिङ्गाऽवगम्यते, स्तन-पानादावनुमानादिव बालेनः किंवा तत्मितपादितात् कुतश्चिद्धादनुमीयते. चेष्टा-विशेषानुमितादिवाभिषायविशेषात् समयाभिज्ञेनेति सन्दिह्यते । एवश्च सित सा नाभिभीयते इत्येव निर्णयः – हेतुत्वादनुमानाच्च मध्यमादो वियोगतः ॥

अन्यत्र क्लप्तसामध्योन्निषेधानुपवत्तितः ॥ १ ॥

[74] तथाहि — अग्निकामो हारुणी मध्नीयादिति श्रुत्वा कुत इरयुक्त वक्तारो वदन्ति, यतस्तन्मन्थनादिग्नरस्य सिध्यतीति ॥ (टरतिमृत्युं?) तरित ब्रह्महत्यां योऽद्वमधेन यजते इत्यादाविष्ठाभ्युपायतायामेवावगतायामनुमिमते तान्त्रिकाः यत्, 'अद्वमेथेन यजेत मृत्युब्रह्महत्यातरणकाम 'इत्यादिविधिम् ; निन्दया च निषेधम् ; तद्यथा— 'अन्धं तमः प्रविश्वन्ति ये के चात्महनो जनाः 'इत्यतः नात्मानं हन्यादिति॥ कुर्याः कुर्यामित्यत्र विधिविहितैव लिङ् नेष्टाभ्युपायतामाहः किन्तु वनत्मङ्कल्पम् । नहीष्टाभ्युपायो ममायिति कुर्यामिति पदार्थः, किन्तु तत्पतिपचेरनन्तरं योऽस्य सङ्कल्पः कुर्यामिति, स एव ॥ सर्वत्र चान्यत्र वनतुरेवे-च्छाऽभिधीयते लिङ्गत्त्यच्छतम् । तथाह्याज्ञाऽध्येषणाऽनुज्ञासंपद्यनार्थनाऽऽश्रंसािलिङ्गिन्यचकास्ति । यां वनतुरिच्छामननुविद्धानस्तत्क्षोभाद्धिभेति, सा आज्ञा । या तु श्रोतुः पूजासम्मानव्यञ्जिका, सा अध्येषणा । वारणाभावव्यञ्जिका अनुज्ञा । अभिधानभयोजना संपद्मः । लाभेच्छा प्रार्थना । श्रुभाशंसनमाशीरिति॥

[75] नच विधिविकल्पेषु निषेध उपपद्यते । तथाहि — यदाऽभिधा विधिः, साधनं स्तनपानःवादिस्यनुमानात् ; क्वचित्परम्परया, यथा चेष्टासकेतज्ञस्याह्वानचेष्टादर्शनेनाभि-

प्रायं ज्ञाते, इदमाह्वानमिष्टसाधनं आप्ताभिप्रायविषयःवादित्यनुमानःत्। तथा लिडादिकमनु-मानवत् साक्षादिष्टसाधनताबोधकं, किवा चेष्टावदभिप्रायज्ञानद्वारेति विशये — साक्षादिति

प्राप्तम् । तत्रेष्टसायनता नाभिधीयत इति हेतुत्वादिभिः पञ्चभिहेतुभिनिर्णयः ॥

[74] यस्मान्मन्थनमग्निसाधनं तस्मादग्निकामो दारुणी मध्नीयादिति छोके क्रियागतेष्ट-साधनताया विधि प्रति हेतुत्वेन प्रयोजकत्वेन निर्देशात् , निन्दाया निषेध प्रतीवेष्टसाधन-ताया मीमांसकोक्तरीत्या विधि प्रत्मनुमापकत्वात् , मध्यमोक्तमपुरुषयोरिष्टसाधनत्वार्धकत्वविर-हात् प्रत्युत तज्ज्ञानानन्तरभाविसंकल्पार्थकत्वात् , छोकेप्याज्ञादिपरायां छिडीच्छायामेव शक्तेः कछतत्वात् , न ब्राह्मण हन्यादित्यादिनिषधवाक्येष्विष्टसाधनतानिषेधस्य बश्यमाणरीत्याऽनुपप-न्नत्वाच नेष्टसाधनत्वं विधिरिति ॥

[75] न केवलमिष्टसाधनतायां, प्रागुक्तविधिप्रभेदेषु सर्वत्रैव निषेधानुपपत्तिः। तथाहि – प्रकृतेष्टसाधनतावत् करणधर्मत्वेनोक्ताभिधाविधिपक्षे हननभावनाभिधानं नास्तीत्यर्थस्त्यात्।

तदा, न हन्यात् – हननभावना नाभिधीयते इति वाक्यर्थो व्याघाताान्तिरस्तः यदा काल्जत्रयापरामृष्टा भावना, तदा नेति संवन्धे ऽत्यन्ताभावो मिथ्या ॥ र कार्यं, तदा, न हन्यात् – न हननं कार्यमित्यनुभवविरुद्धम् ; क्रियत एव यतः । हननेन कार्यं – हननकारणकं कार्यं नास्तीत्यर्थं इत्यपि नास्ति । दुःखनिष्ठां सुखाप्त्योरन्यतरस्य तत्र सद्भावात् ।

[76] हननकारणकमदृष्टं (मपूर्वं) नास्तीत्यर्थं इति तु निरातङ्कं दृष्टार्थिनं वर्तयदेवेति साधु शास्त्रार्थः ॥ अहननेनापूर्वं भावयदिति त्वशक्यम् कार स्यानादित्वेन कार्यस्यापि तथाभावपसङ्गात् , भावनायाश्च तद्विषयत्वात् ॥ हननसङ्कल्पेनेति यावज्जीवमविच्छिन्नतत्सङ्कल्पस्स्यात् । सक्रत्कृत्वेव वा निद्यारि पश्चाद्धन्यादेवाविरोधात् । सम्पादितो ह्यानेन नियोगार्थः ॥ 'यावद्यावद्धननस् लपवान् नावत्तावद्विपरीतसङ्कल्पेनापूर्वं भावयेदिति वाक्यार्थः, तथाभूतस्याधिव रित्वा 'दित्यपि वार्तम् – तदश्चतेः ॥ प्रसक्तं हि प्रतिषिध्यते, नापसक्तिम

वात्वाख्याताभ्यां हननभावनाभिधानाच तद्वयाहतम् । एव प्रथमोक्तकर्तृधर्मपक्षेपि हननभा नाद्यभावोऽर्थस्यात् । अयञ्च रागादीहमाने व्याहतः, ध्वंसप्रागभावाधिकरणेऽत्यन्ताभावाग् वात् ; ध्वंसादेश्च तदा दुवेचत्वात् ; कालान्तरे सत्त्वेन प्रामाण्ये, उयोतिष्टोमेन न यजेतेत् स्यापि प्रामाण्यापत्तेः; हननकाले तद्वारणासिद्धेश्च । यदि कर्मधर्मपक्षः, तदा कार्यत्वं क्रिय निष्ठं फलनिष्ठं वा । आद्ये हननं न कार्यं क्रस्यविषय इस्पर्धः । अन्त्ये हननेन कार्यं क्रत्युदे नास्तीस्पर्थः । लेके च किञ्चित्फलमुद्दिश्य हननस्य करणात् द्वयमपि बावितम् ।

[76] नन्वपूर्वकार्यत्वस्य प्राग्दूषितत्वेऽपि तदेवेष्यत इति चेत् — अस्तु । तदापि न र्थस्य किं कार्येऽन्वयः, उत घात्वर्थे । आद्ये हननकार्यमपूर्वं नास्तीत्यर्थः । तत्र पुण्यापूर्विवेषे भोजनादाविव दष्टफलोदेशेन प्रवृत्तिर्न वार्येतः पापापूर्विनिषेषे च निर्भयं प्रवर्तेतिति विपर्रात्रशास्त्रार्थः । पक्षेसिमन् सिध्यसिद्धिभ्यां व्यावातश्च । अन्त्ये, अहननेनापूर्वं भावयेदि वा, नेक्षेतोयन्तमादित्यमिति स्नातकव्रतादाविव अहननसंकल्पेनापूर्वं भावयेदिति वाऽर्थस्स्यात् तत्र नायः, अहननस्याभावरूपस्य सर्वदा सत्त्वेनापूर्वस्यानादित्वापत्तेः, कृतेस्साध्यविषयिण् अभावाविषयकत्वाच । नान्त्यः, यावज्ञीवसंकल्पविवक्षायां कार्योन्तरानवकाशात् । सक्तत्संव लप्पक्षे सक्तत्कृतश्चास्त्रार्थं इति न्यायेन सक्तसंकल्प्य पश्चात्कदाचिद्धननकरणेपि न दोषस्स्यात् हननस्य पापहेतुत्वे प्रमाणाभावात् । ननु हननसंकल्पप्रसक्तिकालो योयस्तदातदा अहनन् संकल्पं कुर्यादिति शास्त्रार्थः । अतः कदापि न हननप्रसक्तिः, नाप्यन्यकर्मानवकाश इं चेत् — इदमसारम् — ताचद्वोधकपदाभावात् । ननु प्रसक्तस्यैव प्रतिषेधपक्षे हि तथाकल्पनम् प्रतिषेध गमकाभावाचौचित्यादयमर्थो निश्चीयत इति चेत् — प्रतिषेधपक्षे हि तथाकल्पनम् प्रतिषेध गमकाभावाचौचित्यादयमर्थो निश्चीयत इति चेत् — प्रतिषेधपक्षे हि तथाकल्पनम्

चेत्— न वै किञ्चिदिह प्रतिषिध्यते; तदमात्रः प्रतिषाद्यते इति निषेधार्थेः; अहननसंकल्पकरंणकमपूर्व वाक्यार्थः ।। किञ्च न हन्यादिति अहननेनापूर्वस्य कर्तव्यताप्रत्ययो जातो वेदात्; जातश्च हननिक्रयायां रागात् । निष्कलाच्च कार्यादेपेक्षितफलं गरीय इति न्यायेन हन्यादेवंत्यहो वेद्व्याख्याकौक्षलमास्तिक्याभिमानिनो मीमांसकदुर्दुरूर्वस्य ।

[77] इष्ट्रसाधनतापक्षेऽपि, न हन्यात — न हननभावना इष्टाभ्युपाय इति वान्यार्थः। तथाचानिष्टसाधनत्वं कृतो लभ्यते। न हीष्ट्रसाधनं यन्न भवति तद्वश्य-मिनष्टसाधनं दृष्टम्, उपेक्षणीयस्यापि भावात्।। 'यत् रागादिशमक्तं मतिषिध्यते तद्वश्यमिनष्टसाधनं दृष्टम्, यथा सविपमनं न भुज्जीधा इति। तेन वेदेऽप्य-मुमास्यते 'इत्यपि न साधीयः — प्रतिषेधार्थस्यव चिन्त्यमानत्वात्। न हि कर्त-व्यत्वस्येष्टसाधनत्वस्य भावनाया वाऽभावः प्रतिपादियतुं शक्यतेः लौकिकानां लौकिकप्रमाणसिद्धत्वात्॥ तथापि प्रतिपाद्यते तावदिति चन्न — पाषण्डागमिनष्टिनानेकान्तात्॥ नासौ प्रमाणमिति चेन्न — अर्थविपर्ययप्रतिपादनाविशेषेऽस्या-

प्रतिषेधो हि कि श्चित्प्रतियोगिकाभावस्य प्रतिपादनम् । अत्रत्वहननसंकरपित्रपा अपूर्वमुद्दिरय विधीयत इति कथमयं प्रतिषेधः ॥ ननु माभूत्प्रतिषेधः । अर्थान्तरपक्षे हननिवृत्त्यसिध्धाऽयमेवार्थः करूपत इति चेत् – निवृत्तिसिद्धेरावस्यकत्व एव न प्रमाणम् । अस्तुवाऽऽवस्यकत्व स्वम् – एतदर्थस्वीकारेपि न तिसिद्धिः; संकरपसाध्यापूर्वस्य फलान्तरजनकत्वेऽपि तदिनिच्छया दृष्टफलार्थं हननसंभवात् । प्रामाकरपक्षेत्वपूर्वस्यैव प्रमोद्देश्यत्विमिति लोकापेक्षित्रफलामावानिष्कलमुपेक्ष्य दृष्टफलं हननं सुतरामेव कुर्यादिति । तस्मान्न कर्मवर्भपक्षेपि निवेधोपपितिः॥

[77] एवं पक्षान्तरेष्विवेष्टसाधनतापक्षेष्यनुपपत्तिरेव । हननमनिष्टसाधनमिति बोधो हिष्टः । नचायं वाक्यार्थः । हननभावनायामिष्टसाधनत्वाभाव एव हि प्रतीयते । निन्द्रष्टसा-धनत्वाभावेन हेतुनाऽनिष्टसाधनत्वं कल्यत इति चेन्न— उपेक्षणीयं वम्तुनि हेनुमित साध्या-भावाद्वयभिचारात् । नच प्रतिषिध्द्यमानत्वेन हेतुनाऽनिष्टसाधनत्वानुमानमिति वाच्यम्— प्रतिषेधः क इत्येव विचार्यमाणत्वात् ; त्वन्मते इष्टमाधनत्वाभावातिरिक्त प्रतिपेधाभावात् ॥ तस्य चाननुमापकत्वात् । अस्त्विष्टसाधनत्वाभावमात्रमेवेष्टमिति चेन्न — हननादौ दृष्टसाधने तद्वा-धात् । ननु प्रमाणसिद्धविपरीतमिप शन्दो बोधयतिति चेत्— तर्हि यागादिकं न कुर्यादिति पाषण्डागमोपीष्टसाधनत्वाभावं वास्तवं बोधयत् । नन्वप्रामाणत्वादसाववोधक इति चेन् —

१. अयं क. २. पाठ: । प्र. 'कितु हननाभावसंकत्यकारणकमपूर्व विधीयते '। क. ख. पा. हननकरणकम् । २. दुळ उत्क्षेपे; दुरुपसर्गः, क्टप्रस्यः। दुरुक्षेपको नास्तिकः।

पि तथाभावात् ॥ तात्पर्यितः पाषाण्यमिति चेन्न-विधिनिषेधयोरनन्यपरत्वात् ; न विधो परः शब्दार्थं इति वचनात् ॥ तथापि निषेधे तथा भविष्यतीति चेन्न — अविनाभावतदुदेशपष्टन्योरभावात् ॥ नाष्यसुराविद्यादिवदस्य नजो विरोधिवच-नत्वम् । क्रियासङ्गतत्वात् ; असमस्तत्वाच ॥ तस्मात् —

[78] विधिर्ववत्रभिषायः प्रवृत्त्यादौ छिङादिभिः ॥ अभिधेयोऽनुमेया तु कर्तरिष्टाभ्युपायता ॥ १५ ॥

तत्र स्वयङ्कर्तकियेच्छाभिधानं क्वर्यामिति । सम्बोध्यकर्त्तकियेच्छा-भिधानं कुर्या इति। शेषकर्तृकितियेच्छाऽभिधानं कुर्वतिति। तथाचाप्तिकामो दा-रुणी मध्नीयादित्यस्य लौकिकवान्यस्यायमर्थस्संपद्यते, अग्निकामस्य दारुमथने

प्रामाणिकविपरीतबोधकत्वाध्यप्रमाणत्वम् । तत् वैदिकानिषेधवाक्येपि प्रकृतपक्षे तुल्यम् । अथ वस्तुत इष्टसाधनत्वामावस्यैव शब्दतः प्रतीतावय्यनिष्टसाधनत्वे तात्पर्यमिति चेत्— 'न विधा पर्श्राब्दार्थ ' इति हि न्यायः । प्रवर्तकवाक्यवाक्त्रावर्तकत्वाक्यमिति चेत्— 'म विधा पर्श्राब्दार्थ ' इति हि न्यायः । प्रवर्तकवाक्यवाक्त्राक्त्राक्त्राक्ष्यमित्र विधिरित्येव प्रसिद्धम् , अज्ञातज्ञापकपुरुषार्थपर्यवसायिवाक्यत्वात् । अतो नार्थवाद इव मुख्याद्य्याद्रथेस्स्वीकार्यः । ननु विधिश्रब्दो न्यायघटकः प्रवर्तकवाक्यमात्रपरो प्रस्विति चेत् — एवमपि निषेधस्थल्डे प्रमुख्याद्यत्याद्यापकत्वात् । तार्थिमत्यत्र किमिदं तात्पर्यम् ? न तावद्विनाभावः, इष्टसाधनत्वाभाववत्यप्रद्याप्यन्य किमिदं तात्पर्यम् ? न तावद्विनाभावः, इष्टसाधनत्वाभाववत्यप्रद्याप्यन्य विद्यापत्र विद्याधनत्वास्य । विद्याविरोध्यर्थ-प्रतीतिवत् अत्रापिष्टसाधनत्वत्वत् । नापि प्राङ्गिष्टक्ष्यं तद्वदेशप्रकृतत्वं तत् — त्वन्मते तद्यम्यात् । तद्वदेशप्राहकप्रमाणाभावाच । अथासुरः अविद्यत्याद्यो सुरावरोधि विद्याविरोध्यर्थ-प्रतीतिवत् अत्रापिष्टसाधनत्वविरोध्यिनिष्टसाधनत्वस्य स्वरसत् एव प्रतीतिरस्विति चेत्र — 'प्रसञ्पप्रतिषेधोऽपं कियया सह यत्र नज् 'इति प्रकृतेऽभावार्थकत्वादिरोध्यर्थकत्वाभावात् । नामादियोग एव तत्तत्त्वात् । तत्रापि समासस्थल एव विरोध्यर्थस्य स्वरसप्रतीतिः; व्यासे तु तात्पर्यचिनत्येव । अतः प्रतिषेधस्थल इहानिष्टसाधनत्वालामान्निष्धानुपपत्तिरेव ॥

[78] तस्मादिष्टसाधनत्वस्य लिङादिना साक्षादनिभिवेयत्वाचेष्टावत् अभिप्रायश्चापनेन तस्यानुमेयत्वमेव स्वीकार्यमिति लिङादिभिरभिधेयो विधिरनुवक्तृभिन्नस्य वक्तः प्रवृत्त्यादिविषयकोऽभिप्राय एवेति । (ननु प्रवृत्यादीत्यादिपदार्थः कः? न ताविनवृत्तिः । तथासति विधिस्थले
प्रवृत्तिविषयकोऽभिप्रायः, निषेधस्थले प्रवृत्त्यभावरूपिनवृत्तिविषयक इति सिध्दाति । तथाच
नर्ञ्यस्य भावनान्वय इष्टो भवति । यद्यपि विधिनिषेधयोर्द्वयोविधित्वव्यवहारादिभिप्रायप्रायान्यमुभयत्र युक्तम् — अथापि प्रतिषेधस्य विध्यभावरूपत्वौचित्यात्, उपिर विषभक्षणगोचरा
प्रवृत्तिमम नेष्टति लिङ्ग्येन नर्ज्यान्वयस्यैव वश्यमाणत्वाच्च न निवृत्तिविषयकाभिप्रायस्तत्व
लिङ्ग्ये इति चेत् — सत्यम् ।) आदिपदाद्यागादिर्धात्वर्थो गृह्यते । तेन भावनाविषयकोयागादिविषयकश्चाभिप्रायस्तत्रतत्रोचितेष्टसाधनत्वानुमापक इति ज्ञाप्यते; प्राग्दिविधेष्टसाधन-

षद्यतिर्ममेष्टेति । ततः श्रोताऽनुमिनोति, नूनं दाह्मयनयन्नोऽग्नेरुपाय इति । यदि-षयो हि पयत्नो यस्याप्तेनेष्यते, स तस्यापेक्षितहेतुः; तथा तेनावगतश्चः; यथा म-मै (यै?) व पुत्नादेभीजनविषयः इति व्याप्तेः । विषं न भक्षयेदित्यस्य तु विष-भक्षणगोचरा पद्यत्तिर्मम नेष्टेत्यर्थः । ततोऽपि श्रोताऽनुमिनोति, नूनं विषभक्षण-मावना अनिष्टसाधनम्; यदिषयो हि पयतः कर्तुरभिमतसाधकोप्याप्तेन नेष्यते, स ततोऽधिकतरानर्थहेतुः, तथा तेनावगतश्चः यथा ममै (यै?) व पुत्रादेः कीडा — कर्दमविषभक्षणादिविषय इति व्याप्तेः ॥

[79] लौकिक एव वाक्येऽयं प्रकारः कदाचिद्युद्धिपधिरोहित, नतु वैदिकेषु, तेषु पुरुषस्य निरस्तत्वादिति चेन्न – निरासहेतोरभावात् ॥ तदास्तत्वेऽपि
प्रमाणं नास्तीति चेत् – मा भूदन्यत्; विधिरेव तावत् गर्भ इव पुंयोगे प्रमाणं श्रकिकुमार्याः; किमन्न कियताम् १ लिको वा लौकिकार्थानिक्रमे, 'यएव लौकिकास्तएव वैदिकास्तएव चेषामर्था दिति विष्लवेत । तथाच जवगडदशादिवदनथेकत्वमसङ्ग इति भव सुस्थः॥ स्यादेतत् । तथापि वक्तृणामुपाध्यायानामेवाभिप्रायो
वेदे विधिरस्तु । कृतं स्वतन्त्रेण वक्त्रा परमेश्वरेणेति चेत् – न – तेषामनुवक्ततत्वयोः प्रसक्तत्वात् । एवश्च विधिस्थले यागो मदिष्टसाधनं मत्कृतिविषयत्वेनाप्तेष्ठत्वादिति, निषेधस्थले च हननं बलवन्मदिष्टसाधनं इष्टसाधनत्वे सत्यपि मत्कृतिविषयत्वेनाभिज्ञात्तेनेच्लाविषयत्वे
यागादावक्षतम् । अत्रष्टमाधनत्वे सतीति हेतुविशेषणिमिष्टानिष्टोभयासाधने उपेक्षणीय
व्यभिचारवारणाय । सर्वत्र सामान्यमुखी व्याप्तिः ॥

[79] नतु पौरुषेयछिङोऽभिप्रायार्थकत्वेष्यपौरुषेये वदे कथिमिति चेन — वेद पौरुपेयत्व-निरासहेतोरभावात् ; पौरुपेयत्वसाधकहेतोरच प्रागुक्तत्वात् । कि साधकान्तरिचन्तया; अभि-ष्रायरूपस्य छिडर्थस्यैव तत्साधकत्वात् । पुंयोगानहीं कुमारीयमिति भवतोच्यते । गर्भस्तु वि-ष्रिः पुंयोगं स्थापयति । अतो भवता पुंयोगाकरुपनेपि स्वयं पुंयुक्तैवासौ । नतु वैदिकिछिङो नाभिप्रायोऽर्थ इति चेत् — तिर्ह छोकवेदाधिकरणिवरोधः ; अर्थान्तरवाचित्वे व्युत्पत्त्यसिद्धे-सन्धिकत्वापत्तिरचेति । तस्मादिच्छात्वेनच्छायामेव छिङो व्युत्पत्तिरिष्टसाधनत्वानुमितिरुचेति सिद्धमिच्छापरत्वम् ॥ नचेयमनुविवत्रच्छा भवितुमहिति; शुक्तपक्ष्यादिवदुचारणानूचारणरूपाध्य-यनवतामिच्छापसक्तयभावात् । केषाश्चिदर्थज्ञाना इच्छासभवेऽपि नासौ छिङर्थः; राजोक्तानु-

१. प्र. 'यथा माधित्रा मध्ययत्नाविषयतयेष्यमाणं भोजनं मादिष्टसायन 'मिति । एवंसित नावस्यं सामान्यमुखी न्याप्तिः । पुत्रादिरूपस्य ममेन्यर्थावेश्वया मदीयपुत्रादेरित्यर्थ उचितः । अवगतस्येत्यवगतस्वक्रयनमिष्टसाधनन्वदादर्शय । अत्रोपिर च ममेत्यत्र मयेति पाटस्स्यात् ।

यादभ्यासारिक्यकात्रेण पहत्तेः शुकादिवन् तथाविधाभिषायाभावात् । भावे वा न राजशासनानुवादिनोऽभिषाय आज्ञा, किनाम राज्ञ एवेनि छोकिकोऽनुभवः ॥ [80] श्रुतेः खल्वपि – कृत्सन् एव हि वेदोऽयं परमेश्वरगोचरः ।

स्वार्थद्वारेव तात्पर्यं तस्य स्वर्गादिवद्विधौ ॥ १६॥

न सन्त्येव हि वेदभागाः; यत्र परमेश्वरो न गीयते । तथाहि — सप्टु-त्वेन पुरुषस्रक्तेषु, विभूत्या रुद्रेषु, शब्दब्रह्मत्वेन मण्डलब्राह्मणेषु, पपश्चं पुरस्क्र-त्य निष्पपश्चतयोपनिषत्सु, यज्ञपुरुषत्वेन मन्त्रविधिषु, देहाविभीवैरुपारुयानेषु, उपस्थत्वेन च सर्वत्रेति ॥ सिद्धार्थतया न ते प्रमाणमिति चेत्र — तद्धेतु (तोः) कारणदोषशङ्कानिरासस्य भाव्यभूतार्थसाधारणत्वात् ॥

[81] अन्यत्रामीषां तात्पर्यमिति चेत् – स्वार्थपतिपादनद्वारा, शब्दमात्रतेयः वादिनि हि सत्ये नापं सत्यस्याभिप्रायः किन्तु राज्ञ इति लोकानुभवः। अतः स्वतन्त्रवन्त्रितः लाल लिख्यः। तत्तिस् वैदिकविधिप्रस्ययः स्वतन्त्रवन्त्रितः विधिप्रस्ययःवालोकिकव-दिस्रनुमानमीथरसाधकमिति॥

[81] ननु सत्यं सिद्धार्थबोधकत्वमपि वाक्यस्य; अथापि वैदिक्तवाक्याना पुरुषप्रदृत्ति-निष्ट्त्यत्यतरापर्धवसायित्वे निष्प्रयोजनन्वापत्त्या अन्ततस्तत्र तात्पर्यादर्थवादानां स्वार्थे तात्पर्यं नास्तीति भाइमतं स्यादिति चेत् — अन्यत्र तात्पर्यमपि स्वार्थद्वारैव वाच्यम् । अन्यशा शब्द-स्य श्रूयमाणत्वमात्रेण अन्यत्र तात्पर्येऽन्युत्पनानामपि तात्पर्यप्रहप्रसंगात्, विनिगमनाविरहेण सर्वत्र तात्पर्यप्रसंगाच । अतः प्रतिपाद्यार्थद्वारैव तत्सम्बन्धिनि प्रवृत्तिनिवृत्तिगोचरे तात्पर्यं बाच्यम् । अतः 'यत्र दुःखेन संभिन्न' मित्यादिस्वर्गनरकादिस्वरूपबोधकवाक्यानां विधि-घटकस्वर्गाद्विपद्वत्युत्पद्वक्वव्यव्यक्त्वाद्वस्यक्तादेरंपि कतिपयविधिगतिश्वरादिपदार्थस्वरूपबोधकत्वम्।

स्पष्टत्वात्परानुक्तत्वाच द्वितीयकस्पदूषण न कृतम् ।

वा १ प्रथमे स्वार्थेऽपि प्रामाण्यमेषितव्यम् , तस्यार्थस्यानन्यप्रमाणकत्वात् ॥ अत एव तत्र तस्य स्मारकत्वामित्यपि मिथ्या ॥ तत्प्रतिपादकत्वेऽपि न तत्र तात्पर्य-मिति चेत् — स्वार्थापरित्यागे (गेन्१) ज्योतिक्शास्त्रवद्ग्यत्रापि तात्पर्ये को दोषः १ अन्यथा स्वर्गनरकत्रात्यश्रोत्रियादिस्वरूपप्रतिपादकानामप्रामाण्ये बहु विप्लवेत ॥ तत्राबाधनात्त्रयेति चेत्—तुल्यम् ॥ न ताह शोऽ (गः थः कचित् दृष्ट इति चेत् — स्वर्गादयोऽपि तथा ॥ तिन्मथ्यात्वे तद्थिनामप्रवृत्तौ विधानानर्थन्यप्रसङ्ग इति चेत् — इहापि तदुपासनाविधानानर्थन्यप्रसङ्गः । तिन्पत्थ्यात्वे हि सालोक्यसायुज्यादिकलमिथ्यात्वे कः पेक्षावांस्तमुपासीतेति तुल्यमिति ॥

[82] वाक्यादिष । संसर्गभेद (विशेष) प्रतिपादकत्वं हात्र वाक्यत्वमभिषे-तम् । तथाच यत्पदकदम्बकं यत्संसर्गभेदभीतपादकं, तत् तदनपेक्षसंसर्गज्ञान-पूर्वकं यथा छौकिकं; तथा च वैदिकमिति प्रयोगः । विषक्षे च बाधकमुक्तम् ।

[83] सङ्ख्याविशेषादपि--स्यामभूवं भविष्यामीत्यादिसङ्ख्या च व्वतृगा ।

समाख्याऽपि न शाखानामाद्यपवचनादते ॥ १०॥

नचास्यार्थस्य लोकसिद्धःवं, येनानधिगतार्थगन्तुत्वरूपप्रामाण्यं तत् प्रसिद्धार्थबोधकार्थवादानामिव न भविष्यति । अतोऽनन्यप्रमाणकःवाःप्रामाण्यमेव । एवमेतानि पदजातानि विश्वकिलपदार्थ-सगरकाण्येव, नतु विशिष्ठार्थप्रतिपादकानीति कार्यवावयमात्रेऽन्विताभिधानवादिह्ठवादोऽपि बाधितः, योग्यतावशादिशिष्ठबोधस्यानुभवात् । नच प्रतिपादितोष्यर्थः तात्पर्यविषयार्थान्तरा-दरणेनोपेक्ष्यः मानाभावात् ; कालक्ष्वरूपबोधिज्योतिश्शास्त्रस्य तदनुपेक्षया तत्त्वकालकर्तन्य-कर्मविधिशेष्वववत् पुरुषस्कादेरपि स्वप्रतिपाद्यार्थसम्बन्धिकर्तव्यवोधकविधिवावयशेष्ववसम्भवनोपेक्षणानुपपत्तेः । न चेत् — स्वर्गादिस्वरूपबोधकवाक्यानामपि स्वर्थे प्रामाण्यं मा भूत् । नन्ववाधितत्वात्त्वानितार्थञ्चानं प्रमेति चेत् — इहापि तुत्यम् । अस्मदद्दष्टत्वमात्रेणानाश्वासं स्वर्गादाविष स स्यात् । विध्यवयध्याय तत्रानाश्वासत्यागेऽत्रापि सालोक्याद्यर्थि मिथ्यात्वापातात् ॥ वैयर्थायवय्रुष्याः भवेत् । न, तन्मिथ्यात्वे तस्सालोक्यादेरपि मिथ्यात्वापातात्॥ ।

[82] एवं वाक्यादिष । शब्दस्य पृथकप्रामाण्यं तावत् प्रागेव स्थापितम् । अतं। विशिष्टार्थप्रतिपादकःवं दृष्ट्वाऽनुर्मायते — वैदिकवाक्यानि स्मारितार्थसंसर्गज्ञानपूर्वकाणि वाक्यत्वात्
लोकिकवाक्यवदिति । अत्र वाक्यत्वं विशिष्टार्थप्रमितिजनकःवरूपं अनाप्तवाक्यादिव्यावृत्तंसद्वेतुः।
नचारमदन् चारितवैदिकवाक्येषु साध्याभावाद्वाधः, सामानाधिकरण्येन साध्यासिद्धेरुदेश्यत्वात्कल्पाद्यकालिकवाक्यमादायानुमाननिर्वाहात् । यद्वा आद्यत्वं पक्षविशेषणमस्तु । नच हेतोरप्रयोजकत्वम् ; प्रमायाः परतन्त्रत्वादिति प्रागुक्ततया वक्तृगुणाभावे प्रमितिजनकःवायोगादिति ॥

[83] संस्याविशेषादपि । अनुवादरूपवाक्यातिरिक्तवैदिकवाक्यगतोत्तमपुरुवार्थसंस्या वक्तु-

कार्यतया हि पाक सङ्ख्योक्ता, सम्पति तु प्रतिपाद्यतयोच्यते । तथाहि — उत्तमपुरुषाभिहिता सङ्ख्या वक्तारमन्वेतीति सुप्रसिद्धम् । आस्ति च तत्प्रयोगः प्रायत्रो वेदे । ततस्तद्भिहितया तथाऽपि स एवानुगन्तन्यः । अन्यथाऽनन्वय-प्रसङ्गात् ॥ अथवा समाख्याविशेषः सङ्ख्याविशेष उच्यते । काठकं कालाप-किमत्यादयो हि समाख्याविशेषाः शाखाविशेषाणामनुस्मर्यन्ते । ते च न प्रवचन्मात्रनिवन्धनाः, प्रवक्तृणामनन्तत्वात् । नापि प्रकृष्टवचननिमित्ताः; उपाध्याये-भ्योऽपि प्रकर्षे प्रत्युतान्यथाकरणदोषात् । तत्पाठानुकरणे च प्रकर्षाभावान् । किति चानादौ संसारे प्रकृष्टाः प्रवक्तार इति को नियामक इति । नाष्याद्यस्य वन्तुः समाख्येति युक्तम् ; भवद्भिस्तदनभ्युपगमात् । अभ्युपगमे वा स एवास्माकं वेदकार इति, द्वथा विप्रतिपत्तिः ॥

[84] स्यादेतत् । ब्राह्मणत्वे सत्यवान्तरजातिभेदा एव कठत्वादयः । तद-ध्येया तदनुष्ठेयार्था च शाखा तत्समाख्यया व्यपदिश्यते इति किमनुपपन्नम् — गामिनीति तदाश्रयवकृसिद्धिः; काठकादिसमाख्या आद्यप्रवचनं विना नान्येन निमित्तेन प्रवर्तत इति तत्कर्तृतयापि तत्सिद्धिः । प्रयोगश्च – विवादगोचरसंख्या वक्तगा अनुवादवा-क्यान्यवाक्यगोत्तमपुरुषोक्तसंख्यात्वात् छोकिकवदिति, काठकादिसमाख्या आद्यप्रवचनानि-मित्तका अन्यानिमित्तकत्वे सति सनिमित्तकत्वात् यन्नैवं तन्नैवमिति च । नच प्रवचनमात्रस्य निमित्तत्वसंभवे आद्यत्वविशेषणं व्यर्थमिति वाच्यम् – यद्यप्यापनमात्रं प्रवचनम् , तहींदानी-न्तनाध्यापकमादायापि समाख्या स्यादिति प्रकृष्टवचनं प्रवचनामिति वक्तव्यम् । तत्र च प्र-कर्षो न शिक्षकाध्यापकोक्तस्वरवर्णाधिकस्वरवर्णवत्त्वरूपः, तथासति वक्तुस्समाद्ध्यानिर्देशज्ञाप-नीययञोगुण प्रतिकोटिनयाऽन्यथाकरणदोषस्यैवापातात्। यावदुपाध्यायोक्तमातानुवादे च न प्र-कर्पः । ननु सर्वस्य समानस्वरवर्णप्रयोक्तुःवेषि क्वचिदेव अद्भुतःवाविल्लम्बतःवस्फुटःवमधुरःवादि-वचनगुणानुभवः । ईटशप्रकर्षकं वचन कठकछापादिमात्र इति चेन अनादौ संसारे एकै-कशाखाविषयेपि बहवस्तादशा इति नात्रैकस्समाख्यानियामक इति । नच तत्राद्यमादाय समाख्ये-ति भवद्भिरसुवचम्—सर्गप्रलयानङ्गीकारात्कस्यचिदाचल्वायोगात्। यदि सर्गोद्यभ्युपगमेन कस्य-चिदाद्यत्वमुच्यते, तर्हि सर्गारम्भप्रमृतिस्थिते वेदे पश्चात्काछिकस्य कस्यचित्प्रवक्तुः कठत्वेन काठकसमाख्यादर्शनस्यानुपपन्नःवात्, यः श्रुतित्वादेवाध्याप्य ज्ञापनीयां प्रथमतः प्रोक्तवान्, स एव कठादिरिति सिद्ध ईश्वरः॥

[84] ननु कठपोक्ता शाखेति न काठकसमाख्यार्थः; किन्तु कठाध्येया कठानुष्टेयार्था वा शाखेति। कठत्वञ्च नैकमात्रनिष्ठम् ; किन्तु तच्छाखाध्येतृसर्वत्राह्मणगतो ब्राह्मणस्वन्याप्यजाति-विशेष इति चेन – क्षत्रवैश्याभ्यामपि तच्छाग्वाध्ययनात् कठ वस्य ब्राह्मणस्वन्याप्यस्य तन्छा- न – क्षत्रियादेरिष तत्रैवाधिकारात्। न च यो ब्राह्मणस्य विशेषः, स क्षत्रियादौ
सम्भवित। न च क्षत्रियादेरन्यो वेद इत्यस्ति। नच कठाः काठकमेवाधीयते, तदर्थमेवानुतिष्ठन्तीति नियमः; शाखासश्चारस्यापि प्रायशो दर्शनात्॥ प्रागेवं
(वायं) नियम आसीत्; इदानीमयं विष्ठवते इति चेत्–विष्ठव एव ति सर्वदा,
कठाद्यवान्तरज्ञातिविष्ठवादित्यगतिरेवेयम्। तस्मादाद्यप्रवक्तवचननिमित्त एवायं
समाख्याविशेषसंवन्य इत्येव साध्विति॥ ॥ श्रीः॥

खाध्यायिसर्वनिष्ठत्वायोगात् । नहि काठककालापकादिसमाख्यातानां सर्वासामध्येवरीत्या वि-प्रविकेषिवश्रान्तत्वे क्षत्राद्यध्येयो वेदः कश्चिदन्योऽस्तिः येन क्षत्रादेरत्रानधिकारस्स्यात् । नच क्ष-त्राद्यभीतत्वेषि कठब्राह्मणाभीतत्वात्र काठकत्वहानिरिति वाच्य**म्**-तथासति क्षत्रमादायापि समा-स्यान्तरापत्ते:। शाखायां कठविशेषणं हि कठान्ययोगन्यवच्छेदायं वाच्यम् । तत् क्षत्रादेरध्येतृत्वा-दयुक्तम् । ननु तर्हि कठत्राह्मणेषुतच्छाखान्यशाखायोगव्यवच्छेदज्ञापनेन काठकसमाख्या सफ्न छ। स्यात् । क्षत्रियास्तु सह शाखान्तरमधीयत इति । तथाचेतरशाखानध्ययनविशिष्टकठकर्ते-काध्ययनविषयःवं काठक-विमिति चेन — ब्राह्मणैरिप सह शाखान्तराध्ययनार्थानुष्ठानयोः कर-णादर्थबाधात् । ननु प्राक् तैरन्यशाखाध्ययनं न क्रतम् । इदानीमेव तु स नियमो विष्छत-इति चेत् — अद्य नियमविष्ठवस्वीकारे समाख्याविष्ठवः प्राप्त एव । तत्तच्छाखाध्यायिसर्व-ब्राह्मणगतत्वात्कठ-वादिजाते: काठककालापकाचनेकाप्येतृषु संकरात् काठकादिसमाख्या वि-म्छुतः संकीर्णा भवेदिति । नच तच्छाखाध्यायित्राह्मणसामान्ये सा जातिर्नेष्यते; किन्तु अ-न्यशाखायोगन्यवच्छेदौचिसाय तच्छाखामात्राध्यायित्राह्मणमात्रे इति कथं विष्ठव इति वा-च्यम् — इदानीमेव शाखासञ्चारस्वीकारे आयुरारोग्यादिपौष्कल्यशालिनि प्राक्काले एकशाखा-मात्राध्ययनस्य दुर्वचतया सर्वदापि हि नियमविप्नव एव । अतस्तन्मात्राध्येतुगतं कठत्वमिति दुर्वचम् । प्रमाणाभावाच न कठत्वं जातिः । नच कठा इति व्यवहारः प्रमाणम् — तस्य कठप्रोक्तां शाखामधीयत इति कठाः इति, 'कठचरकाल्छक्' (अ०.४ - ३ - १०७) इत्यनुशासनबलात्तच्छाखाय्येतृसर्वसाधारण्यात् । अतो मूलभूतः प्रवचनकर्ता एक एव मुख्य-कठःवाश्रयः । नतु व्यासिवभक्ततत्तच्छाखामात्राध्येतृतया कठकछापादीनां पुराणप्रसिद्धःवात् शाखाविभागसमनन्तरकाछिककठमात्रकर्तृकाध्ययनविषयस्य तस्काछिककठमात्रकर्तृकाध्यापन-विषयत्वं वा काठकत्वमस्तु । तथाच न कठ ईस्वर इति चेन — ईटशाल्पशत्त्वर्वाचीनपुरु-षमादाय प्राचीनवैदिकसमाख्यानिवेचनायोगात् । तस्माद्रत्यन्तराभावादीश्वर एव तत्तच्छाखः-ध्यापनौपयिकशरीरपरिग्रहः कठकछापादिपदवाच्यः; जाखाविभागानन्तरमध्यापकेषु कठादि-अयपदेशस्तु पुराणकृतः तादृशेश्वरगतगुणयोगादौपचारिक इति । तस्मादाद्यप्रवचनमेव निमि-त्तमिति तस्यान्यत्र बाधादीश्वरसिद्धिरिति ॥ इति द्वितीययोजना ॥

[85] स एवं भगवान् श्रुतोऽनुमितश्च कैश्चित् साक्षादपि दृश्यते प्रमेयत्वादे चे (त्वात् घ) द्वत् ॥ ननु तत्सामग्रीरहितः कथं द्रष्ट्वयः? सा हि बहिरिन्द्रियगर्भा मनोगर्भा वा तत्र न सम्भवतिः चक्षुरादेनियतविषयत्वातः मनसो बहिरस्वा- तन्त्र्यात् । तदुक्तं, 'हेत्वभावे फलाभावा 'दित्यादि – न – कार्येकव्यङ्गचायाः स्सामप्र्या निषेद्धमशक्यत्वात् ॥

[86] अपिच दृश्यते ताबद्धहिरिन्द्रियोपरमेऽपि असन्निहितदेशकालार्थसाक्षा-त्कारः। न च स्मृतिरेवासौ पटीयसी, 'स्मरामि' 'स्मृतं 'वेति स्वप्नानुसन्धाना-भावात्; 'पश्यामि,' 'दृष्टु 'मित्यनुव्यवसायात्। नचारोपितं तत्रानुभवत्वम् अवाधनात्। अननुभूतस्यापि स्वशिरश्लेदनादेरवभासनाच।। स्मृतिविपर्यासोऽसा-विति चेत् – यदि स्मृतिविषये विपर्यास इत्यर्थः, तदाऽनुमन्यामहे। अथ स्मृता-वेवानुभवत्वविपर्यासः इति; तदा प्रागेव निरस्तः॥ न च सम्भवत्यपि। न ह्यन्ये-

[85] एवं पञ्चभिस्तवकैः विशिष्य च पञ्चमेन कार्यत्वादिभिस्समाख्याविशेषान्तेहीतुभिः श्रुतिस्मृतीतिहासादिश्रुतो भगवान् यथावदनुमितः । सोऽयं कितपयदश्यश्च प्रमेयत्वाद्वान्यत्वाद्वस्तुत्वाद्वटविदिति । ननु हेतुरयं, ईश्वरो न दश्यः प्रत्यक्षसामग्रीराहित्यादिति सत्प्रातिपक्षितः ।
सामग्रीराहित्यञ्च बहिरिन्द्रियघटितसामग्र्यभाव मनोघटितसामग्र्यभावरूपविशेषाभावकृटानुमेयमिति चेन्न — दश्यत्वानुमानस्य दर्शनसामग्र्यनुमानेपि तात्पर्यात्सामग्रीराहित्यस्यासिद्धत्वात् ॥

[86] ननु विशेषाभावकूटस्य सामान्याभावन्यास्यत्वधीन्यास्त्रथं तदिसिद्धिरिति चेत् — मनोविदितसामग्रीसस्विद्धिशेषाभावकूटमेवासिद्धम् । ननु मनसस्वात्मतस्समेवतातिरिक्तविषये स्वातन्त्र्याभावास्त्रथं मनोविदितसामग्रीसस्विमिति चेत्र — बाह्यपदार्थेषु बहिरिन्द्रियन्यापाराभावकालेषि स्वप्ने मनसः प्रवृत्तिदर्शनाद्धिहस्यातन्त्र्याभावासिद्धेः । तथाच स्वप्न इवालापि सहकार्यन्तर्विशिष्टं सत् मनः अत्यविषयं प्रसक्षमि जनयेत् । तथाहि न्यविदित्विष्ठकृष्टानः भूतभाविनामर्थाना साक्षास्कारस्वग्ने मनसा भवतिः तत्र बहिरिन्द्रयाणामसामर्थ्यादन्यापृतन्त्वाच । नच स्वप्रस्य साक्षास्कारस्वप्रवामावादनुभूतस्मृतिमात्रस्त्रपत्वात् केवलं दृदतरसंस्कारस्याचया भावनावलजप्रत्यक्षस्येव पटीयस्त्वमात्रेण प्रत्यक्षवद्वभासादृष्टान्तासिद्धिरिति वाच्यम् — स्मरामीस्यनुन्यवसायस्य, स्मृतिस्यनुसन्धानस्यचाभावात्, रथादिकं पश्यामीति स्वप्नद्रभाषामनुन्यवसायस्य, रथादिकं दृष्टमिति जागरितावस्थायामबाधितानुसन्धानस्य च सत्त्वेन साक्षास्कारस्वस्यावस्यक्रत्वात् । निह जाग्रदृशायामप्यबाधितस्य साक्षास्त्रारस्वस्यारोपितस्व प्रमाण्यासित । स्मृतिस्वञ्चायुक्तम् अननुभूतस्यापि प्रहृणात् । नन्वसंभावितस्य स्विग्रिरङ्केदस्य प्रहृणं विपर्यासस्त्रप्रतेविति चेत् — सत्यं, परिशिरङ्केद एवानुभूतस्विति सास्य स्मृतिस्वम् गृह्यतेः तथापि तत्र साक्षास्कारतास्त्रपमनुभवस्यं गृह्यमाणमवाधनादनारोपितिमिति नास्य स्मृतिस्वम् इ

नाकारेणाध्यवसितोऽन्येन ज्ञानावच्छेदकतयाऽध्यवसीयते । तथाच स घट इत्यु-त्पनायां स्मृतौ भ्राम्यतस्तं घटमनुभवामीति स्यात्, न त्विमं घटमिति । नह्ययं घट इति स्मृतेराकारः । तस्मादनुभव एवासौ स्वीकर्तव्यः ॥

[87] अस्ति च स्वमानुभवस्यापि कस्यचित् सत्यत्वम् , संवादात्। तच काकतालीयमपि न निर्निमित्तम् ; सर्वस्वमज्ञानानामपि तथात्वप्रसङ्गात् । हेतुश्रात्र धर्म
एव । स च कर्मजवत् योगजोऽपि योगविधेरवसेयः; कर्मयोगविध्योस्तुल्ययोगक्षेमत्वात् ॥ तस्मात् योगिनामनुभवो धर्मजत्वात् प्रमाः साक्षात्कारित्वात् प्रत्यक्षफलं; धर्माननुगृहीतभावनामात्रपभवस्तु न प्रमेति विभाग इति । अतस्तत्सामग्रीविरहोऽसिद्धः ॥

[88] तथापि विपक्षे किं वाधकिमिति चेत्— 'द्वे ब्रह्मणी विदितन्ये ' इत्यादि-योगिविधिवैयध्येपसङ्गः, अशक्यानुष्ठानोपायोपदेशकत्वात् । न चासाक्षात्कारि-ज्ञानविधानमेतत् ; अर्थज्ञानावधिनाऽध्ययनिविधिनैव तस्य गतार्थत्वादिति ॥ किञ्चासंभवादि नास्य स्मृतित्वम् — तं घटमनुभवामीति स्मृत्याकारोल्लेखे हि स्मृतित्वम् । यद्धि येनाकारेण गृहीतं तस्य तेनाकारेणानुन्यवसायिवशेषणतया भानं भवति । नहि स्मृतौ तस्वेन गृहीतिमदन्त्वेनानुन्यवसायिवशेषणतया भासेत । अत इमं घटमनुभवामीति स्वप्नानु-व्यवसायः स्वप्नस्य स्मृतित्वं वारयतीति ॥

[87] नन्वस्तु स्वय्नस्य भ्रमत्वाद्दोषसिहितमनस्सामप्रया इन्द्रियनिरपेक्षं बाह्यप्रत्यक्षजन-कत्वम् । अतप्रवेन्द्रियासिनिक्कष्टरजतप्रत्यक्षमपि शुक्तौ घटते । तथाचेश्वरः प्रत्यक्षप्रमितिहेतु-मनस्सामग्रीरहितत्वान यथावत्प्रत्यक्ष्य इति चेन्न — बह्नां भूतभाविनामर्थानां यथावदेव स्व-प्ने कदाचिद्ग्रहणात्स्वप्नसामान्यस्य भ्रमत्वायोगात् । ननु भाव्यथोनुभवस्त्वमे भवन् वर्तमा-नत्याऽर्थं भासयति । तस्माद्रमत्वमेवेति चेन्न—तत्र वर्तमानत्वांशस्यावास्तवत्वेपि, लोके प्रत्य-क्षसामान्यस्य वर्तमानवस्त्ववगाहितया तन्न्यायेनात्रापि वर्तमानत्वस्य स्वयं कव्यितत्वेपि वस्तु-प्रत्यक्षभ्रमत्वस्य दुर्वचत्वात् । अतस्तत्र दोषस्य हेतुत्वायोगात् हेत्वन्तराभावाच पूर्वकर्मजन्यो धर्म एव हेतुर्वक्तव्यः । तथाच स्वप्ने कर्मजस्येवेश्वरादिप्रत्यक्षे योगजस्य धर्मस्य मनस्सहका-रित्वसंभवात्सामग्रीराहित्यमसिद्धामिति ॥

[88] ननु दश्यत्वसाधकप्रमेयत्वादिहेतोरप्रयोजकत्वमिति चेन्न — दश्यत्वास्वीकारे 'द्वे ब्र-सणी वेदितव्य ' इति जीवेश्वरयोगविधिवैयर्ध्यामित्यनुकूळतर्कसद्भावात् । नचात्रोक्तं वेदनं वाक्यार्थज्ञानमात्रम् — तस्याध्ययनविधिसिद्धत्वात् । स्वाध्यायोऽध्येतव्य इति विधिर्हि दष्टफळ-संभवेऽदष्टकरूपनायोगाद्र्यज्ञानसाधनीभूतस्वाध्यायोद्देशेनाध्ययनविधायक इति भवन्मतम् । अ-तः द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य इति वाक्यान्तरानुरोधेन श्रवणमननाति- एतेन परमाण्यादयो व्याख्याता इति ॥

[89] तदेनमेवम्भूतमिकृत्य श्रूयते — 'न द्रष्टुईष्टेविपिरेलोपो विद्यते ' इं 'एकमेवादिनीय ' मिति, 'पक्ष्यत्यचक्षुः स शृणोत्यक्षणे ' इति, 'द्रे ब्रह्मणी दितन्ये परश्चापरमेव चे ' ति, 'यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवा ' इति, (यज्ञां वे देवा इति विक्यु ' रित्यादि । स्मर्थते च — (गी.) 'सर्वधमीन परित्यज्य मामे शरणं त्रज ' इति, 'मदर्थं कर्म कौन्तेय मक्तसङ्गस्समाचर ' इति, 'यज्ञार्थां कर्मणोऽन्यत्र लोकोऽयं कर्मबन्धनः ' इति, 'यज्ञायाचरतः कर्म समग्रं पविलीयत् इत्यादि । अनुशिष्यते च माङ्ख्यपवचने ईश्वरप्रणिधानम् । तिममं ज्योतिष्टोम दिभिरिष्टेः, प्रासादादिना पूर्तेन, शीतातपसहनादिना तपसा, अहिंसादिभिर्यमे शौचसन्तोषादिभिर्नियमैः, आसनपाणायामादिना योगेन महर्षयोऽपि विविदि पन्ति । तिस्मन् ज्ञाते सर्वमिदं ज्ञातं भवतित्येवं विज्ञाय श्रुत्वेकतानस्तत्परो भवेत् यत्रेदं गीयते—'मन्मना भव मद्धक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु । मामेवैष्यसि युक्त्वे वमात्मानं मत्परायणः ' ॥ 'भोक्तारं यज्ञतपसां सर्वलोकमहेश्वरम् । सहदं सर्व भूतानां ज्ञात्वा मां शान्तिमृच्छिति ' इति ॥

रिक्तं ध्यानरूपं दर्शनोपायमय विधत्त इति । नन्वेत्रमपि परमाण्त्रादावतीन्द्रिये साध्यामावर्षा हेतुसत्त्वाद्वयिभचार इति चन्न — योगजधर्मस्य सर्वसाक्षात्कारहेतुत्वप्रतिपादकशास्त्रबळेन पर माण्त्राचिप पक्षिक्तस्य साध्यसाधनाद्वयभिचारामात्रादिति ॥

[89] सोऽयं लाघवप्रमाणिसद्धेकत्विनस्यज्ञानादिः परमात्मेव, अनपायिज्ञानसंपन्नः स्वम् जातीयेक्वरान्तररहितः इन्द्रियानधीनसर्वविषयकानादिसाक्षात्कारशाली जीवातिरिक्तस्सर्वजीव समाराध्यो विभुविष्णुनामेति श्रूयते । गीयते च तस्यैव भगवतो वासुदेवस्य सर्वजनप्रपत्त्वयः मद्र्थमित्यादिना फलाभिसन्धरहितकर्मसमाराध्यत्वं, यज्ञार्थादित्यादिना विष्णवर्धकर्मातिरि कानां कर्मणा वन्धकत्वं, यज्ञार्थत्यादिना विष्णुप्रीत्यर्थकर्माऽऽचरणस्य साञ्चतसर्वकर्मवन्धवि स्वयहेतुत्वञ्च । एवं कर्मयोगसमाराध्यस्यक्वरस्य सात्त्विककर्माचरणिनमेलीकृतेन मनसा भावनमिप पातज्ञले प्रसिद्धमः : ईक्वरप्राणिधानादे 'त्यारम्य 'तज्ञपस्तदर्थभावन 'मित्यन्तेन प्रणवजपविशिष्टक्वरभावनरूपस्य, 'तपस्त्वाध्यायेक्वरप्रणिधानानि क्रियायोग 'इत्यादिना सर्वकर्मणां तिस्मर्भणक्रपस्य च प्राणिधानस्योक्तत्वात् । एवमत्र 'इष्टापूर्तं बहुधा जातं जा यमानं विक्वं विभिर्तं भुवनस्य नाभिः ', 'तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन्दानेन तपसानाशकोन 'यस्मिन् विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवती 'त्यादयः श्रुतय एतदुप्कृं हणभूतास्स्मृतयक्च भाव्या इति । इष्टं यागादिः पूर्तं प्रासादापरपर्यायदेवालयादि ॥

१. इदं वाक्यंकचित्रास्ति। २ अष्टाङ्गयोगे आसनोदयीगानुष्टानकालमात्रोपयोगाद्यमादितोविशेषः।

[90] इत्येवं श्रुतिनीतिसंष्ठवजलेभूयोभिराक्षालिते

येषां नास्पदमादधासि हृदये ते शौलसाराश्याः ।

किन्तु प्रस्तुतिविप्रतीपविधयोऽप्युचैभविचन्तकाः

काले कारुणिक! त्वयेव कृपया ते भावनीयाँ नराः ॥१८॥

अस्माकं तु निसर्गसुन्दर! चिराचेतो निमग्नं त्वयी

त्यद्धाऽऽनन्दिनिधे! तथापि तरलं नाद्यापि संतृष्यते ।

तन्नाथ! त्वरितं विधेहि करुणां येन त्वदेकाग्रतां

याते चेतिस नाष्नुवाम शतशो याम्याः पुनर्यातनाः ॥१९॥

इत्येष नीतिकुसुमाञ्जलिरुज्वलश्रीर्यद्वासयेदिप च दक्षिणवामकौ (गौ)द्वौ।
नो वा ततः किममरेशगुरोर्गुरुस्तु भीतोऽस्त्वनेन पदपीठसमिपतेन (पेणेन्ँ?)॥२०॥

इति न्यायाचार्यपदाङ्कितश्रीमदुदयनविरचितं

[90] इत्येविमिति। इति पश्चस्तबकानुपूर्वा। एवं उक्तप्रकारेण । श्रुतिनीतिसंष्ठवेत्य-नेन 'प्रमाणानि प्रमेयमाभसं प्रवन्ते उत व्यवतिष्ठन्त ' इत्यत्र एकप्रमेये नानाप्रमाणसमावेश रूप-स्संष्ट्रवः, तथा श्रुत्युपष्टब्धतयाऽनुमानस्य, तर्कानुगृहीततया श्रुतेश्च प्रकर्षो दर्शितः । प्रस्तुतेति । प्रस्तुत्तशिलामयहृदयपुरुपाविरुद्धाचरणा इत्यर्थः । अपिश्चिन्तकत्वरूपविशेषणसमुस्चये । ये पुन-स्साधवस्तेऽनुप्राह्या इति विशिष्टार्थः । यद्वा प्रस्तुत उक्तो विरुद्धप्रकारो येषां तादशा अपि । अपि-विरोधे । काले प्राचीनयदच्छासुकृतल्वायत्तपुण्यजन्मसंपत्तिकाले; अथवा आपत्तिकाले । स्वया केवलं क्रपया उच्चैभेवचिन्तकर्वेन भावनीयाः चिन्तकनिर्विशेषं परिपाल्या इति कवेः कारुण्यकिल-ता प्रार्थना॥ निसर्गसुन्दरेति निर्मल्खं, निर्माणकायानामिच्छागृहीतानां सौन्दर्यमेव वा विव-क्षितम् । आनन्दनिषे इति स्वाभाविकसुखाभिन्यिकपक्षादरणं वा । तरस्रमिसस्य चेतो विशेष्यम । याम्याः यातनाः नरकवाधाः नाष्नुवामेति ॥ दक्षिणः अनुक्रूङः; वामः प्रतिकूलः । वामगेति वा पाठः । प्रतिकूलगामीत्यर्थः । उभयविधाविप जनो कुसुमाङ्गिल-र्यमञ्ज्लो स्थित: केतक्यादिकुसुमं वस्त्रामिव वासेयत्, मननहेतूनां बहूनामुपन्यसनादीश्वरे दृढतरं संस्कारमुत्पादयेदिति, नोत्पादयेदिति वा यत् ततः किमिति । सेश्वरवादिनां निरीश्वरवा-दिनाञ्चेश्वरे घियं स्थापयेद्वा, यद्वा सेश्वरवादिभिः, किमत्र नूरनमुक्तमित्युपेक्षाकरणसंभवात् ईश्वरप्रकारनिरूपणपद्धतेर्विषमस्वचिन्तनाच, निरीश्वरवादिनां निरवधिकपङ्कालितानामेतत्तत्त्वप्रहा संभवाच न वासयेत् — उभयथापि न नः किञ्चिदिति । अमरेशगुरोरिति । इन्द्रगुरोः

१. प्र० 'शैलसारः पाषाणं लौहं वा । तद्वदाशयो येषां ते '। २. प्र. 'भावनीयाः शङ्काकलङ्कश्र्न्याः कर्तव्या इति । ३. प्र 'तृपेः कृचित्सकर्मकर्त्वात्कर्मकर्तरि रूपम् ' इति । ४. अयं क. २ पाठः । प्र. 'यत् समर्पणं तेने 'ति ।

न्यायकुसुपाञ्जलिनकरणं संपूर्णम् ॥ ॥ ॐ तत्सत् । ब्रह्मापेणं भवतु । श्चभपस्तु । श्वीरस्तु ॥

बृहस्पतेर्गुरुर्बह्या । यहा छ न्दाग्ये प्रजापितिविद्यायामिन्द्रविरोचनयोशचतुर्मुखोपसंप दिः इन्द्रस्य तत आस्मविद्यासंपत्तेश्च श्रुततया इन्द्रगुरुर्बह्या, तस्य गुरुः, 'यो ब्रह्माणं विद्धाति पूर्वे यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मा 'इति श्रुतो भगवानिति । लौकिककर्मरूपं वा शास्त्रविहि-तमननरूपं वा प्रवन्धनिर्माणं, यन्करोषीति गीतोक्तरीत्या भगवते प्रपिति पद्धपीठेति ॥

इत्थं श्रीशैलमणिश्रीनिधिक्रपयेह पश्चमं स्तबकम् ।
पूर्वोत्तरतन्त्रादौ प्रार्थतः श्रीवीरराघवो व्याख्यत् ॥
मच्चक्रवर्तिकुल्भः उत्तमनल्लूर् तथोत्तम्रिति च ।
काश्चीप्रान्तेऽभिजनः ख्यातो यस्यैष विस्तरं व्यधित ॥
जयित जगदादिहेतु जयिति तदाङ्गा श्रुतिर्हिता जगताम् ।
जयित च दर्शिततद्भयमहिमौदयनः प्रबन्धोऽयम् ॥

जयस्वन्यभ्रमच्चेतोभृङ्गकिषरसप्रदः । श्रीवीरराघवीयोऽयं क्रुसुमाञ्जलिविस्तरः ॥
न्यायाचार्योदयनरिचतं नीतिपुष्पाञ्जलिं कश्चाक्तो बोद्धं तिद्द महिताद्वार्धमानारभकाशात् ।
बुष्वाऽध्याप्याप्यवहितमनाः भूरिक्कःबोऽथ तस्त्रं मञ्चित्यैवं व्यरचयमिमं विस्तरं सर्वहृद्यम् ॥
कार्तस्येन लभ्यापि कथिबदासीद्वयाख्या ततीयस्तवकान्तल्ब्याः ।

या बोधनी म्लाविशुद्धपाठमलम्भयस्मा बहुलं विशिष्य ॥
व्याख्याशसंक्षेप विशेषचिन्ताव्यग्नः प्रकाशस्म तु वार्वमानः ।
विचारहीनापि वचोऽर्धवक्तीं सा बोधनी वारदराजसूक्तिः ॥
चिरन्तनङ्लाध्यतमप्रबन्धप्रचारबद्धादरयत्निमत्थम् ।
सुबोधक्तपं बहुभव्यमेयं व्याख्यानमेतत्सपत्लं विधत्ते ॥
अनिधिगतमनुक्तं यत् परैस्तच्च भूरि प्रकटियनुमिहैवं कर्तुमेतं सुबोधम् ।
व्यरचयमहिमित्थं विस्तरं वत्सल्श्रीहयमुखशुभवीक्षोल्लासवस्याखिन्द्यात्मा ॥
वास्यस्सच्चक्रवर्ता विनतबहुगुरुक्चक्रवर्त्यार्थजो योऽ
लर्मेळ्मङ्गातन्जः कृतविविधक्रतिः श्रीशदृष्ट्याऽऽप्तवासः ।
श्रीशैलोपत्यकाश्रीपदपुरि स नमस्तर्भवस्वन्ज (१८६०) मेथे
प्रक्रम्यनं शकाब्देऽर्पयति मगवते पूर्यित्वा क्रमेण ॥ ॥

उत्तरभाग टिप्पणीपरिशिष्टम्।

१९. पु. महाव्रतीया इति । बोधन्यां (काशीराजकीय संस्कृतपुस्तकाल्यमुद्रिदपुस्तके ३१ पुटे) यदाह महाव्रतः —कुसुमे बीजपूरादेर्थल्लाक्षाचवित्त्वचित्र । शक्तिराधीयते तेन काचितां कि न पश्यसीति ' इति स्लोक उपात्तः । सर्वदर्शनसंप्रहे आर्हतदर्शने एतन्स्लोकारपूर्वं, ' यस्मिन्नेव हि मताने आहिता कर्मवासना । फलं तत्रेत्र बध्नाति कार्पासे रक्तता यथा ॥ इति स्लोको दर्शितः । एत्रमेव चेन्स्लोकतमः, तार्हे उत्तरस्लोकस्य संतानविषयकतया क्षणसंतानवादि बौद्धमतोपपादकत्वे महाव्रतो बौद्ध इति ज्ञायते । न्यानलीलावत्यां ७२, ७३ पुट्योः महाव्रत-स्लोका अन्येष्युपात्ताः । सोऽयं कविः पद्यरूपेण किञ्चिद्प्रन्थक्वदित्यूह्यते । एवञ्च महाव्रतीयास्तदनुयायनः । परन्तु मीमासकसंमतज्ञाततामवलम्ब्येह मूले विचारविधानादिदं प्रकरणं बौ-द्मीमांसकोभयग्रहणेन व्याख्येयमित्यालोच्य विस्तरे तदनुगुणं व्याख्यातम् ।

३५.पु. हेतुच्याद्यत्तिरिति हेतुच्यावृत्तिहैं वभावः सहेतुक्तवाभावः । कर्तृच्यावृत्तिस्सकर्तृक्तवाभावः - रारीररूपहेतुच्यावृत्तिह्यरीरहेतुकत्वाभावः । १०६ पु. रहेष्ट्रिति । रहनामकाः वेदमागाः प्रसिद्धाः । १०६ पु. पण्डलब्राह्मणोष्ट्रिति । शुक्रयज्ञवेदमाध्यन्दिनशास्त्राशतपथान्तर्गतं मण्डलब्राह्मणाभिपानं त्रयीमयसूर्यरूपप्रतिपादकम् । अत एव शब्दब्रह्मत्वेनेत्युक्तम् । यदेतन्मण्डलं तपतीति मण्डलब्राह्मणारम्भः । १११पु. काकतालीयम् — याद्यन्तिक्तम् । यदाकदाचिदेव भवत् । ११२पु. साङ्ख्यप्रवचन इति । यद्यपि साङ्ख्यस्त्रमपि एतन्नामकम्, अथाप्यत्र पातञ्जलयोगसूत्रमेव विवक्षितम् , विषयानुरोधात् । अस्यापीदं नामेति तत्तत्पादनामनिर्देशिनोऽन्तिमवाक्यादवगम्यते ।

उत्तरभागकारिकासूची ।										
८. परस्पराविरोधे	१९३	२२. अवच्छेदग्रह	इ २३४	૭.	प्रवृत्तिः कृतिरेवा	७३				
९. साधर्म्यामेव	१९५	२३. प्रत्यक्षादिः	मरोभि २४६	ሪ,	इष्टहानेरनिष्टाते	७५				
१०. संबन्धस्य	१९७	१. अन्याप्तरा	वेक १	۹,	कुताकुतविभागेन	७७				
११. साद्द्यस्या	१९८	२. स्वभावानिय	मा १२	१०.	भावनैव हि	9°.				
१२. श्रुतान्वयाद	१९९	३. अनेकान्ता	द १३	११.	आक्षे~लभ्ये	68				
१३. अनेकान्तः परि	२०५	४. अर्थेनैव	१४	१२.	अतिप्रसंगा न	68				
१४. निर्णीतशक्तेः	२१२	५. मितिस्सग्य	क् २ ८	१३.	असस्वादप्र	90				
१५. व्यस्तपुंदूषणा	२१५	६. साक्षात्कारि	ोंग ३१	38.	हेतुत्वादनु	808				
१६. नप्रमाणमना	२२२	१. कार्याऽऽयो	जन ३ ३	१५.	बिधिर्वक्तुर	808				
१७. नचासीकाचि	,,	२. न बापोस्ये	ोपजी ,,	१६.	कुत्सन एव हि	१०६				
१८. हेखभावेफला	२२३	३. तकीभासत	ाया ४७	१७.	स्यामभूवं	१०७				
१९. अनियम्यस्य	२२४	४. स्वातन्त्र्ये	नडता ५१	१८.	इत्येवं	११३				
२०. प्रतिपत्तेरपारो	२३०	५. कार्यन्वानि	रुपा ५७	85.	अस्माकं तु	,,				
२१. प्रतियोगिनि	२४०	६. उद्देश एव	६६	२०.	इत्येषनीति	3)				

अविवादियां प्रवोधचन्द्रोदये दितीयाङ्कतृतीयक्लोकदर्शनादयं महावतो मीमांसक इति निक्चीयते। तद्द्याद्याने नाण्डिल्लगोपमन्त्रिशेखरकृते विशेषोपि द्रष्टन्यः।

शोधनिका.

शुद्रम्. ٧. 9. २०२. ३० प्रत्यक्षशाब्द २१२. १२ ऽनुवादभूतः २ विपरीतक २८ संगतेश्चाकरण २१९. १३ एवेति २० बलात्सम १ वक्तैवावच्छे २२०. २२४. ७ तमापा २२५. १९ व्याप्यत्वस्त्र २२९. १६ संपादनादिति २३०. ३ व्यतिरेकाभ्या ६ विषयविशेषणमव 88. १ कथमैन्द्रियको २०. २९ अनीतत्वादिति॥ ६ गालिं **्किथं** २५ प्रत्यक्षमपि २६, १७ तयैव २७ (अत्र सप्तमीपङ्किः प्रथ-मपङ्कित्वेन, प्रथमा च द्वितीयखेन गठयेति।) ३६. २८ कश्चन ३९. २५ व्यापारापेक्ष २७ चेतनानधिष्ठित-९ इन्द्रियाश्रयगत १८ रूपसाध्य २३ प्रसिध्यभावा ४३. ९ कार्यनिष्पादनेन ८०. १५ प्रत्यययोः ४५. १५ ईश्वरो १ आत्मलाभा ४६.

शुद्धम् . q. g. २ सिध्दाखेवेति γξ. २४ जन्यं बुध्दा ५१. २३ आयोजन ५२. २६ विवमक्षणा ५५. १७ सर्वशरीर ५७. २० पुरुष ६०. ३ नह्यस्मदादीना २६ ना गिक्षतमिति २९ पौरुषेय ६२. २३ योजक: क ६५. १३ तहिं २५ तत् सपरिमाण ६७. १५ माड्डास्त्वामि १८ उद्देश्यामिति २१ परत्वायोगापत्तेः ६८. १४ चेह प्रदेशे E Q. ५ स्वीकरणीयम् १६ तत्परत्वम् २५ श्रय एव वक्तेति **9**٤. १ करचार्वा २५ श्रुत्यादिषु ७५. २१ क्वांतिर्न ७७. २१ व्यवहरन्ति ७८. ११ फलानुगुण (ण्य?) ७९. १६ स्वारसिके ,, २९ कर्तारं प्रति अप ८१. २४ यत्रोभयो २८ विरोधन्यायक्चेव

у. q. शुद्रम्. ६ समाश्रयेदिति ۷٦. १६ स्यौत्सर्गिकत्वे २४ ननु चैत्र: २५ आख्यातश्रा ८३. १३ व्यापार्वे १६ धर्भधर्मिणो ८५. २४ गार्ग्शब्दा २५ गार्ग्यत्वेल ८ पूर्वन्यवहार २९ विशेषतो २ यत्नवानित्यने ۷७. १५ प्रतीसर्थमपि २३ प्रवृत्तीच्छयो ८८. ११ त्वप्रसङ्गात १४ पुनरुक्तम् १४ प्रवर्तकत्वे २३ प्रथमपुरुषेणे ८९. १८ संकल्पो वा २६ मितीच्छैव 98. ४ घूम इव ९२. १६ स्यात् -२८ तीष्टकल्पनम् ९३. २८ मन्तरा न ज्ञेयं ९४. १९ धनत्वमनु ९५. २३ तद्वापारकत्व ९६. १७ नास्तिकमीमां २४ निरस्तम् ९८. २९ प्रवर्तनात्वेन १०५. 4 11 88 11

संवत्सरद्वयादारम्य प्रतन्यमानेन परदेशीयपारस्परिकसंग्रामेण पत्रादिकमधिकम्ह्यमलन्य संवत्तिमिति ग्रन्थमुद्रण एव सुबहु व्ययितवता मया किञ्चिदेव संप्रति निवेद्यते । अस्य ग्रयकुमुमाञ्जलिप्रकरणस्य प्रणेता न्यायाचार्यः श्रीमान् उदयनः तत्पश्चात्तनेस्सर्वेरिष तार्किस्समकण्ठमाचार्यपदेनामिष्टुतस्तथा किल सुप्रसिद्धः, यथा परमार्पिबोधायनादिप्रचारितस्य भग्द्राद्रायणसिद्धान्तस्य विशिष्टाद्वैतस्य प्रतिष्ठापकः परस्महस्त्रप्रचण्डपण्डितपरमैकान्तिवृत्दन्देतपदारविन्दैः जगद्वरु श्रीमगवद्रामानुजाचार्यचरणैः स्वपरमान्तरङ्गशिष्यः श्रीमान् (किड-व आचान्) प्रणतः तिहरो वेदान्तोदयनिवरुदेन मानितः, 'यथा न्याये स उदयनः, तथा रान्तेऽयं अनन्यसामान्य वैशिष्टयं लभत ' इत्यिमसंघाय ! एतद्विरुदप्रदर्शनद्य स्वयं श्रीमगणमान्तमहादेशिकेरप्यकारि श्रीमति रहस्यत्रपसारेऽन्ते, 'इति यतिराजमहानसपरिमलपरिवाह-सितां पित्रत । विवुधपरिपिकिपेव्यां वेदान्तोदयनसंप्रदायसुत्राम्'॥ इति । यद्यपि श्रीमिनिगन्तमहादेशिकाः, तदान्तार्थः न्यायकुल्किशनिमीतारः श्रीवादिहंसाम्बवाहारचोदयनाशयं तत्र त्रान्त खण्डयन्ति, तथापि ततो भूयस्तमादियन्तेऽपि ॥

अस्य स्थितिकाळः, एतन्क्रतळक्षणावळीप्रन्थान्तगते ' तर्काम्बराङ्कप्रमितेपृतीतेषु श-ान्ततः । वर्षेपूदयनश्चेक सुबोधां लक्षणावलीम् '।। इति श्लोके ९०६ शकाब्दे **भनेन** क्षणावल्याः कृतत्वनिर्देशात्स्पष्टमेव ज्ञायते । अयञ्च मीमांसकमूर्धन्यात्पार्थसार्थिमिश्राद्वी-ीन इति तृतीयस्तबके अनुमानार्थापस्यादिषु तदृष्टपद्धतिपरिहरणात्, पश्चमे तद्भिमताभिधा-ाधिपक्षस्य विशिष्य खण्डनाचावसीयते । अयं शब्दप्रमाणविषये प्रामाकरमतखण्डनावसरे करणपश्चिकाकारं शालिकानाथं, 'गाँडमीमांसकस्ये 'ति परिहसतीति अयं न गाँडस्स्या-्ति तक्येते । दीधितिकारश्रीरघुनायशिरोमणिकाळाटार+पेव वङ्गदेशेपृधिकस्तर्कप्रचार**ः**; तत**ः** ाक्त मैथिलदेश प्वेति हेतोरुद्यनोपि मैथिल प्वेति मन्यन्ते । पुराणवचनमपि तत्रानुक्-म् । गौडखेन शालिकानाथपरिहसनात्पश्चगौडार्यलक्षणो द्राविडोऽय मिथिलां प्राप्त इत्यपि सं-विषेयुः। अस्मै च बौद्धादिबाद्यनिरासिने जगन्नाथः पुरुपोत्तमः स्वालयकवाट स्वयमेव विघटितं ाधाय स्वसेवां कदाचिददादिति तत्पुराणगता कथा अस्य महात्मनो भगवत्प्रत्वण्यातिशयं दर्श-ति । न्यायवार्तिकपुस्तकभूमिकायां भविष्यपुराणात्रिंशाध्याय उद्भृतो द्रष्टव्यः । कुसुमाञ्जल्या-(गतक्छोकदर्शनेऽयं विशिष्य शिवभक्त इति बुध्येत । तार्किकसरण्या तु, तदा तदा कार्यार्थव-वंत्रशरीरपरिवहसंभवापे स्वभावताऽशरीर एवेश्वरः, ब्रह्मविष्णुरुद्दरूपाणि सृष्टिस्थितिसंहारवि-षार्थमिति नास्य काचिनिर्भर इति मन्यते। अत एव वासुदेवविषयाणि गीतावचनानि बहुछं गवत्प्रशंसायै पञ्चमादौ स्तवके उदाजहार । अयं विष्णोरंश इति पूर्वदृष्टपुराणवचनम् ।

अस्य मतम् । यद्यप्ययं कुसुमाञ्जल्यारम्भे 'शुद्धबुद्धस्वभाव इत्यौपनिपदा ' अद्वैतमतं सर्वमतप्रस्तावे प्रथमं दर्शयति । पञ्चमस्तबके, प्रपञ्चं पुरस्कृत्य निष्प्रपञ्चतयोपनि इत्याह । द्वि ीये. ब्रह्मपरिणतिसिति भास्करगोत्रे युज्यत इति भास्कराद्वैते ऽनादरमा विष्करो आत्मतत्त्वविवेके, 'न ग्राह्मभेदमवधूय धियोस्ति वृत्तिः तद्वाधने बल्लिन वेदनये जयर्श्र (५२९) इति अद्वैतमतस्य बालित्वं जयश्रीमत्त्वं च मुक्तकण्ठ कीर्तयति । अथापि नायमर्हे यर्तः स्वातन्त्रयेण प्रवर्तितेपि कुसुमाञ्जलौ आत्मतत्त्वविवेके व सर्वथा न्यायनयमेवानुरुध्य स्थापयति । अद्वैतश्रवणमेव सम्यगित्यध्यवस्यन् कथं हि न्यायन्येन श्रवणानन्तरभाविम निरूपेयत् ? तृतीयस्तबके च 'सर्वं मिथ्या भविष्यतीति वाक्यव'दिति अनितिप्रसङ्गिपि मिथ्य पक्षं दूषयीत । एवमात्मतत्त्वविकेऽपि । विशिष्टाद्वैतिमयीदां मनसिक्तत्येव च काचिदाह ' सव शनिबन्धनश्च सर्वतादात्म्यव्यवहारः, आत्मैवेदं सर्व ' (५५) मिति । अत्मतत्त्वविवेकेपि प्र पात्तरलोकाः पूर्विमिदं वाक्यम् , 'प्रविश वा अनिवेचनीय ख्याति कुक्षिम् , तिष्ठ वा मितव ममपहाय न्यायनयानुसारेण नीलादीनां पारमार्थिकत्वे 'इति । तेनानिवचनीयख्यातिपरे मतिकर्दममावेदयति । किं बहुना आत्मतत्त्वविवेकान्ते सर्वश्रुत्येकरस्यं न्यायनयेऽभिसंघायानं मतानां चार्वाकादीनां, अद्वैतस्यापि कतिपयश्रुतिवाक्यादरेण प्रवृत्तत्वं, तेपां मतानामांशि मुपयोगं, तेषां परप्रामाणिकार्थद्षणतालयाभावं, तत्तन्मतस्य दश्यमानसर्वरूपेणात्रहात्वं, यत्बञ्च गम्भीरं संक्षिप्य भाषमाणः स्वस्य तार्किकद्वैतवादित्वं स्पष्टमेव बोध्ययति । 'तद्वाः बिलर्ना 'ति इलोकेपि नीलपीतादीनां वस्तूनां बाधपक्षे वैलक्षण्याभावात् ज्ञानक्षाणिकत्वसा कयुक्तयभावात् स्थिरज्ञानवादिवेदान्तपक्ष एव विजयतेति बौद्धमध्ये क्षणिकविज्ञानसंतातिरूपा वादिन पक्षात् अद्वैतपक्षस्य बलित्वमुच्यते; न तु सर्वपक्षापेक्षया । यदा तु बलवद्वाधकस्य द् चत्वाचीलपीतादीनामबाधनमेव, तदा सुतरां न विज्ञानमात्रवादिपक्ष इति न्यायपक्षस्य बर् ष्ठःवमुत्तरार्धेनाह - ' नो चेदनिन्द्यमिदभी हशमेव विश्वं तथ्यं तथागतमतस्य तु को ऽवकाश इति । प्रपञ्चं पुरस्क्रत्य निष्प्रपञ्चत्वेनेत्येतद्पि - जीवात्मनां स्वभावतोऽशेषविशेषगुणशून्यत्वा षां तद्शाप्राप्त्यर्थं प्रपञ्चं निर्मिमाणस्य न सर्वदा स्वभाविकं प्रपञ्चनिर्माणैदम्पर्यम् , नापि सुः मानप्रपञ्चाधीनो छेपस्तस्येति आत्मनां अन्ततरुशुद्धत्ववदस्याप्यन्ततः कार्यविरहानिष्प्रपञ्चत्वां त्येवं बोधयतीति । दोषसत्यत्वं विना दुर्वचं मिथ्यात्वामित्यप्यात्मतत्त्वविवेके । अछं बहुना । अनेन विरचिता अन्ये प्रन्थाः बौद्धाधिकारापरनामा आत्मतत्त्वविवेकः, प्रबोधासिद्धिः, तात्पर्यटीव परिशुद्धिः, किरणावली, लक्षणावली च। प्रबोधसिद्धिरेवबोधसिद्धिबीधशुद्धिन्यीयपरिशिष्टमिति

अस्य च न्यायकुसुमाङ्गित्रकरणस्य वरदराजकृता बोधनीनाभनी व्याख्या व मानोपाध्यायकृता प्रकाशाख्या च संप्रायुपलभ्यते । आस्मतत्त्वीवेवकोदिरिवास्यापि व्याख्या दीि तिकारादिभिः कृता न वेति न ज्ञायते । प्रकाशव्याख्यानञ्च मकरन्दनामकं श्रीरुचिदत्तकृतमु लम्यते । तल व्यास्याने (३. स्त. २१. पु.) निर्दिष्टं परिमलास्यं प्रकाश्चव्यास्यनं तु नो-पुलम्यते । प्रकाश एव प्रचारे वर्तते, न तथा वे घर्ना । तत्र चतुर्थप≋मस्तवकव्याख्यानममुद्रितत्वा-इर्छममपि । सकारकाःस्वपारदृश्यनी दुस्तहतर्भक्षरपनावास्पतरीर्गमीरभाषिण उदयनस्य प्रन्थं सर्वशास्त्रविदिपं न किश्चिद् वर्षास्यानं विना प्रायो बोर्सु प्रभवति । तत्र च प्रकाशब्यास्याने स्विपतृचरणगङ्गेशीपाध्यायक्वतत्वविस्तामीणमन्थोक्तानां, तदुपरि स्वामिमतानाञ्च बहूनां घट-नाहर्थमानो न मृलापेक्षितमात्रनिरूपणेतम्पर्वमुत्राह । तल संप्रहेण मूलार्थकथनादपर्यातिस्च । अतरच बहो: कालाद्यचारमनामतस्य, अदावे प्रायःपञ्चविशत्या वस्सरैविश्वविद्यालय इह पाठवतया किंदितस्य न्यायकुतुमाक्षाविप्रत्यस्य यथाश्रुतार्थं बहुतर्कमीमांसादिग्रन्थाध्ययनसिद्ध-बुद्धिवशद्मबेळेन प्रकाशसाहारयेन च बुद्धवतः, पश्चाद्वेदान्तप्रन्थाध्ययनसमोधितसंपारिकमातिना -मया पाठनावसरेषु । तसद्वयस्यानाद्वयमध्ययै तलनल परिशोल्टितवता सरलविशदया सरण्या सर्वार्थयुक्वाचिषया कु.सु.मा.कालिवस्तरोऽयं श्रानेश्रानेस्तृतीयस्तवकपर्यन्तं ऋतः त्रयाःप्राक्तः मध्येमध्ये श्रीवेक्क्टेशकल्याणचरितकाव्यस्य परमार्थप्रकाशिकादेश्च निर्माणाद-लब्बावकाशेन ततः कॅनण समाप्य संप्रति सुद्भितस्सारास रविवेकविचक्षणेभ्यस्सादरमुपहियते । प्रौहतमस्यास्य मूल्यमन्यभ्यः प्रतीकिधारणेन व्यास्याने संपिण्डितार्थीपि विस्पष्टं प्रदर्शनीय इति व्याख्यानमध्यन्तविस्तृतं भवेत् , प्रक्षणे मुद्रणं च हेशस्यादिति च न्छायाव्याख्यां व्यरचयम् । मुलो ग्योगायैय च तत्र तत्र स्वतन्त्रविचारमध्यकस्यम् । तदपि सहद्यास्संम्रष्टुमर्हान्ति । तत्रतत्र पूर्वत्र्यास्यानं, प्राचीनं एष्याटिकार्यनेटिमुद्रिनपुस्तकञ्च विलोक्य विचिन्त्य मूळपाठ इह यथाशक्ति शोधितः । ऐपियाटि । युस्तकस्य. क. १ इति, तत्रैवाधोदर्शितपाठविषये क. २. इति, चौखाम्बापुस्तकस्य ख. इति च संझाठत्र कृता । तत् मूलमात्रश्रद्धाळ्नामपीदं मुद्रणमादराहँ भवि-ष्यति । तत्र तत्र विस्तरोक्तानुगुणत्वमन्यथात्वं पाठमाक्षित्वं च द्शियितुं व्याख्यान्तरभागोपि ाटेप्पणे न्यवेशि । कचिन्मूलाध्वेशरामपि स्वयं तत्राकारि । अयञ्च अन्थः तृतीयस्तबकेऽनुमानघट्टप-र्यन्तं श्रीपञ्चनदश्रीनिवासमुद्रणाख्ये मुद्रितः। तदुत्तरभागरच शीव्रं निर्वर्तनायात्रैव वाणीमुद्रणा-ल्ये मुद्रित: । तत् उभयेष्वपि प्रीतिपूर्वं कृतवःमु कृतइस्सन् अभिनवपरिष्कारमिमं प्रत्थमधुना प्रकाशयामि । तदनुगृहन्तु सन्ते। महान्तः इति सविनयं प्रार्थये ॥

> श्रीरङ्गलक्ष्मणमुनिर्मिहिता ममेष त्रय्यन्तशास्त्रगुरुरास्ति यतः प्रसनः । देत्रः प्रसीदति ततो जगदन्तरात्मा मन्ये जनेम्य इह सद्गुणदर्शनाय॥

तिरुपति । 22—9—41 इति प्रन्थकर्ता ति. वीरराघवाचार्यः j.V.O. College Acc. No 26875

Books in Sanskrit by T. VIRARAGHAVACHARYA, (each being simple, interesting, intelligible and full of laudable researches and criticisms giving a fresh light in new method)

1. Tarkasangraha with Sukhapravesini	•••	1	0	0
2. Apadeva Nyayaprakasa with Mimam Sudhaswada	sa- 	4	0	0
3. Esavasyopanishad with Bhashya a Acharya Bhashya Tatparya	nd 	1	8	0
4. Paramartha Prakasika (Vedanta)	•••	2	0	0
5. Sri Venkatesa Kalyana charita		0	12	0
6. Vaiseshikadarsana Vimarsa	•••	0	8	0
7. Nyaya Kusumanjali with Kusumanjalivistara etc.,			0	0
Postage Extra				
१. तर्कसंग्रह: सुखप्रवेशिनी सहित:		8	0	o
२. आपदेवीय न्यायप्रकाशः मीमांसासुधास्वाद सहितः	•••	8	0	0
३. ईशावास्योपनिषद्भाष्यं आचार्यभाष्यतात्पर्यसाहित म्	•••	8	ረ	0
४. परमार्थ प्रकाशिका ··· ···	•••	ર	0	0
५, श्रीवेङ्कटेशकल्याण चरित काव्यम	•••	0	१२	ø
६. वैशेषिकदर्शनविमर्शः	•••	0	4	٥
७. न्यायकुसुमाञ्जालः कुसुमाञ्जालिविस्तरादिसमेतः भागद्वय	त्मकः	Ę	0	0

विद्यार्थिविषये परं प्रतिरूप्यकं ०-४-० न्य्नी क्रियते । कुसुमाङालिविषये तु कालक्रीर्थे-णात्यर्थं व्यय इति प्रतिरूप्यकं ०-१-० एकैव कला न्यूनीक्रियते । प्रेषणव्ययः पृथक् ।

Copies can be had of:—

Tarkarnava, Panditaratna
T. VIRARAGHAVACHARYA, SIROMANI,
Professor, S. V. S. College, TIRUPATI. (Madras Pcy.)

